

४४२५

THE
NATIVE STATES IN INDIA
(But Gujarat and Rajputana)

By
KUBERBHAI MOTIBHAI SHAH.

Bhadarva in Revakantha.

AHMEDABAD :

Printed at the Ahmedabad United Printing and
General Agency Company " Limited "
Press by Ranchhodlal Gungaram.

A, D. 1890.

Sumwat 1946.

Price Rs. 3--0--0.

All rights reserved.

૪૪૨૮

હિંદનાં દેશી રાજ્યો.

(ગુજરાત તથા રજપુતાણા સિવાય)

રચનાર

શા. કુબેરભાઈ મોતીભાઈ

ભાદરવા ઇલાકે રેવાકાંડા.

અમદાવાદ

મામાની હવેલીમધ્યે અમદાવાદ યુનાટેડ પ્રીન્ટીંગ

અને જનરલ એજન્સિ કંપની "લીમિટેડ"

ના પ્રેસમાં

રણછોડલાલ ગંગારામે 'છાપ્યાં

સંવત ૧૯૪૬

સને ૧૯૬૦

કીમત રૂ૩-૦-૦

સર્વ હક અંથકર્તાએ રાખ્યાછે.

અર્પણ પત્રિકા.

મહારાણા શ્રી કૃતેહસિંહજી

ઠાકોર સારહેબ ઓફ ભાદરવા.

આપનો મારા પ્રતે પ્રેમભાવ, તેમજ આપને રાજ્ય મળ્યા પછી આપે રાજ્ય ચલાવવામાં જે કુશળતા અને હુશીઆરી બતાવી છે અને પ્રજા પ્રતે પોતાની કૃપાદ્રષ્ટી બતાવી છે તેની યાદગીરી તરીકે અને આપ કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા અને ગ્રંથ કર્તાઓને આશ્રય આપવા ઇતેજરી ધરાવો છે-એ સઘળાની યાદગીરી તરીકે હું ગ્રંથ કર્તા આ લઘુ ગ્રંથ આપને અર્પણ કરૂં તે સ્વીકારશો.

હું છું.

આપનો તાબેદાર

કુબેરભાઈ મોતીભાઈ શા.

પ્રસ્તાવના.

અત્રેના રહીશ મી. કાળીદાશ દેવસંકર તરફથી સને ૧૮૮૪ની સાલમાં ગૂજરાત રાજસ્થાન અને સને ૧૮૮૭ની સાલમાં રાજપુતાણા એ રીતે બે પુસ્તક બહાર પડેલાં છે. તેઓ હિંદનાં બીજાં દેશી રાજ્યોનો હેવાલ બહાર પાડવાના હતા; પણ રાજપુતાણાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યા પછી મંદગી ભોગવી થોડા વખતમાં દેવલોક થયા એ ધણુ દીલગીર થવા જવું છે; પણ ઇશ્વર કૃપા હોય તે ખરી.

જેવી રીતે ભૂગોળ પૃથ્વી ઉપરનો ચીતાર આપણી નજર આગળ ખડો કરી બતાવી આપે છે તેવી રીતે ઇતિહાસ અસલના વખતમાં શાશા બનાવ બન્યા તેનો ચીતાર બતાવી આપે છે. અને તેથી તે બંને વિષયો એક બીજા સાથે વળગેલા છે. આ પુસ્તકમાં મેં તે બંને વિષયોને દાખલ કરેલા છે. આ સિવાય તેને લગતા બીજા વિષયો પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. હિંદમાં ધણુંએક મોટાં દેશીરાજ્યો છે; પણ તે જાણવાને ગૂજરાતી ભાષામાં કંઈ પણ સાધન નથી. તેથી તે જાટ પુરી પાડવા મેં આરંભ કીધો હતો અને તેમાં હવે હું ઇશ્વર કૃપાથી ફતેહમંદ નીવડ્યો છું. ગૂજરાત રાજસ્થાન અને રાજપુતાણા એ બે પુસ્તક બહાર પડેલાં છે તેથી ગૂજરાત અને રાજપુતાણા આ પુસ્તકમાંથી બાતલ કરેલાં છે. આ સિવાય હિંદનાં તમામ મોટાં તોપનાં માન મળતાં રાજ્યો દાખલ કરવામાં આવેલાં છે.

આ પુસ્તક રચવામાં મુખ્ય મદદ—કર્નલ માલસનનું નેટીવરસ્ટેટસ એન્ડ ઇન્ડીઆ, બાંબે ગેઝીટીઅર, હન્ટરનું ઇમ્પીરીઅલ ગેઝીટીઅર એન્ડ ઇન્ડીઆ, લોકનાથ ગોસનીધીઆડને હીસ્ટ્રીએન્ડ ઇન્ડીઅન ચીક્સ, રાજ, જમીનદારો વગરે ભાગ ૧, ભૂગોળનું વર્ણન, જયુઆલી સંવત સર વગરે ધણું ઈંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી પુસ્તકો, વારસિક રીપોર્ટ, અને વતેમાન પત્રોની પ્રસંગોપાત મદદ લીધી છે અને તેથી તેમના કર્તાનો ભારે આભારી થયો છું. કેટલીક હકીકત બહારથી પણ મેળવી છે. આ પુસ્તક સાફ અક્ષરે લખવામાં અને હસ્ત દીર્ઘ વગરેની ભૂલો સુધારવામાં મારા નાના ભાઈ પરસોતમ મોતીભાઈ તથા સાવલીની ગૂજરાતી સ્કુલના માસ્તર પ્રેમાનંદે સારી મદદ આપી છે. આ સિવાય ભાદરવાના કારભારી રા. ભાઈલાલભાઈ વૃજભાઈ તરફથી કેટલીક મદદ મળી છે તેથી તે સર્વને આભારી થયો છું.

આ પુસ્તક નામદાર સરદારો તથા સદગૃહસ્થોની સેવામાં મુકતી વેળા મારે કહેવું જોઈએ કે તે ઉપયોગી અને મનપ્રસંદ થાય તેમ કરવાને બનતી કાળજી રાખી છે તોપણ તેમાં કંઈ ચુક નજર આવે તો મને સુચવશો કે જેથી બીજા આદતીમાં સુધારવામાં આવે.

અનુક્રમણીકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
હિંદની સરહદો, હકીકત,		મુખ્યાર્થ ઇલાકો ...	૧૮૧
ઈતિહાસ ઇલાહી... ..	૧	કાલ્હાપુર ...	૧૮૩
હેદ્રાબાદ... ..	૨૫	કુચ્છ... ..	૧૯૫
મહિસુર... ..	૪૬	ખેરપુર ...	૨૧૨
મધહિંદએનનિસ... ..	૬૪	સાંવતવાડી... ..	૨૧૬
ગવાલીઅર ...	૬૮	ગંજુરા ...	૨૨૧
ઈંદોર ...	૯૧	મદ્રાસઈલાકો ...	૨૨૩
બોપાળ ...	૧૧૧	ત્રાવણકોર... ..	૨૨૬
રેવા ...	૧૨૫	કોચીન ...	૨૩૪
ઉચ્ચા (તેહરી) ...	૧૩૧	પુકુકોટા ...	૨૪૦
ધાર ...	૧૩૪	રામનાદ ...	૨૪૧
દેવાસ ...	૧૪૧	પંચાબઈલાકો ...	૨૪૩
દતીઆ ...	૧૪૫	કાશ્મીર ...	૨૪૬
બવરા ...	૧૪૮	પતીઆલા... ..	૨૫૩
રતલામ ...	૧૫૧	ભાવલપુર... ..	૨૫૬
પત્તા... ..	૧૫૬	ઝીંદ... ..	૨૬૪
રાજગઢ ...	૧૫૮	નાબા ...	૨૬૬
નરસિંહગઢ. ...	૧૫૯	કપૂરથલા ...	૨૬૮
ઝાબુઆ ...	૧૬૨	મંદો... ..	૨૭૧
સીલાણા ...	૧૬૨	કલ્હૂર (વિલાસપૂર) ...	૨૭૩
સીતામૌવ ...	૧૬૩	ચંબા... ..	૨૭૪
સંપતર ...	૧૬૪	સુખેત ...	૨૭૬
ચીરકારી ...	૧૬૬	મલેરકોટલા ...	૨૭૭
છત્રપુર ...	૧૬૭	સિરમુર ...	૨૭૯
અમરગઢ... ..	૧૬૯	ફરીદકોટ ...	૨૮૧
બીજવર ...	૧૭૧	વાવ્યપ્રાંત ઇલાકો ...	૨૮૩
બાચ્ચાણી... ..	૧૭૩	રામપુર ...	૨૮૫
આળીરાજપુર ...	૧૭૪	બનારસ (કાશી) ...	૨૮૮
વઢવાણી ...	૧૭૫	તેહરી (ગઢવાળ)... ..	૨૯૧
બીલચીપુર ...	૧૭૭	બંગાળાઈલાકો ...	૨૯૪
ખેરોંદા ...	૧૭૭	સિક્રિમ ...	૨૯૮
નાગોદ ...	૧૭૮	કુચ્છબિહાર ...	૩૦૧
મૈહીર ...	૧૭૯	દીપેરા ...	૩૦૪
		મણીપુર ...	૩૦૭

હિંદનાં દેશી રાજ્યો.

હિંદની સરહદો, હકીકત, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ.

હિંદ—એ દેશ ભરતખંડકે હિંદુસ્થાનના નામથી ઓળખાય છે. અને તે એશિયા ખંડની દક્ષિણે આવેલો છે. સીમા—ઉત્તરે હિંદુકુશ, કારાકોરમ અને હિમાલય પર્વત, પૂર્વે જંગલ અને ડુંગરા છે, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર. નૈરૂત્યે અરબી સમુદ્ર અને પશ્ચિમે સુલેમાન અને હાલા પર્વતો આવેલા છે.

બ્રિટીશ અલ્લદેશનો જે ભાગ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને હાથ આવેલો છે તે, ખંગાળાને લગતા આશામ, આરાકાન, પેગુ, માર્તાબાન અને અલ્લદેશ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને હાથ આવવાથી તે બધાને જોડી તેનું નામ “બ્રિટીશ અલ્લદેશ” એવું પાડવામાં આવ્યું છે, તથા તેને રાજકીય બાબતોના સંબંધે હિંદુસ્થાનમાં ગણેલો છે.

હિંદના પંદર ભાગ ગણવામાં આવ્યા છે, તે પૈકી ૧ સ્વતંત્ર પાંચાડી રાજ્યો, ૨ પોર્તુગીઝ, ૩ ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો—એ ત્રણે ભાગોને ખાદ કરતાં આ દેશમાં આશરે ૧૪૦૦૦૦૦ (ચૌદ લાખ) ચોરસ માઈલ જમીનનું ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી આશરે ૨૫૫૦૦૦૦૦૦ (પચાસ કરોડ અને પચાસ લાખ) માણસની છે. તે પૈકી ઇંગ્લેન્ડ સરકારના ખાલસા મુલકની ૮૮૦૦૦૦ (આઠ લાખ એંશી હજાર) ચોરસમાઈલ જમીન તથા ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ (વીસ કરોડ) માણસની વસ્તી ખાદ કરીએ તો હિંદનાં દેશી રાજ્યોના તાબામાં ૫૨૦૦૦૦ (પાંચ લાખ વીસ હજાર) ચોરસ માઈલ જમીન તથા ૫૫૦૦૦૦૦૦ (પાંચ કરોડ અને પચાસ લાખ) માણસની વસ્તી છે, એમ નિર્માણ થઈ શકે છે.

આખા હિંદ ઉપર નામદાર ઇંગ્લાંડનાં મહારાણી તરફથી એક “વાઈસરાય અને ગવરનર જનરલ” એ હોદ્દાનો મુખ્ય અધિકારી અમલ ચલાવે છે. તેના તાબામાં ગવરનરો, લેફ્ટેનેન્ટ ગવરનરો, ચીફ કમીશનરો અને ગવરનર જનરલના એજન્ટ એ હોદ્દાના મુખ્ય મુખ્ય

અમલદારો છે. મુંબાઈ ઇલાકાના ગવરનરનું મુખ્ય મથક મુંબાઈ, મદ્રાસ ઇલાકાના ગવરનરનું મદ્રાસ, બંગાળા ઇલાકાના લેફ્ટેનેન્ટ ગવરનરનું કલકત્તા, પંજાબ ઇલાકાના લેફ્ટેનેન્ટ ગવરનરનું લાહોર, વાવ્ય પ્રાંતોના લેફ્ટેનેન્ટનું અલહાબાદ, મધ્ય પ્રાંતોના કમીશનરનું નાગપુર, બ્રહ્મદેશના ચીફ કમીશનરનું રંગુન, મૈસુરના ચીફ કમીશનરનું બાંગલોર, હૈદરાબાદના એજન્ટ ટુ ધી ગવરનરનું હૈદરાબાદ, રાજપૂતાણાના એજન્ટ ટુ ધી ગવરનરનું આણંદ, મધ્ય હિંદ એજન્સિના રાજ્યોના એજન્ટ ટુ ધી ગવરનરનું ઇંદોર અને વડોદરાના એજન્ટ ટુ ધી ગવરનરનું વડોદરા એ પ્રમાણે મથકો છે.

આ બધા અમલદારો હિંદના પાંચસરોય અથવા ગવરનર જનરલની સત્તા નીચે તથા તે બધા તેને જવાબદાર છે. પાંચસરોય અથવા ગવરનરજનરલ કલકત્તામાં રહેછે; તોપણ ગરમીના દિવસોમાં પંજાબમાં સીમલા નામનું શહેર હિમાલયના દક્ષિણ ઉત્તર પરછે, ત્યાં રહેછે. શિવાયના બાકીના ત્રણ ભાગ જેવાકે ૧ સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો, પોર્તુગીઝ સંસ્થાનો અને ફ્રેન્ચ સંસ્થાન એ સ્વતંત્ર છે. તેમના મુલકપર ઇંગ્લેન્ડ સરકારની હકુમત કે દેખરેખ કંઈ પણ નથી. પહાડી રાજ્યોમાંના નેપાળ અને ભૂતાનના મુલકમાં બ્રિટીશ રેસીડન્ટ રહેછે; પરંતુ તે રાજ્યપ્રકરણી કામોમાં કંઈ પણ જોઈ શકતો નથી. પોર્તુગીઝના સંસ્થાનનો મુખ્ય અમલદાર ગવરનરજનરલ કહેવાય છે અને તે ગોવામાં* રહે છે. તેની નીમનોક પોર્તુગાલ દેશના રાજ્ય તરફથી થાયછે. ફ્રેન્ચ સંસ્થાનનો મુખ્ય અમલદાર ગવરનર કહેવાયછે. તે પાંડચરીમાં* રહેછે તેની નીમનોક ફ્રાન્સ દેશના રાજ્ય તરફથી થાયછે.

દેશનું સ્વરૂપ.—દુનીઆમાં જે જે જાતની જમીન છે, તે સર્વ જાતની જમીન આ દેશમાં સમાયેલી છે. આ દેશમાં કોઈ કોઈ ટેકાણે રેતીનાં મેદાન, ઊંચા પર્વતો, ખીણો, જંગલો, નદીઓ, પાધરો અને રસાળ પ્રદેશ આવી રહેલો છે. ડુંગરમાંથી નીકળતું મીઠું, કોપલામાંથી

✕ગોવા એ શહેર દક્ષિણમાં સાવંતવાડી જીલ્લાની દક્ષિણે છે.

*પાંડચરી એ શહેર મદ્રાસ ઇલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર મદ્રાસથી દક્ષિણમાં માઇલને છેટેછે.

નીકળતા હીરા અને પથ્થરમાંથી બનતાં અકીકને માટે હિંદુસ્થાન અતિ પ્રખ્યાત છે. મહારાણી વિક્ટોરીઆના મુગટમાં શોભતો કોહિનુર + રત્ન પણ હિંદુસ્થાનમાંથી જડ્યો હતો. પર્વત—હિમાલય, વિદ્યાઅળ, પૂર્વ અને પશ્ચિમઘાટ, આબુ, અંરવલી, પાવાગડ અને ગીરનાર વિગેરે પર્વતોથી ભરતખંડની કીર્તિ એમરે ફલાધ રહીછે. નદીઓ—ગંગા, યમુના, સરસ્વતિ, ગોદાવરી, સિંધુ, મહાનદ, અલ્લપુત્રા, સતલજ, નર્મદા, તાપી, સાયરમતી, મહી, કૃષ્ણા, ધરાવતી વિગેરે અનેક નદીઓ જેમાં નહાવાથી હિંદુ લોક પવિત્ર થાયછે એવી નદીઓ ભરતખંડમાં આવેલી છે. યાત્રા વિગેરેનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળ—બનારસ (કાશી), એ સરસ્વતિ દેવીનું મુખ્ય મથક છે, ગયા, અયોધ્યા, છપૈયા, મથુરાં, ગોકુળ, બદ્રિનાથ, વંદ્રાવન, પુષ્કળરાજ, કાંકરોલી, સિદ્ધપુર, આંપાનેર, નાસિક, સેતર્પીધુરામૈશ્વર, જગન્નાથપુરી વિગેરે છે. આ શિવાય કલકત્તા, પટના, મદ્રાસ, ત્રિચીનાપલ્લિ, મુઆઈ, પુના, અહમદાવાદ, અજમેર, લાહોર, અલ્હાબાદ, જામનગર વિગેરે મોટા શહેર છે. હવા—મુખ્યત્વે કરીને મનુષ્ય જાતને અનુસરતી છે. સિમલી, આબુ, મહામજેશ્વર, ઉત્તકમંડ, દાર્જીલીંગ વિગેરે સ્થળો હવાને માટે પ્રખ્યાત છે. નિપજ—રૂ, ધઉ, બાજરી, ડાંગર, જવ, મકાઈ, ચણા, રાઈ, તુવેર, તમાકુ, અફીણ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, તલ વિગેરે થાયછે. ભરતખંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઉગેછે. સાગ, સીસમ, સૂખડ, સાલ, અંપો, આંબા, આંબલી, બાવળ, સેતૂર, નાજિએરી, સોપારી. વાંસ અને બીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો આ દેશમાં થાયછે. ખનિજ—લોહ, તાંબુ, કોયલા, સૂરોખાર, મીઠું, સોનું, રત્ન મોતી વિગેરે છે. જનાવર—વાઘ, હાથી, સિંહ, હરણ, ઘોડા, બળદ, બિંસો, બકરાં ઇત્યાદી છે. સાપની જાત પુષ્કળ છે. પશુ પક્ષી ઘણી જાતનાં માલમ પડેછે. લોક—હિંદુ મુસલમાન, યુરોપી

+ કોહિનુર રત્ન મહાલીપટલુ અને હૈદ્રાબાદની વચેના પ્રદેશમાંથી જડ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૫૦માં મહારાણી વિક્ટોરીઆને હાથ આપ્યો. આ રત્નના અકસમાત જાણ કડકા થયા. કોહિનુર મહારાણી વિક્ટોરીઆ પાસછે, બીજા રસીઅન ડાયમંડ અને ત્રીજો દુરોઆનુર (તેજનો ભંડાર) છે. કોહીનુરનું વજન હાલ ૩૨૮^૧/_૨ એન છે.

અન વિગરેછે. ધર્મ—હિંદુ, મુસલમાની, જૈન, શિખ, ખ્રિસ્તી, બ્રહ્મસમા-
જ વિગરે ધર્મ છે. પર્વતનાં જંગલી માણસો મહાકાળીના બંધકર સ્વરૂ-
પને માનેછે. ભાષા—ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની, મરેઠી, તૈલંગી, બંગાળી,
હુદુ અને ઇંગ્રેજી એ મુખ્ય ભાષા છે.

ઇતિહાસ—આ દેશનું નામ હિંદ અથવા હિંદુસ્થાન, અને તેના
રહેવાસીઓનું નામ હિંદુ, એ બંને પરદેશીઓએ પાડેલાં છે. કોઈ જીના
સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ગ્રંથમાં એ નામ નથી; તેમાં તો દેશનું નામ ભરતખંડ
કે આર્યાવૃત અને પ્રજાનું નામ આર્ય લખ્યાં છે.

હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંબંધી જેજે માહિતી મળે છે તે માત્ર
કલપીત વાર્તાઓ અને દંત કથાઓ શિવાય બીજી રીતે મળી શકતી
નથી. ઘણા વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે હિંદુ લોક આ દેશના અસલના
વતની નથી; પણ તેઓ ઉત્તર અને વાવ્યકોણ તરફના મુલકમાંથી
આવેલા જણાય છે. હિંદુઓમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્ય એ જાતો
એકી વખતે આ દેશમાં આવી હોય એમ જણાતું પણ તેઓ એકપછી
એક એમ અનેક ટોળાં થઈને આવ્યા. તેમાં પહેલ વહેલા દેશના ઘણી
રજપૂતો (ક્ષત્રી) થયા. શુદ્ર જાતી જેવા કે બીલ, સાન્ધલ વિગરે જે લોક
અસલના વતની હતા તેમને પાધર દેશમાંથી ખસેડી રજપૂતોએ સ્થા-
પના કરવા માંડી. તેઓ પ્રથમ ઉત્તર ભાગમાં વસ્યા અને સ્થાર પછી
ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ વસ્યા. જીનામાં જીનુ રાજ્ય અયોધ્યામાં હતું
એમ હિંદુ ગ્રંથકારો કહેછે. આ ડોકાણેથી સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશની ઉત્પ-
ત્તિ થઈ. સૂર્ય વંશના પહેલા રાજા મનુનો કુંવર ઈશ્વાકુ થયો તેની સતા
વનમી પેઢીએ રાજા રામચંદ્રજી થયા; તેમણે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરી
પોતાના યુદ્ધ ચાતુર્યથી લંકાના રાજા રાવણને માર્યો અને તેથી તે એટ-
લા બધા પ્રખ્યાત થયા કે પ્રાચીન વખતના લોકે તેમને દેવાંશી તરીકે
માન્યા અને આજ પણ તે એક ઈશ્વરી અવતાર તરીકે મનાય છે. ચંદ્ર
વંશમાં પહેલો રાજા ચંદ્રમા થયો તેના વંશમાં કેટલીક પેઢીએ પાંડવ
અને દ્રૌપદ થયા. આ બંને એક કુટુંબની બે શાખા હતી. વિચિત્ર વિધે
એ નામના રાજાને પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ નામના બે કુંવર હતા;
તેમાંના ખંડુને અરજીન વિગરે પાંચ અને ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્વોધન વિગરે ૧૦૦
કુંવર હતા. તેમની વચ્ચે દિલ્હીની પાસેના હસ્તિનાપુરની ગાદીને માટે

લડાઇ થઈ તેમાં છેવટ પાંડું પુત્રો (પાંડવો) જીત્યા. પણ લડાઈઓમાં પોતાના સગા અને સ્નેહીઓના ઘાત થવાથી એક પાત્રી હિમાલય ઉપર જઈ દેહ છોડ્યો. આ બંને કુટુંબો વચ્ચે જે લડાઇ થઈ તે મહાભારતનું યુદ્ધ કહેવાય છે અને તે યુદ્ધ ધણું કરીને ઈ. સ. પુર્વે ૧૪૦૦ વરસ પર થયું હશે એમ અનુમાન થાય છે.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ રાજ્યોની ઉથલપાથલ થતી ગઈ અને તેથી રાજ્યોમાં ફેરફાર થઈ ગયા. ઉજ્જનમાં વિક્રમ રાજાના સમયથી તે આ દેશ પર મુસલમાનોની સ્વારીઓ થઈ ત્યાં સુધી આ દેશમાં ઠામ ઠામ રજપૂત લોકનાં રાજ્ય હતા. પરંતુ તેઓમાં કોઈ હિંદુસ્થાનનો ચક્રવર્તિ રાજા થયો નથી. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ના વરસમાં યુરોપ ખંડમાંના ગ્રીસ દેશમાંથી મહાન સિકંર પાદશાહ આવ્યો. તેને પાછો કાઢવાને રજપૂતોએ ધણી લડાઈઓ કરી પણ તેમાં તે હાર્યા; તોપણ સિકંદરની કોળના માણસોએ આ દેશમાં આગળ વધવાને ના પાડી તેથી તે પાછો ગયો.

કુટલાંચેક વરસો વિત્યા પછી હિંદુસ્થાન પર મુસલમાનોએ સ્વારીઓ કરવા માંડી. ઈ. સ. ૭૧૨ માં ખસરાના* સુબાએ મહમદ કાસમ નામના સરદારને સિંધ પર મોકલ્યો. એ વખતે સિંધમાં દાહીર નામનો રજપૂત રાજા રાજ કરતો હતો, અને તેની રાજધાની દેવલ નગરમાં હતી. કાસમે તેના નગરને લૂટ્યું અને ત્યાંની વસ્તીને કતલ કરી. આ વખતની લડાઈમાં દાહીર રાજા પડ્યો. પછવાડેથી રજપૂતોએ મુસલમાનોને હાંકી કહાડ્યા અને દેશ પાછો જીતી લીધો. ઈ. સ. ૯૭૭માં ગિજનીના સુલતાન સખતગીને લાહોરના અશ્વનંદી વંશના રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરી તથા તેને જીતી કુટસાક દેશ તામે કરી લીધો. ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં ગિજનીના સુલતાન મહમદ હિંદ ઉપર પહેલી સ્વારી કરી. તેણે જુદી જુદી વખત થઈને હિંદ ઉપર ૧૨ સ્વારીઓ કરી તેણે દેશને લૂટી ધણું નુકશાન કર્યું, ઘણા હિંદુઓને મારી નાખ્યા તથા વટાણ્યા. જળી તેણે હિંદુઓના દેવળ તોડી નાખ્યા; પણ તેણે આ દેશમાં ગાદી સ્થાપવા વિચાર કીધો નહોતો. તેના વંશમાં ઈ. સ. ના આરમ્ભ સૌકાની

* આ શહેર એશીઆઈ તુર્કસ્તાનમાં છે.

આખરના વરસોમાં ગિજનીની ગાદીએ શાહજુદીન ધોરી નામનો પાદ-
શાહ થયો. તેણે હિંદુ સ્થાનપર સ્વારીઓ કરી; તે વખત હિંદુસ્થાનમાં
ચાર મોટાં રાજ્યો હતાં. ૧ દિલ્હીમાં પૃથુરાજ ચહુઆણું રાજ્ય, ૨ ક-
નોજમાં જયચંદ રાઠોડનું રાજ્ય, ૩ ચીતોડ (મેવાડ) માં ધેલોતનું
રાજ્ય, ૪ અણહિલવાડ પાટણમાં શોલંકી રાજ્ય હતું. આ ચાર રાજ્ય-
ઓને હિંદના બીજા નાના રાજ્યો ખંડણી આપતા હતા તથા કામ પ-
ડે લશ્કર લઈને મદદ આપતા હતા.

દિલ્હી અને કનોજના રાજ્યની હદ કાળી નદીથી થતી હતી. સિં-
ધુ નદી સુધીનાં દિલ્હીથી પશ્ચિમ તરફનાં રાજ્યો ઉપર દિલ્હીના રાજાનું
ઉપરીપણું હતું. એ રાજ્યની હદ—ઉત્તરમાં હિમાલય, પશ્ચિમમાં સિંધુ
નદી, દક્ષિણમાં રણ અને આરાવલીના ડુંગરોને કાળી નદીથી થતી હતી.
આ ચહુઆણુ રાજાના તાબામાં ૧૦૮ ખંડીઆ રાજા હતા.

કનોજના રાઠોડ રાજ્યની હદ—ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી, પૂર્વે કા-
શી સુધી, તથા ચંબલ નદી ઓળંગીને બ્રહ્મલખંડ સુધી હતી, દક્ષિણે
મેવાડ અને પશ્ચિમેકાળી નદી સુધી હતી.

મેવાડના રાજ્યની હદ—ઉત્તરમાં આરાવલી પર્વત, દક્ષિણમાં
ધાર, પૂર્વમાં કનોજની હદ અને પશ્ચિમમાં અણહિલવાડ પાટણના
રાજ્ય સુધી હતી.

અણહિલવાડ પાટણના રાજ્યની હદ—ઉત્તરે રણ, દક્ષિણે દરી-
આ કીનારો, પૂર્વે મેવાડ તથા ધારનો મુલક અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી
સુધી હતી. આ શિવાય દક્ષિણમાં નાનાં નાનાં પણ ધણાં રાજ્યો હતાં.

શાહજુદીનધોરીએ ઈ. સ. ૧૧૯૩માં પૃથ્વીરાજ ચહુઆણને
પકડી દિલ્હીનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. તેમજ ઈ. સ. ૧૧૯૪માં જયચંદ્ર
રાઠોડને હરાવી કનોજનું રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું.

દિલ્હીના પાદશાહી—શાહજુદીનધોરીએ દિલ્હી અને કનોજનાં રા-
જ્ય ખાલસા કર્યા પછી દિલ્હીમાં કુતુબુદ્દીન નામનો એક સુબો મુકી
પોતે ગિજની પાછો ગયો. શાહજુદીને પડે તથા કુતુબુદ્દીને જુદી જુદી
વખત હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં સ્વારીઓ કરી ધણો મુલક જીતી
લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૨૦૬માં શાહજુદીનધોરીનો કોઈએ ઘાત કર્યો. તે

વખતનો લાલ લઈ ઈ. સ. ૧૨૦૬માં સુબા કુતુબુદ્દીને સ્વતંત્ર થઈ પાદશાહી પદ ધારણ કર્યું તથા દિલ્હીમાં તખ્ત કરી તે પર બેઠો. આ વખતથી મુસલમાનો ખરેખરા હિંદના ધણી થયા. કુતુબુદ્દીન એ ગુલામવંશનો પહેલો રાજા હતો. તેના વંશમાં ઈ. સ. ૧૨૦૬થી તે ઈ. સ. ૧૨૯૦ સુધી દિલ્હીની ગાદી રહી. આ ૮૪ વરસમાં કુતુબુદ્દીન, આરામ અસ્તમસ, રૂકનુદ્દીન, રજુઆબેગમ, ખેરામ, મસુદ, નાસરુદ્દીન, બલબન અને કૈફુબાદ એ નામના દસ પાદશાહ થયા. છેલ્લા કૈફુબાદને તેના વજીર જલાલ-ઉદ-દીને મારી નાંખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો.

ખીલજીવંશનો પહેલો પાદશાહ જલાલ-ઉદ-દીન ઈ. સ. ૧૨૯૦ માં ગાદીએ બેઠો. તેના વંશમાં ઈ. સ. ૧૩૨૦ સુધી દિલ્હીની ગાદી રહી. જલાલ-ઉદ-દીનની પછી ધબ્બાહીમ, અલાઉદ્દીન ખુની, ઉમર અને મુબારક એ નામના પાદશાહ થયા. અલાઉદ્દીને કરણવાઘેલા પાસેથી ગૂજરાત છતી લીધું અને તેના રાણી કમળાદેવીને પોતાની માનીતી બેગમ કરી સ્થાપી, તથા કરણની કુંવરી દેવળદેવીને પકડી મંગાવી પોતાના બેટા સાથે સાદી કરાવી. છેલ્લા પાદશાહ મુબારક એક ઢેડને પોતાનો વજીર બનાવ્યો. તે હિંદુ ધર્મ છોડી મુસલમાન થયો તેથી તેનું નામ ખુશરૂખાં પાડવામાં આવ્યું હતું. તેણે ઈ. સ. ૧૩૨૦માં પોતાના પાદશાહને મારી નાંખ્યો અને પોતે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો. વળી તેણે પાદશાહના જનાનાની બીજી ઓરતો હતી તેમને પોતાના ઢેડ સગાઓ સાથે દીધી.

આથી કરીને ઘણા મુસલમાન ઉમરાવો તેનાપર ક્રોધ્યા. વળી રજપૂત રાજાઓ પણ દિલ્હીની પાદશાહી ઉપર ઢેડ પાદશાહ થવાથી તેનાપર અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. માજી પાદશાહનો સેનાપતિ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ કોજ લઈ પંજાબ તરફ ગયો હતો તે આ ખબર સાંભળી દિલ્હી આવ્યો અને ખુસરૂખાંને કતલ કર્યો. ગ્યાસુદ્દીન બીજા સરદારોની મદદથી ગાદીપર બેઠો. ગ્યાસુદ્દીન તઘલખવંશનો પહેલો પાદશાહ હતો. તે ઈ. સ. ૧૩૨૦માં ગાદીએ બેઠો. તેના વંશમાં મહમદ તઘલખ, ફીરોજશાહ, ગ્યાસુદ્દીન (બીજો), અબુઅકર, નાસરુદ્દીન, સિકંદર અને મહમદશાહ એટલા પાદશાહ થયા. ગ્યાસુદ્દીન ડાહ્યો પાદશાહ હતો. તેના અને તેના બેટા મહમદ તઘલખના અમલના વખતમાં રાજપૂતાણા

શિવાય આખા હિંદુસ્થાનનો ધણોખરો મુલક દિલ્હીને તાબે થઇ ગયો હતો. તોપણ મહમદ તખલખ ગાંડા જેવો હતો તેથી તેના વખતમાં કેટલાંએક મુસલમાની સ્વતંત્ર સંસ્થાન બંધાયાં. ડેકાણે ડેકાણે બંડ ઉઠ્યાં. તેણે ધણાંએને કતલ કર્યાં. તે લડાઇઓમાં દોડા દોડ કરતો હતો. તે *છેવટ સિંધના એક લડાઇમાં મરાયો.

તખલખવંશનો છેલ્લો પાદશાહ મહમદશાહ થયો. તે મદ બુદ્ધિનો હતો. તેના વખતમાં પ્રાંતોના સુબેદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં તૈમૂરલિંગ નામે મુગલ પાદશાહે તાર્તરી દેશથી આવીને દિલ્હી ઉપર સ્વારી કરી. તેણે પ્રથમ દેશને લૂટ્યો તથા બાળ્યો અને હજારો માણસનાં ખુન કર્યાં. પાદશાહ ગૂંજરાત તરફ જતો રહ્યો અને તૈમૂરલિંગ દિલ્હીમાં પેઠો. તેણે પાંચ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં લૂટ અને કતલ ચલાવી. તેના ગયા પછી પાદશાહ ગૂંજરાતથી પાછો આવ્યો; પણ બધો અમલ ઇકબાલખાં ચલાવતો હતો તેથી મહમદશાહ 'નામનો' પાદશાહ રહ્યો. તે ઇ. સ. ૧૪૧૨માં મરણ પામ્યો. અને તે વખતથી તખલખ વંશનો છેડો આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૪૧૪ સુધી દિલ્હીની પાદશાહી ખાલી રહી અને તેજ વંશમાં મુલતાનનો સુબો ખીજરખાં દિલ્હી આવી ગાદીએ બેઠો. ખીજરખાં સૈયદ વંશનો પહેલો પાદશાહ હતો. તેના પછી મુબારક, મહમદ, અને આલમશાહ એ નામના પાદશાહ તેના વંશમાં અનુક્રમે થયા. સૈયદ વંશના બધા પાદશાહ આજસુ હતા તેથી મુગલોએ અને માળવાના મુલતાનોએ તેમના પ્રાંતો જીતી લીધા. છેલા પાદશાહ આલમશાહે લાહોરના સુબા બહીલોલ લોદીને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે ગાદીનો હક સુકી દીધો.

બહીલોલ લોદી ઇ. સ. ૧૪૫૦ ગાદીએ બેઠો. તે લોદી વંશનો પહેલો પાદશાહ હતો. તેના પછી તેના વંશમાં સિંકંદર અને ઈબ્રાહીમ એ

* એક વખત એકું બન્યું કે લડાઇમાં તેનો દાંત પડી ગયો ત્યારે તેણે તેપર એક બપકાદાર કબર ચણાવી. તેણે કાગળના કડકા પૈસા તરીકે ચઢાવ્યા.

× મહમદ પેગંબરના વંશજો સૈયદ કહેવાય છે.

એ પાદશાહ થયા. સિકંદરના વખતમાં ઈ. સ. ૧૪૯૮ માં પોર્તુગીઝ ષોક હિંદુસ્તાનના કાલીકટમાં આવ્યા. બહોલોલ લોદીએ ઘણા પ્રાંત પાછા મેળવ્યા; પણ ઈબ્રાહીમના વખતમાં કાબુલથી આખર આવ્યો અને તેણે દિલ્હીની ગાદી લઈ લીધી.

આખર ઇ. સ. ૧૫૨૬માં દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એ મુગલવંશનો પહેલો પાદશાહ હતો. તેના વંશજોએ ઘણી પેઢી સુધી દિલ્હીની પાદશાહી ભોગવી. આખર પછી ઇ. સ. ૧૫૩૦માં હુમાયુ અને તેની પછી ઇ. સ. ૧૫૫૬માં પ્રતાપી અકબરશાહ દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. તેણે હિંદુ અને મુસલમાન બંને પ્રજાને સરખી ગણી હતી. જાણી જોઈને તે કોઈના પર જુલમ કરતો નહોતો. તે હિંદુઓને પણ મોટા મોટા હોદ્દાની જગ્યાઓ આપતો. તે છતાંએલા દુસ્મનોપર કદી જુલમ કરતો નહિ પણ તેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેતો. તેણે ઘણા પ્રાંતો કબ્જે કરી પોતાના રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. એના સદ્ગુણો વિશે લખવા માંડીએ તો એક પુસ્તક થાય પણ તે લખવાને અહિં જગો નથી તેથી હુંકાવવું પડે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૫ સુધી અકબરે, ઇ.સ. ૧૬૨૭ સુધી જહાંગીરે, ઇ. સ. ૧૬૫૮ સુધી શાહજહાં, અને ઇ. સ. ૧૭૦૭ સુધી ઐરંગઝેબ (આલ-મગીરે) રાજ કર્યું. ઐરંગઝેબ ઘણો નિર્દય હતો. તેણે હિંદુઓ પર ઘણો જુલમ કર્યો. એના વખતમાં દિલ્હીની પાદશાહીની ખરેખરી ચડતી થઈ. પરંતુ તેના મરણ પછી રાજની ભાગતી થવા માંડી. દુરના સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને તેમણે નવાબની પદ્ધિ ધારણ કરી રાજ કરવા માંડ્યું.

આવા વખતમાં મરેઠાઓનો ઉપદ્રવ વધી પડ્યો. મરેઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જન્મ્યો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૬૪માં મહારાજા એવું પદ ધારણ કર્યું.* અને રાજગાદી રાયગઢમાં સ્થાપી. તે ઇ. સ. ૧૬૮૦માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર સંભાળ ગાદીએ

શિવાજીનો વાવટો ભગવા રંગનો હતો તેનું કારણ કે તેને રામસ્વામી કરીને એક સાધુનો સમાગમ થયો હતો. તે સ્વામીએ તેની મુખ મુદ્રા જોઈને કહ્યું કે “તું રાજ મેળવીશ” અને તે પ્રમાણે થયું તેથી તેના યાદગીરી દાખલ શિવાજી ભગવા રંગનો વાવટો રાખતો હતો.

ખેડો. તેને ઈ. સ. ૧૬૮૬માં ઔરંગઝેબ પાદશાહે કતલ કર્યો હતો. + સંભાળ પછી તેનો ભાઈ રામરાજ ગાદીએ બેઠો. રામરાજએ ઈ. સ. ૧૭૦૦ સુધી, તેના પછી શિવાજી ખીજાએ ૧૭૦૮ સુધી, અને તેની પછી શાહુ રાજાએ ઈ. સ. ૧૭૪૮ સુધી રાજ કર્યું. શાહુરાજાએ ઈ. સ. ૧૭૦૮ માં રાજગાદી રાયગઢમાંથી ઉઘાડી સતારામાં સ્થાપી. તેના વખતમાં મરેઠી રાજ્ય પુરેન્દ્રમાં હતું. શાહુ રાજાના મરણ પછી ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં તેના પ્રધાન બાળાજી પેશ્વાએ રાજાના કુટુંબમાંના એક રામરાજને સતારાની ગાદીએ બેસાડી તેની પાસે સતારાની આસપાસનો ખેડો મુલક રહેવા દઈ બાકીનો મુલક પોતાના કબજામાં લઈ પુનામાં જીંદી રાજગાદી સ્થાપી. પેશ્વા, એ પણ હિંદુસ્થાનમાં એક મોટા અને જોરાવર રાજ થઈ ગયા. ઇંગ્લેન્ડ સરકારે પુનાની પેશ્વાની ગાદી ઈ. સ. ૧૮૧૮માં હેલા બાબજીરાવ પેશ્વા પાસેથી બઈ બીધી અને સતારાનો રાજ આપા સાહેબ ઈ. સ. ૧૮૪૮માં અપુત્ર મરણ પામવાથી તેનું રાજ પણ પાલસા કર્યું.

ઔરંગઝેબના વંશમાં ઈ. સ. ૧૭૫૪માં આલમગીર (ખીજી) દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. તે અને તેની પછી જે પાદશાહ થયા તે છેક દમ વગરના નીકળ્યા. તેઓ નામના પાદશાહ કહેવાતા. આલમગીર ખીજી ઈ. સ. ૧૭૫૬માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો બેટો શાહઆલમ ખીજી પાદશાહ થયો. તેની પાસેથી મરેઠાઓએ દિલ્હી જીતી લીધું તથા એક મુસલમાન સરદારે તેની આંખો ફોડી નાખી. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં ઇંગ્લેન્ડે મરેઠાઓ પાસેથી દિલ્હી બઈ લીધું. શાહઆલમ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પછી તેનો શાહજહો અકબર (ખીજી) રાજ વગર નામનો પાદશાહ થયો. તે ઈ. સ. ૧૮૩૭માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો શાહજહો મહમદ બહાદુરશાહ પાદશાહ કહેવાયો. તેને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે નીમનોક બાંધી આપી હતી. મહમદ બહાદુરશાહ મુગલ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં તે સાંભલ થયો.

+ ઔરંગઝેબે જે વખત તેને પકડ્યો તે વખત તેણે તેને કહ્યું કે “ જો તું મુસલમાન થાય તો ઉગરે” આ સાંભળીને સંભાળ રાતો પી-જા થઈ ગયો અને બોલી ઉઠ્યો કે “જો તું તારી શાહાજહી મને પર-ણાવેતો તું મુસલમાન થાઈ” આ ઉપરથી ઔરંગઝેબે તેને કતલ કર્યો. શાંઆશ છે આવા ધર્મ ઝનુનીને ! !

હતો અને ઇંગ્લેન્ડનાં ખેરાં ઓકરાંનાં ખુન કરવામાં તે સામેલ હતો એમ જણાયાથી તેને દેશનિકાલ કરી તેના બેટા અને બેટાના બેટાઓને ગોળી ખહાર કરાવી મારી નાંખ્યા.

ઇંગ્લેન્ડે ક્યારે અને કેવી રીતે આ દેશમાં આવ્યા તથા તેમણે કેવી રીતે રાજ સંપાદન કર્યું એ જાણવું વધારે અગત્યનું છે. ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની સાલમાં ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્થાન તથા પૂર્વ તરફના ટાપુઓ સાથે વેપાર કરવાને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ નામની એક મંડળી ઉભી થઈ, તેને મહારાણી ઇલીઝાબેથે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં સનદ કરી આપી. એ કંપનીએ પહેલ વહેલી એપ સુમાત્રા અને જવા તરફ મારી અને ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં હિંદુસ્થાન ખાતે પહેલ વહેલા સુરતમાં આવ્યા. તે વરસમાં હિંદુસ્થાનમાં પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વેપારનો સંબંધ બાંધવા માટે ઇંગ્લાંડથી જો વહાણોનો કાફલો રવાને થયો હતો તે કાફલાએ ફીરંગી (પોર્તુગીઝ) લોકના જખરજસ્ત વહાણો નેડે કેટલીએક કુતેહમંદીની લડાઈઓ મારી જીત મેળવી, તેથી ઇંગ્લેન્ડનું નામ એટલું બધું મશહુર થઈ ગયું કે તે વખતના અમદાવાદના મુગલાઈ મુખ્યા સાથે ઇ.સ. ૧૬૧૧માં એક તહનામું થયું. આ તહનામાને ઇ. સ. ૧૬૧૩માં દિલ્હીના પાદશાહ જહાંગીરશાહે મંજૂર કર્યું, અને તેથી કેટલાએક વેપારના હકો સહીત સુરત, ખંભાત, અમદાવાદ, અને ઘોઘામાં કોઠીઓ (વખારો) બાંધવાને પરવાનગી મળી. આ વેપારના સંબંધને લીધે હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઇંગ્લેન્ડનું પહેલું સ્થાન સુરત થયું, ઇ. સ. ૧૬૧૫માં ઇંગ્લાંડના પાદશાહ જેમ્સ (પહેલા) એ સર ટામસરો નામના એલચીને દિલ્હીના પાદશાહ જહાંગીરશાહના દરબારમાં મોકલ્યો. પાદશાહે તેને માન આપી ઇંગ્લેન્ડ વેપારને વધારે છુટ આપી. ઇ.સ. ૧૬૨૧માં ઇંગ્લેન્ડ કંપનીના માણસો અને આમબોધના વલંદા કિલેદારો વચ્ચે દેશ ભાવને લીધે તકરાર થઈ. તેમાં વલંદા લોકોએ ૧૮ ઇંગ્લેન્ડ અને તેમના આકરોને કતલ કર્યા. ઇ.સ. ૧૬૩૬માં યોટન નામના ઇંગ્લેન્ડ વેદશાહજહાંગીર પાદશાહની બેગમનેઓસડ કરી સાજી કરી, તેથી ઇંગ્લેન્ડનો હિંદુસ્થાનમાં વગ વધ્યો. અને તેમને હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ ભાગમાં કોઠીબાંધવાને છૂટ મળી. પણ વલંદા લોક હમેશાં તેમને નડતા હતા. ઇંગ્લેન્ડે ઇ.સ. ૧૬૩૬માં ચંદ્રનગરના રાજાના ભાઈ પાસેથી જહ્નવીન વે-આથી લઈ ઇ.સ. ૧૬૩૬માં મદ્રાસ શહેર વસાવી ત્યાં “ફાક્ટોરિયો” નામ-

નો કિલ્લો બાંધ્યો. પોર્તુગાલના રાજાની કુંવરી નામે ‘ કેથેરાર્દન ’ સાથે ઇંગ્લાંડના પાદશાહ “ ચાર્લ્સ (બીજા) નું લગ્ન ઈ. સ. ૧૬૬૧માં થયું, ત્યારે પોર્તુગાલના રાજાએ પહેરામણીમાં મુંબઈ ખેટ તેને આપ્યો. રાજાએ તે ખેટ ઈ. સ. ૧૬૬૮માં કંપનીને સોંપ્યો એટલે કંપનીએ પોતાનું મુખ્ય મથક મુંબઈમાં કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૬૪માં સુરત શહેરને મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજીએ લૂટ્યું. આ વેળા અંગ્રેજીએ પોતાની કોઠીનો અમાવ ઘણી બહાદુરીથી કર્યો, જેથી ઈ. સ. ૧૬૬૭માં દિલ્હીના પાદશાહ ઔરંગઝેબે તેમને નવો પરવાનો આપ્યો. આથી તેમના દુર-જની જકાત કમી થઈ તથા તેમના માલને વગર અડચણે આવવાજવા દેવો એમ કર્યું. કંપનીને ઈ. સ. ૧૬૮૭ માં ઔરંગઝેબ પાદશાહ સાથે અણુબનાવ થયો, તેથી પાદશાહે તેમની સુરતની કોઠી લઈ લીધી; પણ છેવટ પાછી આપી.

કંપનીએ ઈ. સ. ૧૬૯૦માં કલકત્તામાં ધોડી જમીન વેચાતી લીધી હતી. ઈ. સ. ૧૭૦૦માં ઔરંગઝેબ પાદશાહને કંઈક મંદવાડ થયો હતો તે હેમીટન નામના ઇંગ્રેજ પૈદ મટાણો, તેના બદલામાં તેજ વરસ કલકત્તા તથા મદ્રાસની આસપાસની વધારે જમીન રાખવા ઇંગ્રેજોને પરવાનગી આપી અને પાદશાહની પરવાનગીથી કલકત્તામાં ફોર્ટસેન્ટ ઉવીલીઅમ” એ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૪૪ સુધી ઇંગ્રેજોએ નિરાંતે વેપાર કર્યો. આ વખતે મુગલાઈ રાજની સત્તા છેક નબળી પડી ગઈ હતી. અને તેથી મુસલમાન સુબા કે કોન્નદારો નવાબ બની સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા હતા. ફ્રાન્સ દેશના રાજા તરફથી આ દેશમાં પાંડચેરીમાં જે થાણું હતું તેના ફ્રેન્ચ ગવર્નર દુબ્લો અને ઇંગ્રેજ કંપની વચ્ચે અણુબનાવ ચાલતો હતો, તેથી ફ્રેન્ચ સરદાર લામોર્ગેને તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૪૩ના રોજ મદ્રાસપર હુમલો કરીને અને શહેર તથા કિલ્લો તામે કરી લીધો. વળી ઇંગ્રેજોને પકડી પાંડચેરી એકલી દીધા. ત્યાર પછી તે લોકોએ ઇંગ્રેજોના તાબામાં ફોર્ટસેન્ટ દરીદ નામનો કિલ્લો હતો તેને ઘેરો બાંધ્યો, પણ ઇંગ્લાંડથી કેટલીક ફોજ આવી પહોંચવાથી તે ફોજે તે ઘેરો ઉઠાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૪૬માં તંજાવરના રાજાનો બાઈ પોતાના બાઈની ગાદી બિથાવી પડ્યો હતો; પણ ઇંગ્રેજોએ પદબ્રષ્ટ થએલા રાજાનો પક્ષ

લીધેલો તે પછી જોડી દેવાની સરતે ગાદીપર ખોટા રાજાએ ઇંગ્લેન્ડને દેવીકોટાનો કિલ્લો અને તેની આસપાસની કેટલીક જમીન આપી. આ વખત હિંદમાં બહુી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. હૈદરાબાદ અને કર્ણાટકમાં ગાદીની તકરાર ઉઠેલી તેના સંબંધમાં ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લેન્ડે લડાઈ સળગી હતી, પરંતુ છેવટે ઇંગ્લેન્ડ સરદાર સર ક્લાઈવે જય મેળવ્યો. અને એ ખટપટમાં આખો કર્ણાટક દેશ ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૫૪માં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે સમાધાન થયું. મરેઠા પશ્ચિમ કાંઠા તરફ ચોરીઆં વહાણુ રાખી લૂટો કરતા હતા, તેમનો ઈ.સ. ૧૭૫૬માં ક્લાઈવે નાશ કર્યો. એજ સાલમાં એટલે ઈ.સ. ૧૭૫૬ માં બંગાળનો નવાબ મુરાજ ઉદ્-દૌલા કલકત્તાપર ચડી આવ્યો + એટલે ઇંગ્લેન્ડ ગવરનર પોતાનાં બઈરાં છોકરાંને વહાણુમાં બેસાડ્યાં અને પોતે પણ તેમાં બેસી દરીઆને રસ્તે નાશી ગયો. જે ઇંગ્લેન્ડે કલકત્તામાં રહી ગયા હતા તેમને નવાબે પકડી એક સાંકડા ભાંયરામાં (ખ્લોકહોલમાં ૧૪૬ માણુસોને) પુર્યા. એ ભાંયરામાં પવન સરખો પણ બરાબર જઈ શકતો નહિ. તેવી જગ્યામાં ૧૨૩ માણુસ પવન અને પાણી વગર અક-જાઈને એક દિવસમાં મરણુ પામ્યા. અને ૨૩ માણુસો જીવતા નીકળ્યા તેઓને પણ પૈસા બતાવો નહિ તો વધારે દુઃખી થશે એમ ધમકી બતાવી. નવાબના આ અતિ નિર્દય કૃત્યની ખબર મદ્રાસમાં ઇંગ્લેન્ડ કંપનીવા-જાને થવાથી કર્નલ ક્લાઈવને દેશી અને વિલાયતી યદને ૨૫૦૦ માણુસના લશ્કર સાથે કલકત્તે મોકલ્યો. ક્લાઈવે તુરત કલકત્તા પાહું જતી લીધું. પણ આ ખબર સાંભળી નવાબ ચડી આવ્યો. તેમની બંને વચ્ચે સહેજસાજ લડાઈ થયા પછી ક્લાઈવે નવાબ સાથે સલાહ કરી. સલાહ થઈ પણ બંનેના મનમાં દગો હોવાથી છેવટે સને ૧૭૫૭માં એક મોટી લડાઈ થઈ. આ વેળા નવાબ મુરાજ ઉદ્-દૌલા તરફનું આશરે ૭૦૦૦૦ (સીતેર હજાર) માણુસનું લશ્કર અને મોટું તોપખાનું હતું. તેના સામે ક્લાઈવ ૩૦૦૦ માણુસના લશ્કર અને ૧૦ તોપ સાથે ખ્લાસીના રણમાં નવાબપર તૂટી પડ્યો તથા તેને હરાવી કહાડી મુક્યો. આ લડાઈમાં

+ એના વિશે એક એવી કહેવત છે કે—“ ઘોડેપર નોખૂત ડાલી, મરથેપર ડાલી જન; કીરંગીપર ચડ ગયે કલકત્તે લીયા છીન.

મીરજીર નામનો સરદાર નવાબ તરફથી કુટી કલાઇવને મળ્યો હતો. તેને કલાઇવે મુર્શીદાબાદ (અંગાળા)ની ગાદીએ ખેસાબો, અને રાજ્યનો કુલ અધિકાર પોતાને હાથ સંપ્તો. આ પ્રમાણે અંગાળા, બહાર, અને આદીઆ પ્રાંતોનું ધણીપણું ઇંગ્લેન્ડનું થયું. આ વખતથી ઇંગ્લેન્ડે આખા હિંદુસ્થાનના માલીક થવાને પાયો જમાવ્યો.

થોડા વખતથી કર્ણાટકમાં મહમદઅલી રાજ્યાસન પામ્યો હતો. તે ખટપટમાં ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી હતી. ઇંગ્લેન્ડે છેવટ કર્ણાટક પોતાને કબજે કરી લીધું.

અંગાળામાં મુર્શીદાબાદની ગાદીએ મીર જીરને કલાઇવે ખેસા-
ડ્યો હતો. પણ નવાબના મનમાં દગો હતો. કલાઈવ ઇ. સ. ૧૭૬૦માં વિલાયત ગયો એટલે એતરફ તોફાન થવા લાગ્યાં. કલકત્તામાં વાનસીતા-
ઈ નામે નવો ગવરનર રહ્યો હતો. મીરજીરને કલાઇવે ગાદીએ ખેસાડ્યો ત્યારે કેટલીક રકમ આપવી તેણે કબુલ કરી હતી તે તેણે આપી નહિ તેથી ગવરનરે તેને ગાદીપરથી ઉઠાડી મુક્યો અને તેના જમાઇ મીર કા-
સમને નવાબ બનાવ્યો. આ વેળા મીર કાસમે ઇંગ્લેન્ડને બદવાન, અ-
તાગાંગ, અને મેદનીપુર બક્ષિસ આપ્યાં. આ નવા નવાબ મીરકાસમના મનમાં એમ આવ્યું કે જ્યાં સુધી અંગાળામાં ઇંગ્લેન્ડનાં પગલાં છે ત્યાં સુધી મારે ફક્ત નામના નવાબ તરીકે રહેવું પડશે; તેથી તે ચુપકીથી પોતાની ફોજને મજબુત કરવા લાગ્યો અને રાજગાદી મુર્શીદાબાદમાંથી ફેરવી માંગીર નગરમાં કરી.

અંગાળામાં જકાત લેવાના સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડે નવાબને વાંધો ઉઠ્યો. ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓએ પોતાનો માલ દેશમાંથી જાય તે ઉપર જકાત આપવા ના કહી; પણ નવાબે કહ્યું કે દેશી અને પરદેશી તમામ જણે નવટકા પ્રમાણે જકાત આપવી પડશે. ઇંગ્લેન્ડે તે કબુલ નહિ કર-
વાથી નવાબે તમામ લોક ઉપરની જકાત માફ કરી તેથી ઇંગ્લેન્ડે ગુ-
સ્સો ચઢ્યો, અને નવાબ સાથે લડાઈ ઉઠી. ઇંગ્લેન્ડે પ્રથમ પટણા સર-
ક્યું, પણ મીરકાસમે તા. ૨૪ જુન સન ૧૭૬૧ના રોજ તે પાછું જતી લીધું. આ વેરના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડે તા. ૭ જુલાઈ સને ૧૭૬૩ ના રોજ આગલા નવાબ મીર જીરને પાછો અંગાળાનો નવાબ ઠરાવ્યો. મીરકાસમે અને ઇંગ્લેન્ડે વચ્ચે તા. ૨ અગસ્ટ સને ૧૭૬૩ના રોજ ઘે-

રીઆ આગળ એક મોટી લડાઈ થઈ તેમાં પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડે હાર્યા પણ પાછળથી તેમનો જય થયો. ઇંગ્લેન્ડે તા. ૧ અક્ટોબરના રોજ મોંગીર જીતી લીધું એટલે મીર કાસમ પટણે જતો રહ્યો. તેણે ફટલાક ઇંગ્લેન્ડને પટણામાં કેદ કર્યા હતા તેમને તેણે તા. ૩ અક્ટોબર સન ૧૭૭૩ ના રોજ કતલ કર્યા. આ બાબત જાણી ઇંગ્લેન્ડે ક્રોધ્યા અને પટણા ઉપર હુમલો કર્યો. મીરકાસમ પટણા છોડી અયોધ્ય જતો રહ્યો એટલે ઇંગ્લેન્ડે તા. ૬ નવેમ્બર સને ૧૭૬૩ના રોજ પટણા સર કર્યું.

સને ૧૭૬૪ માં મીરકાસમ, અયોધ્યાનો નવાબ સુન્ન-ઉદ-દૌલા અને દિલ્હીનો પાદશાહ શાહઆલમ (ખીન્ડે) એ ત્રણે ભિન્ના થઈ પટણાપર ચડાઈ કરી. તા. ૨૩ મે સને ૧૭૬૪ ના રોજ એક મોટી લડાઈ થઈ પણ ઇંગ્લેન્ડ સરદાર મેજર કર્નાકે તેમને નસાડી મુક્યા. થોડા દિવસ પછી ઇંગ્લેન્ડની ફરી ફોજ બળવો કીચો તેને કર્નાકની જગોએ નીમાએલા મેજરમનરોએ ખેસાડી દીધો. આ વેળા બંડખોરોમાં ૨૪ માણસ આગેવાન હતા તેમને તોપે બાંધી ઉડાવી દીધા. તા. ૨૩ મી અક્ટોબર સને ૧૭૬૪ ના રોજ બકસર આગળ દિલ્હીના પાદશાહ અને ઉપરના બે નવાબના લશ્કર સાથે ઇંગ્લેન્ડને લડાઈ થઈ. આમાં પાદશાહ ઇંગ્લેન્ડને શરણે થયો. હવે અયોધ્યાનો નવાબ સુન્ન-ઉદ-દૌલા સામે થઈ ખેડો હતો તેના ઉપર ઇંગ્લેન્ડે સ્વારી કરી અને તેને હરાવી જય મેળવ્યો. આ વેળા એટલે તા. ૩ મે સને ૧૮૬૫ ના રોજ સુન્નઉદ દૌલા પણ શરણે થયો. પ્રથમ દિલ્હીનો પાદશાહ આલમ અને સારપછી અયોધ્યાનો નવાબ સુન્નઉદ-દૌલા એ બંને ઇંગ્લેન્ડને શરણે થઈ ઇંગ્લેન્ડની છાવણીમાં બંધાવાન થઈ રહ્યા. કલાર્થવ વિલાયત ગયો હતો તે આ વખત પાછો આવ્યો અને તા. ૨૧ અગષ્ટ સને ૧૭૬૫ના રોજ તે અલ્હાબાદ ગયો. ત્યાં તેજ દિવસે દિલ્હીના પાદશાહે બંગાળા, આરિસા અને બહાર પ્રાંતનો રાજ્યાધિકાર ઇંગ્લેન્ડને આપી તેની સનંદ કરી આપી. આ સનંદમાં એમ પણ લખ્યું હતું કે હિંદના ખીન્ડ ભાગોમ જે જે પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડે મેળવ્યા હોય તે પણ તેમના કબજામાં રહે.

હવે કલાઈવે રાજકારનારમાં ફરફાર કરવા માંડ્યો. તેણે ઇંગ્લેન્ડના ચગાર વધાર્યા અને તેમને કહ્યું કે “હવે વેપારીનું નામ છોડી ઘર પ્રગણાંઓનો અધિકાર ધારણ કરો. હવે તમો નાના વેપારી છો એમ નહિ

સમજતાં, રાજ્યના સુખાગી એમ માનો. તેણે વળી લશ્કરી ખાતામાં ફેરફાર કર્યો. તેણે લશ્કરના માણસોને લડાઈના વખત શિવાય ખીજી વખતે બધું આપવાનું બંધ કર્યું. આથી તે લોકોએ ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં બંડ કર્યું અને ૨૦૦ અમલદારોએ નોકરીનાં રાજીનામા આપ્યાં. કલાઈવે કંઈપણ ગબરામણ વગર મદ્રાસથી નવાં માણસ બોલાવી તે જગા પુરી.

કલાઈવ સને ૧૭૬૭ ના જાનેવારી માસમાં વિલાયત ફરીથી ગયો. એ વખતે હૈદરઅલી નામનો મુસલમાન મહિસુરના હિંદુ રાજ્યનો ધણી થઈ પડ્યો હતો. તે ઇંગ્લેન્ડનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. ઇંગ્લેન્ડે તેનો ડર ખાઈ હૈદરાબાદના નિજામ અને મરેઠા સાથે સલાહ કરી હૈદર ઉપર ચડાઈ કરી; પણ હૈદરે નિજામ અને મરેઠાને ફોડી પોતાના પક્ષમાં લીધા એટલે ઇંગ્લેન્ડે પાછા મદ્રાસ જતા રહ્યા. પણ તા. ૩ સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૬૭ ના રોજ ઇંગ્લેન્ડ ફોજ મી. સ્મીથની સરદારી નીચે ચંગામ આગળ અને ત્યારપછી તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બરના રોજ ત્રીનોમાલી આગળ હૈદર સામે લડી તેમાં તે જય પામી. આંલડાઈમાં હૈદરની હાર થવાથી નિજામ પરતાપો અને છેવટ ઇંગ્લેન્ડના પક્ષમાં ગયો. આ લડાઈ વખત હૈદરનો બેટો ટીપુ મદ્રાસ અને તેની આસપાસ લૂટ કરતો હતો તથા ધર બાળતો હતો. તે પોતાના બાપની હારની ખબર જાણી તેને જઈ મળ્યો. હવે હૈદરે ઇંગ્લેન્ડના તાપ્તાના કેટલાક કિલ્લા જીતી લીધા અને અંબુરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. સ્મીથે અંબુર જઈ તેને નસાડ્યો એટલે તે પશ્ચિમ કિનારા તરફ ગયો. ઇંગ્લેન્ડે ત્યાં પણ તેની પછાડી જઈ કેટલાક કિલ્લા તાબે કર્યા. છેવટ હૈદરે મદ્રાસ જઈ ઇંગ્લેન્ડ સાથે સલાહ કરવા કબૂલ કર્યું. આ વખતે એટલે ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં બંડ વચ્ચે તહનામું થયું. તેમાં એમ હતું કે બંને પક્ષવાળાએ એક એકની જગાઓ લીધી હોય તે પાછી આપવી ને શત્રુ લડવા આવે તો એક ખીજાને સહાય કરવી,

હવે ઇંગ્લેન્ડનો અમલ સારી પેઠે જામવા લાગ્યો તેથી બંગાળમાં જે ગવર્નર હતો તેને ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં ગવર્નર જનરલ એવી પદ્ધિ ઇંગ્લાંડની સરકારે આપી અને તેને હિંદનો કુલ કારબાર સોંપ્યો. આ વખતે મરેઠા ઘણું કરીને હિંદના ધણા ભાગ કબજે કરી બેઠા હતા.

તા. ૩ જુન સને ૧૭૭૬ માં ઇંગ્લેન્ડે અને મરેઠા વચ્ચે સંધી થઈ તેથી કેટલાક મુલક ઇંગ્લેન્ડને મળ્યો. પરંતુ મરેઠા ઇંગ્લેન્ડ સાથે વેર રાખતા હતા. ઇંગ્લેન્ડ કોજ અમદાવાદ ઉપર ગઈ અને તા. ૧૫ ફેવરઆરી સને ૧૭૮૦ માં તે શહેર કબ્જે કરી લીધું. તા. ૨૧ એપ્રિલને રોજ મરેઠા પાસેથી લાહોરનગર લીધું અને તા. ૩ અગષ્ટને રોજ ગ્વાલીઅરગઢ પણ જીતી લીધો.

મહિસૂરવાળા હૈદરઅલીએ મદ્રાશની આસપાસનાં ઘણાં ગામ બાળી મુક્યાં તથા કેટલાંએક તામે કરી લીધાં. મદ્રાશના ગવરનરે કેટલાંએક ઉપાયો કીધા પણ તે બધા અફળ ગયા. કર્નલબેલી તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૮૦ ના રોજ બહુ બહાદુરીથી લજ્જો, પણ તેનું લશ્કર થોડું હોવાથી છેવટ હૈદરના લશ્કરમાં ઘેરાઈ ગયો. ફુલ હૈદરે આ વખત ઘણા ઇંગ્લેન્ડને કતલ કર્યા તથા તેણે આક્રેષ્ટ અને બીજા કિલ્લા કબ્જે કરી લીધા તથા કેટલાકને ઘેરા લાવ્યા. આ બખર કલકત્તાના ગવરનરે સાંભળી કે તરતજ તેણે મદ્રાશના ગવરનરને બરતરફ દીધો અને બંગાળેથી કેટલીક ફોજ મદ્રાશ તરફ મોકલી. આ ફોજે લડાઇનો આરંભ કીધો; પણ કેટલાક દિવસ સુધી તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ. પ્રથમ હૈદરના લશ્કરે બહુ બહાદુરી બતાવી પણ પાછળથી તે નાકું. તોપણ તેણે લડાઈ સર રાખી. સને ૧૭૮૨ના ફેવરવારી માસમાં હૈદરના બેટા ટીપુએ પોતાના ફ્રેન્ચ તથા મુસલમાન લશ્કરથી એકદમ હુમલો કર્યો. તેમાં ઇંગ્લેન્ડની હાર થઈ. આ વેળાએ પણ ટીપુએ ઇંગ્લેન્ડ પર કતલ ચલાવી હતી.

હૈદર તા. ૭ ડીસેમ્બર સને ૧૭૮૨ના રોજ ચીતોડમાં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો બેટો ટીપુ મહિસૂરનો ગાદીપતી થયો. બેદનુર ઉપર એમિન્ટો હુમલો કરી ટીપુએ તેને ઘેરો લાવ્યો અને તા. ૩૦ એપ્રિલ સને ૧૭૮૩ના રોજ તે શહેર તેણે જીતી લીધું. આ વખત ઇંગ્લેન્ડે તે શરણુ થયા પણ તેમાંના કેટલાકને જેર અને કેટલાકને તલવારથી કતલ કરી માર્યા. ત્યાર પછી કેટલાંએક વધરા ચાલ્યા. પણ તા. ૧૧ માર્ચ સને ૧૭૮૪ના રોજ ટીપુએ ઇંગ્લેન્ડ સાથે માંગલોરમાં સંધી કરી.

બનારસ (કાશી)ના રાજા ચૈતસિંહ પાસે ગવરનર જનરલે નેડંડામા-ગ્યો તે તેણે આપ્યો નહિ, તેથી હેસ્ટીંગ્સે બનારસ જઈ રાજાને તા. ૧૯

અગષ્ટ સને ૧૭૮૨ના રોજ કુદ કીધો. આ ખબર શહેરના લોકોએ સાં-
ભળી એટલે તેમણે બંડ કર્યું અને ધણા ઇંગ્રેજોને કતલ કર્યા, અને રા-
જાને ડોડવ્યો. આ વખત હેસ્ટીંગ્સ ધણા સંકટમાં આવી પડ્યો; પણ
તેને કેટલીક સહાયતા આવી મળવાથી તે રતોવર્ધ નાશીને ચુનારના કિ-
લ્લામાં ભરાઈ પેઠો. ઇંગ્રેજ વધારે ફોજ તેની સહાય માટે આવી એટલે
ચેતસિંહ પ્રથમ વિજય નગર અને સાર પછી બુદલખંડ તરફ જતો
રહ્યો તથા ત્યાંજ મરણ પામ્યો. ઇંગ્રેજોએ બનારસની ગાદી ચેતસિંહના-
ભત્રિજાને આપી. તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૮૨ના રોજ હેસ્ટીંગ્સે અ-
યોધાના નવાબ સાથે નવા કોલ કરાર કર્યા.

ટીપુએ ત્રાવણકોરના રાજ્યપર ઈ. સ. ૧૭૯૦માં ચડાઈ કરી હતી.
તેનો પક્ષ કરી ઇંગ્રેજોએ ફરી ટીપુ સામે લડવા તૈયારી કરી. ઇંગ્રેજોએ
તેનું કોઈમ્બતુર લઈ લીધું. લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સની જગોએ લૉર્ડ કાર્નવાલોસ
નીમાયો હતો. તે પંડે મદ્રાસ આવ્યો અને ટીપુના શ્રીરંગપટણ ઉપર ઈ.
સ. ૧૭૯૧માં હુલ્લો કર્યો પણ ઇંગ્રેજોને પાછા હટવું પડ્યું. તોપણ સાર
પછી ટીપુનો નંદીફુંગ કિલ્લો હતો તે ઇંગ્રેજોએ જીતી લીધો. છેવટ ઇ-
ંગ્રેજો અને ટીપુ વચ્ચે તા. ૧૯ માર્ચ સને ૧૭૯૨ના રોજ કોલકરાર થયા.

સને ૧૭૯૮માં હૈદરાબાદના નિજામે ઇંગ્રેજો સાથે સંધી કરી કોલ-
કરાર કર્યો. મહિસરવાળો ટીપુ સંધી કર્યા છતાં લડવાનાં બહાનાં ખો-
ળતો હતો. તેના ઉપર ઇંગ્રેજોએ ઈ. સ. ૧૭૯૯માં હુલ્લો કરી તેને હરા-
વ્યો અને તેની રાજધાની શ્રીરંગપટણને ઘેરો ઘાલ્યો તથા સાર પછી કિ-
લ્લાપર હુલ્લો કર્યો, આ વેળા લડાઈ પુરજોરમાં આવી. લડાઈમાં ટીપુ
જાતે લડતો હતો. તે પ્રથમ ધખાણો અને સાર પછી તા. ૪ મે સને
૧૭૯૯ના રોજ એક ઇંગ્રેજો તેને કતલ કર્યો.

ઇંગ્રેજોએ શ્રીરંગપટણ કબજે કર્યું અને ટીપુને* તેના બાપની ધોરની
પાસે દાટી. મહિસર દેશનો જુનો રાજા જેને હૈદરે પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો
તેના વંશજને ઇંગ્રેજો મહિસરનો રાજા બનાવ્યો તથા કેટલોક મુલક ઇ-
ંગ્રેજો પોતાની પાસે રાખ્યો અને કેટલોક હૈદરાબાદના નિજામને આપ્યો.
આ પ્રમાણે ઇંગ્રેજોએ ટીપુના મુલકની વ્યવસ્થા કરી. ઈ. સ. ૧૮૦૦માં

* હાલ ટીપુનો હુલ્લો લડત મ્યુઝીઅમમાં છે.

ઇંગ્રેજો સુરતના નવાબને પેનસન આપી તેની પાસેથી તે શહેર અને તેનાં પ્રગણાં લઈ લીધાં. એજ સાલમાં અયોધના નવાબ સાથે સંધી થઈ. આ સંધીથી ફોજના ખર્ચ પેટે ફટલોક મુલક નવાબે ઇંગ્રેજને આપ્યો. વ્યાવ્ય પ્રાંત ઈલાકો આગળ જતાં બન્યો તે એ મુલક હતો.

હૈદરાબાદના નિજમના મુલકમાં ઇંગ્રેજી લસ્કર રહેતું હતું તેના ખર્ચને પેટે જે નાણાં નિજમને આપવાં પડતાં હતાં તેના બદલામાં મહિસરનો જે ભાગ નિજમને મળ્યો હતો તે ઇંગ્રેજને આપવો એમ તા. ૧૨ અક્ટોબર સને ૧૮૦૧ના રોજ તહનામું થયું, એજ સાલમાં કર્ણાટકનું રાજ્ય ઇંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું, ત્યાંનો નવાબ મરણ પામ્યો એટલે તેના ભેગા અજમદૌલાને પેનશન આંધી આપી નામનો નવાબ બનાવ્યો અને તેનો મુલક ઇંગ્રેજોએ ખાલસા કર્યો.

પુનામાં પેશ્વાનું રાજ્ય હતું અને તેના ઉપર સિંધીઆ તથા હોલકર એ સરદારોનો કાબુ હતો તેથી પેશ્વા ઇંગ્રેજોના રક્ષણ નીચે નાશી આવ્યો. આ વેળા એટલે તા. ૩૧ ડીસેમ્બર સને ૧૮૦૨ ના રોજ ઇંગ્રેજ અને પેશ્વા વચ્ચે વસાઈ મુકામે તહનામું થયું. તેથી પેશ્વાના દરબારમાં ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટ તથા ફોજ રહે તથા તેનું ખર્ચ પેશ્વાએ આપવું એમ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં મરેઠા અને ઇંગ્રેજો વચ્ચે દિલ્હી પાસે લડાઈ થઈ તેમાં ઇંગ્રેજોએ મરેઠાને નસાવ્યા અને દિલ્હી શહેર લઈ લીધું. તથા ત્યાંના નામના પાદશાહ શાહ આલમને મરેઠાઓએ કેદ કર્યો હતો તેમાંથી છોડવો.

ઈ. સ. ૧૮૦૩ના ડીસેમ્બરની તા. ૩૦મીએ સિંધીઆ સાથે કોલકરાર થયા તેથી ગંગા અને જીમનાં વચ્ચેનો પ્રદેશ ઇંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો. તોપણ ઇંગ્રેજોની સામે સિંધીઆ અને હોલકર એ બે જિરાવર શત્રુ હતા. તેમના સામે ઇ. સ. ૧૮૦૪થી તે ૧૮૦૬ સુધી લડાઈઓ ચાલી અને તેના સંબંધમાં બીજા રાજાઓ સાથે પણ ટંટા થયા. મદ્રાશની પાસે વેલોરમાં તા. ૧૦ જુલાઈ સને ૧૮૦૬માં બંડ થયું બંડખોરોએ વેલોરમાં જે ગોરા લોક હતા તેમને મારી નાંખ્યા. આ બંડ થવાનું કારણ એમ જણાય છે કે ટીપુના શાહનવાહ વેલોરમાં કેદ હતા. તેમની ઉશ્કેરણીથી આ ઘમ થયું હતું. અને તેથી તે શાહનવાહોએ

કલકતે લઈ જઈ નજરકેદ રાખ્યા. ફીનુશીઓમાંના કેટલાક આગેવાનોને તોપે બાંધી ઉઠાવી દીધા. ઇ. સ. ૧૮૧૩થી તે ૧૮૧૭ સુધી ઇંગ્રેજોને નેપાલ સાથે લડાઈ ચાલી. તેમાં કેટલીક વખત નેપાલીઓની જીત થવાથી પીંઢારા લોક ઇંગ્રેજ હૃદમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા; પણ છેવટ તેમને હરાવી વશ કર્યા.

પેશ્વા તથા નાગપુરના જાંશલા રાજ્યે પણ છળભેદ કરવા માંડ્યા હતા. ઇંગ્રેજોએ પેશ્વાનું પુનાનું રાજ્ય સને ૧૮૧૮માં ખાલસા કર્યું અને ત્યાંના રાજા બાજીરાવ પેશ્વાને પેનસન બાંધી આપી કાનપુરની પાસે બીથુરમાં રાખ્યો. તથા નાગપુરના જાંશલા રાજા આપાસાહેબને કેટલીક સરતે તેની ગાદીપર કાયમ રાખ્યો; પણ તેણે કાનતરાં કરવા માંડ્યાં, તેમાં ઇંગ્રેજ સરકારે તેને પકડ્યો; પણ તા ૧૩ મે સને ૧૮૧૮માં તે નાકો અને પહાડોમાં ભરાઈ પેડો. છેવટ ઇંગ્રેજે તેને નેધપુરના મુલકમાં રાખ્યો અને તેના પુત્ર બાજીરાવને *નાગપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. કુર્ગ પ્રાંતનો રાજા જુલમ કરતો હતો તેને પદબ્રહ્મ કરી તેનો મુલક ઇ. સ. ૧૮૩૪માં ઇંગ્રેજોએ ખાલસા કર્યો. •

દિલ્હીમાં ઇંગ્રેજો તરફથી પોલીટીકલ એજન્ટ રહેતો હતો તેનું ફીરોજપુરના નવાબે ખૂન કર્યું, તેથી તેને ઇ. સ. ૧૮૩૪માં દિલ્હીમાં ફાંસી દીધી. ઇ. સ. ૧૮૪૨માં સિંધના અમીર ઇંગ્રેજોની સામે થયા. તેમાં અનેક લડત થઈ; પણ છેવટ તેઓ તાબે થયા અને તેમનો મુલક ઇ. સ. ૧૮૪૩માં ઇંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

પંજાબ જેની રાજધાની લાહોર શહેરમાં હતી તેના નશીબરાજા રણ-

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં આ રાજ્ય ખાલસા થયું.

+ ઇંગ્રેજ રાજ્ય હિંદમાં પસરવું ગયું તેવા વખતમાં શીખલોક દીનપરદીન નેરપર આવતા ગયા. સોળમા સદ્કામાં શીખપંથ ઉત્પન્ન થયો. તેમનો યુર નાનક હતો. તેણે કંઈક હિંદુ ધર્મનો મત અને કંઈક મુસલમાની ધર્મના મતનો મિશ્ર કરીને નવો પંથ કહાડ્યો. ઘણા લોકોએ તે પંથ સ્વીકાર્યો. નાનક શાંતપણે ઉપદેશ કરતો હતો. ઐરાંગ-જેબ પાદશાહ આ લોકપર જુલમ કરવા લાગ્યો તેથી તેમણે યુરગોવિંદ નામના શૂરવીર માણસને પોતાનો આગેવાન ઠરાવી પોતે લડાવે આ

જીતસિંહના મરણ પછી ઈ. સ. ૧૮૪૪માં ત્યાંના દરબારમાં ખૂન ઉપર ખૂન અને અનેક જાતનાં કાવતરાં થવા લાગ્યાં. રણજીતસિંહની પછી તેનો કુંવર કરકસિંહ ગાદીએ બેઠો; પણ તેને ચાર મહિનામાં ઝેર દઇને કોઈએ મારી નાખ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર નીહાલસિંહ ગાદીએ બેઠો અને તેપણ તેજ દિવસે દગાથી મરાયો. તેના પછી તે રાજ્યમાં નિદ્ય પછર ધ્યાનસિંહે સેરસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. પછવાડેથી તેણે રાજ તથા તેના કુંવરને મારી નાંખાવ્યો. છેવટ ધ્યાનસિંહને સામા પક્ષપાળાએ માર્યો. હવે રણજીતસિંહની એક ચંદા કુંવર નામની રાણી હતી તેણીએ પોતાના કુંવર ફુલીપસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. રાણી રાજકારભાર સલાવતી હતી અને તેની પાસે મુખ્ય કીને તેનો ચાર લાલસિંહ, ભાઈ જિહારસિંહ, જમુનો રાજ ગુલાબસિંહ અને સેનાપતિ ચતુરસિંહ એ આગેવાન પુરૂષો હતા. આ બધામાં લાલસિંહનું પુરૂ જોર હતું. શીખ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે વગર કારણે ઈ. સ. ૧૮૪૫માં લડાઈ થઈ તેમાં ઈંગ્લેન્ડ સૈન્યનો પ્રખ્યાત સરદાર સરરાયસેલ મરાયો. બીજે દિવસે ફીરોજપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં ઈંગ્લેન્ડએ શીખલોકને હરાવ્યા. પણ આથી તેઓ નાહિમતવાન થયા નહિ. થોડા દિવસ પછી એટલે સને ૧૮૪૬ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગાંધોન નામના સ્થળે આગળ ફરી લડાઈ થઈ તેમાં બંને તરફનાં હજારો માણસો મરાયાં. છેવટ બંને સરકારો વચ્ચે તા ૮ માર્ચ સને ૧૮૪૭ના રોજ સંધી થઈ. આથી એમ ઠર્યું કે દોઆબ પ્રાંત તથા લડાઈનો ખરચ રાજ્યએ ઈંગ્લેન્ડને આપવો તથા લાહોરના રાજ્યમાં એક ઈંગ્લેન્ડ રેસીડેન્ટ રહે અને તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું. લડાઈના ખરચનાં નાણાં નહિ મળનાથી કાશ્મીર અને હજાર પ્રાંતો એક કરોડ રૂપિયાએ જમુના રાજ ગુલાબસિંહને વેચાણ આપ્યા. ફરી પાછું

બન્યા. મુગલાઈ રાજ્યની નબળાઈનો લાભ લઈ તેમણે ધણો મુલક સંપાદાન કર્યો અને ઈ. સ. ૧૭૯૭માં લાહોરમાં પોતાની મુખ્ય જગો ઠરાવી. મહારાજ રણજીતસિંહ ઈ. સ. ૧૮૦૬માં લાહોરની ગાદીએ બેઠો હતો. તેના વખતમાં શીખલોકે ઘણી પ્રબળતા મેળવી. રણજીતસિંહે ફ્રેન્ચ તથા ઇટાલીઅન લોકને પોતાની નોકરીમાં રાખી પોતાના લોકને યુધ કળામાં વધારે પ્રવીણ કર્યા. શીખલોક એટલા બધા જોરાવર થઈ પડ્યા કે શીખરાજ રણજીતસિંહ સાથે ઈંગ્લેન્ડએ દોસ્તી કરી.

પંજાબમાં તોફાન થયું. આ વેળા ઇંગ્લેન્ડે બહુ બહાદુરીથી લડ્યા અને જય પામ્યા. છેવટ ઇંગ્લેન્ડે ઈ. સ. ૧૮૪૯ના માર્ચ મહિનામાં લાહોરના સીખ રાજા ફુલીપસિંહને પેનસન બાંધી આપી પંજાબ દેશ ખાલસા કર્યો.

ઇ. સ. ૧૮૪૮માં સતારાનો મહારાજા આપાસાહેબ સંતાન વગર મરણ પામવાથી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું અને તેના દત્તપુત્ર રાજરામને પચાસ હજાર રૂપિયાનું પેનસન બાંધી આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૫૩ના ડીસેમ્બરમાં નાગપુરનું રાજ્ય વારસ વગરનું થવાથી તેને ખાલસા કર્યું. એજ સાલમાં હિંદુસ્થાનમાં રેલવે બાંધવાની પહેલ થઈ તથા બંગાળા ધલાકો ઠરાવી તેનો જીલ્લો લેફ્ટીનેન્ટ ગવર્નર ઠરાવ્યો. અયોધ્યાનો નવાબ બહુ ખરાબ રીતે ચાલતો હતો. તેણે લાંચી-આ કામદારો રાખ્યા અને પ્રજાને દંડી પૈસા કટાવવા માંડ્યા જેથી છેવટ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે એ રાજ્ય તા. ૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૬ના રોજ ખાલસા કર્યું. તથા ત્યાંના જનવાખને પકડી કલકત્તાના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો. અયોધ્યાના રાજ્યને ખાલસા કર્યું તે વખતે તેનો વહીવટ સરજેમ્સ ઓડ્રામને સોંપ્યો હતો અને તેને ચીફ કમીશનર એવો દરજ્જો આપ્યો હતો.

હિંદુસ્થાનમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭માં દેશી ફોજે બળવો કર્યો. એ બનાવ ઇતિહાસ માટે બહુ અગત્યનો છે. બળવાનાં ચિન્હ પ્રથમ કલકત્તા પાસેના બરાકપુરમાં જણાયાં. ત્યાંની દેશી પલટણના સીપાઈઓને કાર્ટ્રીસ આપવા માંડ્યાં તે તેમણે લીધાં, નહિ તેથી તેમને નોકરીથી દુર કર્યા. આ લોકોએ, તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં બીજી પલટણને ઉશ્કેરી, વળા મીરતમાં રીસાલાના સ્વારોએ “ કાર્ગીજ ” સવાને ના પાડવાથી તેમને કેદની શીશ્તાનો હુકમ થયો અને તેમને કેદ કર્યા; તેથી બીજે દિવસે સાંજે છાવણીનું તમામ લશ્કર બંડ કરી ઉઠ્યું. તેમણે પોતાના ઉપરી તથા બીજા જે ઇંગ્લેન્ડે હતા તેમને ગોળીથી માર્યા. ત્યાંથી તેઓ દિલ્લી ગયા અને ત્યાં તેમને બીજા સોબતીઓ મળી આવ્યા. વળી તેમને

× ફુલીપસિંહ પેનસન લઈ ઇંગ્લાંડમાં રહેતો હતો ત્યાંથી તે રૂશી-આન# મુલકમાં નાશી ગયો.

નવાબને ૩૧૨૦૦૦૦૦ (બારલાખ)નું પેનશન બાંધી આપ્યું હતું.

દિલ્હીનો નામનો પાદશાહ બહાદુરશાહ મળી ગયો. એ બધાએ મળી જે જે ઇંગ્રેજો અને તેમનાં પૈરાં છોકરાં હાથ આપ્યાં તેમને કતલ કર્યા. પણા માસ સુધી દિલ્હી બજવાની મુખ્ય જગા થઈ પડી હતી. બીજા સ્થળોની પલટણો પણ આ બંડખોરોને આવી મળી. દિનપર દિન બજવાનો વેગ વધતો ચાલ્યો. અંગાણાની તમામ છાવણીમાં બંડ જાગ્યાં અને ઇંગ્રેજોની કાપાકાપી ચાલી. લખનોરમાં પણ બંડ ઉઠ્યું અને સ્થાની છાવણીના ઇંગ્રેજોને ઘેરી લીધા. છેલા બાજીરાવ પેશ્વાનો દત્ત પુત્ર નાનાસાહેબ કાનપુરમાં બંડખોરોનો આગેવાન થઈ બેઠો હતો. તેણે ઇંગ્રેજોને ઘેર્યા અને કહ્યું કે જો તમે તમામ દારૂગોળો અમારે સ્વાધીન કરો તો તમને સહીસલામત અલ્હાબાદ જવા દઈશું. બીચારા દુઃખમાં ઘેરાએલા ઇંગ્રેજોએ તે વાત કબુલ કરી તોપણ ફુટ નાનાએ તેમને મારી નાંખ્યા. ઇંગ્રેજોનાં પૈરાં છોકરાં જેમને નાનાએ કૂદ કીધાં હતાં તેમને ઊડાવવા જનરલ હેવલોક કાનપુર આવ્યો. આ વેળા નાના અને હેવલોક વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં નાનાની હાર થવાથી બીજવાઈને તા. ૧૫ જુલાઈ સને ૧૮૫૭ ના રોજ તે નિરઅપરાધી અબજાઓ તથા બચ્ચાનો ધાત કર્યો.

હવે બંડ સમાવવાને ચોતરફથી મદદ આવવા માંડી. પ્રથમ કર્નલ નીલ અલ્હાબાદ અને કાશી ગયો. તેણે સ્થાં બંડ શાંત પાડવાને હલાળો કરવા માંડ્યા. ફતેહપુરમાં જનરલ હેવલોક હાર પામ્યો પણ સાર પછીની બીજી બે લડાઈઓમાં જીત પામ્યો. હેવલોક સ્થાંથી કાનપુર ગયો. સ્થાં નાનાસાહેબ લડવાને સામે થયો પણ તેમાં તેની હાર થવાથી તે પો તે બીથુરના પોતાના કિલ્લામાં જતો રહ્યો હેવલોક બીથુર ગયો એટલે નાનાસાહેબ સ્થાંથી નાઠો. આ વેળા હેવલોકે તેનો મહેલ બાળ્યો. અને બીથુરનો કિલ્લો કબજે કર્યો. સ્થાંથી તે લખનોર ગયો. તેને અયોધ્યા અને લખનોર વચ્ચે ઢેકાણે ઢેકાણે બંડખોરો સાથે યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં. તે લખનોર પહોંચ્યો એટલે બંડખોરો ખશી ગયા; પણ ઢેક છાવણીમાં પહોંચતાં તુરત કર્નલ નીલ મરાયો. લખનોરના બચાવ પછી સર જેમ્સ ઓગ્રામ સ્થાંનો હસ્કરી મુખ્ય અધિકારી થઈને રહ્યો. થોડા દિવસમાં દિલ્હીમાંથી ફીટુરીઓને ખસેડી તે શહેર કબજે કર્યું. દિલ્હીનો નામનો બંડખોર પાદશાહ નાશી ગયો હતો તેને કપતાન હકસને પકડી કૂદ કીધો.

ખીજે દિવસે તેના બે શાહજહાંઓને તથા એક શાહજહાંના બેટાને કેદ કરીધા. તે, પાછો ફરી પોતાનાં થોડાં માણસોને સાથે લઈ શહેરમાં આવતાં દરવાજાની પાસે આવ્યો એટલે લોકો ભિગા થઈ ગયા અને પેલા રાજા કુંવરને છોડાવવા વિચાર કરીશું; પણ તેટલામાં આ અમલદારે શાહજહાંઓને પોતાની ખીસ્તોલથી ડેર માર્યા. છેવટ પાદશાહને દેશનિકાજ કરી રંગુનમાં રાખ્યો.

સર હ્યુરોઝની સરદારી નીચે જે લશ્કર બંડખોરોને વશ કરવા નીકળ્યું હતું, તેણે બંડખોરોમાંના તાતીઆટોપીને બટવા નદીના પાંચે ઉતારાવ્યો. તાતીઆ ત્યાંથી ગ્વાલીઅર તરફ ગયો એટલે સિંધીઆ મહારાજ આગ્રે જતા રહ્યા. સર હ્યુરોઝ ગ્વાલીઅર ગયો અને ત્યાંથી પણ તેને નસાણો. ઝહાંશીની રાણીપણ બંડમાં બળી હતી. તે લડતાં રણમાં પડી. આ બળવાનો પ્રકાશ મહીકાંઠા અને અમદાવાદ તરફ થયો હતો. પણ તે નાનો હતો તેથી તુરંત સમી ગયો.

આથી કરીને ઇસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના કાચમાંથી હિંદનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડની મહારાણી વિક્ટોરીયાએ લઈને સર્વ સત્તા પોતે ધારણ કરી. આ બાબત તા. ૧લી નવેમ્બર સને ૧૮૫૦ના રોજ હિંદનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં જાહેરનામાં પ્રસિધ્ધ થયાં.

આ બંડ વખત ઇંગ્રેજોની જે બહાદુરી ઝળકી આવી તેથી તોફાની લોક શાંત પડી ગયા અને સાર પછી ખરું કહીએ તો હિંદની અંદરના ભાગમાં લડાઈઓ સખંધી કંઈ પણ નામાંકિત બનાવ બન્યો નથી. આવા નિર્ભય વખતમાં સરકારે પણ કેટલાંક લોક કલ્યાણનાં કામ કરીયાં છે.

મહારાણીનો શાહજહાં ઓર્ચિલફ્રેડ ઈ. સ. ૧૮૫૬માં હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ આવ્યો હતો અને વડો શાહજહાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં હિંદની મુસાફરીએ આવ્યો હતો. તા. ૧ જાનવારી સને ૧૮૭૭ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીયાએ હિંદને માટે “કૈસરેહિંદ” એ પદ ધારણ કરીયું. મહારાણી વિક્ટોરીયાએ સલાહ સંપત્તિ પચાસ વરસ રાજ કર્યું તેની ખુશાલીમાં તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ ‘જ્યુબીલી’ નામનો મહોત્સવ હિંદુસ્તાનમાં થયો હતો. આ વખત હિંદના રાજ રજવાડાંએ ધણા બધાં અને લોકપ્રિય કામ કરી મહારાણી તરફનો પ્રેમભાવ બતાવી આપ્યો છે.

હેદ્રાબાદ.

આ રાજ્ય હેદ્રાબાદ અથવા નિજમનું રાજ્ય એ નામથી, તેમજ રાજકર્તા નિજમના ખિતાબથી ઓળખાય છે. અને તે અફઘાન જાતના પઠાણ સુસલમાન છે.

સીમા—આ રાજ્યની ચારે બાજુ ઇંગ્લિશ મુલક આવી રહેલો છે. આ રાજ્યની ઉત્તરે ખાનદેશ, મધ્ય પ્રાંત ઈલાકાનો સાગર પ્રાંત અને નર્મદા કાંઠાનો મુલક; પૂર્વે નાગપુર* સંસ્થાન તામિ મુલક હતો તે, દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને પશ્ચિમે મુંબઈ ઈલાકાના નાસિક, અહમદનગર, સોલાપુર, મેલગામ અને ધારવાડ જીલ્લા છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૦૦૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન અને ખીરાંરનો જે મુલક ઇંગ્લેન્ડે સોંપેલો છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. કુલે આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૯૮૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. વસ્તી આશરે ૧૦૦૦૦૦૦ (એક કરોડ) અને ખીરાંરમાં આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ (છવીશ લાખ) માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ ખીરાંરના રાજ્ય સુધાં ૪૦૦૦૦૦૦૦ (ચાર કરોડ)ને આશરે થાય છે; તેમાં આશરે રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦૦ (એક કરોડ) ખીરાંરની ઉપજના છે. આ રાજ્ય વડોદરાના રાજ્ય કરતાં વિસ્તારમાં ૧૧ ગણ, વસ્તીમાં ૫ ધણું અને વાર્ષિક પેદાશમાં બમણું છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ દેશ એક મોટું સપાટ મેદાન છે તોપણ તેમાં કોઈ કોઈ ઢોળાણે નાના નાના ડુંગરો છે. આ દેશની જિંચાઈ સમુદ્રની

*નાગપુર એ બિંસલા કુળના મરેઠા મહારાજના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૩માં છેલ્લો રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી નાગપુરનું રાજ્ય ઇંગ્લિશ સરકારે ખાલસા કર્યું. જ્યારે આ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ત્યારે તેની સીમા નીચે મુજબ હતી—ઉત્તરે સાગર પ્રાંત, કાર્યા નામના દેશી લોકનું સંસ્થાન; પૂર્વે ઇંગ્લિશ સંખલપુર અને ઉદેપુર તથા બંગાળા ઈલાકાની નૈરત્ય કોણનાં કેટલાંક એક સંસ્થાન; નૈરત્ય અને પશ્ચિમે હેદ્રાબાદનું રાજ્ય; તથા દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકાના પ્રાંત. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૭૬૪૦૦ ચોરસ માઈલ જમીનનું હતું. હાલ તે ગવરનર જનરલની નીચેના એક ઓફ કમીશનરના તાબામાં છે. એ અમલદાર મધ્ય પ્રાંતોની ઓફ કમીશનર કહેવાય છે અને તેનું હેડક્વાટર નાગપુરમાં છે.

સપાટીથી ૭૦૦ થી તે ૮૦૦ ફુટ સુધીની છે. દેશનો ઉત્તર ઘાણું કરીને પશ્ચિમ તરફથી તે પૂર્વ તરફ છે. આ દેશના ચાર મોટા ભાગ અથવા પ્રાંત કરવામાં આવ્યાછે. તેમાં દક્ષિણ ભાગમાં હૈદરાબાદ, મધ્ય ભાગમાં ખેદર, વાવ્યકોણમાં ઔરંગાબાદ અને ઉત્તર ભાગમાં વરાડ* પ્રાંતછે.

નદીઓ—૧ ગોદાવરી, એ નદી અહમદ નગર જીલ્લામાંથી આવી મુગી આગળ પ્રવેશ કરે છે, તથા તે આ દેશમાં યદને પૂર્વ દિશા તરફ કુતુરા આગળ યદિઓદીઆ દેશમાં જાય છે. આ નદીને પુર્ણા તથા કુ-ધના એ બે નદીઓ ભેગી થઈને વ્યાવ્યકોણ તરફથી આવી મળે છે. વળી ત્યાંથી પૂર્વમાં ૮૫ માઇલ ગયા પછી તેને દક્ષિણ તરફથી માન્ડરા નામની નદી આવી મળે છે. અને ત્યાંથી અગાડી પૂર્વ તરફ જતાં ૨૦૦ માઇલ ઉપર કુલેશ્વર ગામ પાસે ઉત્તર તરફથી પ્રાણહિતા નદી આવી મળેછે. ૨ વર્ધા એ નદી દેવગઢ નજીકના ડુંગરમાંથી નીકળી ગદ્રા ગામ પાસે આવી આ દેશમાં પ્રવેશ કરેછે, ત્યાંથી અગ્નિકોણ તરફ ૭૦ માઇલ ગયા પછી પશ્ચિમ તરફથી તેને પેન ગંગા નામની નદી આવી મળે છે, અને ત્યાંથી અગ્નિકોણ તરફ ૧૦ મૈલ ગયા પછી તેને ઉત્તર તરફથી વા-ધન ગંગા નામની નદી આવી મળે છે; આ ટૂંકાણેથી તે પ્રાણહિતા નામ ધારણ કરી ઉપર કલ્યા પ્રમાણે કુલેશ્વર આગળ ગોદેલાને મળે છે; વર્ધા અથવા પ્રાણહિતા એ નદી આ દેશ તથા નાગપુરની સરહદ ઉપર છે; ૩ કૃષ્ણા એ નદી પશ્ચિમે ખેલગામ જીલ્લા તરફથી આવી આ દેશ-માં પ્રવેશ કરે છે; ત્યાંથી ઈશાનકોણ તરફ જતાં તેને વાવ્યકોણ તરફ-થી ભિમા નદી આવી મળેછે; ત્યાંથી અગ્નિકોણ તરફ ગયા કેડે ૮૩ મા-

વરાડ એ પ્રાંત નીજમ સરકારની માલકીનો છે; પરંતુ ઈ.સ. ૧૮૫૩ માં નિજમ સરકારે તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને એવી સરને આપ્યો કે હૈદરાબાદના રાજ્યના રક્ષણ માટે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર એ રાજ્યમાં રહે આ પ્રાં-ત હૈદરાબાદના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૦૦૦ ચોરસ મા-ઈલ જમીન અને વસ્તી આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ (છવીસ લાખ) માણસની છે. હૈદરાબાદના રેસીડેન્ટની સત્તા નીચે અહિં એક ઇંગ્લેન્ડ અધિકારી રહે છે, અને તે વહિવટ કરેછે. આ પ્રાંતમાં મુખ્ય શહેર એલીઅપુર છે તથા તે શિવાય ઉમરાવતી, અકોલી, શ્રી આગામ અને કરીગામ વિગરે છે;

ઈલ ઉપર દક્ષિણ તરફથી વુગભદ્રા આવી મળે છે; ત્યાંથી ઈશાન કોણ તરફ ૧૨૫ માઈલ સુધી ગયા પછી ઉત્તર તરફથી મુશી નદી આવી મળે છે; અને ત્યાંથી ૧૦ માઈલ પૂર્વમાં ગયા પછી આ દેશ છોડી સી-કોસ પ્રાંતમાં જાય છે; ૪ વુગભદ્રા એનું મુળ ઝેસુર દેશમાં છે. ત્યાંથી આ દેશની અગ્નિકોણ તરફની સીમા આગળ આવી ત્યાંથી ૨૦૦ માઈલ સુધી આ દેશના દક્ષિણ સિમાડા ઉપર ચાલી કૃષ્ણા નદીને મળે છે, આ શિવાય બીજી નાની નદીઓ તથા સરોવર ઘણાં છે; પાખલમાં એક મોટું સરોવર છે, તેનો ઘેરાવો ૩૦ માઈલનો છે.

હવા—આ દેશની હવા ધણી સારી છે. ઉનાળામાં ગરમી સાધારણ હોય છે. પરંતુ રાત્રે ઠાઠ ધણી અને બપોરે તાપ ધણો પડે છે. વરસાદ ધણું કરીને સાધારણ વરસે છે. જમીન તથા નિપજ—આ દેશની જમીન ધણું કરીને સાધારણ પાકવાળી છે. જ્યાં નેહરોથી પાણી પાવામાં આવે છે ત્યાં પાક ધણો સારો થાય છે. મુખ્ય નિપજ—ડાંગર, ધઉ, બાજરી, જીરુ, મકાઈ, નાગલી, તલ, દીવેલી, કઠોળ, કપાસ, ગળી અને શેરડીની થાય છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તમાકુની પણ રોપણી થાય છે અને બગીચામાં ધણી જાતનાં ફળ, ફુલ તથા શાક બાજી વિગેરે થાય છે.

જનાવર—ડુગરવાળા ભાગમાં વાઘ, ચીત્રા, રીછ અને સાબર હોય છે. આ દેશના બળદ, બેંશા, ગાયો વિગેરે ઢોર સારાં વખાણાય છે.

કારીગરીની જણસો—ઉત્તરમાં જાલના શહેરનાં રેસમી કાપડ અને મંજરા નદીપર બેઢર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાની કારીગરીનાં તથા પીતરનાં વાસણ સારાં થાય છે.

લોક—આ દેશમાં મુસલમાન, મરેઠા, તૈલંગા, અને ગોંડ જાતના લોક વસે છે. મુસલમાનો હૈદ્રાબાદમાં ધણાં છે. તેમાંના ધણા ખરા રાજ્યની નોકરીમાં પેટેલા છે. ધણું કરીને પશ્ચિમ ભાગમાં મરેઠા અને અમ્મિકોણના ભાગમાં તૈલંગા અને ઈશાનકોણના ભાગમાં ગોંડ લોકની વસ્તી છે. આ દરેક લોકની ભાષા તેમની જાત પ્રમાણે જુદી જુદી એટલે મરેઠી, તૈલંગી, કાનડી અને ગોંડ ભાષા હોય છે.

રેલવે—હૈદ્રાબાદથી ગલબરગા સુધીની રેલવે લાઈન છે. એ લાઈન મુંબઈથી મદ્રાસ સુધી બાંધેલી રેલવેને ગલબરગા આગળ મળે છે. વળી મુંબઈથી નાગપુર સુધીની જે રેલવે લાઈન છે તે વરાડ પ્રાંતમાં થઈને

જામ છે. એની મેં શાખાઓમાંની એક ખંગાઉ અને ખીજી ઉમરાવતી શહેર સુધીની છે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ આ દેશની રાજ ગાદીનું મુખ્ય સ્થળ છે. તે મુશીનદીના દક્ષિણ કીનારાપર છે. આ શહેર મોટું અને શુંદર બાંધણીનું છે. તેની પાસે ૬ માઈલને છેટે ગોવળકાંડાનાં જીનાં ખંડેરો છે, જે આગાઉ ગોવળકાંડાના રાજ્યની રાજગાદીનું શહેર હતું. કુંગર-માંથી કોતરી કાઢેલાં ડરાંને માટે ઈલારા પ્રખ્યાત છે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણનગર ખેદરની પાસે હતું એમ કહેવાય છે. હૈદરાબાદની પૂર્વે વરંચુલ છે, તે તૈલંગણની રાજગાદીનું શહેર હતું. શિવાય શિકંદરબાદ, ઔરંગાબાદ, જફરાબાદ, દોલતબાદ, જલન, ખેદર, વરંચુલ, નિર્મળા, નાંદેડ, ચિતુર, અને ગોવળકાંડા વિગેરે મોટાં શહેરો છે; જેમાંના ગોવળકાંડામાં એક મજબૂત કિલ્લો છે. તેમાં નિજમ સરકારનો ખજાનો રહે છે. આ શહેરના હિરા ધણા પ્રસિદ્ધ છે. હૈદરાબાદ પાસે એક ઇંગ્રેજી જાવણી છે, તેમાં ઇંગ્રેજી લસ્કર અને રેસીડેન્ટ રહે છે. આ રાજ્યનું પો-સ્ટખાતું નિજમ સરકાર તરફથી ઈલાયકુ ચાલે છે.

રેલવેમાં એક કરોડ ત્રીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયા છે. મુંગાઈથી મદ્રાસ સુધીની જે રેલવે લાઈન છે તે ઉપરના મહમરીથી તે કુધનીના રેલવેસ્ટેશન સુધીની ૧૩૧ માઇલની લાઇન હૈદરાબાદના મુલકમાં છે. વળી એ લાઈન તાવાડી સ્ટેશનથી તે હૈદરાબાદ ઉપર થઇને વરંચુલ સુધીની એક ૨૦૮ માઇલની લાઈન છે, તે નિજમ સ્ટેટ રેલવેના નામથી ઓળખાય છે. આ શિવાય તલાપુરથી જુશાવળ વચેની જે લાઈન છે, તેનો ધણો ભાગ આ રાજ્યના તાબાના વરાડ પ્રાંતમાં છે. એ લાઈને એ પ્રાંતનો વારા નગાનથી તે ધમાનગાન સુધી ૧૭૧ માઈલનો ભાગ રોક્યો છે. આ બધી મળીને આ રાજ્યના મુલકમાં ૫૧૦ માઈલની રેલવે લાઈન છે.

ઇતિહાસ—હૈદરાબાદના રાજ કર્તા “નિજમ”ની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. તેમના વડીલ વુર્ક જાતના મુસલમાન સરદાર સીનકીલીચખાન નામે થઈ ગયા. તેમને દિલ્હીના પાદશાહ ઔરંગઝેબે ‘અસોફજાહ’ અથવા નિજમઉલમુલક’ના ખિતાબ સાથે દક્ષિણના મુખેદારની પદ્ધિ આપી હતી. ઈ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબના મરણ પછી બહાદુરશાહ, તે પછી જહાંદારશાહ અને તેના પછી ઈ. સ. ૧૭૧૩માં ફરખશિયર પાદશાહ થયો. એ પાદશાહ થયો પણ સૈયદ હુસેનઅલી અને સૈયદ અબ્દુલ્લા એ બે ભાઈ પોતાની મરજી પ્રમાણે રાજકારભાર કરવા લાગ્યા, એક ભાઈ મુખ્ય

વજીર બન્યો અને બીજી ભાઈ સેનાપતિ થયો; તેથી તેમના સામે ચાર સરદારો થયા હતા. જેમાંના નિજમઉલમુલ્ક અસોફજી અને સાદત-ખાંએ સૈયદોને જત કર્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૭૧૬માં મહમદશાહ પાદશાહ થયો, તેના વખતમાં નિજમઉલમુલ્ક અસોફજી વજીર થયો. પરંતુ તે ધણો વખત દિલ્હીમાં નહિ રહેતાં દક્ષિણમાં જઈ પાદશાહી પદ ધારણ કર્યા વગર ઈ. સ. ૧૭૨૪માં આપ આપ્તીઆરે અમલ કરવા લાગ્યો. માળવાનો સુબો પણ તેમના તાબામાં હતો; પરંતુ પેહેલા બાજીરાવ પેશ્વા અને મલાવરાવ હોલકરે દિલ્હીના સુબા (પ્રાંત) કબજે કરવા માંડ્યા. તે પ્રમાણે માળવા પણ તેમણે કબજે કર્યો. એટલે નિજમ હૈદ્રાબાદમાં પોતાનું મુખ્ય સ્થળ કરીને રહ્યા. આ જગ્યાએ રહીને મરેઠાઓ સાથે તેમને ધણી લડાઈઓ લડવી પડી. ઈ. સ. ૧૭૪૪માં તેમનું મરણ થયું. તે વખત નમદાથી તે ત્રીચીનાપલી અને મછલીપટ્ટણથી તે બીજાપુર સુધીનો મુલક તેમના તાબામાં હતો.

નિજમઉલમુલ્ક અસોફજીને ૧ ગાજીઉદ્દીન, ૨ નાસીરજંગસીર-દૌલા, ૩ સલાબતજંગ, ૪ નિજમઅલી, ૫ મહમદસરીફ અને ૬ મીર મોગલખાન, એ રીતે છ શાહજદા અને છ શાહજદીઓ હતી. આમાંના વડા ગાજીઉદ્દીનને અમીરૂલ ઉમરાવતી પદ્ધિ દિલ્હીમાં હતી તેથી બીજા શાહજદા નાસિરજંગ હૈદ્રાબાદમાં ગાદીએ બેઠા. પરંતુ તેમની બેનના બેટા મુજફ્ફર જંગને ગમતું આવ્યું નહિ અને તેણે ગાદીને માટે બળવો ઉઠાવ્યો. તેને કર્ણાટકના સુબાનો જમાઈ ચંદા સાહેબ તથા પાંદેયરીના ફ્રેન્ચ લોક સહાય થયા. આ તરફ નાસિરજંગની મદદમાં ઇંગ્લેન્ડે થયા. બંને વચ્ચે લડાઈનો આરંભ થયો. પરંતુ મુજફ્ફરજંગના લશ્કરના ફ્રેન્ચ સરદાર કંઈક કારણસર રીસાઈને જતા રહ્યા તેથી તે ઈ. સ. ૧૭૫૦માં નાસિરજંગને શરણે આવ્યો અને ચંદા સાહેબ પાંદેયરી જતો રહ્યો. નાસિરજંગે મુજફ્ફરજંગને બેડીજડી કુદમાં રાખ્યો. નિજમ નાસિરજંગ આજશુ તથા વિલાસી હતો. તેના મોટા લશ્કર ઉપર ૩૦૦ ફ્રેન્ચ હુમલો કર્યો અને નિજમનાં ૧૦૦૦ માણસને માર્યા. હવે ફ્રેન્ચના ગવર્નર ફુલ્લીએ નાસિરજંગ સાથે સલાહની બોલી ચલાવી અને જજી કિલ્લો લઈને અને લડાઈનું કામ જોરથી ચલાવીને તેમની પાસે તે કબુલ કરાવ્યું. નિજમે તહનામા ઉપર સહી કરી નહિ. એટલે ફુલ્લીના કહેવા ઉપરથી

પઠાણોએ ખખડો કરીને નાસિરજંગને મારી નાખ્યો તથા મુજફરજંગને કંદમાંથી કઢાડી હૈદરાબાદની ગાદીપર બેસાડ્યો. તેનો પણ પેલા પઠાણોએ પ્રાણ લીધો.

હવે ફ્રેન્ચોએ નિજમઉલમુલક અસોફજહના ત્રીજા શાહનંદા સલાબતજંગને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ ખખર સાંભળી તેનો વડો બાઈ ગાજીઉદ્દીન કે જે દિલ્હીમાં હતો તેણે હૈદરાબાદનું રાજ્ય પડાવી લેવા દક્ષિણ તરફ સ્વારી કરી. પરંતુ તેના ઔરંગાબાદમાં આવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૭૫૨માં કોઈએ તેને ઝેર દઈને માર્યો.

ફ્રેન્ચોએ સલાબતજંગને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી તે લોકનું વજન હૈદરાબાદના દરબારમાં વિશેષ હતું. સલાબતજંગ ઉપર તે લોકનો મોટો ઉપકાર થયો હતો અને ખુશી નામે ફ્રેન્ચ સરદાર તેમની ફોજમાં દાખલ થયો હતો. તથા તે વખતે વખત ધણી કિમતી મદદ આપતો હતો, તેથી નિજમે તેને મજલીપટણથી તે જગતનાથપુરી સુધી ત્રણસે કોસ લગીનો મુલક બક્ષિસ આપ્યો હતો. ફ્રેન્ચ લોક તેટલા ભાગના ધણી થયા. પણ ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે લડાઈ સળગી. ખુશીએ બહુ બહાદુરી કરી; પરંતુ તે ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં પકડાયો. આ વખત પછીથી ખુશીની જગ્યાએ કર્નલકુલાન્સ નીમાયો હતો. તે પણ ઇંગ્લેન્ડ સામે લડતાં ના. ૯ ડીસેમ્બર સને ૧૭૫૬ના રોજ હાર્યો. છેવટ ફ્રેન્ચ લોક ઇંગ્લેન્ડને શરણુ થયા. આ પ્રમાણે થવાથી નિજમના દરબારમાં ફ્રેન્ચની સત્તા પડી ભાંગી તથા નિજમે મજલીપટણ અને ફરતો ધણો મુલક ઇંગ્લેન્ડને આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૫૬માં બિજાપુર પ્રાંત સલાબતજંગ પાસેથી હિદગીરની લડાઈમાં પેશ્વાએ જીતી લીધો હતો. હૈદરાબાદના દરબારમાંથી ફ્રેન્ચ સરદાર ખુશી ગયા પછી ઈ. સ. ૧૭૬૧માં સલાબતજંગને પદબ્રષ્ટ કરી તેના બાઈ નિજમઅલી હૈદરાબાદની ગાદીએ બેઠા. આગળ ઇંગ્લેન્ડે દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી રાજમહેદ્રી, વેલુર, મુસ્તફાનગર, સીકાકોલ અને મુતિઝાનગર એટલે ગંતુર એ સમુદ્ર કીનારાપરના પાંચ પ્રાંત પોતાને માટે મેળવવાને ફરમાન મંગાવ્યું. આ વાત નિજમઅલીને ખુસંદગ્ગાવી નહિ તેથી તેમણે લડાઈની તૈયારી કરી. ઇંગ્લેન્ડે પણ તત્તમના સામે લશ્કર મોકલ્યું. પરંતુ આ વખત એટલે ઈ. સ. ૧૭૬૫

માં નિજમ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સલાહ થઈ. આ સલાહમાં એમ કહ્યું કે ઉપર બતાવેલા પ્રાંતો ઇંગ્લેન્ડને મળે પણ તે બદલ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર દરવરસે રૂપિયા સાત લાખ નિજમને આપે અને જરૂર પડે ત્યારે લશ્કરી મદદ આપે. એ પાંચ પ્રાંતો હાલ 'ઉત્તર સિંદકારને નામે' ઓળખાય છે. ગાંધુર પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડને તાબે નહોતો કેમકે તે પદશ્રષ્ટ નિજમ સલાબ-તજંગને જાગીરમાં આપ્યો હતો.

મહેસૂરમાં ત્યાંના હિંદુ રાજાને ઉઠાડી મુકી, હૈદરઅલી નામના તેના નાયકે રાજ્યનો બધો અધિકાર ધારણ કર્યો હતો. તેને અને ઇંગ્લેન્ડને ઈ. સ. ૧૭૬૧માં લડાઈ સળગી. નિજમને નાણાં આપવાથી તે હૈદરના પક્ષમાં થયો. આથી ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરના સરદાર કર્નલસ્મીથને પાછું ફરવું પડ્યું એટલુંજ નહિ પણ મહા મહા દુઃખ સહન કરી, તેને પોતાનો પ્રાણ લઈ નાસવું પડ્યું. પરંતુ પછવાડેથી એક લડાઈ થઈ તેમાં હૈદર અને નિજમને નાસવું પડ્યું. નિજમઅલીએ ફેર ઇંગ્લેન્ડ સાથે સંઘાત કરી. હવે ઇંગ્લેન્ડ અને નિજમ બંને સરકાર વચ્ચે રનેહ ચાલ્યા કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૨માં સલાબતજંગ મરણ પામવાથી તેની જાગીરનો ગાંધુર પ્રાંત આગલા કરાર પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડને માગ્યો; તે તેમને નિજમઅલીએ આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૯૪માં નિજમ અને મરેઠા વચ્ચે ચોથા બાબત કળાઓ થયો. બંને તરફનાં લશ્કર ખરડા પાસે ભિગાં થયાં, અને લડાઈ ચાલી, પણ એકબીજાની હારજીત નહિ થવાથી તે લશ્કર પોતપોતાને ઢોકાણે ગયાં. પરંતુ દોલતરાવ સિંધિઆની મદદ મરેઠાઓને આવી પહોંચવાથી બે દિવસ સુધી ભારે લડાઈ ચાલી, મરેઠી લશ્કર ઘણું મોટું હોવાથી, અને નિજમની ચાકરીમાં ઇંગ્લેન્ડ પલટનો હતી તે લડાઈમાં નહિ આવવાથી, નિજમની હાર થઈ, જેથી મરેઠાને સ્વારી ખરચ બદલ રૂપિયા ત્રણ કરોડ રોકડા અને દોલતખાદનો કિલ્લો અને પાંત્રીસ લાખનો મુલક આપવો પડ્યો. ઇંગ્લેન્ડ બે પલટનો નિજમની ચાકરીમાં હતી; પરંતુ જ્યારે નિજમને મરેઠા સાથે લડવાને તૈયાર થવું પડ્યું, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે વિચાર કર્યો કે બંને સાથે આપણે દોસ્તી છે તેથી તેમના અંદર અંદરના કળાઓમાં આપણે ભાગ લેવો નહિ; તેમ ધારી પેલી બે પલટનો નિજમની સાથે ગઈ નહિ. આથી નિજમને માફ લાગ્યું; અને તેમણે

ઇંગ્રેજ પલટનોને રાજ આપી, તથા રેમોન્ડ નામે એક ફ્રેન્ચ સરદારને ચાકરીમાં રાખી, તેને હાથે એક બહાદુર ફ્રેન્ચ ફોજ તથા તોપખાનું તૈયાર કરાવ્યું. આગળ નિજામના શાહજાદા અલીજાહે રાજ સામે બંડ કર્યું, ત્યારે તેમણે ઇંગ્રેજ બે પલટનોને પાછી લોલાવી. પરંતુ પ્રથમની માર્ક નિજામના દરબારમાં ફ્રેન્ચ લોક ચઢીઆતા ગણાયા. રેમોન્ડ મરણ પામ્યો તે પછી, ફ્રેન્ચ ઉતરતા થઈ પડ્યા, અને નિજામે ફ્રેન્ચ ઇંગ્રેજ ચાર પલટનો ચાકરીમાં રાખી, તથા તેના ખર્ચને માટે દરમહિને બે લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ કર્યું. આ વખતથી ફ્રેન્ચ ફોજને રાજ આપી.

મહેસૂરમાં હૈદરઅલીના મરણ પછી ઈ. સ. ૧૭૮૨માં તેનો બેટો ટીપુ સુલતાન ગાદી ઉપર બેઠો હતો. તેણે ઇંગ્રેજ અને નિજામ વિગેરેના મુલક ઉપર ઉપરા ઉપરી હુમલા ચાલતા રાખ્યા, તેથી ઇંગ્રેજ અને નિજામે સંપ કરી ટીપુના મુલકપર સ્વારીઓ કરવા માંડી. ટીપુ કંઈ નમ્યુ આપે તેવો નહોતો; પરંતુ ઇંગ્રેજ અને નિજામ એ બંને રાજ્યનાં લશ્કર ભિગાં થવાથી તા. ૪ માહે મે સને ૧૭૯૯માં ટીપુ મરાયો, તથા તેના રાજ્યનો છોડો આવ્યો. લૉર્ડવેલેસ્લીએ પોતાના એક રીપોર્ટમાં લખ્યું છે કે “નિજામઅલીની પુરતી મદદ ન હોત તો ટીપુનું રાજ્ય જીતવું એ ઘણું મુશ્કેલ હતું.” ટીપુ પાસેથી જે દેશ જીતી લીધો હતો, તેમાંનો કેટલો એક ભાગ મહેસૂરના હિંદુ રાજ ચામરાજને હૈદરે પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો, તેના છ વરસના કુંવર કિશ્વરાજને આપી તેને મહેસૂરની ગાદીપર બેસાડ્યો, તથા બાકીના પ્રાંત ઇંગ્રેજ અને નિજામે વહેંચી લીધા. પશ્ચિમ સમુદ્ર કાંઠો તથા કોઈ-અમ્મુર અને વૈનાડ વિગેરે પ્રાંતો તેમજ ડુંગરી કિલ્લા ઇંગ્રેજોના ભાગમાં ગયા અને તેટલીજ ઉપજના ગુત્તી અને ગરમકાંડા વિગેરે પ્રાંતો નિજામ ના તાબામાં આવ્યા.

નિજામના રાજ્ય અને ઇંગ્રેજો વચ્ચે તા. ૧૨મો અક્ટોબર સને ૧૮૦૦ના રોજ એક નવો કરાર થયો. આથી ઇંગ્રેજો તરફનું પ્રથમ હતું તે, તથા બીજી વધારીને ૧૦૦૦ પેદલ, ૬૦૦૦ સ્વાર અને તોપો એટલું લશ્કર રાખવું એમ હતું, તથા ઇંગ્રેજોની સલાહ વગર બીજા રાજ્યો સાથે લડાઈ કરવી નહિ. આ ઠરાવથી નિજામના સઘળા શત્રુઓનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ ઇંગ્રેજોને સોંપ્યું. આ લશ્કરી ખર્ચ બદલ ટીપુ પાસેથી

અગાઉ તથા હાલમાં જે મુલક આપ્યો હતો, તે તમામ ઇંગ્લેન્ડને આપીને તુંગભદ્રા નદી સુધીની સરહદ મુકરર કરી. આજે ફોજ રાખી તે “હૈદ્રાબાદ સબસીડરી”ને નામે ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં ઇંગ્લેન્ડે અને વરાડના રાજ વચ્ચે લડાઈ ચાલી. આ લડાઈમાં નિજામ સરકારે ઇંગ્લેન્ડને ધણી ભારે મદદ આપવાથી, વરાડના રાજ પાસેથી કેટલો એક પ્રાંત નિજામ સરકારને આપાવ્યો.

નિજામ અલી ઈ. સ. ૧૮૦૩ની સાલમાં ૧૦૦ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તેમને આઠ શાહજાદા હતા. તેમાંનો વડો અલીજાહ ઈ. સ. ૧૭૯૨માં મરણ પામ્યો હતો, તેથી બીજો શાહજાદો સીકંદરજાહ ગાદીએ બેઠો. તે રાજકાળમાં ઘણું થોડું સમજતો હતો અને કેવળ ફકીર જેવો હોવાથી તેના રાજ્યમાં ઘણું અધેર ચાલવા માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૭માં વજીર મીરઆલમના મુઆ પછી તે હોદ્દાપર તેના જમાઈ મુનીરઉલ-મુલ્ક નામના ઉમરાવને નીમ્યો હતો. પરંતુ હિસાબ વિગેરે તપાસ તથા મુલકી કારભાર કરવા માટે, ઇંગ્લેન્ડ સરકારે નિજામની મરજી વિરૂદ્ધ, ચંદુલાલ નામના કાયસ્થને નીમ્યો હતો. આ પ્રમાણે ફરી ઇંગ્લેન્ડે હૈદ્રાબાદના રાજ કારભારમાં હાથ ધાડ્યો. ચંદુલાલ ધણે ચંચળ અને મુનીરઉલમુલ્ક ગર્ભશ્રીમંત મુસલમાનોની ચાલ પ્રમાણે ઊન્મત અને આળશુ હતો, તેથી ધણે ખરો કારભાર ચંદુલાલના હાથમાં આપ્યો. તેણે ઇંગ્લેન્ડની મરજી પ્રમાણે ફોજના નિર્વાહને માટે લાગા બાંધી આપ્યા, તેથી કરીને ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ફોજ પ્રમાણે નિજામની ફોજનો બંદોબસ્ત થયો, અને તેની ચોકસાઈ રેસીડેન્ટ કરવા લાગ્યો. એ ફોજનું જોર ચંદુલાલને આપ્યું, તથા શત્રુની અથવા રૈયતની બીક કંઈ મનમાં રહી નહિ; એથી મુલકી કારભારમાં તેણે ધણી ગરબડ તથા જુલમ કરવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં પેશ્વાનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડે જીતી લીધું. તે વખત સીકંદરજાહને લશ્કરની ધણી કીમતી મદદ કીધી હતી તેના બદલામાં ૩૬૨૬૦૦૦ની ઉપજનો મુલક નિજામ સરકારને મળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૦માં હૈદ્રાબાદના રાજ્યની ઉપજ ૩૫૦૦ એક કરોડ અને નવ હજારની હતી.

ચંદુલાલનો જુલમી કારભાર હોવાથી શરૂઆતમાં જ નિજામના શાહજાદાઓએ ચંદુલાલ તથા રેસીડેન્ટની સાથે વિરોધ માંડ્યો. પરંતુ

તેમને કિલ્લાપર અડાવી દેવાથી કંઈ કરી શક્યા નહિ. હૈદ્રાબાદની સરકારને કરજે રૂપીઆ ધીરીને મુલકોપર વસાતો લેવી, તથા મામલતો કરવી એવી મતલબે પાલમર નામે ઇંગ્લેન્ડે લાં પેઢી કાઢી હતી, અને તે કામમાં ગવર્નર જનરલનું પણ અનુમત હતું. તોપણ તે વાત કરારથી ઉલટી હતી માટે તે પેઢી તહિથી ઉઠાડવી, તથા સરકારે તેઓનું દેવું વાળવા વિશે વચમાં પડવું નહિં. એવું ઈ. સ. ૧૮૨૪માં કરાવાથી તે શાહુકારે દેવાળુ કાઢ્યું. આથી ઘણાં જોકનું નાણુ ધલાયું.

નિજમ સીકંદરજી હતો. તા. ૨૪ મી મે સને ૧૮૨૬ ના મેજ મરણ પામ્યા. તેમના પછી તેમના વડાશાહજીદા નાસીરજીદોલા ગાદીએ બેઠા રાજકારભાર અંદુલાલ ચલાવતો હતો, અને મુલકમાં ઈજારાથી મામલતો રાખવી, તથા ખજાનામાં સીલીક નહિ રાખવી, ઇલાદી રીત પ્રમાણે તે કારભાર ચલાવતો હતો. અંદુલાલ મરી ગયો, પરંતુ આજ પણ તેના કારભારને માટે લોકો તેને યાદ કરેછે અને હૈદ્રાબાદ એ “અંદુલાલવાળુ હૈદ્રાબાદ” એ નામથી ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં હૈદ્રાબાદમાં નિજમના એક ભાઈએ ખંડ કર્યું અને તેનો પ્રકાશ આખા દેશમાં થયો હતો. પરંતુ જલદીથી ખંદોખસ્ત કરી, તેને ગોવળકોંડાના કિલ્લામાં લઈ જઈ કેદ કીધો. એ ખંડની મદદમાં કર્નુલના નવાબે તેને લડાઇ સમ્પંધી સામાન પુરો પાડ્યો હતો, તેથી તે નવાબનું સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડસરકારે જમ કર્યું. મુનીરજીલ મુલક પછી ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં તેનો ખેટોસિરાજ ઉલમુલક હૈદ્રાબાદનો દિવાન થયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં નિજમઅલ્લીએ ઇંગ્લેન્ડે સાથે કરાર કીધો હતો કે ૬૦૦૦ પેદલ ૯૦૦૦ સ્વારનું લશ્કર લડાઇની વેળાને માટે રાખવું. ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં એટલે નિજમ સીકંદરજી ના વખતમાં એવો ખંદોખસ્ત થયો હતો કે ઊપલી મતલબસર નિજમ સરકારે એક મોટી ફોજ હમેશને માટે રાખવી. ને ફોજ ઉભી કરવા તથા ચલાવવાનું કામ ઇંગ્લેન્ડને સોંપવું; અને તેના ખર્ચ ઉપર કોઈ બ્યાજને હિસાબે સને ૧૮૫૩ માં રૂ. ૫૦ લાખ ઇંગ્લેન્ડના નિજમ પાસે લેણા નીકળ્યા. ખર્ચની વીગત કેપ્ટનફ્રેન્ચના ગ્રંથમાંથી એવી નીકળી કે દરવરસે તે ફોજ પાછળ નિજમ સરકારને આશરે ૪૦ લાખ રૂપીઆ થતા હતા. તે લશ્કરમાં ૧૦૦ યુરોપીઅન અમલદારો હતા અને તેમનોજ માત્ર દરમાસે રૂ. ૬૮૦ હજારનો ખર્ચ હતો. એ લશ્કર ઇંગ્લેન્ડને

તો માત્ર લડાઇમાંજ વાપરવાનું હતું; પણ સને ૧૮૨૦ પછી લડાઇ નહિ થવાથી, તે બેઠું રહ્યું. અને તેમાં નિજમને ફોગટ ૧૩ કરોડ રૂપિયા અરચ થયો હતો. આ દેવાને લીધે સને ૧૮૫૩ માં નવા કોલકરાર થયા જેથી ઉપલું હૈદ્રાબાદ કંટીજનું લશ્કર ઘટાડીને ૫૦૦૦ પેદળ તથા ૨૦૦૦ ઘોડે સ્વાર, તેમજ ચાર બટેરીનું અરચ રાખ્યું. આથી પ્રથમ જે ૪૦ લાખનું વારસિક અરચ હતું, તે ઘટાડીને ૨૪ લાખનું રાખ્યું. ચહેલે પગાર ચુકાવવાને અને પછી તે ચોવીશ લાખનો વારસિક અરચ નિયમ-સર મળ્યો જાય, તેની આંધરીમાં આ રાજ્યનો ફજદ્રૂપ પ્રાંત +વરાડ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપવાને કોલકરાર થયા. આ બતાવને લીધે હૈદ્રાબાદ શેહરની તમામ મુસલમાન પ્રજા, તેમજ અમીર હમરાવો અને દરબારીઓ નારાજ થયા. આ વખત ખજાનો ખાલી હતો. વસુલાત સરકારી અમલદારો તરફથી ઉધરાવામાં આવતી નહોતી, પણ ઇન્ટરદારોને ઇન્જરે આપવામાં આવતી હતી; તેથી તેઓ અતિશય બળાત્કારથી રૈયતને નીચોવતા હતા. પોલીશનો બંદોબસ્ત નહોતો, તેથી રાજ્યમાં જ્યાં જો-ઇએ ત્યાં ધોળે દિવસે જ એક લૂંટ ચાલતી હતી. વેપાર પડીભાગ્યો હતો. ન્યાયનું તો નામજ ન મળે. વધારે પૈસા આપનારને કાજ ઇનસાફ વેચાતો આપતો હતો. ગરીબની દાદ અને ફરિયાદ કોઇ સાંભળતું નહોતું, લશ્કરી સીપાઇઓના પગાર બદલ, જે જમાદારોને જાગીરો આપેલી, તે જમાદારો જાગીરોની ઉપજ પોતાના ખજાનામાં ભરતા. અને સીપાઇઓ ભૂખે મરતા. રાજ્યનો નાનો કે મોટો અમલદાર લાંચ કે બળાત્કારથી જેમ જેને ફાવે તેમ પોતાનું ઘર ભરવાને મથન કરતો. અમલદારોમાં એક બાજુમાં અંદર અંદર કુસંપ ચાલતો, અને નિજમ-સાહેબ તો જનાનાની ખટપટ શિવાય કાંઇજ જાણતા નહોતા. આવા વખતમાં એટલે તા. ૨૭મી મે સને ૧૮૫૩ ના રોજ દિવાન સિરાજ ઉલમુલ્ક મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી તેનો ભત્રીજો ઉર્ફેસર સાલાર જંગ દિવાન થયો.

સરસાલારજંગને દિવાનગીરી મળ્યા પછી તેણે પોતાની હિંમત અને બુદ્ધિ બળથી રાજ્યમાં સુધારો કરવા મથન કરવા માંડ્યું. પ્રથમ

+વરાડ પ્રાંતની વસુલમાંથી અરચ બાદ જતાં જે બાકી વધે તે સંઘજાનો હીસાબ બતાવી નિજમ સરકારને હવાલે કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

નિજમના નોકરોના પગાર સરેરાશ કમી કર્યા. પોલીશખાતાને તેજદાર બનાવ્યું. અને પોતાના જાત ભાઈનું રાજ્ય છે એમ સમજી આરબ અને રોહીલા લોકો પરદેશથી આવી વસ્તા, તથા વારંવાર ખંડ ઉઠાવી લૂંટ કરતા, તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. પરંતુ સુધારો અને રાજ્યમાં શાંતીને સાચી થતા એ સઘળા ફેરફારો અમીર ઉમરાવોને પસંદ આવ્યા નહિ અને તેથી તેઓ સરસાલારજંગના પાકા દુશ્મન થઈ પડ્યા. તે લોકો નિજમ નાસિરઉદ્દૌલાને પણ ભંભર્યો. આથી સરસાલારજંગે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવાને જણાવ્યું. હવે નિજમનું ચિત્ત ડેકાણે આવ્યું, અને તેણે તેને પોતાની મરજી પ્રમાણે કારભાર કરવાની પરવાનગી આપી. સરસાલારજંગના સારા કારભારથી થોડી મુદતમાં રાજ્યમાં તેમજ દેશમાં ધણો સુધારો દાખલ થયો; એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યનું વસુલ વધ્યું અને લોકના જન માલની સલામતિ સમ્પવાવા લાગી.

ઈ. સ. ૧૮૫૬-૫૭માં હિંદમાં બળવો થયો અને તેનો પ્રકાશ આરે દિશામાં થયો હતો. આ દેશમાં મોગામાં મોટું દેશી રાજ્ય હૈદરાબાદનું હતું. એ રાજ્યમાં બળવો સળગે તો તેની ઝાળ ઉત્તરમાં મુંબાઈ, દક્ષિણમાં મદ્રાસના ઝાંપા સુધી પહોંચ્યા વગર રહે નહિ એમ હતું. એ પ્રદેશ તરફ રહેનારા ઇંગ્રેજોનો સઘળો આધાર નિજમ અને તેના દિવાન સરસાલારજંગના ઈમાન ઉપર હતો. એ અણીપર આવેલા પ્રસંગે મુંબાઈના ગવર્નરને હૈદરાબાદના રેસીડેન્ટને એવા અવસ્યનો તાર કયો કે “નિજમ જો અર્યો તો સર્વસ્વ ગયું.” પણ નિજમ સરકારે ઇંગ્રેજોની ધણી કીમતી સેવા બજાવી. એ સમયે નિજમે પોતાના ઈમાનને જાગૃત રાખ્યું. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્રેજ રાજ્ય સામે બળવો જાગ્યો છે, એમ સમજીને હૈદરાબાદના લોક ધણા વિક્રયી, પરંતુ તેમને વશ કર્યા. ફેટલાક લોક રેસીડેન્ટ ઉપર હુમલો કર્યો, તેમને પકડી યોગ્ય શિક્ષા કીધી. અને લશ્કરી આરબો, જે સરસાલારજંગને પુર્ણ રીતે અનુકુળ હતા, તેમનો શહેરમાંની જુદી જુદી ચોકીઓપર મજબૂત પહેરો રાખી એવો ઉત્તમ બંરોબસ્ત કર્યો કે એ મુસલમાન શહેરની કંટીનંટ કોજને કાલતું પાડી ઇંગ્રેજોને મદદ આપવાને તૈયાર થયા. આ પ્રસંગે દિવાન સરસાલારજંગના લોકો ધણી નીંદા કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેણે તે લોકોને પત કર્યા નહિ. ફેટલાક લોક સાલારજંગને કતલ કરવા પ્રયત્ન કીધો પણ તેમની યુક્તિ ખર આવી નહિ.

આવા બળવાના અમલમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૭માં નિજમ નાસિરઉદ્દૌલા મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો શાહજહો અફઝુલઉદ્દૌલા ગાદીએ બેઠા; પરંતુ ચાલતા બળવાનો ખારીક વખત હોવાથી, દિવાન સરસાલારજંગે શહેર અને દેશમાં સમાધાની રાખી. એક મોટા ઇંગ્લિશ અધિકારીએ લખ્યું છે કે “એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવાના પ્રસંગે નિજમના દિવાનસરસાલારજંગે નિજમના રાજ્ય તરફથી ઇંગ્લિશ સરકાર પ્રતે બળવેલી સેવા અમુલ્ય હતી. કારણ કે જો તે ઇંગ્લિશ સરકાર સાથે ઈમાન અને ઈતિવારથી વર્ત્યો ન હોત તો, હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લિશ રાજ્યનું શું થાત તે વિશે કહેતાં સંદેહ રહેજે.”

નિજમ અને તેમના દિવાન સરસાલારજંગની ઇંગ્લિશ પ્રતે બળવેલી સેવા પીઠાંની, ઇંગ્લિશ સરકાર તરફથી લાડકતી છે. ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં નિજમને એક શાખાશી બરેલો કાગળ લખ્યો તથા બીજે વરસે રૂપિયા એક લાખ નિજમને અક્ષિશ આપ્યા. સહાયોરનું સંસ્થાન અને રાયચોર તથા ધારસીઆનાં પ્રગણાં ઇંગ્લિશના હાથમાં હતાં તે નિજમ સરકારને હવાલે કર્યાં. રૂ. ૩૫૦ લાખનું કરજ માંડી વાળ્યું. અને છેલ્લે નામદાર મહારાણી તરફથી નિજમ અફઝુલઉદ્દૌલા તથા તેમના દિવાન સરસાલારજંગને “સ્ટાર ઓફ ઈન્ડીઆ”ના ખિતાબ આપ્યા; તે ઉપરાંત રૂ. ૩૦૦ હજાર સરસાલારજંગને અક્ષિશ આપ્યા હતા.

બળવો સમ્યા પછી સરસાલારજંગે રાજ્યકારભારમાં સુધારો કરવાને પાછી શરૂઆત કરી. આ કામની આડે બીજા અમીર ઉમરાવો આવ્યા. નિજમ કાચાકાનના હોવાથી તે લોકનું જોર ફાવ્યું. તેમણે સરસાલારજંગને દિવાનના હોદ્દા ઉપરથી ખસેડવાને નવા નવા પ્રયત્ન રચ્યા. ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં નિજમ અફઝુલ ઉદ્દૌલાને પેલા લોકોએ સમન્વયું કે જો સરસાલારજંગને દિવાન પદપરથી ખસેડવાને ઇંગ્લિશ રેસીડેન્ટ કર્નલ ડેવીડસનને પુછશે તો તે ના પાડશે નહિ. તેમાંના એક એક યુરોપીઅન મડલને સારાં વસ્ત્ર પહેરાવીને નિજમની ભિટ કરવા તેડી લાવ્યો, અને તે રેસીડેન્ટ કર્નલ ડેવીડસન સાહેબની સ્ત્રીએ, એવું કહી તેના મુખથી નિજમને એવી રીતે કહેવડાવ્યું કે “સરસાલારજંગને દિવાનગીરી ઉપરથી દૂર કરવાની વાત જો આપ મારા સ્વામી આગળ કહાડશે તો, તે પ્રમાણે કરવાને તે પોતાની મંજૂરી આપશે.” નિજમને

આ વાત પસંદ પડી. તેણે પેલી મડમને સિરપાવ આપી વિદાય કરી. પછી રેસીડેન્ટ કનેલ ડેવીડસનને બોલાવી, તેની આગળ એ વાત કહાડી. તે સાંભળી તે અમલદાર ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો અને તુચ્છકાર સાથે તે વાત કબુલ કીધી નહિ. રેસીડેન્ટનો ઉત્તર સાંભળી નિજમ પસ્તાયા અને થોડા દિવસ પછી તેમની ખાત્રી થઈ કે તેમને પેલા ખટપટીઆ-એએ ભમાવ્યા છે. પછી તે સ્ત્રી કોણ હતી અને તેને નિજમની હાજરમાં કોણ લાવ્યું તથા કેવી રીતે ભેટ પ્રાપ્તિ એ સધળું તરકટ બહાર પડી આવ્યું. ખીજવાએલા અમીર ઉમરાવો એક તરફથી આ પ્રમાણે તરકટ રચતા અને બીજી તરફથી સરસાલારજંગનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા. રેસીડેન્ટ કનેલ ડેવીડસનની બદલી થવાથી તે હૈદરાબાદ છોડીને જવાનો હતો તેથી તે અને સાલારજંગ એક ખીજના હાથ પકડી કંઈ રાજકીય બાબતો વિશે વાતચીત કર્યા ચાલ્યા જતા હતા એવામાં એક વિફરેલા પઠાણે તેમના તરફ બંદુકની ગોળી ફેંકી, પણ તે નીશાની ચુકવાથી બંનેજણ બચી ગયા. પરંતુ તે પઠાણ બહુ જોશમાં હતો તેથી બંદુકને પડતી મુકી તલવાર ખેંચી તેમના ઉપર ધુસ્યો, એટલામાં પાસેના માણસોએ તેના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. નામદાર મહારાણી સાહેબે સરસાલારજંગની રાજ્ય ભક્તી જોઈ, તેને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં જી. સી.એસ. આઈ. નો માનવંતો ખિતાબ આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં ફેર નિજમ અને સરસાલારજંગ વચ્ચે કંઈ વાંધો પડ્યો; આથી સરસાલારજંગે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપ્યું આથી દેશી તથા ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણો ગભરાટ પેદા થયો હતો. પરંતુ સારા ભાગ્યે તે વાંધો જલદી પતી ગયો. અને સરસાલારજંગ પાછો પોતાના હોદ્દાપર આવ્યો. ઈ.સ. ૧૮૬૮ માં ફેર તેને મારવાનું કાવતરું થયું. રાજ્યમેહલ તરફ જતાં રસ્તામાં કોઈ ચંડાલે તેના ઉપર ગોળીઓ ફેંકી, પણ તે બચી ગયો.

નામદાર નિજમ અફઝુલહોલા તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૬૯ ના રોજ મરણ પામ્યા. તેમના પછી તેમના ચાર વરસની બાળવયના શાહનવાહ મીરમહાબુલઅલી ગાદીએ બેઠો અને તે હૈદરાબાદના હાલના રાજ કસીએ. નિજમની છોટી ઉમર હોવાથી તે વખતના ગવર્નર જનરલ લાર્ડ મેયોએ તેમની લાયક ઉમર થતાં સુધી સરસાલારજંગને

રાજ્યના કુલ મુખ્યતીઆર બનાવી કારભાર કરવા માટે, તેના હાથ નીચે રીજન્સીકાઉનસોલ નીમી, ખરે જોતાં સરસાલારજંગ નિજમ જેટલી સત્તા પામ્યો. પરંતુ તેથી છલકાઈ નહિ જતાં ગંભીર વિચાર અને ચાલાકીથી રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં નિજમના રાજ્યના રક્ષણ માટે સિકંદરાબાદમાં જે ઇંગ્રેજ લશ્કર રાખવા ડરાવ થઈ, તેના ખર્ચ બદલ વરાડનો ફળ દુપ પ્રાંત નિજમ સરકાર પાસેથી ઇંગ્રેજ સરકારે સરસાલારજંગના કાકા સીરાજઉલમુલ્કના કારભાર વખત લઈ લીધો હતો, તે પ્રાંત પાછો મળવાના સરસાલારજંગ રાત દિવસ વિચાર કરતો હતો. આ કામ પાર પાડવાને તેણે અનેક યુક્તિઓથી રાજ્યની આબાદી તથા ઉપજમાં સારો વધારો કર્યો; અને ઇંગ્રેજ લશ્કરનું ખર્ચ વ્યાજમાંથી આપી શકાય એટલી સીલીક ખજાનામાં કરી. તે પછી તેણે ગવરનર જનરલ લૉર્ડનૉર્થ-બ્રુકને લખ્યું કે, જે મદદગાર લશ્કરના ખર્ચ બદલ વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજ સરકારે નિજમના રાજ્યમાંથી લીધો છે, તે લશ્કરની જરૂર હવે રહી હોય, એમ જણાવું નથી; કેમકે નિજમના મુલકમાં સારો શાંતી પસરેલી છે. માટે એ ખર્ચ આ રાજ્યને માથેથી કમી કરવું. એમ છતાં કદાપી ઇંગ્રેજ સરકારને એ લશ્કર રાખવાની જરૂર જણાતી હોય તો તેનું ખર્ચ આ રાજ્યની તીજેરીમાંથી આપીશું, માટે અમારો વરાડ પ્રાંત અમને પાછો મળવો જોઈએ—આ મતલબનો ખલીતો તેણે ગવરનર જનરલ તરફ મોકલ્યો, પણ કંઈજ ઉત્તર મળ્યો નહિ, ત્યારે ફેરબીજીવાર એ વિશે લખ્યું. આ વખત એવો જવાબ મળ્યો કે નિજમ છોટી ઉમરના છે, માટે તે પુષ્ટ ઉમરના થઈ રાજ્ય સત્તા પોતાના સ્વાધીનમાં લે ત્યાં સુધી એ ખાખત કંઈ થઈ શકશે નહિ. અને ફરીથી એ વિશે લખ્યો તો તેનો ઉત્તર પણ મળ્યો નહિ. આથી સરસાલારજંગ નિરાશ થયો નહિ. પણ તક આવે તે વાત યાદ કરવા મુલતવી રાખ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં મહારાણીના વડા શાહજાદા પ્રીન્સઓફ વેલ્સ આ દેશમાં મુખાઈ આવ્યા. તે વખત નિજમ સરકારને મુલાકાત માટે આમંત્રણ થયું હતું; પરંતુ તે વખત તે નામદાર સરકારના તબીયત દુરસ્ત નહિ હોવાથી, સરસાલારજંગ તેમને મુખાઈ નહિ મોકલતાં પોતે પ્રીન્સની મુલાકાત માટે મુખાઈ ગયો. આ મુલાકાત વખત પ્રીન્સઓફ-

વેલ્સે સાલારજંગને વિલાયત જીવાને બલામણ કરી હતી; તેથી ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના એપ્રિલ માસમાં તે વિલાયત ગયો અને સરધરજેન્ડનો ડ્યુક જે નામદાર પ્રીન્સઓફ વેલ્સની સાથે મુઆઈ આગ્યો હતો, અને જેના સાથે સાલારજંગને સારો પ્રેમ બાંધાયો હતો, તેને સાં પરાણા તરીકે ઉતર્યો હતો. ઇંગ્લાંડમાં તેને ઘણું સારું માન મળ્યું. ખુદ મહારાણીએ તેની મુલાકાત લઈ આજી આપ્યું હતું. ઓક્સ ફૂટની યુનીવર્સિટીએ તેને “દાકતર ઓફ ધીસીવીલ્સ” ની પદવી આપી હતી. અને લંડનશહેરના સ્વતંત્રપણાની બક્ષીશ લાંબા લાગતા વળગતાઓએ કરી. લૉડ સાલ્સબરી તે વખત, હિંદખાતાનો પ્રધાન હતો, તેના ભિટ તેને થઈ હતી, જે વખત વગડ પ્રાંત સખંધી પાછું પ્રકરણ ચલાવવાને તેણે નામદાર પ્રધાન સાહેબની પરવાનગી મેળવી. એના વિલાયત જવાના સખંધમાં ઘણું કરીને તે વરાડ પ્રાંત પાછો મેળવવાની પેરવી કરવા સારું ગયો હશે એમ અટકળ બાંધી શકાય છે. તેણે વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી એ પ્રકરણ પાછું ચલાવ્યું, અને લૉડ લાંટનના વિપેક્ષ કરી નજર તેણે મેળવી. ઇંગ્લાંડથી પાછા આવતાં ફ્રાન્સ દેશની રાજધાની પારીસમાં તેને એક અકસ્માત થવાથી તેના પગને ઈજા થઈ હતી; અને તેના જરા ઓડ રહી હતી.

મહારાણીવીક્ટોરીઆએ હિંદને માટે કેસરેહિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો, અને તે બાબત લૉડલીટને દિલ્હીમાં તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ ના રોજ પાદસાહી દરબાર ભર્યો હતો. એ દરબારમાં આવવા માટે હિંદના મોટા મોટા રાજા રાણાઓને આમંત્રણ થયાં હતાં. બાજરાજ નિજમ મહાશય અલીખાનને પણ આમંત્રણ થયું હતું, તેથી તે પોતે અને તેમની સાથે સરસાલારજંગ દિલ્હી ગયા હતા. આ દરબાર વખત નિજમ સરકારને ઇંગ્લીશ શહેનસાહી વાવટો આપવાને ઠરાવ થયો, અને સરસાલારજંગ તથા અમીરીકબીર સમસુલ ઉમરાવને દરેકને ૧૭ તોપનું માન મળવા ઠરાવ થયો. નિજમ સરકારની વડીઅઈ (બાપની મા) ને ઇ. સ. ૧૮૭૮માં હિંદુસ્થાનનો મુગટ એવો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો હતો. નિજમ સરકાર ચાલાક છે અને તેમણે કેપટન ક્લાર્ક નામના એક ઇંગ્લિશ અમલદારના હાથ નીચે અબ્યાસ કર્યોછે; પણ તેમણે પોતાનો બહોળો વખત પોતાની મા દાદીડુનીસા બેગમ અને દાદીદીલાવરનીસા બેગમની સાથે કાટ્યો છે.

એજ સાલમાં (ઇ. સ. ૧૮૭૭) સરસાલારજંગનો મદદગાર (કોરી-જંઠ) યુજરી ગયો. તેને ઠેકાણે લોડીલીટને વિકાર વિકાર ઉલ્લભરાનામના સરદારની નીમનોક કીધી. આ સરદાર ચાર વરસ પછી યુજરી ગયો, તે પછી તે જગાપર લોડીરીપને બીજા માણસની નીમનોક નહિ કરતાં સર-સાલારજંગ એકલાને કારભાર કરવાને ઠરાવ્યું. સરસાલારજંગ પોતાના રૂડા કારભારથી રાજા, પ્રજા અને ઇંગ્રેજ સરકાર, એ સર્વનો પ્યારો થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ તા. ૮ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૩ના રોજ કોસરાના મરજથી મરણ પામ્યો.

સરસાલારજંગનું મરણ થયું તે વખત, નિજામ મીર મહાબુલઅ-લીખાનની ઉમર ૧૮ વરસની થઈ હતી, તેથી ઇંગ્રેજ સરકારે બીજા કોઇને પ્રધાન નહિ નીમતાં નિજામ સરકાર પોતાની રાજ સત્તા થોડી મુદતમાં સ્વાધીન લે લાં સુધી, રીજન્સી કાઉનસીલ નીમી, તેની મારફત રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા નક્કી કર્યું. નવી વ્યવસ્થામાં સરસાલારજંગના વડા ખેટા સાલારજંગને સેક્રેટરીનો માન ભરેલો હોદ્દો મળ્યો.

નામદાર નિજામ મીર મહાબુલ અલીખાનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં થયો હતો. તેમણે કમ્પ્યુટરના નામના ઇંગ્રેજ અમલદારના હાથ નીચે ઇંગ્રેજ વિગરે જમ્મી જાતની તાલમ લીધી છે. તેમજ તેમની મા વાદી-ફનીશા ખેગમ તથા તેમની વડીઅઈ દીલાવરનીશા ખેગમના હાથ નીચે રહી, નિતી અને સંસારીક બાબતની કેળવણી લીધી છે. પોતે રાજકાજ ચલાવવાને લાયક થવાથી, તા. ૫ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૪ના રોજ નામ-દાર વાઈસરાય લોડીરીપને હૈદરાબાદમાં પોતાને હાથે ગાદી સીન કીધા. નિજામને ગાદીપતી ઠરાવતી વેળા, લોડીરીપને એક બાપણ કીધું હતું. બાપણ થઈ રહ્યા પછી મહારાણીના નામથી નિજામને રાજા જાહેર કીધા. નામદાર નિજામ એક ઘણું નાનું પણ સખ્યતાવાળું બાપણ કરીને નામદાર મહારાણી તથા વાઈસરાયનો ઉપકાર માન્યો હતો. નિજામના બોલી રહ્યા પછી લોડીરીપને ક્ષીટીશ રાજ્ય તરફથી એક સુદર હીરા જડીત ભાલો નામદાર નિજામને ભેટ આપ્યો હતો, તથા રાજ્યના મોટા ઉમરાવ નવાબ ખીયકતઅલી ઉર્ફે સાલારજંગ, પેશકાર નરેન્દ્રપ્રસાદ અને ખુરસીદજાહેર તલવારો આપવામાં આવી હતી. પેશકાર નરેન્દ્રપ્રસાદ, એ અંકુલાલનો પૌત્ર થાય છે નામદાર લોડીરીપને જે બાપણ કીધું હતું,

તે મનન કરવા જોગ જાણી અહિં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. ધૌરિ-
પને કહ્યું છે કે.—

“પ્રથમ તમારી ત્રીજેરી તપાસજો. ત્રીજેરીનો અવ્યવસ્થિત કાર-”
“ભાર રાખવાથી રાજ્યો નાશ પામે છે. આ વાત સર્વ સ્થળે ખરી છે.”
“હિંદુસ્થાનમાં તેમાં વિશેષે કરીને ખરી છે. ત્રીજેરીની વ્યવસ્થામાં ખીન”
“કાગળ અને ઉડાઉપણું રાખવાથી પ્રથમ તો ભારે કરો નાખવા પડે છે;”
“પછી લોકો ધીમે ધીમે ગરીબ અવસ્થામાં આવી જાય છે અને પાવ-”
“માસ થઈ જાય છે. રાજ્યને ભારે વ્યાજ નાણાંકાઠવાં પડે છે, અને આ-”
“ખરે દેવજાનો વખત આવી પડે છે. નિતીસર કરકસર રાખવાથી”
“અને લોકોની સ્થિતિ પર ધ્યાન આપી વ્યાજખી કર નાખવાથી, લો-”
“કોની આબાદી અને દોલત હમેશાં વધતાં જાય છે. હિંદુસ્થાનમાં સારા”
“રાજ્યનો પાયો તેની મહેસુલ ઊધરાવાની રૂડી રીત છે, અને તે વિના”
“રાજ પોતે સંકટમાં આવી પડે છે, તથા લોકો દુઃખી થાય છે. વળી હું”
“ઘણી ધન્ટેજરીથી આશા રાખું છું કે પ્રમાણિક અને સમાન ધનસાક”
“આપવા તરફ ઘણું સખત ધ્યાન આપશો. રાજ્યના ન્યાય ખાતાના”
“અમલદારો એવા શુદ્ધ હોવા જોઈએ કે જેના સંબંધમાં એક વહેમનું”
“પણ કલંક નહિ હોય, અને એવા બહાદુર હોવા જોઈએ કે ધાકના”
“માર્ગે તેઓ ડરી નહિ જાય; રાજ્યમાં આ પ્રમાણે હોવાથી રાજ્યકર્તા”
“તરફ તેની પ્રજા મોટા આભારથી, અને પડોશની પ્રજા મોટા વખા-”
“ણની સાથે જાય છે. હવે તમારે માથે ઘણું અઘરું અને જોખમદાર કામ”
“આવી પડ્યું છે. આશરે એક કરોડ મનુષ્યની પ્રજાના તમે રાજધિરાજ”
“હો, તેઓના સુખનો હવે પછીનો મોટો આધાર તમારા ઉપર, તમા-”
“રા ઉઠાપણ, તમારા ઉદ્યોગ, અને તમારી મન ધારણા ઉપર છે. તમને”
“વિનંતી સાથે મને કહેવાદો કે સત્તાની બહારના બબકા તરફ, હવે”
“પછી તમને વીરલાઈને રહેનારી દોલત અને દબદબા તરફ, અને”
“હવે પછી દરેક બાજુ તરફથી મળનારી તાબિદારી અને ખુશામત તર-”
“ફ પતરાળ ઉત્પન્ન કરતા સંતોષથી જોશો નહિ. તમારું રાજ્ય મોટું”
“વિસ્તારવાળું, તમારી ઉપજ ઘણી મોટી અને રાજ્યની વસ્તી ઘણી”
“બહોળી છે; પણ એ ત્રણમાંની કોઈ પણ વસ્તુ તમને અભિમાન”
“કરતી ન થાઓ. તમે ઘણા તરણ છો અને તરણાવસ્થાને વિશેષે કરીને”

“જે લાલચોદ્ધસાવી મારેછે, તેવી લાલચો તમને ધણી તરફથી આ.”
 “વી મળશે. પણ તેવી લાલચોને તમારા ઉપર ઉપરીપાછુ ભોગવવા”
 “દેતા નહિ. તમારે માટે એક કરતાં વધારે ઉમદા અને વધારે માટા”
 “કાંઈ આવવાનાં અને કરવાનાં છે. હિંદુસ્થાનના દેશી રાજ્યોમાં”
 “તમે તમારે માટે એક નામ કાઢવાની ઇચ્છા રાખતા હોતો જે સમય”
 “માં હાલ આપણે રહીએ છીએ તે સમયમાં તમારા રાજ્યના રૂડા અને”
 “ન્યાયી ઈનસાફથી અને તમારી પ્રજાની દેખાતી જણાઈ આવતી આ.”
 “બાદાનીથી, તે રૂડું નામ તમે મેળવી શકશો. તમારા પાદશાહી ડુંગ”
 “તરફ અને તમારી તરફ તમારી પ્રજાનો ભક્તિભાવ દેખીતો અને”
 “શંકય વગરનો છે. હવે તે ભક્તિ ભાવ ટકાવી રાખવો તમારા હાથમાં”
 “છે, અને જેમ વરસ જતાં જાયછે, તેમ તેમ ભક્તિ ભાવને દૈનંદ કરી,”
 “એક રાજ્યકર્તાને મહામુશ્કવવાન ગણાતી વસ્તું—પ્રજાનો ઉમળકાનો”
 “પ્રીતિ ભાવ સંપાદાન કરવો. તમારી પ્રજા ઉપરના દેખરેખ, પરમેશ્વરે તમ”
 “ને એટલા માટે નથી આપી કે તમે તેને તમારા વિશ્વાસ અને અભિમાન”
 “ના સાધન રૂપ કરી મુકો. પ્રભુએ તેમને તમારી દેખરેખ તજે એટલા”
 “માટે મુક્યા છે કે તમે તેમના ઉપર રાજ્ય કરીને પ્રભુનો રૂડો વિજય”
 “દાખલો બતાવો અને પ્રજાનું કલ્યાણ કરો. પ્રજાના બલમાં તમારું મોડું”
 “સુખ અને તેઓના સંતોષી જીવમાં તમારી મોટી સલામતિ તમે માનશો.”
 “આના કરતાં હલકો હેદેશ રાખશો નહિ. આના કરતાં હલકા જયથી”
 “સંતોષી થશો નહિ. પણ તમારા પાછલા વંશજોના પરાક્રમને યાદ”
 “કરી, તમારો મોટો લોભ એવો રાખો કે, તમને પણ તમારા પુર્વજોની”
 “સાથે મળી જવાનો સમય આવે ત્યારે લોકો તમારે માટે એમ બોલે”
 “કે, પોતાની પ્રજાને વધારે સારી આબાદાનીમાં મુકી, તેમણે દેહ”
 “જોડ્યો. આ મોટા કામમાં તમને ધણીવાર અડચણો અને લાલચો”
 “આવી પડશે; તો પણ તેમાં તમને રાણીસરકાર તરફથી હિંમેશાં નેહએ”
 “તેટલી મદદ મળવાને હું વચન આપુ છું. આ તેમજ બીજા કોઈ”
 “દેશી રાજ્યના સબંધમાં અિઠિશસરકારની મુખ્ય ધારણા એ છે કે, તે”
 “રાજ્ય ધણી આબાદ અને સારીરીતે ચાલતું હોવું નેહએ. જેટલું”
 “સુધી આ હેતુ વધી શકશે તેટલું સુધી અમારી મદદ તમને હિંમેશાં”
 “મળશે. હિંદુસ્થાનનાં દેશી રાજ્યને ખાલસા નહિ કરનાં તેમને”

“હયાત રહેવા દેવાં, એ આ વખતથી એક મુખ્ય ખિટિશ નીતિ છે,”
 “અને અમારા વિચાર પ્રમાણે દેશી રાજ્યની હયાતીમાં ઇંગ્લેન્ડ સ્વાર્થનો”
 “મોટો લાભ રહેલો છે. તમારી સરકાર સારીરીતે વ્યવસ્થીત અતે મળ્યુત”
 “પાયાવાળી થાય, તમારી વીજ્ઞેરીની વ્યવસ્થા પણ સારી રીતે રખાય,”
 “અને લોકોના પર કરનો બોલે વ્યાજળી રીતે પડે, તમારો અમીરી વર્ગ”
 “તમારી ભક્તિવાળો થાય અને તમારા લોકો સંતોષી થાય. એ હું સારી”
 “પેઠે જાણ્યું છે જે પાદશાહ જાદી (મહારાણી વીક્ટોરીઆ)ના પ્રતિનિધિ”
 “તરીકે આજે હું ઉભો છું તેમની આતુરતા ભરી ધચ્છા છે કે તમારી”
 “રાજ્યકીય કારકીદી તરફ રાણીસાહેબ ધણા લક્ષ્ય પુર્વક જોવો. તમે”
 “તેમની આશાને નિરાશ કરશો નહિ. અને મારા મિત્રજેમના કામકાજમાં”
 “મને એક ખાશ ભાવ રહેલો છે— હવે પેલી મસનુંદ તમ્મ ઉપર તમને”
 “બેસાડવાનું મારે મોટે બાકી રહેલું છે અને મારા હૈયાની એવી આતુરતા”
 “તથા આશીશ બતાવવી કે પ્રભુ તમારું સુખ કરી તમને મદ રચે દોરવો”
 “તમારા રાજ્યને આબાદ, ન્યાયી અને માનવંતુ કરો કે તેથી કરીને”
 “આજને દિવસે ધારેલી સુખ ધારણુ આગળ જતાં જાંખી ન પડે, અને”
 “આ રાજ્યની તવારીખમાં તમારા રાજ્યાભિષેકની તારીખને એક ધણા”
 “તેજસ્વી શકના આરંભ તરીકે ભવિષ્યની પ્રજા યાદ કરો: તથાસ્તું.”

નામદાર નિજમને રાજ્યનો કુલ અધિકાર મળ્યો તેજ વખતે તેમણે મરનાર સરસાહારજંગના ખેટા નવાબ સાહારજંગને દિવાન ઠરાવ્યા. થોડા દિવસ પછી ચંદુલાલના પૌત્ર પેશકાર નરેન્દ્રપ્રસાદને અને સાહારજંગને અણબનાવ થયો; તથા તે સાહારજંગને દિવાન પદ પર રહેવા દેવા રાજી નથી એમ તુરત વાત બહાર આવી હતી. તથા તેમને થોડા વખતમાં દિવાનગીરી છોડવી પડી. પરંતુ ફેર તેમને નિજમ સરકારે દિવાન બનાવ્યા. નિજમના રાજ્યના કારભારની અટપટ દિનપરદિન પર વધવા માંડી અને હકીકત શી છે તે બાબત નામદાર વાઇસ-રોયે હેદાબાદના રેસીડેન્ટ મી. કોરડીને સને ૧૮૮૫ની અધવચમાં પોતાની હજુરમાં બોલાવી પુછપરછ કીધી, પણ તેથી કંઈ સફાઈ આવી નહિ. જેથી છેવટે નિજમ અને દિવાન સાહારજંગ વચ્ચેનો વાંધો ઠાળવાન્સને ૧૮૮૬ની આખરે નિજમના સલાહકાર તરીકે એક કર્નલ મારસલ નામના યુરોપીઅનને હિંદુસ્થાનની સરકારે નીમ્યો. સરસાહાર-

જા'ગે ઈ. સ. ૧૮૮૭ના એપ્રિલ માસમાં દિવાનગીરીનું રાજનામું આપ્યું. અને કેટલીક મુદત પછી નવાખ ખુસીરૌલાને દિવાન બતાવવામાં આવ્યા. સાલારજા'ગે દિવાનગીરી છોડી તે વખત તેને આશરે ૨૦ લાખરૂપીઆનું કરજ હતું, તે નિજમ સરકારે પોતાની તીજીરીમાંથી આપવા કબુલ કર્યું એટલુંજ નહિ પણ દિવાનના હોદ્દાનો નિમે પગાર એટલે દર માસે રૂ.૭૫૦૦) ઘેર બેઠાં પેનસન આપવા કબુલ કર્યું છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૬ની સાલમાં નામદાર મહારાણી તરફથી નામદાર નિજમ મીર મહાબુલઅલીખાનને જી. સી. એસ. આદનો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો છે. નામદાર નિજમ મીર મહાબુલઅલીખાનનો ખિતાબ આ પ્રમાણે છે—સીપાઈ સાલાર સફરજંગ મુજફ્ફરુલમુલ્ક રસ્તમે ફુરાની અરીસ્તપેઝમાન મીર મહાબુલઅલીખાન બહાદુર ફતેહજંગ નિજમ ઉદ્દોલા, નિજમ ઉલમુલ્ક અસોફજાંહ એની ગાદી અમર તપો. નામદાર નિજમ મીર મહાબુલઅલીખાન પોતે બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય તે વખત લશ્કરી સલામતી અને ૨૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે. નિજમ સરકારની હાલ ૨૩ વરસની ઉમર છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૭૧ લડાઈની તોપ અને ૬૫૪ બીજી તોપ, ૫૫૧ ગોલંદાજ, ૧૪૦૦ ધોડે સ્વાર, ૧૨૭૭૫ પાયદળ અને આ શિવાય બીજાં ઘણું ધરગ્યુલર પાયદળ છે.

હૈદ્રાબાદ—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં નવાખ સાહેબ રહે છે. આ શહેર મુશીનદો પર આવેલું છે. તે દરીઆ સપાટીથી ૧૭૦૦ ફૂટ ઊંચું છે. તે મદ્રાસથી વાવ્યકોણમાં ૩૮૯ માઇલ, મુબાઇથી અગ્નિ કોણમાં ૪૪૯ માઇલ અને કલકતેથી નૈરલકોણમાં ૯૬૨ માઇલ છે. આ શહેરમાં ૧૨૩૦૦૦ માણસની વસ્તી છે અને પરાંની વસ્તી ૨૩૧૦૦૦ માણસની છે. શહેરનો ઘેરાવો ૬ માઇલનો છે અને તેની આસપાસ પથરનો કોટ છે. અહિંના લોક શૂરવીર છે અને તેમની દરેકની પાસે હથિઆર સજ્જાં હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને લડવઝા આ લોક તો હથિઆરથી સજ્જારેલાજ રહે છે. અહિં આરબ, સિંધિ, રોહીલા, પઠાણ, મંરેઠા, તુર્ક, શિખ, પારસી અને બીજા ઘણી જાતના લોક રહે છે. પશ્ચિમ તરફથી આવતાં રાજમહેલ, મસીદા અને ઇંચિજી છાવણીને માટે બાંધેલાં મકાનને લીધે શહેરનો દેખાવ સુંદર દેખાય છે. હૈદ્રાબાદથી દક્ષિણમાં

થોડા માઇલને છેટે એક મોટું સરોવર છે તેનો ૨૦ માઇલનો ઘેરાવો છે.

આ શહેરમાં રાજમહેલ, મસીદા, અને ઇંગ્રેજી છાવણીને માટે બાંધેલાં મકાનો એ મુખ્ય જગ્યાઓ છે. આમાંના રાજમહેલનો ૩ માઇલનો ઘેરાવો છે. જુમામસીદ એક મોટું અને સુંદર મકાન છે. તેના મીનારા-ધણાજી જગ્યા છે. તેની અંદરના ધાંભલા ધણા જગ્યા અને અડદીઆ પથ્થરના બનાવેલા છે. હૈદ્રાબાદમાં ધણાં બાગ છે, તેમાં નિજમના દિવાનનો બાગ ધણોજ સારો છે. આ શિવાય કોલેજ અથવા (ચાર મીનારા) એ નામનું સુંદર મકાન છે. મુશીનદીથી ઉત્તરે એક મોટું બજાર છે. અને તે બજારનું બજાર એ નામથી ઓળખાય છે. ઇંગ્રેજી છાવણી શહેરના આ ભાગમાં છે. આ શિવાય 'બારદર' એટલે બાર દરવાજાવાળો એક મહેલ છે, તેમાં નિજમનો દિવાન સરસાબારજંગ રહે છે.

હૈદ્રાબાદ ઇ. સ. ૧૫૮૯ માં આ રાજ્યના સ્થાપનાર સુલતાન કુલીકુતુબશાહના પાંચમા વંશજ કુતુબશાહ મહમદકુલીએ સ્થાપ્યું હતું. મહમદકુલીએ પાણીની તંગાશને લીધે પોતાની રાજધાની ગોવળકોંડામાંથી, એક બીજું શહેર મુશી નદીપર વસાવી લાં કરી. આ શહેર ગોવળકોંડાથી ૭ માઇલ દુર છે. આ શહેરનું નામ તેણે પોતાની વહાલી આ ભાગ્યવંતીના નામપરથી ભાગ્ય નગર પાડ્યું હતું; પણ તેના મરણ પછી તેનું નામ હૈદ્રાબાદ પાડ્યું (હૈદરનું શહેર)

મહિસુર.

આ દેશ કનાટકનો એક ભાગ છે. તેના રાજકર્તા મહારાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે અને તેઓ યદુ વંશી રજપુત છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે ધારવાડ તથા બક્ષારી જિલ્લા, પૂર્વે કડપા, આર્કટ અને સેલમ જિલ્લા, દક્ષિણે કોઇમ્બતુર તથા મલખાર જિલ્લા અને પશ્ચિમે કાનડા જિલ્લો તથા *કુર્ગનું સંસ્થાન છે.

*કુર્ગ એ સંસ્થાન મહિસુરના રાજ્યની નૈરત્ય ખુણામાં છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૩ ચોરસમાઇલ અને વસ્તી આશરે ૧૮૦૦૦૦ માણસની છે. ભાષા કાનડી છે. આ સંસ્થાનના લોક ધણું કરીને નાપર જાતના છે. તે લોકો દેખાવડા મહેરાના અને ઉઘોગી છે. તેમનામાં એક નવાઈ જેવી રીત એ છે કે ધણાક બાઇઓની આંખો ભેગી રહીને તેઓ સર્વબાઇઓને

વિસ્તાર—આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૦૦૦ (ચોવીસહજાર) ચોરસ-
માઇલ છે; તથા તેમાં ૧૭૭૦૦ ગામ અને તેમાં આશરે ૪૧૮૬૦૦૦
(એકતાળી લાખ છચાસીહજાર) માણસની વસ્તી છે.

વાર્ષિક ઉપજ—૩૧૧૦૦૦૦૦૦ (એકકરોડ દશલાખ)ને આશરે થા-
પ છે. તેમાંથી (૩૨૪૫૦૦૦૦ ચોવીસલાખ પચાસહજાર) લશ્કરના ખર્ચ
બદલ ઇન્ડિયનસરકારને આપે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ દેશના મુખ્યત્વે કરીને ચાર પ્રાંત કરવામાં
આવ્યા છે. ૧ ઉત્તર ભાગમાં ચિત્ર દુર્ગ, ૨ દક્ષિણમાં મહિસુર, ૩ પૂર્વમાં
બાંગલોર અને ૪ પશ્ચિમમાં બેદનુર છે. આ દેશ ઊંચાણમાં છે. દેશ-
ની જમીનમાં મુખ્યત્વે કરીને ડુંગરો ઘણા છે તોપણ મધ્ય, ઉત્તર અને
દક્ષિણ ખૂણા તરફનો ભાગ સપાટ પાધર છે. દેશના ઉપલા ભાગનો ઉ-
ત્તર ધણું કરીને ઉત્તર તરફનો છે; તોપણ તેમાંના થોડા ભાગનો ઉત્તર
પશ્ચિમ તરફનો છે; તેમજ નીચલા ભાગનો ઉત્તર અગ્નિખૂણા તરફ છે.
મુખ્ય બે ડુંગરો છે તેમાંનો એક સ્વર્ગગા નામનો ડુંગર બાંગલોરની વાવ્ય
કોણ તરફ છે. તેની ઉંચાઈ ૪૬૦૦ ફુટની છે. અને બીજો બાબાબુદન
નામનો ડુંગર બેદનુરની પાસે છે તેની ઉંચાઈ ૬૦૦૦ ફુટની છે. આ દેશ-
માં ઢોકાણે ઢોકાણે કરાડ સરખા સીધા અને ઉચા ડુંગરો છે. તેના ઉપર
કિલ્લા બાંધેલા નગર પડે છે અને તે દુર્ગના નામથી ઓળખાય છે. આ
દુર્ગ નામના ડુંગરાઓની ઉંચાઈ ૧૦૦૦ થી તે ૧૫૦૦ ફુટ સુધીની છે.
આ દુર્ગમાંનો નંદી દુર્ગ ઘણો પ્રસિદ્ધ અને તે ૪૮૫૬ ફુટ સુધીની
ઉંચાઈવાળો છે. તથા બીજો એક સુવર્ણ દુર્ગ નામનો છે તેની ઉંચાઈ
૪૦૦૦ ફુટની છે.

નદીઓ—મુખ્ય નદી કાવેરી છે. તે દુર્ગ એટલે પશ્ચિમમાંથી આ-
વીને આ દેશ પસાર કરી મદ્રાસ ઇલાકામાં થઈને બંગાળના ઉપસાગરને

સમાન ગણે છે; એટલે ગમે તે સ્ત્રીને ગમે તે ભાઈ પોતાની પાસે રાખી
શકે છે. આ સંસ્થાન ઉપર પ્રથમ રાજા રાજ કરતો હતો. લિંગાયત રા-
જા પોતાની રૈયત ઉપર ઘણો જીલમ કરતો હતો તેથી ઇંગ્લેન્ડે તેને
પદબ્રજ કરી ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં તે સંસ્થાન ખાલસા કર્યું. હાલ તેનો વ-
હીવટ મહિસુરના ચીફ કમીશનરના હાથ નીચેનો એક મુન્શીટીન્ડેન્ટ ચીફ
થેટરમાં રહીને ચલાવે છે.

મળેછે. આ નદીને આ દેશની લક્ષમણતિથિ અને કુખાની એ નદીઓ મળેછે; તેમજ વાવ્યકોણ તરફથી હીમવતી અને ઉત્તર તરફથી સીંગા અને અર્ધવટી એ નામની નદીઓ આવીને મળેછે. શીરવતી નામની નદી આ દેશ પસાર કરી પશ્ચિમ તરફ જઈને હિંદીમહાસાગરને મળેછે. તુંગ અને ભદ્રા એ નામની બે નદીઓ વાવ્યકોણ તરફના ભાગમાંથી નીકળી હોલાહોનુરની પાસે ભેગી થઈ ત્યાંથી તુંગભદ્રા નામ ધારણ કરી ઇશાનકોણ તરફ જઈ આ દેશ છોડ્યા પછી કૃષ્ણા નદીને મળેછે. આ તુંગભદ્રાને હુગરી (વેદવતી) નદી પણ મળેછે. પનાર નદી આ દેશ પસાર કરી ઉત્તર તરફ જઈ ત્યાંથી પૂર્વમાં બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. આ સિવાય બીજી ઘણી નાની નદીઓ છે.

હવા પાણી—મહિસુર દેશ સમુદ્રથી ઉચ્ચાણપર હોવાને લીધે હવા ઠંડી અને સુખદાયક છે. તાપમાં ફેરફાર ઘણો થાયછે. વરસાદ બે માસમાં પડેછે. તેથી હવા બીનાશવાળી હોયછે. ગૈરુલકોણ તરફથી વરસાદ પડેછે તે ઘણો અને ઇશાનકોણ તરફનો થોડો હોયછે. એપ્રિલ તથા બે માસમાં કોઈ કોઈ વખત મોટા મોટા કરા પડેછે. હવા સારીછે તોપણ અનેક પ્રકારના રોગ થાયછે.

જમીન તથા નિપજ—જમીન રસાળ છે તેથી પાક સારો ઉતરે છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તમ જાતની ડાંગર વિશેષ થાયછે. આ સિવાય બાજરી, મકાઈ, ઘઉં, નાગલી, કકોળ, તલ, દીવેલી, વગેરે તેમજ શેરડીમાંથી ખાંડ થાયછે. સિવાય કસુંબો, ખુદ, તમાકુ, સાગુઓખા (સાબુ-ઓખા) અને કપાસ વિગેરે પણ થાયછે. વાડીઓમાં ફળ ફળાદિ અને શાક ભાજી થાયછે. જંગલોમાં સાગ અને ચંદન (સુખડ) વગેરેનાં ઇમારતી તથા સીસમ વગેરેના બીજાં ઝાડો થાયછે. સોપારી નાજિએર અને તેજનાનાં ઝાડ પણ થાયછે.

જનાવર—આ દેશના જંગલોમાં હાથી, વાઘ, ચિત્રા, ઘોડા, અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં જનાવર હોયછે. આ સિવાય ઘણી જાતનાં હરણ અને વાંદરાં થાયછે. વનકુતરા (દીપડાં) થાયછે તે ટોળાબંધ થઈને શિકારને માટે નીકળી પડેછે. તેઓ હાથી સિવાય બીજાં ઘણાંખરાં જાનવરોના ખાણ લેછે. આ દેશમાં ગાય અને બળદ થોડા હોયછે; પણ બકરાં અને ઘેરાં પપ્પળા હોયછે.

કાશીગરીની જાણસો—સુતરાઉ કાપડ, ઉનનું જાકુ કાપડ, ગલીઆ, સેતરંજીઆ, અને રેસમી કાપડ થાયછે. વેપાર ધણુંકરીને વણઝારા લોક-થી ચાલેછે. તે લોક પોઠીઆ ઉપર માલ ભરીને ડેકાણે ડેકાણે વેચવા લઈ જાયછે.

લોક—મુખ્યત્વે કરીને હિંદુ અને થોડા મુસલમાન છે. તેમાંના ધણાખરા પહાડી અને બળવાન છે. ભાષા મુખ્યત્વે કરીને કાનડી છે.

રેલવે—મહિસુરથી ઈશાનખૂણામાં આંગલોર અને આંગલોરથી પૂર્વ-માં આ દેશના પૂર્વ ભાગની બહાર થોડે છેટે મદ્રાસ જવાની રેલવે લાઇન છે ત્યાં સુધી છે.

મુખ્ય શહેરો—મહિસુર એ આ દેશની રાજગાદીનું મુખ્ય શહેર છે; તેમાં રાજકર્તા મહારાજ રહેછે. આ શહેરમાં રેલવે સ્ટેશન, સરકારી તારઆફીસ, પોસ્ટઆફીસ અને વિદ્યાલયોનાં મોટાં મોટાં સ્થળો છે. મહિસુરથી ઉત્તરમાં ૧૨ માઇલને છેટે કાવેરી નદી ઉપર શ્રીરંગપટ્ટણ છે; તેમાં પ્રથમ હૈદર અને ટીપુ સુલતાનની રાજ્યગાદી હતી. તેમના વખતના કિલ્લા બહુ મજબુત અને રણીઆમણા છે. આંગલોર એ રાજ્યના ધણું કરીને પૂર્વ ભાગમાં છે, અને તેમાં આ દેશનો ચીફ કમીશનર એ હોદ્દાનો એક યુરોપિયન અમલદાર તથા કેટલુંક ઇંગ્લેન્ડસકર રહેછે. સિવાય ખેદનુર, ચિત્ર દુર્ગ, હાંસકોટ, નંદી દુર્ગ, કોલા અને હરિહર એ મોટાં શહેરો છે. આ રાજ્યનું પોસ્ટખાતું મહારાજ તરફથી ઈલાયદુ ચાલેછે.

ઈતિહાસ—આ દેશના રાજકર્તા મહારાજ કહેવાય છે અને તેઓ યદુ જાતના રજપૂત છે. તેમના વડીલો ધણા પ્રાચીનકાળથી આ દેશમાં રાજ્ય કરતા આવ્યા છે. અસલના વખતમાં મહિસુરના મુલકપર સુગ્રી-વનો અમલ હતો. તેના સરદાર હનુમાને રામને, લંકાના રાજા રાવણની સામેની લડાઈમાં મદદ કરી હતી. ઇ. સ. પહેલાં ત્રીજા સૈકામાં આ દેશમાં બુદ્ધ ધર્મના લોક આવ્યા. જૈનધર્મના લોકોએ આ દેશ ઉપર ધણું વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમનાં દેવજો અને બીજા યાદગીરીના દા-ખલા હજી મળી આવેછે.

અગાઉના વખતમાં મહિસુરના ઉત્તર ભાગમાં કડમ્બા વંશના રા-જા રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની બનાવાસી નગરમાં-હતી. તેઓ-એ ૧૪ મા સૈકા સુધી રાજ્ય કર્યું, પણ પછીથી આણંદ્ય વંશના રાજ-

ઓએ તેમનો મુલક જીતી લઇ તેમને ખંડીઆ કર્યા.

કાંચુ અથવા ગંગાશ જેઓ મહિસુરના દક્ષિણ ભાગમાં રાજ કરતા હતા તેમની રાજધાની પહેલ પહેલાં કારરમાં હતી, પણ પછીથી તેઓએ પોતાની રાજધાની કાવેરી નદીપરના તાલકંદ નગરમાં કરી. આ વંશનો ૬ મા સૈકામાં કોલ્લા લોકોએ નાશ કર્યો. આ વંશના કેટલાક લેખો મળી આવ્યા છે તેપરથી જણાય છે કે તેઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા. આ શિવાય પલવાસ લોકોના તાબામાં મહિસુરની પુર્વ તરફનો મુલક હતો. ઇ. સ. ના ૭ ના સૈકામાં ચાલુક્ય રાજાઓએ તે મુલક જીતી લીધો પણ ૧૦ મા સૈકા સુધી તેઓ તેમના કટ્ટા દુસ્મન થઇ પડ્યા હતા. ચાલુક્ય લોક ઉત્તર તરફથી જયા સૈકામાં આવ્યા અને ઘણાક મુલક જીતી લીધા, જેમાંનો થોડો તેમના હાથમાં ૧૨ મા સૈકા સુધી રહ્યો. આ વખતે બલાલ સરદારોએ તેમને હરાવ્યા અને તેમનો મુલક પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

બલાલ વંશના રાજા જૈન ધર્મ પાળતા હતા અને તેઓ લડવૈયા હતા. તેઓએ ઇ. સ. ૧૩૧૦ સુધી દ્વારા સમુદ્ર (દારકા વટીપટલુ)માં રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૧૦માં દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીનના સરદાર મલિકકાફરે બલાલરાજાને કેદ પકડ્યો અને તેની રાજધાનીનું શહેર લૂટી લીધું. ૧૬ વર્ષ પછી મહમદ તઘલજે એક બીજું લશ્કર મોકલ્યું. આ લશ્કરે દ્વાર સમુદ્રનો નાશ કરીને તોપણ તેનાં કેટલાંએક દેવળો હજી સુધી છે.

હોઈસાલા બલાલ વંશનો નાશ થયા પછી તુંગભદ્રાપર વિજયનગરમાં એક નવા જોરાવર હિંદુ રાજા થયા. આ શહેર ઇ. સ. ૧૩૩૬માં હકા અને બકાએ બાંધ્યું હતું. તેઓ વરગુલના દરબારમાં નોકર હતા. હકાએ હરીહરનો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો અને પોતાના વંશજને નર-સિંહનો ખિતાબ આપ્યો. આ રાજાઓને અને બ્રાહ્મણી વંશના મુસલમાન રાજાઓને કટ્ટી દુસ્મનાવટ હતી, અને તેથી તેમની વચ્ચે વારે વારે લડાઇઓ થતી. ઇ. સ. ૧૫૬૫માં દક્ષિણના ચાર મુસલમાન રાજાઓએ એકો કરી વિજયનગરના રામ રાજાપર હુમલો કરી તાલીકોટની લડાઈમાં તેને હરાવી મારી નાંખ્યો. આ પછી તેના વંશજોએ મેનુજેન્ડા અને અંદગીરીમાં કેટલાક વખત સુધી પોતાની સત્તા જાળી

રાખી, પણ આખરે તેમનો નાશ થયો. પેનુકોન્ડામાં છેલા નરસિંહ રા-
જ્યોના વખતમાં, તાબાના નાના સરદારો જેઓ પાલધર કહેવાતા તે
સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા. આમાં મુખ્ય મહિસુરની દક્ષિણના વાડીઅર, ઉત્ત-
રમાં કલાદીના નાયકો, પશ્ચિમમાં બલમ (મનભરાબાદ)ના નાયકો અને
ચિતાલડૂગ અને તરીકરાના બીડર સરદારો હતા.

આમાંના મહિસુરની દક્ષિણના વાડીઅરના મુળ પુરૂષ વિજયરાજ
અને કીશ્વરાજ નામના બે ભાઈ હતા. તેઓ ઈ. સ. ૧૩૯૯માં કાઠીઆ-
વાડના દારકાં નગરમાંથી હેડના ગામમાં લગ્ન પ્રસંગે પરદેશી તરીકે
આવ્યા હતા. તેમણે કર્નાટકની પશ્ચિમે એક નાનો મુલક, જે બે કિલ્લા
અને થોડાં ગામડાંનો બનેલો હતો તેનાપર અમલ કરવા માંડ્યો. તેમની
પછી તેમના વંશમાં હરિબીટાડ ચામરાજ, ટીમારાજ, અને હરિ ચામ-
રાજ જે છ આંગળીઓ કહેવાતો હતો તે અનુક્રમે રાજ થયા. હરિચા-
મરાજ (છ આંગળીઆ)નો અમલ તે દેશમાં ઈ. સ. ૧૫૦૭માં હતો.
તેના મરણ પછી તેનો વારસ હરિબીટાડ ચામરાજ ગાદીએ બેઠો. તેણે
પોતાના નાના રાજ્યના ઈ. સ. ૧૫૨૪માં ત્રણ ભાગ કરી પોતાના ત્રણ
છોકરાને વહેંચી આપ્યા. આમાંના નાના ચામરાજ (તાલીઆ)ને તેના
ભાગમાં પુરનગદનો કિલ્લો અને પાસેનાં કેટલાંક ગામડાં આવ્યાં હતાં.
આ પુરનગદના કિલ્લાની તેણે તેજ વર્ષમાં મરામત કરાવી તેનું
અસલ નામ બદલી મહિષાસુર (ભિંશના માથાવાળો રાક્ષસ) એવું નામ
પાડ્યું, અને તે ઉપરથી હાલનું નામ મહિસુર પડ્યું છે. એવું કહેવાય છે.
કે આ રાક્ષસ (મહિષાસુર)નો આમુડા દેવીએ નાશ કર્યો હતો તેથી મ-
હિસુરના રાજકર્તા તે દેવીને પોતાની કૃતજ્ઞતા તરીકે માને છે.

ચામરાજ મહિસુરનો પહેલો રાજા હતો. ઈ. સ. ૧૫૬૪-૬૫માં
વિજયનગરનું હિંદુરાજ મુસલમાન પાદશાહોને હાથ ગયું. આ બનાવથી
મહિસુરના રાજાને ધણો કાયદો થયો. તેણે પોતાના મુલકમાં ધણો વ-
ધારો કર્યો. બ્યારે વિજયનગર મુસલમાનોને હાથ ગયું ત્યારે ત્યાંના રાજાએ
શ્રીરંગપટ્ટણમાં જઈ રાજ્ય કરવા માંડ્યું. તે કમળેર અને દમવગરનો
હતો, પણ આ વિષે ચામરાજ (તાલીઆ) સિવાય બીજા કોઈને ખબર
નહોતી. તેથી તેણે અંડણી આપવી બંધ કરી, કિલ્લા બાંધ્યા, અંડણી
ઉધરાવનારાઓને હાંકી કહાજા અને રાજાને પણ ગણગણી નહોં. ઈ.

સ. ૧૫૭૬માં મહિસુરને કેટલોક મુલક મળ્યો. તેજ વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૫૭૬માં આમરાજ મહુ પામ્યો. પણ તેનો પુત્ર તેની પેહેલાં મરણ પામ્યો હતો. તેથી તેની પછી તેનો પૌત્ર ખીટાડ વાડીઆર ગાદીએ બેઠો. તેણે હેમુનકલીનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનાં ગામડાં મહિસુરના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં.

ખીટાડ વાડીઆરની પછી તેનો ભાઈ રાજવાડીઆર ગાદીએ બેઠો. આ રાજા ધણો બુદ્ધિમાન હતો. તેણે મહિસુરના રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૦૯માં કેમ્પાલાનો કિલ્લો અને શ્રીરંગપટ્ટણ શહેર, જે અગાઉ શ્રીરંગપટ્ટણ અથવા પવીત્ર રંગનું શહેર એ નામથી ઓળખાતું હતું, અને જ્યાં વિજયનગરનો હાંકી કહાડેલો રાજા રહેતો હતો તે જીતી લીધાં. આ વખતથી શ્રીરંગપટ્ટણ મહિસુરના રાજ્યની રાજ્યગાદીનું મુખ્ય શહેર થયું. મહિસુરના રાજા અગાઉ જંગામનો ધર્મ પાળતા હતા; પણ શ્રીરંગપટ્ટણ લીધા પછી તેઓએ વિશ્વનુનો ધર્મ પાળવા માંડ્યો. રાજવાડીઆર ઇ. સ. ૧૬૧૭માં મરણ પામ્યો. તેણે પોતાના મુલકમાં ઘણો વધારો કર્યો અને પોતે દક્ષિણના હિંદુ રાજાઓમાં સર્વથી મુખ્ય ગણાતો હતો.

રાજવાડીઆરની પછી તેનો પૌત્ર આમરાજ વાડીઆર ગાદીએ બેઠો. તેણે ૨૦ (વીસ) વરસ રાજ કર્યું તે દરમ્યાન તેણે ધણો મુલક જીત્યો. તે જીતાએલા દુસ્મનોપર દયા રાખતો. જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૩૭માં તેનું મરણ થયું ત્યારે તેનો કાકો ઈમાદીરાજ, જે રાજવાડીઆરનો પુત્ર હતો તે ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૮ વરસ રાજ કર્યું. તેને તેના દિવાને ઝેર દઈ મારી નાખ્યો. તેની પછી રણધિરકાન્તીરીવા નરસારાજ ગાદીએ બેઠો. તે તેના વડીલોના જેવો શૂરવીર અને પરાક્રમી હતો. તેનામાં અતિશય જોર અને હિંમત હતાં તેના જોર વિષે એમ કહેવાય છે કે ત્રિચિનાપલીના દરબારમાં એક પ્રખ્યાત ધોદ્ધો હતો તેની સાથે ઢંઢં યુદ્ધ લડવાને તે ત્યાં ગયો, અને એ યુદ્ધમાં તે ધોદ્ધને કાપી મારી નાખ્યો. તેણે, જે વજીરે આગલા મૈયતરાજને ઝેર દીધું હતું અને પોતાને પણ ઝેર દેવાની કોશિશ કરતો હતો તેને મારી નાખ્યો. ખીજાપુરના રાજાએ શ્રીરંગપટ્ટણને પેરો ધાવ્યો હતો તેને તેણે હરાવ્યો. અને તેના લશ્કરની પાછળ પડી તેનો નાશ કર્યો. તેણે માથીના રાજા ઉપર એક મોટી જીત મેળવી

અને પોતાનું રાજ્ય વિજયનગર અને મદુરા તરફ વધાર્યું. તેણે શ્રીરંગ-
પટ્ટણમાં ટંકશાળ દાખલ કરી. કાન્દીરીવા નરસારાજ ઇ. સ. ૧૬૫૯માં
મરણ પામ્યો. તેની પાછળ તેનો દત્તક લીધેલો પુત્ર ૬૬ (મોટો) દેવરાજ
તપ્તનશીન થયો. આ રાજ્યએ કુટલાંક નાનાં રાજ્ય ખયાલી પડીને
પોતાના રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. બેદનુરના રાજ્યએ તેના રાજ્યપર
ચડાઈ કરી હતી, તેને તેણે હરાવીને હાંકી મુક્યો. તેણે મદુરાના નેહકને
હરાબો. તે ઇ. સ. ૧૬૭૨માં મરણ પામ્યો.

તેની પછી ચીક (નાનો) દેવરાજ ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાના
મુલકમાં ૧૩ પ્રગણાનો ઉમેરો કર્યો અને ચૌરંગજ્યેષ્ઠ બાદશાહ પાસેથી
રાજનો ખિતાબ મેળવ્યો. વળી ચૌરંગજ્યેષ્ઠ બાદશાહે તેને એક હાથી
દાંતનું તપ્ત બક્ષિસ કર્યું હતું. આ તપ્ત ઉપર તે અને તેના વારસો બે-
સતા અને જો, તપ્ત ટીપુસુલતાનના મહેલમાંથી, જ્યારે શ્રીરંગપટ્ટણનો
કબજો લેવામાં આવ્યો ત્યારે માલમ પડ્યું હતું તે એજ હતું, આ તપ્ત
હાલના રાજને રાજ્યાભિષેક કરતી વખતે કામમાં લેવામાં આવ્યું હતું,
અને તે હમેશાં જાહેર તહેવારને દિવસે વાપરવામાં આવેછે. ચીક (નાનો)
દેવરાજ ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં મરણ પામ્યો. તેને ચૌરંગજ્યેષ્ઠ મુગલ
સિવાય સર્વ રાજથી સ્વતંત્ર રાજ તરિકે માન્ય કર્યો હતો.

હવે જો વંશે મહિસુર ઉપર ૨૦૦ કરતાં વધુ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું
તેની પડતી થવા લાગી. ચીક દેવરાજના મરણ પછી તેનો વારસ કાન્દી-
રીવા મહારાજ ગાદીએ બેઠો, પણ તે બહેરો અને મુગો હતો, અને
પોતાના વડીલાની પેઠે દેશનો રાજ્યકારભાર ચલાવવાને તેનામાં શક્તિ
નહોતી. તે ઇ. સ. ૧૭૧૩ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો વારસ
દદકીશ્વરાજ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં તેનો સઘજો અધિકાર તેના
બે મુખ્ય વજીર દેવરાજ અને તેના પિત્રાઈ નાનબરાજને હાથ હતો.
જ્યાં સુધી કીશ્વરાજ જીવતો હતો ત્યાં સુધી તેઓએ તેને રાજ તરિકે
વર્તવા દીધો. આ રાજ ૧૮ વરસ અપકીર્તિથી રાજ્ય કરી ઇ. સ.
૧૭૩૧ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો વારસ હરીનન્દુ તીંગલ ચા-
મરાજ ગાદીએ બેઠો. આ રાજ સામે પેલા બે વજીરોએ ધણી વખો-
ડવા લાયક વર્તણૂક ચલાવી, તેથી તેણે તેમને તેમની જગોએથી દૂર
કર્યા અને તેમની જગો પોતાના માણસોથી પુરી; પણ દેવરાજે બળવો

કર્મો અને રાજ્ય શહેરમાં નહોતી તેનો લાભ લઈ રાજમહેલ પોતાને કબજે કરી લીધો અને લશ્કરને પોતાના તરફ ખેંચી લીધું. તેણે રાજ્યને પણ પકડ્યો અને જીવતાં સુધી તેને કબ્જાલગ્નના ડુંગરો જેની હવા ધણી રોગીષ્ટ છે ત્યાં કેદ રાખ્યો, ત્યાં તે ખરાબ હવા અને રોગીષ્ટ આરાકને લીધે થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.

આમરાજને પદબ્રહ્મ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી મહિસુરમાં તે વંશની પડતી થવા લાગી. આ વખત પછી જ્યેષ્ઠ તે કુટુંબનો એક માણસ મહિસુરનો નામનો રાજ્ય કહેવાતો તોપણ રાજ્યની સઘળી સત્તા હિંદુ તથા મુસલમાનોને હાથ હતી અને તેઓ ભાગ્યેજ રાજ્યને રાજમહેલની બહાર જવા દેતા. દેવરાજે અને નાનજરાજે ચીક કીશ્વરાજને નામના રાજ્ય તરિકે ગાદીએ બેસાડ્યો. આ પછી થોડા વખતમાં નાનરાજ મરણ પામ્યો. આ પછી થોડે વખતે કનાટકના નવાબ દોસ્તઅલીએ મહિસુર ઉપર ચડાઈ કરી. પણ દેવરાજે તેને હરાવ્યો. પછીથી દેવરાજે પોતાના નાના ભાઈ નાનજરાજને લશ્કરનો ઉપરો ખનાવ્યો. નાનજરાજે હૈદર-અલી, જેની ઉંમર તે વખતે ૩૦ વરસની હતી તેને પોતાના એક સોપાઈ તરિકે નીમ્યો,

હૈદરઅલી ફતેહમહમદનો દીકરો અને મહમદ બિલોલ કે જેણે મુખમાં પંજબમાંથી આવીને હૈદરાબાદની પાસે એક નાની મસીદ બાંધી હતી તેનો પૌત્ર હતો. ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં દક્ષિણના સુબેદાર સલાબત-જંગે ફ્રેન્ચ સુબેદાર બુશીના મદદથી શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર હુમલો કર્યો, અને દેવરાજને રૂપ૧૦૦૦૦૦ (છપનલાખ)ની મોટી રકમ આપી સલાહ કરવાની જરૂર પડી. બીજી તરફ બ્યારે મરેઠાઓએ ઈ. સ. ૧૭૫૭માં શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે નંદરાજને મહિસુરનો થોડો ભાગ આપી સલાહ કરવી પડી. આ વખતે દેવરાજ અને નાનજરાજ વચ્ચે અણબનાવ થયો. આથી દેવરાજ પોતાની એકઠી કરેલી દોલત બધને શ્રીરંગપટ્ટણમાંથી જતો રહ્યો, અને નાનજરાજે ઉપરી સત્તા પોતાને હાથ લીધી. પણ બંને ભાઈ વચ્ચે કંઈક થવાથી હૈદરને લાગ કાવ્યો. નાનજરાજે તેને કેટલોક મુલક સોંપ્યો હતો તેથી તેની સત્તામાં ધણો વધારો થયો હતો. રાજ્ય અને નાનજરાજ બંને હૈદરને “ફતેહદેવબહાદુર” એવા

માનથી બોલાવતા હતા. હૈદરે રાજસત્તા પોતાને હાથ લેવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; પણ નાનજરાજ તેને અડચણ કરતો હતો. તેથી તેને ખસેડવાને તેણે દાઢીજર રાણી સાથે ગોઠવણ કરી. આથી નાનજરાજને પોતાની જગો છોડવાને અને કુનુર જે મહિસુરથી ૨૫ માઇલને છેટે છે ત્યાં જઈ વસવાને જરૂર પડી. આ વખતથી રાજ્યની ધણી ખરી સત્તા હૈદરને હાથ આવી, પણ તેણે આખરે ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં આખા રાજ્યનો કબજો પોતાને હાથ લીધો.

જ્યારે નામનો રાજા ચીક કીશ્વરાજ ઈ.સ. ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો ત્યારે હૈદરે તેના મોટા મોટા કુંવર નાનજરાજ વાડીઅરને રાજકુંવરને ધટવું માન આપ્યું; પણ નાનજરાજ સ્વતંત્રતાને માટે પ્રયત્ન કરેછે એવું હૈદરને માલમ પડ્યું ત્યારે તેણે રાજના ખરચને માટે અખાતી રકમ આપવી બંધ કરી, રાજના મહેલમાંથી સ્ત્રીઓએ જે દાગીના મહેરલા હતા તે સિવાય સમગ્ર લુંટી લીધું, રાજના ખવાસોમાં ઘણો ઘટાડો કર્યો અને તેમની જગોએ પોતાના ખવાસો નીમ્યા. પાંચ વર્ષ પછી જ્યારે હૈદર સંકટમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે આ રાજ્યએ મરેઠાઓ સાથે સલાહ કરવાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. આ વિષે હૈદરને ખબર પડવાથી તેણે રાજને મરાવી નાંખાવ્યો, અને તેના બાઈ બીટાડ આમરાજને નામના રાજા તરીકે ગાદીએ બેસાડ્યો. આ રાજા ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં મરણ પામ્યો; પણ હૈદર નામનો રાજા રાખવાને ઈચ્છતો હતો તેથી તેણે તેના દત્તક લીધેલા આમરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ રાજાને હૈદરે ધણી ધાતકી રીતે પીડ્યો.

ઇંગ્લિશ સરકારે હૈદર સાથે પહેલ વહેલાં ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં વેપારની છૂટ માટે સલાહ કરી. ઇંગ્લિશ સરકારને જે ફુક્મનો હતા તેમાં એ સર્વથી જોરાવર અને કટ્ટો ફુક્મન હતો. હૈદરે આ રાજ મેળવ્યા પછી તે વધારવાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેણે મિત્રદુર્ગ અને ખેદનુર જીતી લીધાં. આ પછી થોડે વખતે માધવરાવ પેશ્વા મોટું લશ્કર લઈને તેના રાજ્ય ઉપર ચડી આવ્યો. તેણે ધણી લુંટફાટ કરવા માંડી. કેટલીક લડાઈઓ થઈ તેમાં હૈદર હાર્યો. આખરે હૈદરે કેટલાક પ્રાંત અને ૩૨ લાખ રૂપિયા આપી ભેગા પાછો કહાડ્યો. આ પછી હૈદરે કાબીકેટ ઉપર ક્વારો

કરી તે જીતી લીધું. નિબ્બત્તે હૈદરની વગને લીધે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સાથે દોસ્તી હતી તે તોડીને હૈદરની સાથે મળી જઈ કર્નાટક ઉપર ચડાઈ કરી. પણ તેમાં તેનું લશ્કર હાર્યું, અને ઈ. સ. ૧૭૬૮ ની સલાહથી નિબ્બત્તે હૈદરને છોડી ઇંગ્લેન્ડની તરફ જવામાં ગયો.

ખીજે વર્ષે એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં હૈદરે મદ્રાસ ઉપર ચડાઈ કરી; પણ હૈદર શહેરમાં લુંટ કર્યે એવી ખીકથી ઇંગ્લેન્ડે સલાહ કરી. ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં માધવરાવ પેશ્વાએ મહિસુર ઉપર સ્વારી કરી. આ વખતે ઈ. સ. ૧૭૬૯ ના એપ્રિલ માસની તા. ૩ ની સલાહના કરાર મુજબ હૈદરે મરેઠા સામે લડાઈ કરવાને ઇંગ્લેન્ડેની મદદ માગી; પણ તેમણે તેની ના પાડી. હૈદરે પોતાના દીકરા ટીપુને મરેઠા સેનાને માટે મહારાષ્ટ્રમાંથી ખોરક આવતો હતો, તે અટકાવવાને બેદનુરને સોંપાડે રાખ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૭૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મરેઠા ફોજે હૈદરને પકડ્યો અને હૈદરની ફોજનો નાશ કર્યો. હૈદરે નારી જવાને ધણી ઉપાય કર્યા તે સધળામાં તે નિષ્ફળ ગયો. આખરે તેણે શરમ ભરેલી રીતે સલાહ કરી. આ સલાહથી હૈદરને મહિસુરના રાજ્યનાં ૧૩ પ્રગણાં અને રૂ.૫૦૦૦૦૦ (પચીસલાખ) આપવાને જરૂર પડી. પણ આખરે જ્યારે પુનાના દરબારમાં ગરબડાટ ચાલતો હતો ત્યારે મરેઠાએ જો મુલક તેની પાસેથી લઈ લીધો હતો તે પાછો મેળવ્યો.

ઇંગ્લેન્ડે મરેઠા સામેની લડાઈમાં હૈદરને મદદ કરી નહોતી તેથી તે મોટું લશ્કર એકઠું કરી કર્નાટકમાં ધુસ્યો અને ઇંગ્લેન્ડને ધણી હાની પહોંચાડી. ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં ટીપુએ એક ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરને હરાવ્યું. હૈદર ૮૦ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૭૮૨ ના ડિસેમ્બરની તા. ૭ મીએ મરણ પામ્યો. જ્યારે હૈદર મરણ પામ્યો ત્યારે ટીપુ મલબાર કાંઠે મુખાઈની ઇંગ્લેન્ડ ફોજ સામે લડવાને ગયો હતો. ટીપુસાહેબને પોતાના બાપના મરણની ખબર મળીકે તરતજ તે પાછો વળ્યો અને તેણે રાજ્યનો કબજો લીધો. આમરાજ જે નામનો રાજા હતો તે ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો. આ વખતે તેનો છોકરો કુત્ત એક વર્ષનો હતો તો પણ ટીપુસુલતાને તેનો મહેલ લૂટ્યો. વળી તેણે કુવરનાં, તેની માનાં અને તેનાં સગાંવહાલાનાં ઘરેણાં લૂટી લીધાં, અને પછીથી તેમને પડોશના એક

નાના કુપડામાં રહેવા મોકલ્યાં. ટીપુસુલતાન તેના બાપની પેઠે હિંદુસ્થાનમાં રાજ કરતા દેશીરાજાઓમાં સર્વથી જિરાવર હતો. તે જ્યારે ૧૭ વરસની ઉમરનો હતો ત્યારે તેણે મદ્રાસની આસપાસનાં કેટલાંક ગામડાં ભૂટયાં, અને આખરે ઇંગ્લેન્ડ, નિજમ અને મરેઠા સામી લડાઈ કરી. મુંબઈથી ઇંગ્લેન્ડ કોજ આવી હતી તેની સામે લડવાને ટીપુસુલતાન ગયો હતો તોપણ તે કોજ ખેદનુર નગર જતી લીધું. અહીંથી એક મોટું બસ્કર લઈને તે માંગલોર ગયો. ત્યાં તેને કર્નલ કેમ્પબેલ સાથે લડાઈ થઈ પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. આખરે બન્ને વચ્ચે સલાહ થઈ. બીજા એક ઇંગ્લેન્ડ બસ્કરે કોઈમ્બતુર અને બીજા કેટલાંક શહેર જતી, રાજધાની ઉપર હુમલો કરવા ઠરાવ કર્યો, પણ એટલામાં મદ્રાસ સરકારે ઇંગ્લેન્ડ નામને એબ લગાડે એવી સલાહ કરી.

ઈ. સ. ૧૭૮૨માં હૈદરે કુંગાપ્રાંત જતી લીધો હતો, પણ ત્યાંના લોક પછીથી સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. ટીપુએ એક મોટી કોજ લઈ તેમનાપર ચડાઈ કરી. તે વખતે તેઓ તાબે થયા; પણ પછીથી ત્યાં ટીપુએ જે હાકમને મુક્યો હતો, તેણે કોઈ સ્ત્રીની લાજ ભેલાથી ત્યાંના લોકોએ બળવો કર્યો, આથી ટીપુએ એક મોટી કોજ મોકલી તે દેશ જીત્યો, અને ધણાખરાને વટલાવી મુસલમાન કર્યા.

ટીપુ ધણો અહંકારી હતો. તેનો અહંકાર ઉતારવાને નિજમ અને પેશ્વાએ સલાહ કરી, ઈ. સ. ૧૭૮૬માં તેના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી. ટીપુએ તેમને પાછા હટાવ્યા, ને આખરે તેમની વચ્ચે સલાહ થઈ. આ સલાહથી ટીપુએ ૩૫ લાખ રૂપિયા તુરત અને ૧૫ લાખ રૂપિયા પછીથી આપવાને અને બીજા કેટલોક મુલક આપવાને કબૂલ કર્યું. આ પછી ટીપુએ ત્રાવણકોરનું રાજ્ય જીતવાને ઠરાવ કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૯માં તેણે તે રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેમાં તે હાર્યો અને ભારે નુકશાન વેઠી પાછું ફરતું પડ્યું. ફરીથી ચડાઈ કરવાને ટીપુએ તૈયારી કરવા માંડી. ત્રાવણકોરનો રાજા ઇંગ્લેન્ડનો દોસ્ત હતો તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે નિજમ અને પેશ્વાની મદદથી ટીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરવા ઠરાવ કર્યો. કર્નલ મેડોસના હાથ નીચે એક ઇંગ્લેન્ડ બસ્કરે કોઈમ્બતુર બંધી લેતો કર્યો. આ બસ્કરે ધણાક ગદ જતી મહિસુર ઉપર ચડાઈ કરી, તેમાં ટીપુ સામે થયો પણ તેને પાછું હટાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૭૯૧માં ક્ષાઈ કાનવાલીસે ટીપુ ઉપર ચડાઈ કરી. તે મહિસુરમાં પેઠો અને ખેંગલોર ગયો. ટીપુ તે શહેર બચાવવાને તેની સામે થયો, પણ તેમાં તે હાર્યો, ક્ષાઈ કાનવાલીસે ખેંગલોર લઈ લીધું. અહીંથી તે શ્રીરંગપટ્ટણ બહુી આવ્યો રસ્તામાં અરીકરાના મેદાનમાં લડાઈ થઈ તેમાં ટીપુ હાર્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૨માં કાનવાલીસે નિજમ અને મરેઠાની મદદથી ફરીથી ટીપુની રાજધાની ઉપર ચડાઈ કરી. આમાં ટીપુનું કંઈ નહિ ફાવવાથી તેણે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. આ સલાહથી ટીપુએ પોતાનો અડવો અડધ મુલક અને વિગ્રહના ખર્ચ માટે ત્રણકરોડ ત્રીસલાખ રૂપિયા આપવા અને તેના બે કુંવરને ઇંગ્રેજ છાવણીમાં રાખવા કબુલ કર્યું.

આથી સંતોષ નહિ પામતાં ટીપુએ ઇંગ્રેજ રાજ્ય છૂતવાને અને તેમને હિંદુસ્થાનમાંથી હાંકી કઢાડવાને દ્રેન્ય અને આફગાનીસ્તાનના પાદશાહની મદદ માગી. આથી ઈ. સ. ૧૭૯૯માં વેલોરથી જનરલ હારીશની સરદારી નીચે એક ઇંગ્રેજ સૈન્ય તેના રાજ્ય ઉપર મોકલવામાં આવ્યું. સદાસીર અને માલવેલી આગળ ભારે યુદ્ધ થયાં, તેમાં ટીપુ હાર્યો; તેથી તે દેશ ઉગડ કરતો પોતાની રાજધાનીમાં ગયો. આં તેને જનરલ હારીસે ઘેરી લીધો, અહીં ભારે યુદ્ધ થયું તેમાં ટીપુ તા. ૪ મે સને ૧૭૯૯ના રોજ કિલ્લાનો બહારુરીથી બચાવ કરતાં મરણ પામ્યો.

આ લડાઈનો છેડો આવ્યો તે વખતે જે મુલક છૂતાયો હતો તે નિજમ અને ઇંગ્રેજ સરકારે વહેંચી લીધો. પેશ્વાને જે મુલક આપવામાં આવ્યો તે પેશ્વાએ નહિ લીધાથી ઇંગ્રેજ અને નિજમ વહેંચી લીધો. આ મુલકમાંનો મોટો ભાગ, જેની ઉપજ ૧૩૦૪૦૦૦ પેગોડાશની* હતી તે કૃષ્ણરાજ વાડીઅર, જે બ્યારે શ્રીરંગપટ્ટણનો કબજો લેવામાં આવ્યો ત્યારે એક નાના ઝુંપડામાંથી† માલમ પજો હતો તેને સોંપવામાં આવ્યો. ટીપુનું રાજ્ય છૂતી લીધા પછી તેના વારસો જેમને છાવણીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા તેમને પ્રથમ વેલોર અને પછીથી કલકત્તે મોકલી દીધા.

બ્યારે ક્ષાઈ વેલ્સલીએ તેના કુંવર કૃષ્ણરાજ વાડીઅરને એક નાના ઝુંપડામાં તેની મા તથા સગાં વહાલાં સુધાં ગોપો ત્યારે તે છ વરસનો હતો.

* પેગોડાશની કીમત લગભગ રૂ. ૩૫૦૦ જેટલી છે.

† અહિં તેને ટીપુસુલતાને રહેવા મોકલ્યો હતો.

સરખેરીકલોજ એક માટો અમલદાર હતો તેને રેસીડેન્ટ-નીમ્બો, અને રાજની બાળવયમાં રાજ્યનો કારભાર કરવાને પુર્નીઆ નામના એક બ-હાદુર બ્રાહ્મણને વજીર નીમ્બો, તેનો ઇ. સ. ૧૦૯૯થી તે ઇ. સ. ૧૮૧૦ સુધી અમલ હતો. તે જુલમી હતો અને તેણે ઇ. સ. ૧૮૧૧ સુધીમાં ૭૫ લાખ કરતાં વધારે પેગોડાશ એટલે આશરે બે કરોડ રૂપિયા તી-જેરીમાં એકઠા કર્યા હતા.

રાજ જમ જમ ઉમરે આવતો ગયો તેમ તેમ તેણે વજીરથી સ્વ-તંત્ર થવા ઈચ્છ્યું; પણ આથી વજીરને ધણું માડુ લાગ્યું અને તેથી રાજ ધણો ગુસ્સે થયો. ઇ. સ. ૧૮૧૧માં રાજએ રાજ લગામ પોતાને હાથ લેવાને રેસીડેન્ટને પોતાનો વિચાર જાહેર કરીવો. ઇ. સ. ૧૮૧૨માં પુર્ની-આએ પોતાની જગો છોડી અને રાજએ સઘળા અધિકાર પોતાને હાથ લીધો. પુર્નીઆ પોતાની જગો છોડી શ્રીરંગપટ્ટણ જતો રહ્યો, ત્યાં તે થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.

રાજએ જે વખત રાજ સત્તા પોતાને હાથ લીધી ત્યારે ખજાનો તર હતો. પણ તેણે સઘળા ખજાનો થોડા વખતમાં ઉડાવી દીધો અને દેવાદાર થઈ પડ્યો. તેણે સારા વજીરને માટે ધણી તજવીજ કરી; પણ કોઈ તેને મળી આવ્યો નહિ. તેને માજ મજા તથા એશઆરામ બહુ ગ-મતાં, અને જોકે તે તિક્ષણ બુદ્ધિવાળો અને ચાલાક નજરનો હતો તોપણ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી; તેથી તેનો રાજ્યકાર-ભાર પડી બાગવા માંડ્યો. તેણે રાજ્ય સત્તા પોતાને હાથ લીધી, તેને બે વરસ થયાં નહિ તે દરમિયાન રેસીડેન્ટ સાહેબે ઉપરી સરકારને "રિપોર્ટ" કર્યો કે પુર્નીઆએ એકઠો કરેલો સઘળો ખજાનો રાજએ ઉડાવી દીધો છે, અને તે દેવાદાર થઈ પડ્યો છે. રાજને રેસીડેન્ટે આ બાબત ધણી શીખામણ દીધી પણ તે નિષ્કુળ ગઈ. રાજ્યની માટી જગો પૈસાની મા-ટી રકમો આપનારને વેચવામાં આવતી, ને લોકોને *સોર્ટીની રીતથી પીડવામાં આવતા હતા. વળી મહારાજ રૈયત ઉપર ધણો જુલમ કરતા હતા, તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૦માં નાગર ભાગ જે હૈદરના વખતમાં મહિસુર-નો ભાગ નહોતો ત્યાંની રૈયતે બળવો કર્યો. આમાંના કેટલાક પાલીગરોએ સ્વતંત્રતા ધારણ કરી અને એક ઢોંગી માણસ જેને હૈદરે પદબ્રુટ કર્યો

આ રીતે પુર્નીઆના વખતમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી.

હતો તેને માદીએ બેસાડ્યો. જો કે બળવાખોરો સામેની કેટલીક લડાઈ-ઓમાં રાજનું લશ્કર કુતેહ પામ્યું તોપણ તેથી બળવો સમ્યો નહિ, તેથી રાજને ઈંગ્લેન્ડ સરકારની મદદ માગવાને જરૂર પડી અને તેમની મદદથી બળવાને શાંત પાડ્યો.

મહિસુરના રાજ્યમાં ધણો ગેર વહીવટ ચાલતો હતો તેથી ગવર્નરનરજનરલે તેની તપાસ કરવાને એક કમીટી નીમી. તે કમીટીએ ગવર્નરનરજનરલને ખબર આપી કે રાજના ગેર ધનસાફને લીધે સઘળી પ્રજા નાખુશ થઈ છે, પેદાશમાં ધણો ઘટાડો થયો છે, અને રાજ્યના સઘળા ભાગોમાં જુલમ સિવાય ખીજુ કંઈ જોવામાં આવતુ નથી. આથી ગવર્નરનરજનરલે રાજ ઉપર એક કાગળ લખ્યો અને આ પત્રમાં ગવર્નરનરજનરલે રાજને ધમકી બતાવી, જે સરતોથી તેને રાજ્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું તેની અને રાજના ગેર ધનસાફ અને જુલમની ખબર આપી.

હવે મહિસુરમાં જુલમ થતો હતો તે અટકાવવાને કમીશનરો નીમવામાં આવ્યા, અને તેમને રાજ્યવહીવટ સોંપવાને ગવર્નર નરજનરલે રાજને સખત તાકીદ કરી. રાજએ સલાહ સંપત્રી ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં સઘળો અધિકાર ઈંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપી ફીલો. રાજને સલાહના કરાર મુજબ ખાનગી ખરચને માટે એક લાખ પેગોડાશ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. રાજ પોતે મહિસુરના મહેલમાં રહેવા લાગ્યો. ગવર્નરનરજનરલે રાજ્યનો વહીવટ બે કમીશનરોને સોંપ્યો; જેમાંનો માટો (સીનીઅર) ગવર્નરનરજનરલે નીમ્યો અને નાનો (જુનીઅર) મદ્રાસના ગવર્નરને નીમ્યો. આમાંના પહેલાનો મત મુખ્ય ગણાતો તેથી તે રાજ જેવો હતો અને તેને દિવાન (જુનીઅર) તરફથી મદદ મળતી. આ દિવાનની જગો ઈ. સ. ૧૮૭૪ સુધી રાખવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૮૭૨ સુધી તે કમીશનરો મદ્રાસના ગવર્નરના હાથ નીચે હતા, પણ પછીથી તેઓને ઇન્ડીઆ સરકારના હાથ નીચે લેવામાં આવ્યા. આ બે કમીશનરોને બનતું નહોતું તેથી ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના એપ્રિલની તા. ૨૮ મીએ કનલમારીશને આ દેશનો કમીશનર નીમવામાં આવ્યો. જ્યારે રાજ્ય વહીવટ પહેલ પહેલો ઈંગ્લેન્ડસરકારના હાથમાં લેવામાં આવ્યો ત્યારે ગવર્નરનરજનરલે મદ્રાસના ગવર્નરને કમીશનરોના હાથ નીચે એક દેશી કમીટી નીમવાને સૂચના કરી હતી અને તે કમીટીએ ડિરેક્ટરે ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૫ મીના પત્રમાં કબુલ કર્યું હતું. પણ આ ન્યાયની કમીટીને શિક્ષા કરવાને

કંઈ હક નહોતો. તેમની ફરજ ફક્ત યુનેઆર છે કે નહિ તે યોધી કહા-
ડવાની હતી. શિક્ષા કરવાની સત્તા રાજ્યને હાથ હતી, પણ તે કચેરીમાં
હાજર થતો નહિ તેથી ગુરંગ કેદીથી બરેલી રહેતી.

આ સંબંધુ દુર કરવાને કમીશનર એકસો શક્તિમાન નહોતો
તેથી દેશી કોજદારોને બદલે ચાર યુરોપીઆન સુપ્રાટેન્ડેન્ટ નીમવાનો
ઠરાવ થયો. હજુર અદાલત જેમાં જડગ્ને દેશી હતા તેમને ન્યાયની ઉપરી
સત્તા રાખવા દીધી પણ તે શિક્ષા ઠરાવે તેમાં કમીશનરનો મત લેવો પડતો;
પણ થોડા વખત પછી તે જગોએ એક કમીશનર નીમવામાં આવ્યો.

૪. સ. ૧૮૪૩ માં રેસીડેન્ટની જગો કહાડી નાખવામાં આવી. જ-
નરલ કુબન, પછીથી સરમાર્ક, જે કનલ મોરીશન પછી કમીશનર નીમાયો
હતો, તે ૪. સ. ૧૮૬૧ સુધી કમીશનર રહ્યો. આના વખતમાં પેદાશમાં
ધણી વધારો થયો. તેણે ધણા જુલમી કરો કાઢી નાખ્યા; જેમાંના મુ-
ખ્ય—લગ્ન વખતે લેવાતા કર, બિચાર ઉપર લેવાતા કર, છોકરાંના જન્મ
વખતે લેવાતા કર, તેમને નામ આપતી વખતે, અને તેમની પહેલ વ-
હેલી હળમત કરાવતી વખતે લેવાતા કર હતા. તેણે જમીન ઉપર લેવાતા
કર ઉધરાવવાને માટે પાકની ત્રણ પ્રમાણે પાંચ હકૂતા ઠરાવ્યા હતા.

રાજ્ય ૪. સ. ૧૮૬૮ માં મરણુ પામ્યો ત્યાં સુધી તે મહિસુરમાં રહે-
તો હતો. તેને કંઈ રાજકીય સત્તા નહોતી; પણ તેને તેના ખર્ચને માટે
ઉપજનો પાંચમો ભાગ આપવામાં આવતો હતો. મહારાજા કૃષ્ણરાજ વા-
ડીઆરને સ્થાયી કરી ઇન્ડિઆનો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૪. સ.
૧૮૬૫ ના જુન માસમાં તેણે પોતાના કુટુંબના મુખ્ય ધરના વંશજને
દત્તક લીધો હતો. આ દત્તપુત્રે ગાદીએ બેસતી વખતે ચામરાજેન્દ્ર નામ
ધારણ કર્યું. ૪. સ. ૧૮૬૮ ના એપ્રિલ માસમાં ઈંગ્લેન્ડ સરકારે તેને ગાદી-
ના વારસ તરીકે કબૂલ કર્યો તેથી કૃષ્ણરાજ વાડીઆરના મરણ પછી છ
મહીને ચામરાજેન્દ્ર વાડીઆર, જે તે વખતે હવરસની ઉમરનો હતો તેને
ગાદીએ બેસાડ્યો.

હીઝ હાઇનેસ ચામરાજેન્દ્ર વાડીઆર બહાદુર, જે કાચી ઉમરના
હતા અને જેમને માત્ર રાજ્યએ દત્તક લીધા હતા, તેમને ઈંગ્લેન્ડ સરકારે
મહિસુરની ગાદીના વારસ અને મહારાજા તરીકે કબૂલ કર્યો અને તે પુ-

ખ ઉપરના થાય ત્યાં સુધી રાજ્યકારભાર તેમના નામથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારના માથુસો બલાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે કરેલી ગોઠવણ અમલમાં લાવવાને રાજને માટે એક ઇંગ્લેન્ડ અમલદારને ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં શિક્ષક તરીકે નીમવામાં આવ્યો. આ વખતે રાજ, જે કિલ્લામાં રહેતો હતો. ત્યાંથી બહાર નીકળવા પામ્યો. મહિસુરના રાજ મહોલોમાંના એક તનુરમ્ત મહેલમાં રાજને માટે સ્કૂલ ટુરવવામાં આવી હતી. આમાં રાજ્યના અમીર ઉમરાવના છોકરાઓને બોલાવવામાં આવતા હતા અને ત્યાં રાજએ ૧૫ વરસની ઉંમરે અન્નાશ શરૂ કર્યો.

તા. ૮ નવેમ્બર સને ૧૮૭૫ ના રોજ મહારાણીના વડાશાહજાદા પ્રીન્સઓફવેલ્સ મુંબાઈ આવ્યા હતા. તે વખતે મહારાજા મુંબાઈ પધાર્યા હતા અને શાહજાદાની મુલાકાત લીધી હતી. શાહજાદાએ તેમનો હાથ હલાવ્યો અને બીજે દિનસે દેશી રાજાઓને આવકાર આપવાને જે સભા કરાવી હતી ત્યાં તેમને સારૂ માન આપ્યું હતું. તા. ૧૦ નવેમ્બર સને ૧/૭૫ ના રોજ શાહજાદાએ રાજને મુકામે જઈ તેની મુલાકાત લીધી હતી તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ મહારાણી વીક્ટોરીઆએ હિંદને માટે “ક્યસરેહિંદ” એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને તે બાબત લાંડેલીટને દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો. આ દરબારમાં આવવા માટે હિંદના મોટા મોટા રાજા રાણાઓને આમંત્રણ કર્યું હતું ત્યાં મહારાજા પડે આવ્યા હતા. ત્યાં લાંડેલીટને તેમને સારૂ માન આપ્યું હતું.

રાજને ઘોડા દોડાવતાં, શિકાર કરતાં અને ક્રિકેટ રમતાં શીખવવામાં આવ્યું છે. તે નિયમીત છે અને ભવિષમાં હુશીઆર થશે એવી નીશાણી જણાય છે તેમને ગ્રીક અને લેટીન સિવાય સઘળું શીખવવામાં આવ્યું છે. લજમનરાવ અને બકસી નરસયા નામના મહારાજાના બે બહાદુર મુસાહીબો (સેનાપતિ તરફથી લશ્કરના અમલદારોને સંદેશો લઈ જનાર)ને તા. ૧ જાનેવારી સને ૧/૭૭ના રોજ દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યારે રાવબહાદુરનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧/૮૧માં રાજની ઉંમર ૧૮ વરસની થઈ જવાથી તેમને રાજ્યનો કુલ અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો. મહારાજાને રાજકારભાર સોંપતી વખતે તેમની અને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર વચ્ચે કેટલીક શરતો* થઈ છે તે નીચે પ્રમાણે.—

૧ મહારાજને અને તેના વારસોને મહિસુરનું રાજ્ય યાવતઅંદ્ર દિવાકરો સુધી આપી દીધું છે. ૨ નવા કિલ્લા બાંધવાને અને જુનાને મરામત કરવાને ઇંગ્લિશ સરકારની પરવાનગી જોઈએ. ૩ ઇંગ્લિશ સરકારની પરવાનગી વગર રાજ્યમાં હથીઆર આણવાં નહિ અને બનાવવાં નહિ. ૪ મુકરર કરી આપેલી માયોદાથી વધારે લશ્કર રાખવું નહિ. ૫ ઇંગ્લિશ સરકારના કુકમ સિવાય કોઈ યુરોપીઅનને નોકરીમાં રાખવો નહિ. ૬ જ્યાં અને જ્યારે મરજીમાં આવે ત્યાં અને ત્યારે ઇંગ્લિશ પોતાના લશ્કરની છાવણી કરી શકે. ૭ રેલવે અને તાર ઇંગ્લિશ પોતાની નજરમાં આવે ત્યાં કરી શકે. ૮ મીકુ અને અફીણ મહિસુરમાં પકવવાં નહિ. ૯ વસુલાત ખાતાના ધારા ઇંગ્લિશ હરાબ્યા છે તથા રાજ્યમાં કારબારની પદ્ધતિ ચલાવી છે તેને માન્ય કરી તે પ્રમાણે વહિવટ કરવો. ૧૦ વીસ હજારથી કમ્મક ઓછી પેદાશનું શ્રીરંગપટ્ટણ નગર ઇંગ્લિશ સરકાર મહારાજને આપેછે તે સેવું અને તેને પટે મહારાજાએ દર વરસે પચાસ હજાર રૂપીઆ વધારે ખંડણી આપવી. ૧૧ બેંગલોરની છાવણીમાં મહારાજાનો અધિકાર નહિ તથા યુરોપિન લોકપર પણ નહિ. ૧૨ કેટલાંક વરસ પછી ખડ્ગીમાં દશહજારનો વધારો કરવામાં આવશે.

હીજાહાઈનેસ મહારાજા ચામરાજેન્દ્ર વાડીઆર બહાદુર ઇંગ્લિશ છાવણીમાં જાય તે વખતે લશ્કરી સલામતી અને ૨૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવેછે. તેમને દીવાની ફોજદારીમાં કુલ અધિકાર છે. મહારાજાની ઉમર હાલ ૨૫ વરસની છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૧૯૦ ઘોડેવાર (સીલેદાર) ૧૯૦૮ પાયદળ અને ૬ તોપ છે.

મહિસુર—એ રાજધાનીનું શહેર છે. અને તે શ્રીરંગપટ્ટણથી નૈરૂત્યમાં ૧૦ માઇલને છેટે છે. વસ્તી ૬૦૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૪૫૦૦૦ હિંદુ ૧૩૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ છે. આ શહેરનો વિસ્તાર ત્રણ માઈલનો છે. મહિસુર આમુજ પર્વતની તળેટીએ છે. શહેરની દક્ષિણે કિલ્લો છે. તેમાં રાજાનો મહેલ છે. આ શહેરમાં અંજરના ઝાડના લાકડાનું બનાવેલું તખ્ત છે. અને તેને હાથી દાંતથી મડી લીધું છે. એવું કહેવાય છે કે આ તખ્ત ઔરંગઝેબ બાદશાહે ચીકદેવરાજને ઈ. સ. ૧૬૬૯માં આપ્યું હતું. કિલ્લાના પશ્ચિમ તરફના દરવાજા સામે જગત મહાનમહાલ નામનું સુંદર મકાન છે.

મધ્યહ્નિ એજન્સી.

મધ્યહિંદ એજન્સિસ તાબાનાં દેશીરાજ્યોનાં નામ, રાજકર્તાનાં નામ, ખિતાબ, ઉમર, જાત, કુલ જમીનનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, વારસિક ઉપજનો સુમારે આંકડો, બ્રિટિશ સરકાર

તરફથી મળતાં તોપનાં માન અને ગામતી સંખ્યા.

ક્ર.સં.	રાજ્યનું નામ.	રાજ્ય કર્તાનું નામ.	ખિતાબ.	જે.ક્ર.	જાત.	કુલજમીનનું ક્ષેત્ર. ચો.ર માઈલ.	વસ્તી.	ઉપજ.	ખંડણી.	પાંચ હજાર માંડ
૧	ગવાલિયર	શિવાજીરાવ	મહારાજા	૧૪	મહેડા	૨૯૦૪૬	૩૧૧૫૦૦૦	૧૨૦૦૦૦૦૦		૨૧ ૧૦૩૪૬
૨	ઈંદોર	શાહજહાનબેગમ	મહારાજા	૨૦	મહેડા	૮૪૦૦	૧૦૫૪૦૦૦	૭૦૦૦૦૦૦		૨૧
૩	ભોપાલ	વકીલરાવ	બેગમ સાહેબ	૫૦	અકુગાન	૧૮૭૩	૬૫૪૦૦૦	૪૦૦૦૦૦૦		૧૯ ૩૦૧૦
૪	દેવા	જયપ્રસાદસિંગ	મહારાજા		વાધેલા રજ-પૂત.	૧૦૦૦૦	૧૩૦૦૦૦૦	૨૫૦૦૦૦૦		૧૯
૫	કુચીઅથ. તેહરી	મહેન્દ્ર પ્રતાપસિંગ	મહારાજા	૩૫	મહેલારજપૂત	૨૦૦૦	૩૧૧૦૦૦	૧૦૦૦૦૦૦		૧૭
૬	ધાર.	આનંદરાવ પોંચાર.	મહારાજા	૪૪	પોંચારજપૂત	૧૭૪૦	૨૦૦૦૦૦	૮૦૦૦૦૦		૧૫
૭	દેવાસ (બિભાગ)	કિશ્નજીરાવ પોંચાર		૪૧						
		ઉર્ફે બાબાસાહેબઅ			પોંચાર રજ-					
		ને નારણરાવ પોંચાર			રજ પૂત	૨૫૭૬	૧૪૨૦૦૦	૧૦૦૦૦૦	૧૫૦૦૦	૪૫૭
		ઉર્ફે દાદાસાહેબ.	મહારાવરાજા	૪૪	જુદેલા રજ-	૮૫૦	૨૦૦૦૦૦	૧૦૦૦૦૦૦	૧૫૦૦૦	૪૫૪
		ભવાંનીસિંગ	મહારાજા		પૂત.					
૮	દત્તિઆ.									

ક્ર. સંખ્યાનું નામ.	રાજ કર્તાનું નામ.	પિતાનું નામ.	જાત.	ક્ષેત્રકળ.	વરતી.	ઉચ્ચ.	ખંડણી.	પેદેશી
૧૬ જાનવા	મહમદઅમલખા.	નવાખ	૩૪ પશુ	૮૭૨	૧૦૮૦૦૦	૮૦૦૦૦૦	૧૬૧૮૦૦	૧૩
૧૭ રતલામ	રણુભતસિંગ	મહારાજ	૨૬ રોડોડરજપૂત	૭૨૬	૧૦૦૦૦૦	૧૩૦૦૦૦૦	૬૬૦૦૦	૧૬૩
૧૮ પત્રા	રૂપપ્રતાપસિંગ	મહારાજ	૪૦ ખુદવારજપૂત	૨૫૬૮	૨૨૭૦૦૦	૬૨૦૦૦૦	૬૬૫૧૩	૮૬૮
૧૯ રાજગઢ	મલખહાદુરસિંગ	રાવત	ઓમત રજ.	૬૫૫	૧૧૭૦૦૦	૫૦૦૦૦૦	૧૫૦૦૦	
							સીંધીયાને	
							૧૦૦૦૦(આ	
							લાવાડના	
૧૩ નરસિંહગઢ	પ્રતાપસિંગ	રાજ	૩૭ ઓમત રજ.	૬૨૩	૧૧૨૦૦૦	૫૦૦૦૦૦	૧૧૦૦૦૦	૧૧
							રાજને	૬૩૮
૧૪ આઝમ્યા	ગોપાલસિંગ	રાજ	૪૫ રોડોડરજપૂત	૧૩૩૬	૧૦૦૦૦૦	૨૦૦૦૦૦	૬૫૬૩૨૦	૪૧૭
૧૫ સીલાળા	ધુલીસિંગ	રાજ	૫૬ રોડોડરજપૂત	૫૦૦	૩૦૦૦૦	૧૮૦૦૦૦	૪૨૦૦૦	૧૧
૧૬ સીતામાવ	ભવાનસિંગ	રાજ	૫૨ રોડોડરજપૂત	૩૫૦	૩૧૦૦૦	૧૬૦૦૦૦	૫૫૦૦૦	૧૧
૧૭ સંથથર	હિંદુપત	મહારાજ	૬૫ ઝુજરઆહીર	૧૭૫	૭૫૦૦૦	૪૦૦૦૦૦	સિંધીયાને	૧૧
૧૮ ચરકારી	જયસિંગદેવ	મહા. સીપાન						૮૮
૧૯ જત્રપોર	શ્રીસનનાથસિંગ	દારઉલ સુલ્ક.	૩૬ ખુદવારજપૂ.	૭૮૭	૧૪૩૦૦૦	૫૦૦૦૦૦	૮૫૮૩૧	૨૮૭
૨૦ અમ્યગઢ	રનજેરસિંગ	રાજ	૨૨ પોવાર રજપૂ.	૧૧૬૬	૧૬૪૦૦૦	૨૫૦૦૦૦	૮૫૮૩૧	૩૧૫
૨૧ ખીખવર	ભાડિપ્રતાપસિંગ	મહા. સવામી	૪૦ ખુદવારજપૂત	૮૦૨	૮૦૦૦૦	૨૨૫૦૦૦	૭૦૧૦૧૧	૩૨૧
૨૨ આઝોણી	ફરીજબંગ	મહા. સવામી	૪૬ ખુદવારજપૂત	૬૭૩	૧૧૩૦૦૦	૨૨૫૦૦૦	૧૧	૨૬૮
		નવાખ	૫૭ મુસલમાન	૧૨૭	૧૭૦૦૦	૧૦૦૦૦૦	૧૧	૧૧

૨૩ આલીશજપુર	વજ્રસિંગ	મહારાણી	સીસોદીઆ રજપૂત.	૮૩૬	૫૭૦૦૦	૧૦૦૦૦૦	૧૦૦૦૦ ધારનારા- જને ૧૦૦૦ પો લીસખર- એને માટે ઇંગ્લેન્ડ	૬૩૬૨
૨૪ વટવાલી	જસવતસિંગ	રાજા	૫૬ સીસોદીઆ રજપૂત.	૧૩૬૨	૫૬૪૦૦	૧૩૦૦૦૦	૪૭૦૦૦ મા જવાનાબી મ કોર્પ્સ.	૬૩૦૦
૨૫ ખીલચાપુર	અમરસિંગ	રાવખહાડુર	૫૪ ખીચી રજપૂ- ત.	૨૭૩	૩૬૦૦૦	૧૭૫૦૦૦	૧૩૧૬૦ (હાલી રે- પિયા સિ- ધિયાને.	૬૨૬૯
૨૬ બેરોદા	રઘબીર દયાલસિંગ	રાજાખહાડુર	૪૯ રઘુવંશીરજ.	૨૩૮	૧૭૨૦૦	૨૮૦૦૦		૬૬
૨૭ નાગોદ	જડુબિદસિંગ	રાજા	૩૪ પૂરીહર રજ.	૪૫૦	૮૦૦૦૦	૧૫૦૦૦૦		૬
૨૮ મેહીર	રઘબીરસિંગ	રાજા	૩૬ જોગી	૪૦૦	૭૨૦૦૦	૭૧૦૦૦૦		૬૧૮૩

મધ્યહિંદ એજન્સી.

ગ્વાલીઅર.

આ દેશ ગ્વાલીઅર અથવા “સિંધિઆનું રાજ્ય” એ નામથી ઓળખાય છે અને તેના રાજકર્તા મરેઠા જાતના કણુખીએ તથા તે “સિંધિઆ મહારાજ” એવી પદ્ધતિ ઓળખાય છે. સીમા—આ રાજ્યના મુલકની આકૃતિ વાંકી ચુકી છે; તેમાં મુગલાઈ કારકિર્દીમાંના આગ્રા સુખામાંનો થોડો ભાગ, માળવા સુખામાંનો ઘણો ભાગ અને દક્ષિણ પ્રાંતમાંનો થોડો ભાગ આવેલો છે. આ પ્રાંતોમાંનો જે મુખ્ય ભાગ છે તેની સીમા નીચે પ્રમાણે છે—દશાન કોણુ તરફ ચંબલ નદી તથા તેની પેલી-મેર એતાવા અને આગ્રા જિલ્લા, પૂર્વે જુદેલખંડ, સાગર પ્રાંત અને નર્મદા નદીના કાંઠાનો પ્રાંત, દક્ષિણે બોપાળ અને ધારના રાજાનો મુલક, પશ્ચિમે રાજગઢ, ઝાલાવાડ તથા કોટાનાં રાજ્ય અને વાવ્ય કોણુમાં ચંબલ નદી તથા તેની પેલીમેર વોલપુર સંસ્થાન તથા રાજપૂસ્થાનનો ખીન્ને મુલક આવેલો છે.

આ રાજ્યનો (વસ્તી ૨૬૦૪૬ ચોરસ માઈલ જમીન જેટલો છે. અને તેમાં ૧૦૩૪૬ ગામ તથા શહેર મળીને છે. વસ્તી આશરે ૩૧૦૦૦૦૦ (એકત્રીસ લાખ) માણસની છે; તેમાં ૨૭૭૦૦૦૦ હિંદુ ૧૬૦૦૦૦ મુસલમાન ૧૨૦૦૦ જૈન ધર્મના લોક, ૧૬૭૦૦૦ અસલી જાતના લોક અને ખીજા પરચુરણ લોકની વસ્તી છે. વાપિક ઉપજ—૩૧૨૦૦૦૦૦૦ (એક કરોડ વીસ લાખ)ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—ઉપર જે મુખ્ય ભાગ બતાવ્યો તેની ઇશાનકોણુનો છેવાડો ભાગ માલરાન છે. અને ત્યાંની જમીન ઉતરતા પ્રતની છે. ગ્વાલીઅર શહેરની આસપાસ કેટલાક માઈલ સુધીનો ભાગ ઉંચો નીચો અને તેમાં છુટક છુટક ડુંગરીઓ છે; જેમાંની એક ડુંગરી ઉપર ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો બાંધેલો છે. વચ્ચેનો ભાગ જે માળવા તે સપાટ અને ફળદ્રુપ છે. એ ભાગની ઉંચાઈ સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૦૦ ફુટ સુધીની છે. આ રાજ્યના મુલકનો એક ભાગ વિધ્યાદ્રિ અને સાતપુડાના પહાડ

ઉપર થઇને દક્ષિણમાં ગએલો છે. તે ભાગ લાંબો પણ સાંકડો થોડો છે. વિધ્યાદ્રિ પ્રવેતની ઉત્તરે એ ભાગનો જે ઉત્તાર છે તે ઉત્તર તથા ઈશાન કોણ તરફનો છે. નદીઓ.—દક્ષિણ તરફના મુલકમાં નર્મદા અને તાપી એ બે નદીઓ મુખ્ય છે. તે પૂર્વ તરફથી આવી પશ્ચિમ તરફ જાય છે. અંબલ નદી, આ રાજ્યની વાવ્યકોણ તથા ઉત્તર દીશા અને ઈશાનકોણની સરહદ ઉપર વહે છે. તેને ક્ષિપ્રા છોટીકાળી, સિંધ અને પાર્વતી વગરે નદીઓ મળે છે. એ બધી ભેગી થઈ અંબલ નામથી આ રાજ્યની હદ ઇન્ડિયા પછી ૨૦ માઇલ ઉપર જીમના નદીને મળે છે. ઉપર બતાવેલી સિંધ નદીને કોહારી, આશાન, સંખ અને ખીજી કેટલીએક નદીઓ મળે છે. જમીન તથા નિપજ—માળવા પ્રાંત બહુ રશાળ અને આબાદ છે. અને તેમાં અફીણ, ઘઉં, બાજરી, ડાંગર, મકાઈ, કઠોળ, તલ, દિવેલી, શેરડી, કપાસ, તમાકુ વગરેનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. અફીણને માટે ખસ-ખસના છોડની રોપણી કરવામાં આવે છે. વેપારમાં અફીણ, કપાસ, ઘઉં અને રંગ ચઢાવવાની જાણીશો વગરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. જનાવર—વાઘ, હીપડાં, રીંછ, વર, વગડાઉ કુત્રા, શિઆળવાં, શિઆળ, હરણ, ભેંશો, બળદ, વાંદરાં, સસલાં વગરે છે. પક્ષિમાં ગીધપક્ષી, ગરૂડ સમડીઓ, કાગડા, પોપટ વગરે છે. નદીઓમાં મગર અને માછલાં ઘણાં હોય છે. સાપની ઘણી જાતો છે. લોક—હિંદુ અને મુસલમાન છે. હિંદુમાં રજપૂત, મરાઠા, બુદ્ધલા, જાટ અને ખીજી ઘણી જાતના લોક છે. મરાઠા મુખ્યત્વે કરીને લશ્કરમાં તથા દક્ષિણ ભાગમાં વસે છે. આખી વસ્તીનો વીસમા ભાગ મુસલમાનોનો છે. વિશેષ વસ્તી રજપૂતોની છે. રેલવે—ખંડવાથી ઇંદોર વચ્ચે હોલકર સરકારની રેલવે અને એક તરફ ગ્વાલિઅરથી આગ્રા સુધીની રેલવે; તેમજ ખીજી તરફ નીમચ સુધી સિંધિઆ સરકારની રેલવે છે. એ રેલવે બાઈનો આ રાજ્યના કેટલાક ભાગમાં થઈને જાય છે.

મુખ્ય શહેરો—ગ્વાલિઅર એ આ રાજ્યના છેક ઉત્તર ભાગમાં આગ્રાથી દક્ષિણમાં ૧૫ માઇલ ઉપર આવેલું રેલવે સ્ટેશનવાળું શહેર છે. રાજકર્તા મહારાજ સિંધિઆ સરકારની રાજધાની ગ્વાલિઅરના કિલ્લાનીચે લશ્કર નામની છાવણીમાં છે. ગ્વાલિઅરથી થોડું દુર ઇન્દોર છાવણી છે તેમાં રેસીડેન્ટ તથા ઇન્દોર લશ્કર રહે છે. ઉજ્જૈન એ નામનું

પ્રાચીનશહેર ક્ષીપ્રા નદીને કીનારે છે અને તેમાં પરદુઃખ બંજન વિક્રમ રાજની રાજધાની હતી. આ શહેર એક રેલવેસ્ટેશન છે. ગ્વાલીઅરના રાજ્યમાં મોટો સરસુઓ ઉજણ છે. ઘરાનપુર—એ મુસલમાનોની વસ્તીવાળુ શહેર દક્ષિણ ભાગમાં છે. આઈ. પી. રેલવે ઉપર એક સ્ટેશન છે. આ શહેરમાં શેલાં, પાઘડીઓ, ફુપટા સાળુ, કસબી તથા રેસમી બુટાદાર કાપડ અને મલમલ વગેરે કારીગરીની જાણીતી સારી બને છે. ચંદેરી—એ શહેર માળવાના ઈશાન કોણના ભાગમાં છે. તેમાં જીલ્લુ તથા ઉત્તમ કારીગરીથી સુતરાઉ કાપડ બને છે, અને તે ચંદેરી કાપડને નામ આપ્યું છે. પાઘડીઓ, દોપટા વગેરે સારાં થાય છે. આ સિવાય આ રાજ્યમાં જાડું કાપડ, ગલીઆ, શેત્રંજીઓ વગેરે દેશના દરેક ભાગમાં થાય છે. આ સિવાય બીજા મોટાં શહેર રેતનગઢ, રાનોર, બિલસાબિંડ અને હંડીઆ વગેરે પ્રસિદ્ધ શહેરો છે. આ રાજ્યનું પોસ્ટ ખાતુ મહારાજ તરફથી ઇલાયતુ ચાલતું હતું પરંતુ સને ૧૮૮૫ ની સાલથી ઈંગ્લેન્ડના સરકારે પોતાને હવાલે કરી લીધું છે. દત્તકની સનદ—આ રાજ્યને મોટે ભાગે રાજકર્તા મહારાજ બીન કુરજંદ મરજુ પામે તો વગર નજરાણાં આપે હિંદુધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનદ નામદાર બ્રિટિશસરકાર તરફથી મળેલી છે. વળી પાદશાહી વાવટો સને ૧૮૭૭ની સાલમાં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆ તરફથી મળેલો છે.

ઈતિહાસ—આ રાજ્ય ગ્વાલીઅર અથવા સિંધિઆનું રાજ્ય એ નામથી ઓળખાય છે અને તેના રાજકર્તા મહારાજ જાતે મરેઠા છે. આ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર રાણોજીસિંધિઆ થયા. રાણોજીના વડીલ સિંધિઆ નામના હતા. તથા તે સતારા જીલ્લામાં કનેરખેડ નામના ગામમાં રહેતા હતા અને તે એ ગામની પટલાઈ કરતા હતા. રાણોજીના વડીલો ખેદરના પાદશાહ પાસે લશ્કરી નોકરી કરતા હતા. પરંતુ રાણોજીને તે નોકરી મળી નહિ તેથી તેમના ઘરમાં ગરીબાઈએ વાસ કીધો હતો. આવા વખતમાં તે ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં સતારે ગયો અને ત્યાંના મરેઠા મહારાજ શાહુના પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથ* પેશ્વાના તાબામાં નાની

કોલ્હાપુરના રાજ સાથે લડવામાં બાલાજીવિશ્વનાથે સતારાના શાહુ કાળની સારી નોકરી બજાવેલી તેથી તેને “પેશ્વા” એવી પદ્ધિ મળી હતી. પેશ્વા એ શબ્દનો અર્થ પ્રધાન થાય છે.

અને ખાનગી નોકરી કબૂલ કરી. આ નોકરીમાં તેને પેશ્વાનાં પગરખાં (જોડા) સંભાળવાનું કામ હતું. બાલાજી વિશ્વનાથ ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યો તેને ડેકાણે તેનો પુત્ર બાજરાવ પ્રધાન થયો. બાજરાવ પેશ્વાએ રાણોજી સિંધિઆની ખબર પડતી જોઈ તેને સીલેદારીની નોકરી આપી. દિલ્હીના ફૈઝબાદ પાદશાહ મહમદશાહના વજીર સૈયદ હુસેનની મદદે ઈ. સ. ૧૭૧૮ માં બાલાજી વિશ્વનાથ મરેઠી કોજ લઈને દિલ્હી ગયો હતો. પાદશાહે તેને દક્ષિણની યોથ, સરદેશમુખી અને પુના અને સતારાના તાખાના મુલકની સ્વરાજનો લેખ કરી આપ્યો હતો, તેથી તે હક ઉધરાવવાને બાજરાવપેશ્વા ખાનદેશ તથા માળવા તરફ જતો હતો. પેશ્વાની આ સ્વારીમાં રાણોજીસિંધિઆ પણ સાથે જતા હતા. પેશ્વાએ તેમની આ વખતની બહાદુરી જોઈને પાયગાના મુખતિઆર કર્યા તથા ઈ. સ. ૧૭૨૫ માં માળવામાં મરેઠાની યોથાઈનો અમલ કરવા માટે રાણોજીને તે પ્રાંત ખરચમાં આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૩૧માં દિલ્હીના પાદશાહ મહમદશાહ પાસેથી ખંડણી તથા કુટલોએક મુલક બાજરાવ પેશ્વાએ માગ્યો. તે પાદશાહે આપ્યો નહિ, તેથી બાજરાવપેશ્વા રાણોજી સિંધિઆ અને મલ્હાવરાવ હોલકર, એ ત્રણે મળી દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરી. આ ચઢાઈમાં તે હાંપા અને પાછા ફર્યા; પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૩૮માં તેમના સામે પાદશાહ તરફથી દક્ષિણનો સુબેદાર નિજમ ચઢી આવ્યો. આ બંને તરફના લશ્કરની ભેટ બોલાવ પાસે થઈ, તેમાં મરેઠાઓએ નિજમના પાદશાહી લશ્કરને ઘેરી લીધું. આ ઘેરામાંથી છુટવા નિજમે પાદશાહની વતી આપ્યો માળવા પ્રાંત, નર્મદા અને અંબલ નદીની વચ્ચેનો દેશ તથા રૂપ૦૦૦૦૦૦ (પચાસ લાખ) રોકડા આપી પાદશાહ પાસે લેખ કરાવી આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૩૯માં ઉત્તર કોકણમાં વસાઈ વગરેના કિલ્લા કીરંગીઆ પાસેથી બાજરાવ પેશ્વાના ભાઈ ચીમનાજીઆપા અને રાણોજી સિંધિઆ એ મળી સ્વારી કરી જતી લીધા. એવામાં ધરાનથી નાદીરશાહની સ્વારી દિલ્હી ઉપર આવી. તે વખત બાજરાવ દિલ્હી તરફ હતો. તેણે નાદીર શાહની સામે થવા રાણોજી સિંધિઆને બોલાવ્યો એટલે તે કોજ લઈ દિલ્હી તરફ આવ્યો. આ બંને સાંભળી નાદીરશાહ થોડી હુટકાટ કરી પાછો જતો રહ્યો. મરેઠાઓએ જે મુલક માળવામાં મેળવ્યો હતો તેની

સનદો પાદશાહ પાસે કરાવી લીધી. આ વખત પાદશાહ અને મરેઠા (પેશ્વા) વચ્ચે જે કરાર થયા તેમાં પાદશાહ તરફથી ખાત્રીદાર જયપુરના રાજા જયસિંહજી અને પેશ્વા તરફથી ખાત્રીદાર રાણોજી સિંધિઆ થયા હતા. આ વખત મરેઠી લશ્કરમાં રાણોજી સિંધિઆ અને મલ્હાવરાવ હોલકર એ બે જોરાવર સરદારો હતા.

રાણોજી સિંધિઆ ઇ. સ. ૧૭૫૦માં માળવા પ્રાંતના સુભલપુર, મહુર, અને રાણીગંજ એ જગાની વચ્ચે મરણ પામ્યા. તેમની રાણી મેનાબાઈથી થયેલા જયાજી, દતાજી, અને જોષતાજી, એ ત્રણ પુત્ર હતા. તથા એક રજપુત રાણી ચીમાબાઈને માધવજી તથા તુકાજી એ નાનના બે પુત્ર હતા. રાણોજી સિંધિઆની પછી જયાજીરાવ સરદાર થયા. આ વખત મરેઠી રાજ્યના અંગોમાં વરાડમાં રાધોજી ભોંશલાનું રાજ્ય, ધારમાં આનંદરાવ પોંવારનું, વડોદરામાં દામાજીરાવ ગાયકવાડનું, માળવાના દક્ષિણ ભાગમાં મલ્હાવરાવ હોલકરનું, માળવાના ઇશાનકોણના ભાગમાં ન્યાજીરાવ સિંધિઆનું, અકલકોટમાં કુનેહસિંહ ભોંસલાનું, કોલ્હાપુરમાં શાહુરાજાના પીત્રાઈ ભાઈ સંભાજીનું અને છેક દક્ષિણમાં તંજવરમાં સિવાજીના ભાઈના વંશનું; એ પ્રમાણે મરેઠી રાજ્ય હતાં. આ બધાં રાજ્યોવાળા પોત પોતાની જમીનને પેટે કોળે રાખતા, તથા પેશ્વાના હુકમમાં રહેતા હતા; પરંતુ કોલ્હાપુર અને તંજવરના રાજાઓ પોતે સતારાના મહારાજાના કુટુંબી હોવાથી તે પેશ્વાથી સ્વતંત્ર હતા.

રોહીલખંડમાં રોહીલા લોકોએ બંડ કર્યું, તે લોકોનો નાશ કરવા માટે દિલ્હીના વજીરે જયાજીરાવ સિંધિઆ, મલ્હાવરાવ હોલકર અને ભરતપુરના જટરાજા સુરજમલ, એ ત્રણ સરદારોને બોલાવ્યા. તેમણે ત્યાં જઈ બંડખોરોને હરાવી બંડ ખેસાડી દીધું. અને રોહીલખંડનો મુલક તાબે કરી લીધો. આ વખત તેમણે ત્રણે જણાએ તે મુલકની વહેંચણી કરી લીધી. માળવાનો મુલક પેશ્વા બાલાજી (ખીજા) એ મરેઠી સરદારોને ઇ. સ. ૧૭૫૦માં વહેંચી આપ્યો તેમાં સિંધિઆને ભાગ રૂ. ૭૦૦૦૦૦૦ (સતીરલાખ)નો મુલક આપ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૫૬માં મારવાડની ગાદીના હકખાખત વિજયસિંહ અને રામસિંહ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી. રામસિંહે પેશ્વાની મદદ માગવાથી જયાજીરાવ સિંધિઆ કોજ લઈને તે તરફ ગયા. જયાજીરાવ નાગોરની પાસે

છાવણી કરી પજા હતા ત્યાં વિજયસિંહે મારા મોકલ્યા; તેમણે તેમને દગાથી માર્યા. આ મરણના બદલામાં મરેઠાને અજમેરનો કિલ્લો અને મારવાડની જમીનમાંથી ચોથ મળવા ઠરાવ થયો.

આ વેળા એટલે ઈ. સ. ૧૭૫૬માં જયાજીરાવ પછી સિંધિઆની ગાદીએ તેમના ભાઈ દતાજીરાવ આવ્યા. દતાજીરાવે પોતાના ભાઈની હયાતીમાં ઇ. સ. ૧૭૫૧માં હૈદ્રાબાદના નિઝમનો ખેટો સલામતજંગ પુના ઉપર ચઢી આવ્યો હતો તેના સામે લડી તેને ત્યાંથી નસાડી મુક્યો હતો. તેમજ ઇ. સ. ૧૭૫૫માં પેશ્વાના ભાઈ રઘુનાથરાવે અમદાવાદને કબ્જે કર્યું, તે વખત પણ તે રઘુનાથરાવની મદદમાં મુખ્ય હતા. ઇ. સ. ૧૭૫૮ની સાલમાં પેશ્વાના ભાઈ રઘુનાથરાવની સરદારી નીચે મરેઠી લશ્કર પંજાબમાં ગયું અને લાહોરને જીતી લીધું. આ વેળા મરેઠી રાજ્યનો અમલ હિંદુસ્થાનના ધણાખરા ભાગમાં પથરાઈ ગયો હતો. લાહોરની જીત પછી કાબુલનો પાદશાહ અહમદશાહ અબદલી, રોહીલાનો સરદાર નજીબ ઉદ્દૌલા અને અયોધા (બખ્તોર)નો નવાબ સુલ્તન-ઉદ્દૌલા એટલા જણ મરેઠી લશ્કર સામે ચઢી આવ્યા. મરેઠી લશ્કરમાં દતાજીરાવ સિંધિઆ અને મલહારાવ હોલકર અને સરદારો હતા. મુસલમાન અને મરેઠા વચ્ચે દિલ્હીની પાસેના રૂધીર ગામ આગળ મહાભારત યુધ થયું; જેમાં દતાજીરાવ સિંધિઆ મરાયા અને મરેઠાની હાર થઈ ઇ. સ. ૧૭૫૯.

ઉપલી લડાઈમાં દતાજીરાવ મરાયા તથા ત્યારપછી તેમના ભાઈ નેઈતાજી પણ તેજ વરસમાં દીગની પાસેના કુમિર પાસે એક લડાઈમાં મરાયા હતા તેથી તેમના વડા ભાઈ જયાજીરાવના વડા પુત્ર જંકોજી સિંધિઆનું પદ પામ્યા. લાહોરની લડાઈના વખતથી મરેઠા અને મુસલમાન વચ્ચે રણરથબ રોપાયો હતો અને તેથી લડાઈઓ આણુ હતી. તા. ૭ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૬૧ ના રોજ પરીડીઆમાં પાણીપતના મેદાનમાં મરેઠા અને મુસલમાનો વચ્ચે દારૂણ યુધ મચ્યું. મરેઠા હરહર મહાદેવ અને મુસલમાનો દિનદિન એમ પોકાર મારતા તલવારો ઉછારવા મંજ્યા. બપોરના બે વાગતા સુધી યુધ ચાલ્યું. એ વખતે પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વરાવ, સેનાપતિ સદાશિવરાવ અને જંકોજીરાવ સિંધિઆ વગેરે ધણા સરદારો રણમાં પજા. આ વેળા પેહેલાંથી મલહારાવ હોલકર અને દામાજીરાવ ગાયકવાડ નાશી છૂટ્યા હતા. મરેઠી ફોજમાંના જનરો પોદ્દાઓ

રેણુમાં પક્ષા, હજારો નાસતાં મરાયા અને મુસલમાનોને હાથ પકડાયા તેમને બહુ નિર્દયતાથી માર્યા. મરેહી લશ્કરમાં જે સ્ત્રીઓ અને છોકરાં હતાં તેમાંની ખુબ સુરત સ્ત્રીઓની આખરૂંલીધી તથા બાકીનાંને યુદ્ધામ કરી લીધાં. આ યુધમાં મરેહી યોધા આશરે બે લાખ મરાયા હતા.

જંકોજરાવ સિંધિઆ ઉપલા યુધમાં મરાયા તેથી સિંધિઆની વંશમાં માધજી અને તુકાજી એ બે બાઈ રહ્યા. જે મુળ પુરૂષ રાણી-જીની રજપુત રાણીના પુત્ર હતા. જંકોજની જગોએ કોને કાયમ કરવો એ વિશે સવાલ ઉઠ્યો, તેમાં માધવરાવ પેશ્વાના બાઈ રધુનાથરાવનો વિચાર માનાજી ઉદ્દે કાંકડેને સરદારી આપવી એમ હતો; પરંતુ નાના કુડનવીશ અને હરીપંથ કુડકેએ માધવરાવ પેશ્વાને સમજાવી સરદારાનો પોશાક ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં માધજીને અપાવ્યો. માધજીને લોકો “પાટીલખાવા” એ નામથી ઓળખતા હતા. પાણીપતની લડાઈમાંથી આ માધજી નાઠા હતા તે વેળા એક પહાણે તેમની પછાડી પડી અંકુકની ગોળી મારી હતી. તેથી માધજી તે વખતથી લંગડા થયા હતા. ત્યાંથી તેમને એક પખાલી સાચવીને લાવ્યો હતો. જે વખત પેશ્વાના બાઈ રધુનાથરાવે મનાજી કાંકડેનો પક્ષ ક્યો હતો, તે વેળા માધજી શીસાધને અહમદનગર પાસે રાયમોહો નામે ગામ છે ત્યાં જતા હજા હતા. એ ટુકાણે મનસુરશાહ નામનો કુકીર રહેતો હતો તેની તેમણે સેવા કીધી હતી, તેથી જ્યારે તેમને સિંધિઆની સરદારીનો પોશાક મળ્યો ત્યારે જાણે તે કુકીરના આશિર્વાદથી મળ્યો હોય તેમ સમજી તેને જગીર આપી, તેમજ પેલા પખાલીને પણ જગીર આપી હતી.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મરેહાઓએ જે મુલક મેળવ્યો હતો તે ઈ. સ. ૧૭૬૧ ની પાણીપતની લડાઈ વખત જતો રહ્યો હતો; તેથી માધવરાવ સિંધિઆ, તુકાજી હોલકર, વીશાજી કૃષ્ણા ખીનીયાણે અને રામચંદ્ર ગણેશ કાનડે એમણે મળી ફરીથી દેશ જીતવા માટે સ્વારી કરી અને કેટલોએક મુલક મેળવ્યો. આ વેળા એટલે ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં દિલ્હીનો પાદશાહ શાહઆલમ કંપની સરકાર તરફથી નીમનોક આપને બેશી રહેતો હતો તેને આ સરદારોએ તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બરના રોજ ફર દિલ્હીના તાજ ઉપર બેસાડ્યો.

ઈ સ. ૧૭૭૨ માં માધવરાવ પેશ્વા મરણ પામ્યો, તે પછર મા-

ધજી સિંધિઆને યથાથા પોતે પુને ગયા અને નાના ફૂડનવીસને મળી રધુનાથરાવને પુનેથી નસાડી મુક્યો. રધુનાથરાવની પક્ષમાં કંપની સરકાર થઈ અને તેને પુનાની ગાદીએ ખેસાડવા માટે એક મોટી ફોજ તૈયાર કરી. તે ફોજની એક ટોળી ગૂજરાત તરફ ગઈ અને બીજી ટોળી પુના તરફ આવી. જે ટોળી પુના તરફ આવી તેની સામે પુનાની ફોજ પશ્ચિમમાં તર્લી ગામછે ત્યાં જઈને ઉભી રહી. આ ટેકાણે લડાઈ થઈ તેમાં કંપનીની ફોજ હારી અને ઠરાવ થયો કે રધુનાથરાવને નાના ફૂડનવીસના તાબામાં સોંપવો અને તેને સોંપતાં સુધી એ યુરોપીઅન અમલદારોને જમીનમાં રાખવા માટે કંપનીએ સોંપવા. થોડા દિવસ પછી કંપનીએ રધુનાથરાવને લાવી રજુ કર્યો અને તેને નાના ફૂડનવીસે કેદ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૭૭૬ માં કંપનીએ પુનાના કારભારીઓ સાથે બોલી કરી તે વસાઈ તથા ગૂજરાતની ચોથને પેટે પેશ્વાનો ભાગ અને ભરૂચ પાસેનો રૂ. ૩૦૦૦૦૦ (ત્રણ લાખ) ની ઉપજનો મુલક લીધો હતો તે પાછો આપીને કંપનીએ સાદી વગેરે પોતાની પાસે રાખવું એમ ઠરાવી સલાહ કરી. આગળ જલદીથી પુનાના દરબાર વિશે ઇંગ્લેન્ડ કંપનીના મનમાં વહેમ આવ્યો તેથી લડાઈનો આરંભ થયો. આ લડાઈ ચાર વરસ સુધી ચાલી, તેમાં જનરલ ગાર્ડીસાહેબ નામના એક ઇંગ્લેન્ડ સરદારે કલકત્તા તરફથી આપીને એ લડાઈઓમાં પરાક્રમ બતાવ્યાં. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં જ્યારે મનાં નદીને કિનારે ઇંગ્લેન્ડ અને સિંધિઆ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ તેમાં કર્નલ પોક્કામે ગ્વાલિયરનો ફિલ્દો લીધો; પણ એ લડાઈથી ઇંગ્લેન્ડને ફાયદો થયો નહિ. તેમને વસાઈ અને ગુજરાતમાંનો ઘણો મુલક ઊડી દેવો પડ્યો; તેમજ રધુનાથરાવને ઇંગ્લેન્ડે આશ્રય આપવો નહિ તથા ઇંગ્લેન્ડે ગોહંદના રાણાના રક્ષણ સારૂ સિંધિઆ સાથે લડાઈ માંડી હતી તે ગોહંદના રાણાનો મુલક તથા બીજાં રાજ્ય સિંધિઆ લેવા માંડે તો ઇંગ્લેન્ડે હરકત કરવી નહિ એ પ્રમાણે સાલવા સુકામે તા. ૧૭ મે સને ૧૭૮૨ ના રોજ કોલકત્તર થયા. એજ સાલમાં ઇંગ્લેન્ડ અને મરેઠા વચ્ચે વસાઈ સુકામે કોલકત્તર થયા, તે આધારે ઇંગ્લેન્ડે માધજી સિંધિઆને ભરૂચ વગેરે આપ્યું. રધુનાથરાવની ચાલથી પેશ્વાનો અધિકાર ઝાંખો થયો અને માધજી સિંધિઆનો વિચાર પેશ્વાથી છુટા પડી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા માટે થયો. મરેઠી રાજ્યનો પાયો લુલ્લો થયાનો અમારે જ પણ એથી જ થયો.

ગોહદનો રાણો કે જેણે મરેઠાઓ સાથે વિરોધ માંડી ઇંગ્લેન્ડ સાથે દોસ્તી બાંધી હતી. તેને ઇંગ્લેન્ડે મદદ કરવા કપતાન પોક્રામને ઇ. સ. ૧૭૮૦માં ગોહદ મોકલ્યો. તે ત્યાં ગયો. તેણે તથા ગોહદના રાણાએ મળી ગ્વાલીઅર ગઢ જીતી લીધો પણ થોડા દિવસ પછી માધજી સિંધિઆ, ઇંગ્લેન્ડે અને ગોહદના રાણાની સામે થયા અને તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા અને ગ્વાલીઅર ગઢને ઇ. સ. ૧૭૮૨માં પાછો જીતી લીધો. દિલ્હીના વજીરે શાહઆલમ પાદશાહને કેદ કર્યો હતો તેથી માધજી સિંધિઆએ દિલ્હી જઈને તેને છોડવો, આ વખતથી માધજી દિલ્હીની પાદશાહીમાં કરતા હરતા થયા હતા. પાદશાહના મુખ્ય કારભારી પેશ્વા અને પેશ્વાની વતી સિંધિઆ કામ ચલાવે એવી સનદ પાદશાહ પાસેથી લખાવી લીધી. આ વખત દિલ્હી અને આગ્રા એ બે પ્રાંત માધજી સિંધિઆને મળ્યા અને પાદશાહને રૂ. ૫૦૦૦ (પાંસટહજાર) સિંધિઆએ નીમનોક બાંધી આપી. વળી પાદશાહ પાસેથી એક ફરમાન લખાવી લીધું હતું. તેથી હિંદુસ્થાનમાં કોઈ મુસલમાન ગાયનો વધ કરે નહિ. થોડા દિવસ પછી દેઆબ, અલીગઢ, અને રાધવગઢ વગરે એક પછી એક એમ જગાઓ કબજે કરી. પેશ્વા તરફથી રાજ પ્રકરણી બાબતોમાં ઇંગ્લેન્ડ સાથે વાંધા પડતા તેના જવાબ માધજી સિંધિઆ આપતા હતા, તેથી નાના ફૂડનવીસને દેશત લાગી કે માધજી બળવાન થતા જાય છે. તેમ જાણી ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી એક રેસીડેન્ટ માગી લીધો અને તેને પુનામાં રાખ્યો. હવે માધવજીએ ઇ. સ. ૧૭૮૫માં ફ્રેન્ચ લોકને બોલાવી પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા તથા તેમને કવાયત શીખવી ડીબોઈનના તાબામાં કવાયતી કોજ બનાવી. આ કોજથી સિંધિઆએ જયપુર ઉપર ચઢાઈ કરી. જયપુરના રાજ પ્રતાપસિંહની સરદારી નીચે રાજપુતાણાનાં મારવાડ, અને બીજાં રાજ્યોનાં લશ્કર ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં ટાંગા મુકામે ખડાં થયાં. બંનેના લશ્કર વચ્ચે તે મુકામે લડાઈ થઈ, તેમાં રજપૂતો જીત પામ્યા અને ડીબોઈનના તોપચીએને કાપી નાખ્યા; પરંતુ તેનો બદલો સિંધિઆએ ઇ. સ. ૧૭૯૧માં લીધો. પટના અને મેરના આગળ લડાઈ થઈ તેમાં રજપૂતોની હાર થઈ અને સિંધિઆએ તેમના ઉપર ખંડણી બેસાડી. આ વખત માધવજીની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમની ગુલામ કાદેર આંખો કોડી નાખી તથા દિલ્હીમાં બંડ

કર્યું. આ ખમર જાણી માધજ દિલ્હી ગયા અને ગુલામકાદરને કેદ કરી પાદશાહને છૂટો કર્યો.

માધજ દિલ્હીથી પરભાર્યાં નેધપુર ગયા અને કેટલીક સુદત થયાં અને મરેઠા મારવાડના રાજાના કબજામાં ગયું હતું તે પાછું જીતી લીધું અને રાજાને કબજે કર્યો. માધજ પોતે બહાદુર હતા અને વળી ક્રેન્ડ્ય લોકને નોકરીમાં રાખી એક સારૂ લશ્કર તથા તોપખાનું ઉભું કરીધું હતું તેથી તે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં જીત પામ્યા. સિંધિઆ અને હોલકર એ બે મરેઠા રાજાઓ વચ્ચે કુસંપે ધરે કર્યું હતું તેથી તેમની બંનેની વચ્ચે અને મરેઠાની પાસે લડાઈ થઈ. પેશ્વાઈ નખળી પડી ગઈ હતી તેથી તેમને કોઈ વાળનાર રહ્યું નહોતું. આ લડાઈમાં હોલકર હાર્યો અને સિંધિઆની જીત થઈ. આથી પુનાના દરબારના કારભારીઓ પણ સિંધિઆથી ડરવા લાગ્યા. સિંધિઆએ પ્રયાગની ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફનો ધણો સુલક તામે કરી લીધો હતો. પુનામાં ઇંગ્લેન્ડનું પરીચળ વધી પડ્યું હતું તે એમણે કરવું એમ વિચાર કરી ઈ. સ. ૧૭૬૨ માં માધજ પુને ગયા. આ વખત સિંધિઆના તાબામાં આશરે આઠ કરોડ રૂપિયાની ઉપજનો સુલક હતો તથા ધણા રાજાઓ ઉપર પોતે ખંડણી ખેસાડી હતી. તે જ્યારે પુને ગયા ત્યારે દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી પેશ્વાને માટે વજરનો ખિતાબ કરાવી લાગ્યા હતા તે પેશ્વાને રજૂ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં મરેઠા તથા હૈદરાબાદનો નિજમ એમની વચ્ચે એથ બાબત કજીઓ ખડો થયો અને તુરતજ માધજ પુનાની પાસેના પાનવડી ગામમાં મરણ પામ્યા. તેમના પછી તેમના બાઈના પુત્ર દોસતરાવ દત્તક થઈ ગાદીએ બેઠા. આ વેળા તેમની ઉંમર ૧૬ વરસની હતી. હૈદરાબાદના નિજમે પેશ્વાને ખંડણી નહિ આપવાથી મરેઠી લશ્કર નિજમ ઉપર ગયું. બંને વચ્ચે કુર્દલા આગળ લડાઈ થઈ. નિજમ હાર્યો અને તેણે રૂ. ૩૦૦૦૦૦૦૦ (ત્રણ કરોડ) તથા કેટલાએક પ્રાંત મરેઠાને આપ્યા. આ લડાઈમાં દોસતરાવ સિંધિઆએ પેશ્વા તરફ સુખ્ય ભાગ લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૫.

એજ સાલમાં માધવરાવ પેશ્વાનું તેના પ્રધાન નાના કુડનવીસ આગળ કંઈ ચાલતું નહોતું તેથી એક પાત્રી અગાશી ઉપર ચઢી સાંધી પડતું મુકી આપવાત કરી મરણ પામ્યો. તેના પછી પુનાની ગા-

દીઝે ખેસવાનો હક બાજીરાવનો હતો. પણ નાનાફૂડનવીશે ફેટલાક વખત સુધી તેને ગાદી ઉપર ખેસવા દીધો નહિ અને બારે ખટપટ ચલાવી પણ છેવટ દોલતરાવ સિંધિઆની મદદ મળવાથી ફૂડનવીશે તેને ગાદીએ ખેસાડ્યો. બાજીરાવપેશ્વા રાજ ચલાવવાને લાયક નહોતો. તેણે ફેટલાકે ખટપટો કરવા માંડી અને તે ખટપટોમાંથી દોલતરાવ સિંધિઆ અને નાના ફૂરનવીસને અંદર અંદર લડાઈ સળગી. સિંધિઆએ એક આખો દિવસ અને રાત પુના શહેર લૂટ્યું તેથી મારામારી અને કાપાકાપી ચાલી જેમાં ઘણા લોકોના જીવ ગયા. નાનાફૂડનવીસને પકડી અહમદનગરના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો તથા તેને ઢેકાણે દોલતરાવે પોતાના સસરા ગાટગેને પ્રધાન બનાવ્યો. ગાટગેએ લોકોને માર મારીને તથા ઘણાના પ્રાણ લઈને નાણું કઢાવ્યાં. લશ્કરે પગારને માટે ખંડક્યું, તેમજ મરેડી સરદારો અંદર અંદર તોફાન કરવા લાગ્યા. છેવટ બાજીરાવ પેશ્વાએ ગાટગેને ફર કરી નાના ફૂડનવીસને કેદમાંથી કહાડી પ્રધાન બનાવ્યો. આ વખત દોલતરાવ સિંધિઆ હિંદુસ્થાનમાં હતા ત્યાં તેમની અને જસવંતરાવ હોલકર વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, જેમાં હજારો યોદ્ધા કપાઈ મુઆઈ. સ. ૧૮૦૦. આ લડાઈમાં હોલકર હાર્યો. આ બંનેની લડાઈમાં પેશ્વા સિંધિઆની પક્ષમાં હતો તેથી હોલકર વેર લેવા પુને ગયો. બાજીરાવ પેશ્વા પુના છોડી વસાઈ જતો રહ્યો, એટલે હોલકરે બાજીરાવના ભત્રીજાને પુનાની ગાદીએ ખેસાડ્યો ઈ. સ. ૧૮૦૨. બાજીરાવ વસાઈ ગયો અને મુંબાઈના ગવર્નર સાથે સલાહ કરી. આ સલાહમાં એમ હતું કે “બાજીરાવ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ૨૫ લાખ રૂપિયાનો મુલક આપે તથા ઇંગ્લેન્ડ કોજ નોકરીમાં રાખે. બીજા કોઈ યુરોપીઅનને નોકરીમાં રાખવો નહિ, તથા પરરાજ્યો સાથે કંઈ પણ કામ પડે તો રેસીડન્ટની મારફત તે કામ ચલાવે.” આ ઠરાવથી ઇંગ્લેન્ડે બાજીરાવને ફર પુનાની ગાદીએ ખેસાડ્યો. ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર બાજીરાવને લઈને પુને ગયું એટલે સિંધિઆ અને હોલકર પુનામાંથી નીકળી ગયા.

ઇંગ્લેન્ડ સરકારે દોલતરાવ સિંધિઆને કહેવડાવ્યું કે તમારે હવે માળવામાં જઈને રહેવું, તેમજ જોસલે વગેરે સરદારોને પણ કહેવડાવ્યું કે તેમણે પણ પોતપોતાને ઢેકાણે જઈને રહેવું. આ વાત તેમણે કબુલ નહિ કરવાથી જનરલ વેલેસલીએ મરેડી સરદારો ઉપર ચોતરફી ફોજો મોકલી આ

વખત દોલતરાવસિંધિઆ અને રધુજી બોંસલેના મળીને ૫૦ હજાર રવાર, ૩૦ હજાર કવાયતી પેદલ અને ઘણી તોપો હતી, તેમજ ખીજા લૂટાડ લોક પણ તેમને આવી મળ્યા હતા. ઇંગ્રેજો અને મરેઠા વચ્ચે અસાઈ આગળ ભારે લડાઈ થઈ, જેમાં સિંધિઆ વગેરેનું મરેઠી લશ્કર હારીને નાકું અને ઇંગ્રેજોએ આસીરગઢ, ખરાનપુર, પાવાગઢ પંચમહાલ અને બચ્ચ વગેરે મુલક તામે કરી લીધો. હિંદુસ્થાનમાં ફેર દિલ્હી આગળ લાંડલેકની સામે તેમને લડાઈ થઈ. એ લડાઈમાં (સિંધિઆએ ઘણો મજબુત ટકાવ કર્યો; પરંતુ પોતાનાં ઘણાં માણસ મરાયાથી દિલ્હી અને આગ્રા પણ ઇંગ્રેજોએ જીતી લીધાં.

હવે સિંધિઆને ઇંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવાની જરૂર પડી. તેમણે તા. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૦૪ના રોજ સીરજી અંજે ગામને મુકામે મેજર માલકમતી રૂબરૂ કબુલ કર્યું કે “ગંગા અને જીમનાં વચ્ચેનો મુલક, તથા જયપુર, જોધપુર અને ગોહદનાં રાજ્યની ઉત્તર તરફનો મુલક; તથા બચ્ચનો કિલ્લો અને તે પ્રાંત એટલું સિંધિઆએ ઇંગ્રેજોને આપવું; તેમજ અહમદનગરનો કિલ્લો તથા તે પ્રાંત પેશ્વાને આપવો; અંજીઠાથી તે ગોદાવરી નદી સુધીનો સઘજો પ્રાંત નિજમને આપવો. દિલ્હીનો પાદશાહ શાહઆલમ, પેશ્વા અને નિજમ તથા આનંદરાવ ગાયકવાડ, એમના ઉપર જે જે દાવા હોય તે છોડવા. બરતપુર, જોધપુર, જયપુર, માચેરી (અલવર), ખુંદી, અને ગોહદનાં રાજ્યોને ઉદપદ્મ કરવો નહિ, અને ઇંગ્રેજોના શત્રુ જે ખીજા યુરોપીઅન તથા અમેરીકન તેમને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ પ્રમાણે સિંધિઆએ કબુલ કર્યું. ઇંગ્રેજોએ આસીરગઢ, ખરહાનપુર, પાવાગઢ પંચમહાલ વગેરે જે કિલ્લા લીધા હોય તે અને સિંધિઆના ઝાકાસા, દેશમુખી વગેરે હક પાછા આપવાને, તેમણે આપેલી નીમનોકો વગેરે ચલાવવાને કબુલ કર્યું. આગળ તુરત ૬૦૦૦ પેદલ અને તોપખાનું એટલું લશ્કર સિંધિઆના રક્ષણ માટે ઇંગ્રેજોએ રાખવું અને તેના ખરચને પેટે પહેલા લખેલા મુલકો સિવાય કંઈ માગવું નહિ એવો કરાર લખાયો. આ કરારમાં એમ પણ લખાયું હતું કે સિંધિઆના રાજ્યમાં ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રહે તથા સિંધિઆએ દક્ષિણ તરફ જવું નહિ.

સને ૧૮૦૫ની સાલમાં બરતપુરના રાજાએ ઇંગ્રેજોને મળ્યા ઉપરાંત

સિંધિઆ તથા હોલકર સાથે વિશેષ સ્નેહ કર્યો અને આ બંનેની કોળે અજમેર તરફ આવી. સિંધિઆ અને ઇંગ્રેજો વચ્ચે બીગાડ થવાનાં કારણ હતાં, તેમાં ગોહદના રાણાને કંઈ મુલક ન આપવો અને પોતે ગ્વાલીઅર લેવું એવી દોલતરાવસિંધિઆની મરજ હતી. તેમના દિવાન સરજેરાવ ગાઢજેએ અથવા તેના બીજા લોકોએ ઇંગ્રેજ રેસીડન્ટના બંગલામાં લૂટ કરી હતી, તોપણ ઇંગ્રેજો સાથે બિગાડ નહિ થવા માટે તેમના મનમાં હતું. ગવરનર જનરલ હૉર્ડ કાનવાલીસનો વિચાર સિંધિઆ તથા હોલકર સાથે સલાહ કરવાનો થયો અને તેથી તેમ કરવા માટે જનરલલેકને હુકમ કર્યો. આથી તા. ૨૩ નવેમ્બર ૧૮૦૫ના રોજ મી. માલકલમની વિધમાન સલાહ થઈ; તેમાં એમ કહે કે ગ્વાલીઅર તથા ગોહદ પ્રાંત સિંધિઆને પાછા આપવા. ચંબલ નદી, એ ઇંગ્રેજો તથા સિંધિઆ એ બેઉના રાજ્યોની સીમા બણુવી. સિંધિઆનો મુલક આગત્રી સલાહ પ્રમાણે ઇંગ્રેજો પાસે આવ્યો હતો, તેમાં તેમના હક વિગરે હતા તે તેમણે છોડવા અને તેને બદલે ઇંગ્રેજોએ તેમને દર સાલ ૩૦ લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા તથા તેમની રાણી અને પુત્રીને ત્રણ લાખની જાગીર આપવી; માળવા, મેવાડ, અને મારવાડના મુલકમાંથી સિંધિઆને ખંડણી આપનારા ઉદયપુર, જોધપુર, કોટા વગરેના રાજા સાથે ઇંગ્રેજોએ સલાહ કરવી નહિ તથા સિંધિઆએ તાપી તથા ચંબલ એ નદીઓ વચ્ચેનો મુલક હોલકર પાસેથી લીધો હતો તે વિશે તેમણે કંઈ બોલવું નહિ.

ઉપલા કરારથી ગોહદ અને ગ્વાલીઅરસિંધિઆના તાબામાં આવ્યાં પરંતુ ગોહદ પ્રાંત રાણા કીરતસિંહના તાબામાં હતો, તેથી તે બદલ રાણાને લોલપુર, ખારા, અને રાજ ખેડાનાં પ્રગણાં આપ્યાં. આ પ્રગણાંમાંનું લોલપુરનું રાજ્ય બન્યું અને તે “લોલપુરનું રાજ્ય” એ નામથી ઓળખાય છે તથા તે રાજ્ય રાજપુતાણામાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. અભાર સુધી સિંધિઆની રાજગાદીનું એક ચોકસ ઢેકાણું નહોતું તે હવે ગ્વાલીઅરમાં થયું.

ઈ. સ. ૧૮૧૭માં પિઠારાઓને વશ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે લશ્કર મોકલ્યું કરવા માંડ્યું. આ પિઠારા સામેની લડાઈમાં દોલતરાવ સિંધિઆ પણ પોતાનું લશ્કર લઈને સામેલ થયા હતા. પીઠારાઓને

નરમ પાશ્વા અને તેમનો આગેવાન અમીરખાન ઇંગ્રેજોને શરણ આ-
વ્યો. હવે અમીરખાને પોતાના બંડખોર આગેવાનોને રજા આપી,
એટલે ઇંગ્રેજોએ તેને હોલકરે પ્રથમથી આપેલી જગીરનાં પ્રગણાં આપી
જીલ્લો રાજા બનાવ્યો. એ ટોંકનું રાજ્ય એ નામથી આજ એળખાય છે અને
તેના વંશજ આજ ટોંકમાં રાજ્ય કરે છે. દોલતરાવ સિંધિઆના રાજ્યના
વખતમાં ઇ. સ. ૧૮૧૭માં પુનાનું પેશ્વાનું રાજ્ય ઇંગ્રેજ સરકારે ખાલસા
કર્યું અને ખાજુરાવ પેશ્વાને આઠલાખ રૂપિયાનું પેનસન બાંધી આપી
બીથુરમાં રાખ્યો.

તા. ૨૧ માર્ચ સને ૧૮૨૭ના રોજ દોલતરાવ સિંધિઆ ગ્વાલિઅ-
રમાં મરણ પામ્યા. તેમને પછાડી પુત્ર નહોતો તેથી તેમનાં રાણી બા-
ઈજાબાઈએ એક દુરના કુટુંબી મુગટરાવને દત્તકલઈ તેમનું નામ જંકોજી-
રાવ એવું પાડી ગાદીએ બેસાડ્યો. જંકોજીરાવ બાળક હતા તેથી બાઈ-
જાબાઈએ પોતાના ભાઈ હિંદુરાવની મદદથી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો.
આ બાઈએ એવી હોંશીઆરી અને ડહાપણથી કારભાર ચલાવ્યો કે તેથી
કરીને તે બાઈની કોઈ એક બહાદુર પુરુષના જેવી કીર્તી ફેલાઈ; પણ જંકો
જીરાવે તે ઉપકારને નહિ સંભાળતાં પહેલાં વહેલાં લશ્કરના ફટલાએક
સરદારો સાથે સંધાન કરી એક દિવસે રાજા એવું જાહેર કર્યું. બાઈજા
બાઈને કેટલુંક લશ્કર અનુકૂળ હતું પણ તે થોડું તેથી અને બખેડો વધે
નહિ તેટલા માટે તે કંઈ કજીઓ ન ચલાવતાં રેસીડેન્ટ સાહેબની પંચાત
કબુલ કરીને ઘોલપુરમાં જઈ રહી. ત્યાં તેને વરસ દિવસે રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦
(દશલાખ) મળે એવો ઇંગ્રેજ સરકાર વિધમાન ઠરાવ થયો હતો. પ્રથમ
બાઈજાબાઈ અને જંકોજીરાવ વચ્ચે તંટો થયો. તે તંટો સિંધિઆના
ધરનો હોવાથી ગવરનરજનરલે રેસીડેન્ટને લખ્યું કે આપણે એમાં પ-
ડવાની જરૂર નથી. પરંતુ જંકોજીરાવ ગાદીએ કાયમ થયા પછી બેઠી
વચ્ચે કજીઓ ચાલ્યાથી દેશમાં બંદોબસ્ત રહેશે નહિ, એ કારણથી બા-
ઈજાબાઈએ નિમનોક લઈ અલગ રહેવું, એ બાબત પંચાત કરવાને
બીજી વખત ગવરનર જનરલ તરફથી રેસીડેન્ટને પરવાનગી મળી અને
તે પરવાનગીથી રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦ (દશલાખ)ની નિમનોક બંધાઈ.

જંકોજીરાવ સિંધિઆ સને ૧૮૪૩ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મરણ
પામ્યા. તેમને પછાડી પુત્ર નહોતો તેથી તેમની વીધવા રાણી તારાબાઈ-

એ હનુમતરાવ નામના પોતાના એક કુટુંબીના પુત્ર ભાગીરથીરાવને દત્તક લઈ તેમનું નામ જયાજીરાવ એવું પાડી ગાદી ઉપર બેસાડ્યા. બ્રિટિશ સરકારે તેમનું દત્તકપણું કબ્જા રાખ્યું. આ વખત જયાજીરાવની ઉમર ૬ વરસની હતી તેથી મામા સાહેબ (મરનાર જંકોજીરાવના મામા) નામના એક ઉમરાવને દિવાનગીરી આપી. આ દિવાને ઇંગ્લેન્ડ રેસીડેન્ટની સલાહ પ્રમાણે રાજકારભાર કરવો એમ ઠરાવ હતો. થોડી મુદતમાં ગ્વાલિયરના દરબારમાં અનેક જાતની ખટપટો ચાલવા માંડી. રાજસત્તાના લોભી પુરૂષો તથા મહારાણી તારાપાઈ પોતે સર્વ પ્રકારે મામા સાહેબને નડવા લાગ્યાં; જેથી તે બીચારો પોતાના ત્રણ માસના કારભારમાં કંટાળી ગયો, તથા તે પોતાનો જીવ લઇને ઇંગ્લેન્ડ મુલકમાં જતો રહ્યો. મામા સાહેબની જગ્યાએ દાદા ખાસજીવાલા નામના પુરૂષને દિવાનગીરી મળી. તે ઇંગ્લેન્ડ રેસીડેન્ટની સલાહ પ્રમાણે બરોબર ચાલતો હતો, પરંતુ કરાર પ્રમાણે દિવાનની નીમનોક ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સલાહ પ્રમાણે થવી જોઈએ. તે કરાર તોડી ઇંગ્લેન્ડ ઠરાવેલા દિવાનને કહાડી બાદએ પોતાની મરજી પ્રમાણે દિવાન નીમ્યો, તેટલા ઉપરથી ગવરનર જનરલે હુકમ કરી ગ્વાલિયરમાંથી રેસીડેન્ટની છાવણી ઉઠાવવી એમ ઠરાવ્યું. પરંતુ દરબારમાં ચાલતા છળભેદ મટવા નહિ. સરદાર તથા અમીર ઉમરાવોમાં એક બીજાને સંપ નહોતો તેથી દેશમાં લૂટફાટ ચાલવા માંડી. ગ્વાલિયરના રાજ્યમાં કોજ ઘણી હતી અને તે બળવાન હતી. તેમના ઉપર થોડાક ફ્રેન્ચ ઉપરીઓ હતા, પરંતુ તેમને થોડા દિવસથી કહાડી મુક્યા હતા. કોજના માણસો પણ લૂટફાટ કરતા અને તેમને પોતાના બળનું ધણું અભીમાન હતું. ગવરનરજનરલે દરબારમાં મહારાણી તથા તેમના ઉમરાવોને ઠપકા સાથે લખ્યું કે તમે કંઈજ બંદોબસ્ત રાખતાં નથી અને અધઠીત કામ કરોજો, તેથી જો અમારી સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલશે તો કંઈ સારું પરીણામ આવશે નહિ. આ વાતને પણ તેમણે લક્ષમાં લીધી નહિ તેથી આસપાસના દેશમાં નિબંધતા અને અત્યે શાંતી રાખવા માટે ઇંગ્લેન્ડ સૈન્ય ગ્વાલિયર તરફ આવ્યું, વળી થોડા માસથી કાનપુરમાં એક સૈન્ય રહેતું હતું તે પણ ચઢી આવ્યું અને તેની સદારી સંસ્થા ઝાંકીને મળી હતી. એ સૈન્ય સાથે ગવરનરજનરલ લૉર્ડ એલ્ફિન્ઝરો પણ ગ્વાલિયર આવવા માટે નીકળ્યો હતો. દરમિયાન

સિંધિઆના દરબાર તરફથી દાદા ખાસમીવાળાને ઇંચેન્નેને સ્વાધીન કર્યો. પરંતુ દેશમાં સમાધાની યાવ તથા ગ્વાલિયરના રાજ્યમાંથી ખટપટ મટેલાં સુધી ઇંચેન્ને સૈન્યને પાછું ફરવડું નહિ એમ ગવરનરજનરલે નિશ્ચય કર્યો. અને તે સૈન્ય ઉત્તરે ચંબલ નદી સુધી આવી પહોંચ્યું આ વખત ગ્વાલિયરના સરદારો ગવરનરજનરલને કહેવા લાગ્યા કે ઇંચેન્ને સૈન્યને ચંબલ નદી ઉતારી આ પાર લાવશો નહિ, કેમકે તેમ કરશે તો ગ્વાલિયરનું લશ્કર લડવા ખડુ થશે અને તે અમારું વાળું રહેશે નહિ અને તેથી તમારી ઇચ્છાસિંધિઆના, તેમજ આસપાસના મુલકમાં શાંતી પાથરવાની છે તે પુરી પડશે નહિ. આથી ગવરનરજનરલે મહારાણી તારાબાઈ તથા રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અમીર ઉમરાવો સાથે વાત ચીત કરી વિચાર કરવા એક દિવસ મુકરર કર્યો અને કહેવડાવ્યું કે જો આ વાત કબુલ કરશે નહિ તો અમારું લશ્કર ચંબલ નદી ઉતરી તમારા તરફ આવશે. મહારાણી અને અમીર ઉમરાવો ઠરાવેલા દિવસે આવ્યા નહિ તેથી ઇંચેન્ને સૈન્ય આગળ આવવા લાગ્યું, એટલે મહારાણીએ સંધી કરવા સાથે પામ્યસીતાવળીને ગવરનરજનરલની છાવણીમાં મોકલ્યો. ગવરનરજનરલના સમજવામાં એમ હતું કે આ માણસ બધી વાતે અનુકુળ છે અને તેથી લડાઈ નહિ થતાં સારો રસ્તો આવશે; પણ તે ઇંચેન્ને છાવણી છોડી પાછો આવ્યો અને થોડા એક લશ્કરનો ઉપરી બન્યો. તા. ૨૯મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૪૩ના રોજ સરહુગાંડું ઇંચેન્ને સૈન્ય લઇને આ બાજુ આવ્યો. તેના સામું ગ્વાલિયરનું લશ્કર માહારાજપુર આગળ હથીઆર બંધ તૈયાર હતું. આ જગા ધણી સારી રીતે પસંદ કરેલી હતી તથા પોતાના બચાવ માટે તોપોની હાર ગોઠવી હતી. આ તોપોની મદદથી તેમણે સરહુગાંડના સૈન્યને પહેલે ઝપાટે હરાવી દીધું તથા કેટલાક ઇંચેન્ને યોધાએને માર્યા. પરંતુ ઇંચેન્ને સૈન્યે તેમના સામે ધસારો કરી ભારે બળથી લડવા માંડ્યું એટલે સિંધિઆના લશ્કરે બંકુડો ફેંકી દઈ ફક્ત તલવાસેથી ઇંચેન્ને સૈન્યમાં ભિળસેળ થઈ જઈ લડવા માંડ્યું, તેવામાં ઇંચેન્ને તરફથી જનરલ વાલીઆટે લડાઇમાં મચેલા સૈન્યને મદદ કરવા માટે સામી બાજુએ આવી મહારાજપુરને કબજે કર્યું અને સિંધિઆની ૨૮ તોપો લઈ લીધી. તે પછી ઇંચેન્ને સૈન્યે ચોંડામાં ત્રણ બીઆમણા મોરચા હતા તે ઉપર હુમલો કર્યો. આ ટકાણે સિંધિઆનું

લશ્કર ધણા શૂરવીરપણાથી લડ્યું અને છેવટ ઇંગ્રેજ સૈન્યમાંના તો પો-
નાં મોંઢાં આગળથી પાછા પાછા હઠ્યા નહિ અને કપાઈ મુઆ.

આ લડાઈમાં ઇંગ્રેજોની જીત થઈ, પરંતુ તેમના ઇંગ્રેજ અમલદારો
અને તેમના હાથ નીચેનાં ધણાં માણસ મરાયાં. એજ દિવસે પનીઆર
આગળ એક બીજી યુદ્ધ થયું. જનરલ ઝેન્ડે પીન્ડે રસ્તે યદને સિંધિ-
આના મુલકમાં પેઠો હતો તેના તાબાના લશ્કર સામે આ યુદ્ધ થયું હતું.
આ યુદ્ધમાં બંને બાજુના યોદ્ધાઓ આ ડુંગરેથી પેલે ડુંગરે, અને પેલે
ડુંગરેથી આ ડુંગરે, એમ નાસતા ભાગતા લડતા હતા. આ યુદ્ધમાં
પણ ઇંગ્રેજો જીત્યા,

હવે મહારાણી તારાબાઈ અને તેમના અમીર ઉમરાવોની મરજી
ગવરનર જનરલની મરજી પ્રમાણે ચાલવા થઈ અને તેથી છેવટ ઇંગ્રે-
જોને શરણ થયાં. મહારાજા જયાજીરાવ સિંધિઆની લાયક ઉમર થાય
લાં સુધી ગ્વાલિયરનો રાજ્યકારભાર રીજન્સી કાઉન્સીલ (રાજસભા) ની
મારફત ચલાવવો તથા સર્વ વાતમાં રેસીડેન્ટની મરજી પ્રમાણે ચાલવું,
મરેઠી સૈન્ય ઓછું કરવું, ગ્વાલિયરમાં ઇંગ્રેજ કોજ રાખવી તથા તેનું
ખરચ રાજ્યની ઉપજમાંથી આપવું, ૧૮ લાખ રૂપીઆ ખંડણી આપવી
મહારાણી તારાબાઈના હાથમાં જરા પણ સત્તા રાખવી નહિ અને તેની
નિમનોક બાંધવી આ પ્રમાણે ઠરાવ થયા પછી ગવરનર જનરલ પાછો
કલકતે ગયો.

મહારાજા જયાજીરાવ સિંધિઆ ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં ઉમરે આજ્યા
એટલે ઇંગ્રેજ સરકારે તેમને સ્વતંત્ર રાજસત્તા આપી. આ વખત ઇંગ્રેજ
સરકારની સલાહથી રાજા સરદીનકરાવને દિવાન નીમ્યા. આ વખતથી
રાજ્યમાં સારા સુધારા થવા લાગ્યા; પણ ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ગ્વાલિયર
કંટીન્ટ કોજનો ખબરો ફાટી નીકળ્યો. સિંધિઆની પોતાની કોજ પણ

* આ ખબરો થવાનાં કેટલાંક કારણ હતાં તેમાં મુખ્ય ઇ. સ. ૧૮૫૬
માં ઇંગ્રેજ સરકારે એક એવો ઠરાવ કર્યો કે સિંધિઆને જ્યાં મોકલે ત્યાં
જવું એવી શરતે નોકરીમાં રાખવા. (૨) દેશીરાજાઓમાં જે વાંઝીઆ મ-
રતા કે બદચાલથી ચાલતા તેમનાં રાજ્ય ઇંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કરવા
માંડ્યાં અને તેથી દેશી રાજાઓના મનમાં પણ પોતાનાં રાજ્ય ઇંગ્રેજ

ફરી ગઈ, બળવાખોરોએ મહારાજને પોતાની સાથે જોડવાને માટે કહે-
વડાવું. પણ તેમણે ના પાડી અને ઉલટો તેમને ધુંદી નાખવા સારૂ
પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. જ્યારે તાતીઆ ટોપી કોપ કરીને ગ્વાલિઅર ઉપર
અહીં આવ્યો ત્યારે મહારાજ સિંધિઆ જયાજરાવ અને તેમના દિવાન
રાજ સર દીનકરરાવ આગ્રે નાશી ગયા; પરંતુ ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી
સારહુંરોઝ અને સર કોલીન કમ્પબેલ ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં મુંબાઈથી લશ્કર
લઈને ગ્વાલિઅર ઉપર આવ્યા. બળવાખોરોમાં તાતીઆ ટોપી નામે
એક જોરાવર બળવાખોર હતો. તેને તથા +ઝહાંસી બહાદુર રાણી લ-

સરકાર ખાલસા કરી નાખસે એવી ધારતી લાગવા માંડી અને તેથી ઇંગ્રેજ
સરકાર ઉપરનો તેમનો ભરોસો ઉઠી ગયો અને તેથી રાજબ્રહ્મ થએલા
દેશી રાજાઓ, કુવરો અને તેમની વીધવા રાણીઓને પોતાનું વેર ઇ-
ંગ્રેજ સામે વાળવાને સારો લાગ મળ્યો. (૩) વળી ઇંગ્રેજોએ બંગાળના
લશ્કરી સિવાઈઓને કાર્ટુસ પુરાં પાડ્યાં હતાં. આ કાર્ટુસને દાંતે કરી
ખોલવાં પડતાં આ વિશે એક એવી અપ ચાલી કે ઇંગ્રેજોનો હેતુ હિંદુ
તથા મુસલમાન સર્વેને વઠાળી ખ્રીસ્તી કરવાનો છે અને તેથી કાર્ટુસને
ક્રકર, જે પ્રાણીને હિંદુ તથા મુસલમાન નાપાક ગણે છે તેની ચરબી લ-
ગાડવામાં આવી છે. આ ગપ જો કે તદ્દન ખોટી હતી તો પણ ધણા
લોકોએ સ્વસ્તી માની. આ કારણોને લીધે હિંદુ તથા મુસલમાન બળવો
કરી ઉઠ્યા. જુઓ હંટરકૃત ભ. ઈ.

+બ્રિટિશ પંડની વાવ્યકોણના ભાગમાં ઝાંશીનું રાજ્ય હતું તેનું ક્ષે-
ત્રફળ ૧૫૬૮ ચોરસ માઇલનું અને વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨૦૦૦૦૦૦૦ (વીસ
લાખ) ની હતી. તે મરેઠા જાતના રાજાના તાબામાં હતું, અને ઈ. સ.
૧૮૧૭ માં ઇંગ્રેજોના રક્ષણ નીચે આવ્યું હતું. તેનો છેલ્લો રાજા ગં-
ગાધરરાવ ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં ગાદીએ ખેડો હતો અને તે ઈ. સ. ૧૮૫૩
માં મરણ પામ્યો. તેને પછાડી પુત્ર નહોતો તેથી ઇંગ્રેજો સાથે ઈ. સ.
૧૮૧૭ માં થએલા કોલકતારની કલમ ખીજ પ્રમાણે મરતી વખત એક
આનંદરાવ નામના પંદર વરસના પોતાના એક કુટુંબીને દત્તક લીધો
હતો તથા તેને મંજુર રાખવા માટે તેણે તે વખતના રેસીડન્ટ સુહેબને
લખ્યું હતું. પરંતુ તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉડ દલહાઉસીએ જેમ

ક્ષત્રીબાઈ જે બળવાખોરોને મળી ગઈ હતી, તેમને જીતી બહાદુરી બતાવી. કાઠપીમાં દારૂગોળાનો એક મોટો ભંડાર ભરેલો હતો તેને સરહું-રોઝે એ મહિનામાં લઈ લીધો. ઝાંશીનો કિલ્લો ધણો મજબુત હતો તથા તે કિલ્લાનો શૂરવીર રાણી લક્ષ્મીબાઈએ બહુ બહાદુરીથી બચાવ કર્યો છે. વટ તે ગ્વાલિયર પાસે લડતાં રણમાં પડી.

બળવાખોરો પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લઈ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તે મહારાજા જયજીરાવ સિંધિઆને સોંપ્યું. આ વખત તેમને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ગ્વાલિયરનો કિલ્લો અને મોરારની છાવણી સિવાયનો સમગ્રો મુલક સોંપ્યો, તથા બીજો ત્રણ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુલક સોંપ્યો એટલુંજ નહિ પણ બંડણીમાં ઘટાડો કર્યો. તાતીઆટોપી પકડાયો. તે કાનપુરમાં નાનાસાહેબ સાથે ઇંગ્લેન્ડનાં જુન કરવામાં સામેલ હતો, તથા બળવો કીધો, એ આરોપ તેના ઉપર સાબીત થવાથી તેને ફાંસી દઈ મારી નાખવામાં આવ્યો. મહારાજાને બંડ સમ્યા પછી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તુરત જી. સી. એસ. આઈનો ખિતાબ તથા દત્તકની સનદ આપી. આ-

પગખ અને સતારાનાં રાજ્યોને ખાલસા કીધાં હતાં તેમ ઝાંશીના રાજ્યને પણ કર્યું. લક્ષ્મીબાઈએ ઝાંશીના મરનાર રાજા ગંગાધરરાવની રાણી હતી. રેસીડેન્ટે તેની પાસેથી ઝાંશીનો કબજો માગ્યો ત્યારે તે ક્રોધનીમારી બોલી હતી કે “હું મારી ઝાંશી આપીશ નહિ. પરંતુ છેવટ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ઝાંશીનું રાજ્ય લઈ લીધું અને તેને ખાલસાં કર્યું. આથી લક્ષ્મીબાઈ મહા ક્રોધાયમાન થઈ અને તેટલામાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ નો બળવો ફાટી નીકળ્યો. આ બાઈ, ઇંગ્લેન્ડે પોતાનું ઝાંશીનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું તે વેરનો બદલો વાળવા બંડખોર લોકમાં સામેલ થઈ. તે તા. ૧૭ મી જુન સને ૧૮૫૮ ના રોજ ગ્વાલિયરની પાસે સરહુંરોઝ સામે બહુ બહાદુરીથી લડી. તે અને તેની બેન બંને જણ પિરપુરના વેષમાં ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ લડતી હતી. તેમના ઉપર ઇંગ્લેન્ડ સૈન્યના સિપાઈઓની વરસતી ગોળીઓથી તે રણમાં પડી. તે વખત તેમના અંગરક્ષકો તેમની આગળ ઉભા હતા, તેમણે તુરત ચીતા તૈયાર કરી અને અગ્ની સંસ્કાર કર્યો. ઝાંશીએ ગ્વાલિયરથી અગ્નીકોણમાં ૬૦ માઈલ અને દત્તીઆથી તેજ કોણમાં ૧૫ માઈલને છેડે છે.

૨૬૦ છતાં સિંધિઆના મુલકમાં નાના સાહેબને આશ્રય મળ્યો હતો એથી વહેમ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના મનમાં હતો અને તેથી સરકારની તેમના ઉપર કરડી નજર હતી. કોઈ કોઈ વખત તો એમ પણ કહેવામાં આવતું હતું કે સિંધિઆના રાજ્યમાં નાનાસાહેબ રહે છે પણ પાકી તપાસ કર્યા પછી તે વાત ખોટી માનવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં એજ વહેમને લીધે એક આંખે કાણા એક અળણ્યા માણસને, તે નાના સાહેબ છે એમ ખતાવી તેને પકડી સિંધિઆ સરકારે ઇંગ્લેન્ડને સ્વાધિન કર્યો હતો પણ તે નાનાસાહેબ નહિ પણ ખીન્ને માણસ છે એમ ઠરવાથી તેને છોડી મુક્યો.

મહારાજ સિંધિઆ સરકારે રાજ સરદીનકરરાવને રૂ૫૦૦૦ (પાંચ હજાર) ની ઉપજનાં ગામ ખસિસ આપ્યાં. થોડા દિવસ પછી મહારાજ અને દિવાન એમની વચ્ચે અનુચીત થયું, તેથી રાજ સરદીનકરરાવે દિવાનગીરી જોડી. આ વખત તેમને મહારાજાએ રૂ૫૦૦૦૦ (પચાસહજાર)ની જગીર આપી. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મહારાજનાં વડીએષ બાઈ-બાઈ મરણ પામ્યાં, તેથી તેમને આપવાની નીમનોક બંધ થઈ.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં વડોદરાનાં મહારાજ મહાવરાવ ઉપર રેસી-ડેન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તોહમત મુકવામાં આવ્યું હતું. તેની તપાસ કરવાને કમીશનરો નીમવામાં આવ્યા હતા. તેમાં મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆને એક કમીશનર તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. તેમણે તથા જયપુરના મહારાજ રામસિંહજી અને રાજ સરદીનકરરાવે મળી મહાવરાવને નિર્દોશ ઠરાવ્યો હતો; પરંતુ તે મત કમૂલ નહિ રહેવાથી એ ત્રણે સરદાર નારાજ થયા હતા. એજ સાલની આખરે નામદાર પ્રીન્સ આવ વેલ્સ હિંદની મુસાફરીએ આવ્યા ત્યારે મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆએ કલકત્તે જઈ તેમની મુલાકાત લીધી હતી. વળી તે યુવરાજ પાછા વળતાં ગ્વાલિયર પણ આવ્યા હતા. આ વખત ૮૦૦૦ માણસની ફોજની મહારાજાએ રવી કરાવી હતી. આ રવી વખત એક બાળુના સેનાપતિનો હોદ્દો મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆએ લીધો હતો અને ખીજી બાજુએ કમાન્ડર ઇન ચીફ હતો; જેમાં એક કૃત્રીમ લડાઈ પણ લડવામાં આવી હતી. આ જોઈ યુવરાજ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા.

તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆએ

હિંદુસ્થાનને માટે “કૈસરેહિંદ” એ ૫૬ ધારણ કયું તથા તેજ તારીખે તે બાબતનો ટૂંકો વાંચી સંભળાવવા માટે દિલ્હીમાં લૉડ્જીટન સરકારે દરબાર ભર્યો હતો. તે દરબાર વખત મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆ દિલ્હી ગયા હતા. એ વખત સુધી મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆને ૧૬ તોપનું માન મળતું હતું તે ફરવી ૨૧ તોપનું માન આપવા ઠરાવ થયો. તેમજ તેમને હંગ્રેજ પાદશાહીના જનરલ (સેનાપતિ) એવી પદ્ધિ આપી અને એક ઘોડાની ખીલાત આપી. વળી કૈસરેહિંદ તરફથી એક સુંદર *વાવટો આપવામાં આવ્યો છે, સદરહુ તારીખે નામદાર કૈસરેહિંદના હુકમથી હિંદુસ્થાનમાં એક ઈન્પીરીઅલ કૉસિલ સ્થાપવામાં આવી તેમાં મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆને એક સભાસદ તરીકે નીમવામાં આવ્યા આ મહારાજને નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી જી. સી. એસ. આઈનો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો છે.

મહારાજ સિંધિઆ સરકારની પૂર્ણ વફાદારી જોધને ઇ. સ. ૧૮૮૫ની સાલમાં વાઇસરૉય લૉડ્ડોફરીને ગ્વાલિઅરનો કિલ્લો અને મારારની છાવણી તેમના સ્વાધીનમાં કરી આપી. સિંધિઆ સરકારના માન માટે હંગ્રેજ સરકાર તરફથી ૧૬ તોપનું માન મળવાનો ઠરાવ છે પણ મહારાજ જયાજીરાવને તેમની હયાતી સુધીને માટે ૨૧ તોપનું માન મળવા માટે ઠરાવ થયો હતો. મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆ પોતાની પર વરસતી ઉમરે તા. ૨૦મી જુન સને ૧૮૮૬ના રોજ સાયંકાલે કૈલાશવાસી થયા તેથી મહારાજના માધવરાવનામના ૧૦ વરસની વયના પુત્રને તાબે માહે જુલાઈ સને ૧૮૮૬ના રોજ મધ્યહિંદ એજન્સી ખાતાના એજન્ટ સરલીપલ ગ્રાફીને ગ્વાલિઅર આવી ગાદીએ બેસાયા. તેમની નાની ઉમર હોવાથી દિવાનસર ગણપતરાવના તાબા નીચે એક રાજ સભા ઠરાવી મહારાજ લાયક ઉમરના થતા સુધી રાજકારભાર ચલાવવા ઠરાવ થયો છે. અને તે પ્રમાણે રાજ વહિવટ ચાલે છે. ગ્વાલિઅરના રાનજકર્તા પોતાના દેશમાં કુલસતા ભોગવે છે. મહારાજ તુકાજીરાવ સિંધિઆનો ખિતાબ નીચે પ્રમાણે છે — “મહારાજધિરાજ તુકાજીરાવ સિંધિઆ ખલાહુર,

*આવા વાવટા મધ્યહિંદ એજન્સીનાં તોપનાં માન્ય મળતાં તમામ મોટાં રાજ્યોને આપવામાં આવ્યા છે.

મુખ સ્વારે મુલક, અઝીમલ ઈકદાર રફી અરયાન વાળા સીકો મોટા રવામી ફુરાન ઉમદત ઉમરા, રસમત સુલતાન મહારાજાધિરાજ અલી-જાહ, શ્રીનાથ મસહુરે કમાન, ફીદવી એહઝરત મુલક મહુમ રફીયદ દારજી, ઇલાદી.”

તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને પુરાં ૫૦ વરસ થવાથી તેની ખુશાલીમાં હિંદુસ્તાનમાં જ્યુબિલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં મહારાજા માધવરાવ સિંધિઆએ પણ સારો ભાગ લીધો હતો. તે દિવસે મહારાણીના માનાયે ૧૦૧ તોપ ફોડી હતી બપોર પછી જયબિલાસ મહેલમાં દરબાર ભર-રવામાં આવ્યો હતો. તે વખત રેસીડેન્ટ, ટાકટર કાફ્ટસ વગરે હાજર હતા. દરબારમાં રીજન્સી કાઉન્સલના પ્રેસિડેન્ટ, રાવરાજસર ગણપતરાવ કે. સી. એસ. આઈ. એ માનપત્ર વાંચ્યું હતું; તેમાં નીચેની મતલબનું* બોલ્યા હતા. “મહારાણીની જ્યુબિલી વખતે અહીંઆં જે કહેવામાં અને કરવામાં આવેછે તે ફક્ત દેખાડવામાં આવેછે અથવા તો નામનીજ રાજબક્તિ દેખાડવામાં આવેછે તેમ નથી પણ તે ખરા અંતઃકરણનું છે. આ વર્ષમાં મહારાણીજીના સાજ સાથે અમે વધારે નિકટના સંબંધમાં આવ્યા છીએ. અમારો અસલી કિલ્લો અમને પાછો સોંપવામાં આવ્યો છે. મહારાજા માધવરાવનું તખ્તસીન પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. તેમની કેળવણીની યોગ્ય ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. મહારાજાના આગ્રહથી કર્નલ ખેનરમન વિક્ટોરીઆ કોલેજનો આજે પાયો નાખશે. એ શાળા જ્યુબિલીનો ખરો રમરણ સ્તંભ થશે. એ સિવાય એમપ્રેસરોડ એ ના-મનો એક નવો ઉપયોગી રસ્તો બાંધવામાં આવશે. ગ્વાલિઅર અને ઈશાગાઝ પ્રગણામાં ફુકાળ પડ્યો છે તેથી રૈયત હેરાન છે, માટે રૂ.૧૦૦૦૦૦ (એકાશીલાખ)નું મહેસુલ ખાફી છે તે માફ કરવામાં આવશે. પોલીસના સિપાઇઓનો પગાર વધારવામાં આવશે, કંટાળો ઉપજાવે એવા કર કાઢી નાખવામાં આવશે; દવાદાર કેદીઓને છોડી મુકવામાં આવશે અને તેના લેણદારોને દરબારના ખજાનામાંથી નાણાં આપવામાં આવશે, ક્ષમાપાત્ર કેદીઓને છૂટા કરવામાં આવશે, એટલુંજ નહિ પણ શ્રી મહા-

જ્યુબિલી સંવતસર.

રાણીજીના પ્રતિનિધી નામદાર ઘાઈસરાયના નામથી એક સરાઈ બાંધવામાં આવશે અને તેનું નામ ડફરીનસરાઈ પાડવામાં આવશે. રાત્રે ગ્વાલીઅર શહેરમાં અને મોરારકુન્દોનબેનમાં રોશની કરવામાં આવી હતી.

નામદાર મહારાજ પોતે બ્રિટિશ જીવણીમાં જાય તે વખત લશ્કરી સલામતી અને ૨૧ તોપ કોડી માન આપવામાં આવે છે. મહારાજની હાલ ૧૩ વરસની ઉંમર છે. આ રાજ્યની લશ્કરી પધ્ધતી ઇંગ્લાંડમાં જુના વખતમાં ચાલતી કુચુડક ધારાને લગતી છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૬૦૦૦ કવાયતી ઘોડેસવાર, ૫૦૦૦ પેદલ અને ૪૮ તોપ છે.

કોલ્હાપુરની પાસે રત્નગીરીના ડુંગર છે તેના ઉપર “નિતીયા” એ નામના દેવનું મંદીર છે. એ દેવ સિંધિઆસરકારના કુળદેવ છે તેથી તે નામ મહારાજના સિક્કામાં હોય છે.

ગ્વાલિઅર—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં મહારાજ રહે છે. તે આગ્રેથી દક્ષિણમાં ૬૫ મઈલ અને અલ્હાબાદથી વાલ્મીજીમાં ૨૭૭ માઈલ છે. અહીં ગ્વાલિઅરનો ક્લિષ્ટ છે તે જોવા જાય છે. વીલકુન્દ નામના એક ઇંગ્રેજના લખવા મુજબ પડોશના રાજ સરીઆસેને તે ઈ. સ. ૭૭૩ માં બાંધ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૦૨૩ માં મહમદ ગીજનવીએ તેને ઘેરો ઘાલ્યો હતો પણ તેને તે ઘેરો પાછો ઉઠાવવો પડ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૧૬૬ માં મહમદઘોરીએ તે લઈ લીધો. ઈ. સ. ૧૨૧૧ માં તે મુસલમાનોના હાથમાંથી ગયો પણ ઈ. સ. ૧૨૩૧ માં ગુલામવંશના સમસુદ્દીન અદતમસે તે લઈ લીધો. નરસીહરાય નામના એક હિંદુ રાજાએ ઈ.સ. ૧૩૬૮ લઈ લીધો. તે ઈ.સ. ૧૫૧૯ મુધી તે હિંદુઓના કબજામાં રહ્યો; પણ તેજ વરસે પઠાણ વંશના ઈબ્રાહીમ લોદીએ તે લઈ લીધો. ઈ.સ. ૧૫૨૬ માં બાબરે તે ક્લિષ્ટ લીધો અને ઈ.સ. ૧૫૪૩ માં તે શેરશાહના હાથમાં આવ્યો. પણ ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં તે અકબરે લઈ લીધો અને તેને, રાજ વગેરે ઉમરાવ લોકોને માટે કેદખાના તરીકે વાપર્યો. બ્યારે દિલ્હીની પાદશાહીની પડતી થઈ ત્યારે ગોલ્દના જાટરાણાએ તે જીતી લીધો. આખરે સિંધિઆએ તે પોતાને કબજે કર્યો; પણ ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં તે ઈસ્ટઈન્ડીઆ કંપનીને હાથ આવ્યો. પણ ઇંગ્રેજ સરકારે તે ગોલ્દના રાણાને પાછો આવ્યો, જે રાણા પાસેથી સિંધિઆ મહારાજાએ ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં લઈ લીધો. ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં ઇંગ્રેજ સરકારે તે

દોલતરાવ સિંધિઆ પાસેથી લઈ લીધો પણ ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં તેને પાછો સોંપ્યો. ગ્વાલિઅરનું જુનું શહેર પર્વતની પૂર્વે તરફની તળેટીએ છે. તેની બાંધણી સારી નથી. તેની અંદર મહમદગોસની કબર છે. ગ્વાલિઅરમાં બે હિંદુનાં પ્રખ્યાત પવિત્ર દેવલો છે, જેમાંનું એક “સાસ-બાહુ” કહેવાય છે તે ઈ. સ. ૧૦૬૩ માં બાંધવામાં આવ્યું હતું અને નેકે તે નાશ પામ્યું છે તો પણ તેનાં ખંડેરો જોવા લાયક છે. ગ્વાલિઅરની અંદર એક “તૈલીક મંદીર” એ નામનું બીજુ દેવલ છે આ સિવાય બીજાં નાનાં મોટાં ૧૦૦ જૈનધર્મનાં દેવલ છે.

માનસિંહે બાંધેલો મહેલ એક જોવા જેવું હિંદુ મકાન છે. આ મહેલ ઈ. સ. ના પંદરમા સૈફાની આખરે બાંધવામાં આવ્યો હતો. માન સિંહના વારસ વીક્રમાદીત્યે ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં એક બીજો મહેલ બાંધ્યો છે. આ સિવાય જાંહાંગીર અને શાહજહાંએ બીજા મહેલ બાંધ્યા છે. ગ્વાલિઅરની પાસે લશ્કર કરીને એક બીજુ શહેર છે ત્યાં મહારાજા રહે છે. તેમાં આશરે ૮૮૦૦૦ (અઠાસી હજાર) માણસની વસ્તી છે; તેમાં ૭૦૦૦૦ (સોતેર હજાર) હિંદુ, ૧૭૦૦૦ (સતર હજાર) મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોક છે. લશ્કરમાં એક ધર્માદા દવાખાનું, કેદખાનું અને પો-સ્ટઆફીસ છે. તે એક રસ્તાથી ગ્વાલિઅર સાથે જોડાયેલું છે. આ સિવાય ત્યાં મહારાજાએ એક નવું કાગળનું કારખાનું દાખલ કર્યું છે.

ઈંદોર (હોલકરનું રાજ્ય.)

આ રાજ્ય “ઈંદોર અથવા હોલકરનો દેશ” એ નામથી ઓળખાય છે. તેના રાજકર્તા આહિર જાતના મરેઠા છે અને તે “હોલકર મહારાજા”ની પદ્ધતિ ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે સિંધિઆનો મુલક, પૂર્વે દેવાસ, અને ધારનાં દેશી રાજ્ય અને નીમારનો મુલક, દક્ષિણે મુંબાઇ ઇલાકાનો ખાનદેશ જીલો અને દક્ષિણે વટવાની અને ધારનાં દેશી રાજ્ય છે. આ રાજ્યના નર્મદા નદીને લીધે મુખ્ય બે ભાગ પડેલા છે. આ રાજ્યનો મુલક એક જથ્થે નથી. કેટલોએક ભાગ માળવામાં અને કેટલોએક વિંધ્યાદ્રિ પર્વત અને સાતપુડા પહાડોની વચ્ચેમાં છે. મુખ્ય મુખ્ય પ્રાંત ત્રીચે મુજબ છે—૧ ઈંદોર અને તેની આસપાસનો મુલક. આ પ્રાંતની લંબાઈ

ઉત્તર દક્ષિણ મુમારે ૧૨૦ માઈલ અને પહોળાઈ ૮૨ માઈલ છે. ઇંગ્લેન્ડના તાબાની મહત્તી હાવણી આ પ્રાંતમાં છે. ૨ રામપુર અને તેની આસપાસનો મુલક. આ પ્રાંતની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૭૧ માઈલ છે. આ પ્રાંત ઇંદોરથી વાળ્યકોણ તરફના ભાગમાં આશરે ૧૫૦ માઈલ દુર છે. ૩ ઇંદોરની ઉત્તરે મહદપુરાનો પ્રાંત. ૪ ઇંદોરની પશ્ચિમે દાહી ગામ નીચેનો પ્રાંત ૫ ઇંદોરની વાળ્યકોણમાં પીટલાદ નીચેનો પ્રાંત અને ૬ ઇંદોરની પૂર્વે અહિંઆસા નીચેનો પ્રાંત છે. આ પ્રમાણે છ જથ્થે આ રાજ્યનો મુલક વહેંચાયેલો છે.

ઇંદોરના આખા રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૪૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન અને ૭૭૩૪ ગામ તથા તેમાં આશરે ૧૦૫૪૦૦૦ (દશ લાખ ચોપન હજાર) માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક પેદાશ આશરે ૩૭૦૦૦૦૦૦ (સીતેર લાખ)ની થાય છે. હોલકર સરકાર ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સૈન્યના ખર્ચમાં ભાગ આપે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—ગૂજરાતમાં ગાયકવાડના રાજ્યની માફક આ દેશના ભાગ ધણું કરીને એક બીજાથી અલગ છે. ઇંદોર અને તેની આસપાસનો જે મુલક છે તે મધ્યે વિંધ્યાદ્રિ પર્વતની ઓળ ચાલેલી છે. આ પ્રાંતનો કંઈક ભાગ વિંધ્યાદ્રિની ઉત્તરે અને ધણો ભાગ તેની દક્ષિણે છે.

નદીઓ—૧ નર્મદા; એ મોટી નદી આ રાજ્યની પૂર્વ દિશા તરફ વિંધ્યાદ્રિમાં આવેલી અમર કંટક ટેકરી આગળથી નીકળી ઉપર ખતાવેલા મુલક (ઇંદોર અને તેને લગતો મુલક) ના દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વથી તે પશ્ચિમ ભાગમાં વહે છે. ૨ અંબલ એ વિંધ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળી રામપુરા અને તેની આસપાસના ભાગમાં દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ વહે છે. આ શિવાય નાની નદીઓ ધણી છે પણ તે જાણવા જેવી નથી.

હવા—જે ભાગમાં ઝાડી અને ડુંગર પુષ્કળ છે. ત્યાંના હવા રોગીષ્ટ છે. પરંતુ બીજા ભાગોની હવા ધણી સારી છે. વૈષાદ ઈશાનકોણ તરફથી આવે છે અને તે ધણો હોય છે.

જમીન તથા નિપજ—જે ભાગ વિંધ્યાદ્રિ પર્વત તથા સાતપુડા પહાડોની વચ્ચે છે તે ડુંગર અને પુષ્કળ ઝાડીથી ઢંકાયેલો છે. બાકીનો ધણું કરીને સપાટ તથા વધારે આબાદ છે. માળવાનો ભાગ બધા કરતાં વધારે રસાળ છે. તેમાં ખડ, ડાંગર, કઠોળ, શેરડી, ખસખસ, કપાસ

અને તંબાકુ પુષ્કળ થાયછે. ખસખસના છોડને ફૂલ આવેછે તે વખત તે ભાગ એક બગીચા સરખો અને મનને આનંદ પમાડે તેવો સુચો-બીતિ દેખાય છે. ખસખસના છોડની રોપણી કરવાનું કારણ અફીણ પકવવા માટે છે.

જનાવર—ડુંગર અથવા ઝાડીવાળા ભાગમાં સિંહ, વાઘ, રીંછ, સાબર, હરણ વિગેરે જંગલી જનાવરો છે. ગામમાં વસનારાં પશુમાં બળદ, ગાયો, બેશો, ઘેટાં અને બકરાં છે.

લોક તથા ભાષા—મુખ્ય કરીને મરેઠા તથા હિંદુની ધણીખરી પરચુરણ જાતો, ગોંડ, બીલ, અને મુસલમાન લોક નજરે પડેછે. બીલ લોક મુળના વતની હોય તેમ જણાયછે અને બીજા જાતો પછીથી વસેલી છે. ભાષા મુખ્યત્વે કરીને મરેઠી, માળવી, ખાનદેશી, અને કેટલાક જાગમાં બીલીડી છે.

મુખ્ય શહેરો—ઈંદોર એ રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેર ખાના સરખા મેદાનમાં એક નાની નદીના કીનારાપર વસેલું છે. મહારાજા હોલકર સરકારની ગાદી અને તેમના મહેલ આ શહેરમાં છે. ઈંદોર એ રેલવે સ્ટેશન છે. શહેરની પાસે એક છાવણી છે તેમાં મધ્યહિંદ ખાતેના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અને ઈંદોર સેન્ટ્રલ એજન્સીના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબોના બંગલા છે. તેમજ એક રેસિડેન્સી રાજકુમાર કાબજ, સરકારી તારઓફીસ, પોસ્ટઓફીસ અને ઇંગ્રેજ લશ્કરના અમલદારોના બંગલા છે. શહેરમાં પણ સરકારી તારઓફીસ અને પોસ્ટઓફીસ છે. રેલવેસ્ટેશન ઉપર પોસ્ટ ઓફીસ અને રેલવે ખાતા તરફથી તાર ઓફીસ છે. સિવાય મંડલેશ્વર, રામપુરા, બાણપુરા, ચંદવાસ, મેહદપુર, પિટલાદ, અહિરવાસા, અને મહાવગેરે પ્રસિદ્ધ શહેર છે. મહાની પાસે ઇંગ્રેજ છાવણી છે, જેમાં ઇંગ્રેજ લશ્કર રહે છે. મહા રેલવે સ્ટેશન છે.

રેલવે—ઈંદોર શહેરથી દક્ષિણ તરફ ખંડવા સુધી “હોલકર સ્ટેટ રેલવે” એ નામની ૮૬ માઈલની રેલવે હોલકર સરકાર તરફથી બાંધવામાં આવી છે. વળી રાજપૂતાના માળવા રેલવેનો એક ફાંટો કે જે “નસીરાબાદ, ઈંદોર બ્રેન્ચ” ને નામે ઓળખાય છે તેનો થોડો ભાગ હોલકર સરકારના રામપુરા પ્રાંતના મુલકમાં થઈને પસાર થાય છે.

દત્તકની સનદ—ઈંદોર અથવા હોલકર સરકારના રાજ્યને માટે જે પછવાડે વારસ પુત્ર ન હોયતો વગર નજરાણાં આપે હિંદુધર્મશાસ્ત્ર પ્ર-

માણે દત્તક લેવાની સનદ ઇંગ્રિજ સરકાર તરફથી મળી છે. તેમજ કેસરે-લિંદ તરફથી ઈંગ્લીશ શહેનશાહી વાવટો પણ મળ્યો છે. યુદ્ધસામગ્રી આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૩૧૦૦ રેગ્યુલર તથા ૨૧૫૦ ઇરેગ્યુલર પ્યાદળ છે. અને ૨૧૦૦ રેગ્યુલર તથા ૧૨૦૦ ઇરેગ્યુલર સ્વાર છે, ૩૪૦ ગોલંદાજ અને ૨૪ લડાઈની તોપ.

ઈતિહાસ—ઈંદોર અથવા હોલકરના રાજ્યની સ્થાપના કરનાર મહાવરાવ હોલકર થઈ ગયો. મહાવરાવ હોલકરનું અરિત્ર જાણવા જેવું છે. તેના પોતા કાંડાળ જાતના ધનગર અને તે ઘેટાં ચારવાનો તથા કામળી વણવાનો ધંધો કરતા હતા. તે *હોલ નામના ગામમાં રહેતા હતા, જે હોલ નીમ્યાલકરમાં ફલટનની પાસે નિરા નદીના કિનારા ઉપર છે. મહાવરાવનો મામો નારાયણજી અરગલ ખાનદેશમાં તલંદ ગામનો એક નાનો સરખો જમીનદાર હતો.

કાંડાળ જ્યારે ઈ. સ. ૧૬૯૭-૯૮ માં મરણ પામ્યો ત્યારે મહાવરાવની છેક પાંચ વરસની કાચી ઉમર હતી, તેથી તેને લઈને તેનાં માતૃશ્રી પોતાના બાઈ નારાયણજીને ઘેર તલંદ ગયાં. મહાવરાવને તેનો મામો ઘેટાં ચારવા સાથે મોકલતો હતો. દંત કથા પ્રમાણે એકદિવસ જંગલમાં તે ઘેટાં ચારવા સાથે ગયો હતો. ઉનાળાનો સખતતાપ હોવાથી અકળાઈ જઈને તે જંગલમાં મુતો હતો. એ વખત ઉંઘમાં તેના માંદા ઉપર સૂઈનો તડકો પ્રકાશતો જોઈ એક નાગે તેના માંદા ઉપર છત્ર તરીકે ફેંલું કરી હતી. જ્યારે આ વાત તેના મામા નારાયણજીએ જાણી ત્યારે તેણે પોતાના બાણેજને તે નશીબદાર નાકજશે એમ સમજી ઘેટાં ચારવાનું બંધ કરાવ્યું અને એવો વિચાર કર્યો કે પોતાના બાણેજ મહાવરાવને ગરીબાઈમાંથી હોડાવવા માટે તે ઉમર લાયક થાય એટલે ઘોડેસ્વારની નોકરીમાં દાખલ કરવા.

નારાયણજી અંદીરાજની નોકરી કરતા હતા. એક વખત રાજના હુકમથી લશ્કર લઈને નારાયણજીને અંદી આપવા હુકમ થયો. આ વેળા મહાવરાવની લાયક ઉમર થવા આવી હતી તેથી તેને તેના મામાએ પોતાના તાબાના લશ્કરી માણસોનો ઉપરી બનાવી પોતાની વતી નોકરી

કરના મોકલ્યો. આ વખત દિલ્હીના પાદશાહ અને મરેઠાઓની વચ્ચે દક્ષિણમાં લડાઈ ચાલતી હતી. ખંદીના રાજ્યે મલ્હાવરાવને મરેઠી લશ્કરમાં મોકલ્યા. નસીબ યોગે મલ્હાવરાવે પાદશાહ તરફના નિજમ ઉલમુલ્કના લશ્કરમાંના એક સરદારને માર્યો, તેથી તે એકદમ અજવાળામાં આવ્યો.

તેના મામા નારણજીએ તેની આ બહાદુરી જોઈ પોતાની પુત્રી જાતમ બાઈ કે જે ધણી ખુબસુરત તથા બહાદુર અને બુદ્ધિશાળી હતી તેની સાથે એનું લગ્ન કર્યું. પહેલા બાજરાવ પેશ્વાએ ઉપલી તેની નોકરીની ખુબ કરી તેને પાંચસેં સ્વારનો ઉપરી બતાવ્યો. તેમજ ખંદીના રાજ્યે ખંદીકુળનું નિશાન રાખવાની તેને પરવાનગી આપી ઈ. સ. ૧૭૨૪. આ નિશાન હોલકર સરકારના રાજ્યમાં આવજ સુધી છે. તે ત્રિકોણાકાર છે તથા તેમાં ઘોળા અને રાતા પટા છે. એજ પ્રમાણે મરેઠી રાજ્યની સારી નોકરી બળવી મલ્હાવરાવ થોડી મુદતમાં પાયરી ઉપર પાયરી એમ વધવા માંડ્યો અને તેમ કરતાં તે મોટે દરજ્જે ચડ્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૮માં તેની નોકરીના બદલામાં પેશ્વાએ તેને નર્મદાની ઉત્તર તરફનાં ૧૨ પ્રગણાં બાલ્લિશ આખ્યાં અને ત્યાર પછી ત્રણ વરસમાં તેમાં બીજાં વીસ પ્રગણાનો ઉમેરો થયો. માળવા પ્રાંતમાં બાદશાહી સત્તા હતી અને તેના તરફથી એ પ્રાંતમાં ગિરધર બહાદુર નામે નાગર અમલ કરતો હતો. એ પ્રાંત ઉપર બાજરાવ પેશ્વા તરફથી મલ્હાવરાવ હોલકર ગયો અને ગિરધર બહાદુરને હરાવી કેટલોએક ભાગ જીતી લીધો. આ વખતે પેશ્વાએ તેને તે અને તેના લશ્કરના ગુજરાતને મોટે ઈંદોર તથા જતાઅલા મુલકમાંનો ધણો ભાગ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૭૩૪માં આખો માળવા પ્રાંત પેશ્વાને તામિ થયો. બાજરાવ પેશ્વાએ દિલ્હીના પાદશાહ મહમદશાહ પાસે ખંડણી અને ધણી મુલક માગ્યો તે આપવાની તેણે ના પાડી, તેથી બાજરાવ અને મલ્હાવરાવ હોલકર દિલ્હી ગયા. બાદશાહની મદદમાં તેનો દક્ષિણનો સુબેદાર નિજમ ઉલમુલ્ક આવેછે તેમ જાણી તેઓ દિલ્હીથી પાછા ફર્યા. બન્ને લશ્કરની ભોંપાળની પાસે મુલાકાત થઈ. આ વખત મરેઠી લશ્કરે નિજમના લશ્કરને ઘેરી લીધું. આ ઘેરામાંથી છુટવા તેજ વખતે એટલે ઈ. સ. ૧૭૩૫-૩૬માં નિજમ બાદશાહની વતી આખો માળવા પ્રાંત, નર્મદા અને અંબલ નદી વચ્ચે

નો મુલક અને પચાસ લાખ રૂપીઆ રોકડા આપવાનો કરાર લખી આપ્યેદ.

ઉપર પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તર તરફનો મુલક પેશ્વાના તાબામાં આવ્યો. આ વખતથી મલ્હાવરાવ હોલકર આખા પેશ્વાઈ રાજ્યનો સેનાપતિ નીમાયો તથા તે લશ્કરના અરચ બદલ ઈંદોર અને માળવાનો ધણીઓનો ભાગ તેના તાબામાં આવ્યો. દિલ્હીના પાદશાહ સામે રોહીલા લોકોએ બંડ ઉઠાવ્યાં હતાં, તેમને વશ કરવાના કામમાં મલ્હાવરાવે પાદશાહને મદદ કરવાથી તે ઉપકારના બદલામાં પાદશાહે તેને ખાનદેશમાં આંદોરની દેશમુખી આપી. ઈ. સ. ૧૭૯૯માં તેણે પોર્તુગીઝ લોકને વસાઈ (ખેસાન)માંથી હાંકી કઠાડવા ને પેશ્વાને મદદ કરી ત્યાર પછી તે પેશ્વાની સાથે નાદીરશાહ તેના મુલક ઉપર હુટકાટ કરતો હતો તેને અટકાવવાને ગયો પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. જયપુરના રાજા જયસિંહનું ઈ. સ. ૧૭૪૩માં મરણ થયું. તેના પછી તે ગાદીને માટે તેના કુવરો ઈશ્વરસિંહ અને માધુસિંહ વચ્ચે વારસાઈ હકની તકરાર હતી, તેમાં મેવાડના રાજાના ભાણેજ માધુસિંહની મદદમાં રાણાએ મલ્હાવરાવ હોલકરને આવવા વિનંતી કરી. રાણા અને મલ્હાવરાવ હોલકર વચ્ચે ઠરાવ થયો હતો કે જો તેના ભાણેજ માધુસિંહને જયપુરની ગાદી મળે તો રાણા તેને ૮૦ લાખ રૂપીઆ રોકડા અને ૪ લાખની ઉપજનાં રામપુરા, ભાણુપુરા, અને ટેંકરામપુરનાં પ્રગણાં આપે. ઈશ્વરસિંહ હોલકરથી ૬ હેક્ટર ખાદ્ય આપઘાત કરી મરણ પામ્યો એટલે માધુસિંહ જયપુરની ગાદીએ બેઠો. ઠરાવ પ્રમાણે રાણા તરફથી ૮૦ લાખ રૂપીઆ રોકડા અને ૪ લાખની ઉપજનાં ઉપર બતાવેલાં પ્રગણાં હોલકરને મળ્યાં.

મલ્હાવરાવ બહાદુર અને મહા પરાક્રમી હતો; પણ તા. ૭ જાન્યુઆરી સને ૧૭૯૧ના રોજ પેરોદીઆમાં પાણીપતના મેદાનમાં મોગલ અને મરેઠા વચ્ચે મહાભારત યુદ્ધ થયું તે વખત પ્રથમથી તે યુદ્ધ છોડી નાશી આવ્યો હતો. તેની બહાદુરીને ડાગ લાગ્યો ગણીએ તો માત્ર આ ટલો આવજ હતો.

મલ્હાવરાવને ખંડેરાવ નામે એકજ પુત્ર હતો. તેનું લગ્ન સિંધીઆના કુળની પુત્રી અહલ્યા બાઈ સાથે થયું હતું. ખંડેરાવ ઇ. સ. ૧૭૫૫ ની સાલમાં દિગતી પાસેના ખુચખીરના ઘેરામાં મરાયો હતો. પરંતુ તેને અહલ્યા બાઈથી થયેલો એક પુત્ર માલીરાવ નામે હતો. મલ્હાવરાવ

૬. સ. ૧૭૬૫માં ૭૧ વરસની ઉમરે મરણ પામ્યો. તેની હયાતીમાં ખંડેરાવનું મરણ થયું હતું તેથી માલીરાવ ગાદીએ બેઠો. માલીરાવ ગાંડો હતો તેથી રાજકારભાર તેની મા અહલ્યાબાઈ ચલાવતી હતી.

માલીરાવ ગાંડો હતો અને વળી ગાદીએ બેઠાને નવ માસ થયા નહિ એટલામાં તેનું મરણ થયું, તેથી અહલ્યાબાઈએ માધવરાવ પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજી હોલકર નામે અનુભવી અને બહાદુર જીવાનને આજે લીધો. હોલકરના રાજ્યનો વહિવટ અહલ્યાબાઈ ચલાવતી અને સેનાપતિનું કામ તુકાજી કરતો હતો.

અહલ્યાબાઈ ૨૦ વરસની ઉમરથી વીધવા થઈ હતી. ત્રીસ વરસ સુધી તેણે ઇંદોરનું રાજ કર્યું. એ બાઈ બુદ્ધિવાન, બહેલી, સદગુણી અને ઉદ્યોગી હતી. પોતે દયાળુ અને ભક્તિભાવવાળી હતી. પ્રજા તેના પર બહુ રાજી હતી. વખાણથી તે કુલાહ ન જતી. તેના વખતમાં રાજ્ય આબાદ થયું, ભોક્ક સુખી થયા અને ઇંદોર શહેર આબાદીપર આવ્યું. એ જીવતાં વખાણાઈ અને મુઆ પછી દેવી તરીકે ગણાઈ. આજ પણ તેની મૂર્તિને લોક ખરા ભાવથી પૂજે છે.

એ સદગુણી બાઈને માટે સરજેત માલકમ પોતાના પુસ્તકમાં લખી ગયો છે કે—“એ બાઈ વિશે જેમ જેમ વધારે તપાસ કરીએ છીએ તેમ તેમ તેને માટે આપણામાં પ્રસંસા બુદ્ધિવધતી જાય છે. એની સારી શક્તિની વિશેષ ખુબી એ છે કે રાજકારભારનું કામ તેણેજ માથે લીધું હતું. તે સંબંધી અતઃકરણ અને અતિ શ્રમથી ૩૦ થી ૬૦ વરસની ઉમર સુધી એકસરખી રીતે તેણે મહેનત લીધી હતી. તે અવકાશના વખતમાં ભક્તિ કરતી તથા ધર્મ દાન પણ કરતી. તે ખુબી રીતે ભાલતી હતી કે “મારી સત્તાનો ઉપયોગ હું જે કંઈ હું તેને માટે ઈશ્વરને હું જવાબદાર છું.” તેની સંભાળ નીચે પરમેશ્વર જે મોટો દેશ સોંપ્યો હતો તે દેશનો રાજવહિવટ ચલાવવામાં એ બાઈએ પોતાની અદ્ભુત શક્તિ તથા ગુણ બળ દેખાયાં તેને માટે આપણામાં તે સદગુણી બાઈ વિશે અચંજો અને પ્રસંસા બુદ્ધિ પ્રથમ તો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ પોતાના ગાંડા પુત્રની સંભાળ રાખવામાં તથા તેને ઉછેરવામાં તેની કોમળતા વિષેની તથા તે પુત્રના મૃત્યુથી તેને લાગેલા કારી જખમ વિશેની વાતો આપણા જાણવામાં આવે છે. ત્યારે તે કરતાં પણ તેનામાં એક

માતા તરીકેનો જ ઝખમ માત્ર હતો એમ ન જાણવું પણ પોતાની પ્રાત્ન
“પ્રત્યે તેની મમતા ઘણીજ હતી.”

મરેડી રાજ્યના અંગ્રેમાં માધજી સિંધિઆ અને અહ્યાપાધના
બોજે લીધેલા તુકાજરાવ હોલકર ઘણા જિરાવર હતા. પણ તે બે જ-
ણાઓમાં ઈ. સ. ૧૭૨૧ની સાલમાં કુસંપ પેઠો અને અંદર અંદર
જડાઈ સળગી. અનંતરની આગળ લખાઈડી આગળ બંનેની કોળે
જડી. આ વખતની જડાઈમાં હોલકરનું ૩૦૦૦૦ અને સિંધિઆનું
૨૬૦૦૦ હજાર માણસનું લશ્કર હતું. આ હિસાબે હોલકરની જીત થવી
જોઈએ પણ સિંધિઆના લશ્કરમાં ફ્રેન્ચ અમલદારો નોકરીમાં રાખી
તેમની મારફત કયાયદી પાદલ અને તોપખાનું બનાવ્યું હતું તેથી તે
લશ્કરની સામે હોલકરનું લશ્કર ટકી શક્યું નહિ. આ જડાઈથી સિંધિ-
આ તથા હોલકર એક બીજાના શત્રુ થઈ પડ્યા.

અહ્યાપાધ ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં પોતાની ૬૦ વરસની ઉંમરે મરણ
પામી. તેની પછી તેનો દત્ત પુત્ર તુકાજરાવ ગાદીએ બેઠો. તેણે ફક્ત
બે વરસ રાજ્ય કર્યું અને ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં મરણ પામ્યો. તુકાજરાવને
ચાર પુત્ર હતા જેમાંના કાશીરાવ અને મહાવરાવ એ બે વિવાહિત રા-
ણીના અને વિઠોજી અને જસવંતરાવ એ બે રાખેલી સ્ત્રીના પુત્ર હતા.

તુકાજરાવ હોલકરના મરણ પછી કાશીરાવ ગાદીપતી થયો. એથી
તેની અને તેના ભાઈ મહાવરાવ વચ્ચે કલેશ થયો. તેનો નીકાલ કરવાનું
કામ પેશ્વાના દરબારમાં આવી પડ્યું, આ વખત બાજરાવ પેશ્વા પાસે
દોલતરાવ સિંધિઆ કરતા દરતા હતો. તેણે કાશીરાવ પાસેથી લાંચ લઈ
તેનો પક્ષ પકડ્યો, અને મહાવરાવ ઉપર એકદમ હલ્લો કરી તેને માર્યો.
મહાવરાવને ખંડેરાવ નામે પુત્ર હતો. પણ તે બાળક હતો તેને કેદ કર્યો.
આ ખટપટને લીધે વીઠોજી કોલ્હાપુર નાશી ગયો હતો તેને પકડી મંજાવી
મારી નાખ્યો. જસવંતરાવ નાગપુર નાશી ગયો તથા થોડા દિવસ પછી
થેરના રાજા આનંદરાવ પોંવાર તથા પીઠારી સરદાર આનંદરાવ સાથે
રનેહ બાંધી ૬૦ હજાર માણસની ફોજ જમાવી. તા. ૨૧ મી અક્ટોબર
સને ૧૮૦૧ ના રોજ ઈંદોર પાસે જસવંતરાવ હોલકર અને દોલતરાવ
સિંધિઆ વચ્ચે જડાઈ થઈ તેમાં જસવંતરાવ હાર્યો. પરંતુ બીજે વરસે
તેણે પુના ઉપર ચડાઈ કરી. પુનાની પાસે તા. ૨૫ અક્ટોબર સને ૧૮૦૨

ના રોજ લડાઈ થઈ તેમાં સિંધીઆ હાર્યો. અને જસવંતરાવની હત યઈ. આથી બાહરાવ પેશ્વા પુના છોડી ડ્રાંકણમાં જતો રહ્યો.

જસવંતરાવ હોલકરે બાહરાવના બાઈના પુત્ર અમૃતરાવને પુનાની માદીએ ખેસાઓ; પણ બાહરાવે ત્યાં ૩૧ ડીસેમ્બર સને ૧૮૦૨ ના રોજ વસાઈ મુકામે ઇંગ્લેન્ડ સાથે કરાર કરી ઇંગ્લેન્ડનું ઉપરીપાણું કબુલ કર્યું. તેથી જનરલ વેલેસ્લિની સરદારી નીચે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરે બાહરાવને પુનાની માદીએ ફરીથી ખેસાડવા માટે આમંત્ર્યું. ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરે પુનાની પાસે છાવણી કરી એટલે હોલકરે તથા અમૃતરાવ પુના છોડી બહાર નીકળી ગયા અને બાહરાવ માદીએ ખેડો. જસવંતરાવ હોલકરે ઇંદોર આવી આગ્રાબાગ્રાના દેશમાં લંટો કરવા માંડી તથા ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં ઇંગ્લેન્ડ સામે લડાઈનો આરંભ કર્યો.

જસવંતરાવ હોલકરે ઘણા ફરી રાજાઓને કાગળો લખી ઇંગ્લેન્ડ સામે હથેલીઆર પકડવાને ઉશ્કેર્યા તથા જે રાજાઓ ઇંગ્લેન્ડના રનેહી હતા તેમના મુલકમાં લૂટકાટ કરવા માંડી. આથી ઇંગ્લેન્ડસરકાર તરફથી ઈ. સ. ૧૮૦૪ ના એપ્રિલ માસમાં જનરલ લેકને તથા જનરલ વેલેસ્લિને લડાઈ કરવા હુકમ થયો. જસવંતરાવ હોલકરની છાવણી જયપુર પાસે હતી ત્યાં જનરલ લેક સેના સહિત આવી પહોંચ્યો. હોલકરે આ વખત ત્યાંથી ઉપજો અને કોટા પાસે આવીને છાવણી કરી. ઇંગ્લેન્ડે રામપુરા કબજે કર્યું અને તે પછી કાનપુર જઈ મુકામ કર્યો. પરંતુ જો કદી હોલકરે એકદમ ચડાઈ કરે તો તેને અટકાવવા માટે કરનલ માનસનને કોટાની નજીકમાં રાખ્યો. જુલાઈ માસની શરૂઆતમાં હીંગલાજ ગઢ પાસે હોલકરે તથા માનસનનાં લશ્કરે એક બીજાની નજીકમાં આવી ગયાં. ઇંગ્લેન્ડ કોને તે ગઢ લીધે પણ હોલકરે અખલ નહીં ઉતરી આગળ કૂચ કરી એટલે કનલ માનસન પોતાનું લશ્કર લખતે નાઠો. તેની પછાડી હોલકરે દોડ્યો અને તેના લશ્કરનો બંધકર્યો. આ વખત ઇંગ્લેન્ડ સરદાર લેફ્ટેનન્ટ લુકન અને બીજા ઇંગ્લેન્ડને પકડી પાડ્યા તથા તેમને કેદ કર્યા. માનસન નાઠો અને રામપુરા નજીક આવી પહોંચ્યો. પરંતુ હોલકરના તેના ઉપર ઉપરા ઉપરી હુમલાને લીધે તે ખુશાલગઢ તરફ જવા આરંભ નાઠો. એ વખત ત્યાં ૨૨ અગષ્ટ સને ૧૮૦૪ ના રોજ હોલકરના લશ્કરે તેના ઉપર એકદમ હસારો કરવાથી માનસન બનાસ નંદીને

કિનારે તોપો અને ખીજો સમાન સરંજામ પડતો મુકી નાશી ગયો. જે તોપો તેણે ત્યાં પડતી મુકી હતી તેના કાણામાં ખીલા મારી તેને ઉપયોગ વગરની કરી નાખી હતી. કેમકે હોલકર તેને ઉપયોગમાં લેતો તેથી ઇંગ્રેજોને બારે નુકશાન થાય.

હોલકરના હુમલાથી ખચી કર્નલમાનસન અને તેના તાખાનું લશ્કર આગ્રે નાશી ગયું. સપ્ટેમ્બર માસમાં હોલકરે મધુરાં જીતી લીધું. પણ જનરલ લેકના લશ્કરે તેને ત્યાંથી નસાડ્યો. હોલકરે હવે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી અને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો તથા લશ્કરી જાગ્રો નિસરણીઓ મુકી કોટ ઉપર ચડવા લાગ્યા; પણ અંદરનું લશ્કર તેમને કિલ્લા ઉપર રહીને મારતું હતું તેથી હોલકરને ઘેરો ઉઠાવી નાશી જવું પડ્યું.

આ પ્રસંગે કર્નલવાલેસની સરદારી નીચેના લશ્કરે હોલકરનાં ચાંદવાડ અને ગાલના વગરે દક્ષિણનાં પ્રગણાં લઈ લીધાં તથા કર્નલમરે એ માળવાપ્રાંત તાપે કર્યો. પછીથી હોલકર અને ઇંગ્રેજ સરદાર ફ્રેન્ચ વચ્ચે દીગગઢ પાસેના ગોવર્ધન પર્વત પાસે લડાઈ થઈ. એ વખતની લડાઈમાં ફ્રેન્ચ પોતે ખવાયો હતો તેથી તે મરણ પામ્યો તથા તેનાં ૩૫૦ માણસ કતલ થયાં હતાં. પરંતુ છેવટ હોલકરને નાશવું પડ્યું. ભરતપૂરના રાજાએ હોલકરને પોતાના દીગના કિલ્લામાં આશરો આપવાથી ઇંગ્રેજ લશ્કરે તે વેર મનમાં રાખી ભરતપૂરના કિલ્લા પહોંચાડે ઘેરો ઘાલ્યો હતો. તે વખત હોલકર તથા તેના મળતીઆ પીંદારી સરદાર અમીરખાંને તે ઘેરા ઉપર ઉપરા ઉપરી હુમલા કીધા. ભરતપૂરના કિલ્લો ઇંગ્રેજોથી લેવાયો નહિ, પરંતુ ભરતપૂરના રાજા સાથે સલાહ થવાથી ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચ પાછી ગઈ.

હવે હોલકર અને દાલતરાવ સિંધિઆએ મળી સલાહ કરી તથા ઇંગ્રેજો સામે લડવાને તૈયાર થયા તેથી ગવરનરજનરલ કાર્નવાલીસે સિંધિઆ તથા હોલકર સાથે સલાહ કરવા જનરલ લેકને તા. ૩૦ જુલાઈ સને ૧૮૦૫ના રોજ હુકમ કર્યો. આથી સિંધીઆ સાથે તા. ૨૩ નવેમ્બર સને ૧૮૦૫ના રોજ કર્નલમાલકમની વિધમાન સલાહ થઈ, તેમજ તા. ૨૪ ડિસેમ્બર સને ૧૮૦૫ના રોજ ખીયાનદીને કાંઠે રામપુરા ઘાટ આગળ ઇંગ્રેજો અને હોલકર વચ્ચે સલાહ નામા ઉપર સહીઓ થઈ. આ સલાહથી એમ ઠર્યું કે ચંબલ નદીની ઉત્તરના મુલક ઉપરનો તથા

જુદેલખંડ અને પુના વગરે ઉપરના હકનો દાવો હોલકરે છોડી દેવો તથા ઇંગ્લેન્ડના સલાહ વગર પોતાની ફાજમાં યુરોપીઅન નોકરોને રાખવા નહિ તથા સર્જેરાવ ધાટગે કે જેણે રેસિડેન્ટના ખંગલાને ખાળી નાખ્યો હતો તેને આશ્રય આપવો નહિ. તેમજ ઇંગ્લેન્ડ મુલકમાં ઉપદ્રવ નહિ કરતાં ઠરાવેલે રસ્તે પાછા ઇંદોર જવું. આ સરતોમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી એમ કબુલ કરવામાં આવ્યું હતું કે ચંબલ નદીની દક્ષિણે હોલકરના મુલક વિષે કશી હરકત કરવામાં આવશે નહિ; તેમજ ગોદાવરી અને તાપી નદીઓ વચ્ચેના જે કિલ્લા વિગરે હોલકર પાસેથી જીતી બીધા હોય તે પાછા આપવા.

હવે જસવંતરાવ હોલકરે ઇંદોર આવ્યા પછી ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેની ફોજના ખરચનો નિભાવ થયો નહિ તેથી વીસ હજાર સ્વારને રજા આપી. પણ તે સ્વારો પોતાના પાછલા ખાકી રહેલા પગારને માટે અડીને ખેઠા તથા તેમણે જસવંતરાવના ભાઈ મલ્હારાવના પુત્ર ખંડેરાવને ગાદીએ બેસાડવાની અફવા ચલાવી અને ખંડેરનો પ્રકાશ જણાવ્યો; આથી જસવંતરાવે પોતાના ખાકી રહેલા લશ્કરથી ખંડેર સ્વારોનો અંદોખસ્ત કર્યો અને જયપુરના રાજા જગતસિંહ પાસેથી નાણાં કઢાવી સ્વારોની ખાકી વાળી આપી. પોતાનો ભત્રિણ ખંડેરાવ કે જેને વીસ હજાર સ્વારોએ ગાદી ઉપર બેસાડવા અફવા ચલાવી હતી, તેની આ વખત સાત વરસની છોટી ઉંમર હતી. તેને તથા તેના ભાઈને જસવંતરાવે મારી નાંખાવ્યા.

જસવંતરાવે ઇંદોર આવ્યા પછી પોતાના લશ્કર અને રાજ્યને તન મનથી સુધારવા માંડ્યું. તેનો આકળો સ્વભાવ, જાતે ધણું કામ કરવાની ટેવ, અને દારૂનું વધી પડેલું વ્યસન એ કારણોથી તે ગાંડો થઈ ગયો અને તેવી સ્થિતિમાં છેવટ ઇ. સ. ૧૮૧૧માં મરણ પામ્યો. ઑટડક પોતાના પુસ્તકમાં લખેછે કે “તે ધણીજ મહેનતુ અને સાહસ કામ કરનારો હતો તથા તેની પ્રકૃતિથી તેણે ધણી ફતેહ મેળવી છે. કદી કોઈ વખત ધારેલો વિચાર પાર પડે નહિ તો તેથી તે નાહિમત થઈ જતો નહોતો.”

જસવંતરાવ દિવાનો થયો ત્યારથી રાજકારભાર તેની રાખેલી સ્ત્રી ધુળસીઆદ કરતી હતી. જસવંતરાવના મરણ પછી તેનો પુત્ર મલ્હારાવે

હોલકર ઇંદોરની ગાદીએ બેઠો. તેની બાધ્યાવસ્થામાં પણ તુળશીઆઈ એ રાજકારમાર ચલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૬માં પીંટારી હુંટારો કરીમખાન ઇંગ્રેને સામે વેર કરી ઇંદોર આવ્યો. તેને પકડી તુળશીઆઈએ કેદ કર્યો હતો; પણ પછીથી તે નાશો ગયો.

તુળશીઆઈએ ધાતકીપણથી પોતાના રાજ્યના કેટલાએક મોટા મોટા અમલદારોને મારી નાખ્યા અને ઘણી ખરાબ રીતથી ચાલી. આથી રાજ્યમાં અંધેર ચાલવા માંડ્યું. આ કારણથી તેનું ધણુંખરું લશ્કર અને પઠાણ સરદારો બાહરાવ પેશ્વા નાસતો ફરતો હતો તેની પાસે જવાને તૈયાર થયું. આ ખબર કર્નલમાલકમ સાહેબે સાંભળી એટલે તે આ તરફ આવ્યો. હોલકરના લશ્કરની છાવણી ક્ષીપ્રા નદીને કિનારે મહીદપુરમાં હતી ત્યાંથી પાંચ કોસ ઉપર માલકમ આવી પહોંચ્યો. તુળશીઆઈનો વિચાર ઇંગ્રેને સાથે ઝઘડો કરવાનો નહોતો તેથી તા. ૨૨ ડીસેમ્બર સને ૧૮૧૭ના રોજ રાત્રે હોલકરના લશ્કરના કેટલાએક સરદારોએ સંપ કરી તુળશીઆઈનું માથુ કાપી નાખ્યું અને તેનું મુઠ્ઠુ ક્ષીપ્રા નદીમાં નાખી દીધું. બીજે દિવસે ક્ષીપ્રા નદીમાંજ હોલકર અને ઇંગ્રેનેની કોજ વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં હોલકરનું લશ્કર હાર પામ્યું. અને તેમાંનું ધણુંખરું નાશી ગયું કેટલાએક સ્વારો બાહરાવ પેશ્વા પાસે જતા રહ્યા. હોલકરના તાબાની જે કોજ હતી તેટલાવડે હોલકરના કારભારીઓ રાજ થયા.

મલ્હાવરાવ હોલકરની નાની ઉંમર હતી. અને તેમની ૨૦ હજાર સ્વારની કોજ હતી તેણે બાહરાવનો પક્ષ કર્યો તેથી ઇંગ્રેજ સરકારે તે કોજને હરાવી. આ વખત પછી થોડા દિવસમાં એટલે તા. ૬ જાન્યુઆરી સને ૧૮૧૮ના રોજ મલ્હાવરાવ હોલકરની વતી રાજ્ય કારભાર ચલાવનારાઓએ મંડુસર મુકામે ઇંગ્રેને સાથે સંધી કરી. આ સંધીના ઠરાવથી હોલકરે કબુલ કર્યું કે, પીંટારાઓને કદી મદદ આપવી નહિ તેમને ચાકરીમાં રાખવા નહિ. રજપુતસ્થાનના રાજાઓના મુલક ઉપરનો સબજો દાવો છોડી દેવો, સાતપુડાની દક્ષિણનો પોતાનો સબજો મુલક ઇંગ્રેજને આપવો અને ઇંગ્રેજ સરકારની સલાહ બીધા વગર કોઈ પણ રાજ્ય સાથે વ્યવહાર રાખવો નહિ.

મહાવરાવ હોલકરે સને ૧૮૩૩ના અક્ટોબર માસમાં અઠ્યાવીસ વ-
રસની ઉમરે મરણ પામ્યા. તેમને પુત્ર નહોતો તેથી તેમની વિધવા
રાણી ગૌતમ બાઈએ એક બાપુ હોલકર નામના પુત્રને દત્તક લઈ તેનું
નામ મારતંડરાવ પાડી તા. ૧૭ જાનવારી સને ૧૮૩૪ના રોજ ગાદીએ
બેસાજા, જેને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે કબ્જા રાખ્યો. આગળ કંઈક દિવસે ઘણા
મ.સ. સુધી માહેશ્વરમાં કેદ કરેલો હરીરાવ નામે વારસ નિકળ્યો. તેને
દિવાન તથા લશ્કરની મદદ મળી તેથી તેણે બાળરાજ્ય મારતંડરાવને
ગાદી ઉપરથી ઉઠાવી મુકી પોતે હોલકરના રાજ્યનો ધણી થઈ પડ્યો.
હવે મારતંડરાવની પક્ષના લોકોને જે ઇંગ્લેન્ડ લડવાદે તો બંદોબસ્ત રહે
નહિ, તેથી તે બાળક મારતંડરાવને દર માસે રૂ.૫૦૦)ની નિમનોક બાંધી
આપી અને હરિરાવને હોલકર ઠરાવ્યા. આ કામમાં હરીરાવનો દાવો
મારતંડરાવ કરતાં વધારે મજબૂત નહોતો. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે દેશના
બંદોબસ્તને માટે ગેર ઈનસાફ કર્યો.

હરિહરરાવને તા. ૧૭ મી એપ્રિલ સને ૧૮૩૪ ના રોજ રાજ્યાભિ-
ષેક કરવામાં આવ્યો મારતંડરાવને દેશમાંથી હાંકી મુક્યો. તે રાજ્ય ઉપ-
રથી સઘળો હક ઉઠાવે એવી શરતે તેને દર મહિને રૂ.૫૦૦) આપવા
ઠરાવ્યા હરિહરરાવ રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નહોતો. તે અશક્ત, બીકણ
અને બહેમી હતો. તેણે રીવાજ ફાંસીઆ નામના એક માણસને દિવાન
ખનાવ્યો. આ દિવાન બુદ્ધિહિન, ધનનો લોભી, સ્વાર્થી, અને દારૂડીઓ
હતો. તેણે પોતાના છોકરા રાજ ભાઉને માહારાજની છોકરી વેરે પરણા-
વ્યો. અને તેમને કેટલાંક પ્રગણાં બક્ષિસ આપ્યાં. આ દિવાનના વખત-
માં પેદાશમાં ઘણો ઘટાડો થયો. અને ખરચમાં વધારો થયો ને લ-
શ્કરમાં ઘટાડો કર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં મયત મહારાજ મહાવરાવ હોલકરના દિવાન
માધવરાવ કુડનવીશે ફિતુર મચાવ્યું ઈ. સ. ૧૮૩૫ ના સપ્ટેમ્બર મ-
હિનામાં કેટલુંક લશ્કર લઈને તે ઇંદોર ગયો. તેને કેટલુંક રાજનું લશ્કર
મળી ગયું. તેઓ રાજના મહેલમાં પેદા અને તે લૂટ્યો; પણ એટલામાં
રાજના લશ્કરે તેમના ઉપર હુકા કર્યા અને બંડખોરોના માણસોને
કાપી નાંખ્યાં. આ ફિતુરથી રાજને ઘણી ધાસ્તી લાગી. તેણે રાજ મહે-
લની આસપાસ ફિલ્લો બંધાવ્યો અને તેની આસપાસ ઓકીદારો મુક્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં રીવાજ ફ્રાંસીઆએ પોતાની જગો છોડી અને ત્યાંથી પોતે નાશી ગયો. તેની પછી સહીકમ માનરાય નામના સમસને મહારાજાએ દિવાન નીમ્યો. આ વખતે રાજ્યમાં એટલો બધો ગડબડાટ ચાલતો હતો કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી. ઇંગ્લેન્ડ સરકારે મહારાજાને સખત તાકીદ કરી કે જે અમુક વખતમાં રાજ્યમાં સુધારે કરવામાં નહિ આવે તો રાજ્ય ઉપર જમી મુકવામાં આવશે. આવી ખીકને લીધે મહારાજાએ આખાજી બુલાખને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો આ દિવાન હિમતવાન, હોંશીઆર, અને ચાલાક હતો. તેણે થોડા વખતમાં રાજ્યમાં બહુ સુધારા કર્યા. તેણે ખરચમાં ઘટાડો કર્યો, લાંચીઆ અમલદારોને ખસેડ્યા અને તેમની જગોએ પ્રમાણિક અને હોંશીઆર માણસોની નીમણીક કરી. તેણે વસુલાત ખાતામાં બહુ સુધારો કર્યો. તેના વખતમાં પેદાશમાં બહુ વધારો થયો. આથી ગવર્નર જનરલ ક્લૅડ આર્કલૅડ બહુ ખુશી થયો અને તેણે તે બાબત દિવાનને કાગળ લખી પોતાની ખુશી જણાવી.

હરીહરરાવ હોલકર તા. ૨૪ મી. ઓક્ટોબર સને ૧૮૪૩ ના રોજ મરણ પામ્યા. તે વખતે તેમની ૪૮ વરસની ઉંમર હતી. તેમના પછી તેમની રાણી હિરાબાઈએ ખંડેરાવ નામના બાળકને દત્તક લઈ ગાદીએ બેસાડ્યો. ખંડેરાવ માત્ર ત્રણ માસમાં મરણ પામ્યો. તેથી ગાદીપતિ નક્કી કરવાનું કામ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના હાથમાં આવ્યું. હરિરાવની માતુશ્રીએ એક દુરના કુટુંબી બાઉ હોલકર કે જે મુળ પુરુષ મદ્દાવરાવના વંશમાંનો હતો, તેમના બાળ પુત્ર મદ્દાવરાવને પસંદ કર્યા અને તેમને ગાદી ઉપર બેસાડવાની હિંદુસ્થાનની સરકારે મંજૂરી આપી.

આ પુત્રનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં થયો હતો તેથી આ વખતે તેમની વય ૧૦ વરસની હતી. તથા તે ખુબસુરત અહેરાના હતા. તા. ૨૭ મી જુન સને ૧૮૪૪ ના રોજ ઇંદોરના તે વખતના રેસિડેન્ટ સર ફ્રાંસિસ હેમિલ્ટને તેમને ગાદી ઉપર બેસાડ્યા અને તે વખત તેમનું નામ મદ્દાવરાવ બદલી તુકાજીરાવ હોલકર એવું પાડવામાં આવ્યું. તુકાજીરાવની નાની ઉંમર હોવાથી પ્રથમ જે રીજન્સી કાઉન્સીલ નીમવામાં આવી હતી તે કાયમ રાખી. મહારાજાની બુદ્ધિ દિનપરદિન ખીલતી ચાલી. થોડા વખત પછી કાઉન્સીલે કામકાજમાં તેમની સલાહલઈ કામ કરવા માંડ્યું.

ખજના ઉપરના દરેક હુકમમાં તેમની સહી જોઈએ એમ હતું. આથી રાજ્યના અધિકારીઓ ઉપર ખરચ ખુટણ કરવામાં બરાબર દાખ રહ્યો. આ ગોઠવણ તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડિંગના જણવામાં આવ્યાથી તે ધણો ખુશી થયો અને તે બાબત એક પત્ર ખુદ મહારાજા ઉપર તથા બીજી પત્ર રાજમાતાને લખી પોતાનો સંતોષ જણાવ્યો.

પોતે સારી કેળવણી પામ્યા અને સને ૧૮૫૧-૫૨માં દશાઠન માટે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મહારાજાએ મુસાફરી કીધી. આગ્રા, દિલ્હી, હરદ્વાર, રૂર્કી અને જયપુર વગેરે શહેરોની ભેટ લીધી. આ મુસાફરી કરી પોતે પાછા આવ્યા એટલે ગવર્નરજનરલે તેમને તેમના રાજ્યનો વહિવટ સોંપી દેવા માટે વિચાર કર્યો, તથા તે વહિવટ સોંપવા માટે ભાંના રેસિડેન્ટ સરરોન્ટ હેમિલ્ટન ઉપર હુકમ કર્યો. આ વખત મહારાજાની ઉંમર ૧૮ વરસની થઈ હતી. તા. ૮મી માર્ચ સને ૧૮૫૨ના રોજ રેસિડેન્ટ સાહેબે એક મોટો દરબાર બંધો. આ દરબારમાં ઘણા ઠાકોરા અને જમીનદારો ભેગા થયા હતા. તે બધાની વચ્ચે મહારાજાને ગવર્નરજનરલ તરફથી આવેલો પત્ર વાંચી બતાવીને મહારાજાને આપ્યો. એ પત્ર આપ્યા પછી રેસિડેન્ટ સાહેબે બાવણ કર્યું કે—“જે માટે રાજ્યની ગાદી ઉપર આપને ખેસાડવામાં આવ્યાછે તે રાજ્યનો વહિવટ કરવા અને તેનું જોખમ ઉપાડી લેવા ગવર્નરજનરલ સાહેબે આપને બાયક ગણ્યાછે, જેને માટે હું ધણો ખુશી યાદરૂં. અને ઉમેદ ધરાવું છું કે આજ સુધી આપના માટે જે સારા વિચાર બંધાએલાછે તે હમિશાં કાયમ રખાવશે” ઈ. સ. ૧૮૫૩માં મહારાજા હોલકર સરકારે બીજી મુસાફરી કીધી જેમાં મુંબાઈ, પુના, અને દક્ષિણનાં ઘણાં શહેરો ગયાં.

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં જે મોટો બળવો થયો તેની અસર હોલકર સરકારના મુલકમાં પણ થઈ હતી. આ વખત હોલકરનું લશ્કર તેમના મુલકમાં વિખરાએલું હતું. તેમનો સરસામાન, હથિઆર વગેરે જેવાં જોઈએ તેવાં નહોતાં. દારૂગોળો છેક ખુટી ગયો હતો. આ વખત ઇંદોરમાં સરહેનરી ફરાંડ રેસિડેન્ટ હતો. તેને અને મહારાજાને કંઈક કારણ માટે અણબનાવ ચાલતો હતો. મહારાજાએ જોઈતી ચીજો પુરી ખાડ-

વાને રેસિડેન્ટની સહાય માગી. રેસિડેન્ટે મુંબાઈના ગવર્નર લૉર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબને તાર કરી એક હજાર પાંદુકો તથા બીજી મદદ માકલવા લખ્યું. પરંતુ રેસિડેન્ટના જાણવામાં આવ્યું કે રેસિડેન્સી ઉપર જે તોપો છોડવામાં આવી હતી તેમાં હોલકર સરકારના તોપખાનામાંની જે તોપો રેસિડેન્સી અને ત્રીજેરીના સંરક્ષણને સાફ આણેલી હતી, તે પણ હતી. મુંબાઈથી મંગાવેલી મદદ આવી પહોંચી તે પહેલાં ફુરાંડ સાહેબે પોતાના માણસોને એકઠાં કરી ઈંદોર જોડી લાંબી નીકળી જવા નક્કી કર્યું. ઘણી મુશ્કેલીથી તે સીહોર જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાં પોતાની મડમ અને બીજી મડમો તથા બાળબચ્ચાંને મુકી, મુંબાઈથી જે લશ્કર મધ્ય ભાગમાં પાંદોળસ્ત માટે જતું હતું તેની વ્યવસ્થા કરવા સાફ તે આસીરગઢ ગયો. આ લશ્કર જલદીથી આવી પહોંચ્યું અને તેની મદદથી ધારને કબજે કર્યું અને મંડુસર આગળ લડાઈ લડી નીમચનો બચાવ કર્યો. હોલકર સરકારનું લશ્કર એકેક ધર્મ પાંડોરો ભેગું મળીગયું હતું તેને માટે ફુરાંડનો વિચાર હોલકરને લપેટવાનો હતો; પણ ગવર્નર જનરલે તેમને જવાબદાર ગણ્યા નહિ. વધારામાં એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબનું એમ ધારવું હતું કે ફુરાંડ સાહેબે પુરો વિચાર ન કરતાં ઉતાવળથી હોલકરને વગોળ્યા છે અને પોતે ઈંદોરથી જતા રહી ફુનીઆના મનમાં એવો અસર કરાવી કે કાંતો હોલકર સરકાર દગલબાજ નીકળ્યા હશે અથવા રેસિડેન્ટ પાકા કારણ વગર ઈંદોર છોડીને જતારહ્યા હશે. રેસિડેન્ટ સરહેનરી ફુરાંડનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દેશી રાજ પોતાની વર્તણૂકને માટે જવાબદાર છે. આ અભિપ્રાયને અનુસરીને તેમની બધી દલીલો હતી. “સીપાઈવોર” એ નામના પુસ્તકનો લખનાર કહે છે કે જુલાઈ માસના પહેલા અઠવાડીયાની હોલકર સરકારની વર્તણૂકને લગતી બધી હકીકતોનો પૂર્ણ અને ઘણા વખત સુધી વિચાર કરતાં તે ખરેખરો ઈંગ્રેજ સરકાર તરફ હતો એમ મારા મનની ખાત્રી થયા વગર રહેતી નથી. લૉર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને પણ સર ફુરાંડને એક પત્ર લખી તેમાં જણાવ્યું હતું કે મને એમ લાગે છે કે તમે હજી હોલકર વિશે વહેમ રાખો છો. તમે ઈંદોરમાંથી ગયા ત્યાર પછી જે બન્યું છે તે ઉપરથી હોલકર રેસિડેન્સી ઉપર થએલા હલાંના કામમાં સામીલ હોવાનાં તહેામતમાંથી મુક્ત થાય છે. ખેશક તેમનું દીલ આપના વિરુદ્ધ હોત તો

આખો દેશ ખળભળી ઉઠત. તમામ નાના ઠાકોરો તેમના સાચું જોઈ રહ્યા હતા અને ઊંઠ યુજરાતની સરહદ સુધી તેમની વર્તણૂકની અસર જણાઈ આવત. આ વાત એટલે બધે ઊંઠાણેથી આવેલી છે કે એ વિષે કંઈ સંદેહ રહેતો નથી માટે હું વિનંતી કરું છું કે તમારે હોલકરની વિરુદ્ધ કંઈપણ વહેમાણું નહિ કારણ કે માળવા અને યુજરાતમાં પણ શાન્તી રહી છે. તેને માટે આપણે તેમના આભારી છીએ.

ઉપર પ્રમાણે અભિપ્રાય હતા પણ વડી સરકારમાં હોલકર વિષે જે વહેમ ભરાયો હતો તે નીકળી શક્યો નહિ. સરકારે તેમને જી. સી. એસ. આઇનો ખેતાબ આપ્યો તથા “કાઉન્સિલર ઓફ ધી એમ્પાયર” બનાવ્યા હતા. પરંતુ દેશી રાજ્યની ગણના પ્રમાણે મોટામાં મોટું માન કે જે મુલકની બક્ષીસ—તે સિંધિયા સરકારને આપવામાં આવેલી ને હોલકર સરકારને મળી નહિ. વખતેવખત તેઓ આ વાત બ્રિટિશ સરકારને જણાવતા હતા પણ કંઈ મળ્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૮૬૨માં તેમને દત્તક લેવાની સનંદ મળી.

ઈ. સ. ૧૮૬૫માં રેલવે માટે જે જમીન આપવામાં આવી તે બધી જમીન ઉપર પોતે રાજ્ય હક રાખી દિવાની ફોજદારી હકુમત સાથે મફત આપી એટલુંજ નહિ; પરંતુ સાડાચાર ટકાના વ્યાજે એક કરોડ રૂપિયા હોલકર સ્ટેટ રેલવે બાંધવા સારૂ ૧૦૧ વરસની મુદતે બ્રિટિશ સરકારને ધીર્યાં. એ રૂપિયા મહારાજા તુકાજરાવ હોલકર, તેમના વારસ અને તેમની પછી ગાદીએ બેસનારના નામ ઉપર રહે એમ હતું. ઈ. સ. ૧૮૬૫માં પોતાના રાજ્યની જમીનનો દર બાંધવા ઠરાવ કર્યો, આ ઠરાવનું એક લક્ષણ એ હતું કે જમીનના કમળ ભોગવનાનો ખેડુ-તનો વંશ પરંપરાનો હક નહિ અને તે વિશે સરકારની મરજી પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનો હક એમ ગણવામાં આવ્યું હતું. આ બોરણ પ્રમાણે જે વિદ્યોટી ઠરાવવામાં આવી તે ધણી ભારે હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૧ની સાલમાં હિંદુસ્થાનની સરકારે હોલકર સરકારને જે જમીન આપી હતી અને જેની વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૨૦૦૦ આવતી હતી તે નવી વિદ્યોટીમાં વધોને રૂ. ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) કરી હતી. આ પ્રમાણે વિદ્યોટી વધારી તેના વ્યાજખીપણા વિષે જનરલ ડાહી સાહેબે તુકાજરાવ હોલકરને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે—આવી વિદ્યોટી વિરુદ્ધ લોકમાં જે

બોબાઠ ઉઠ્યોછે તે તેના ગેરવ્યાજબીપણાને માટે નહિ પણ એ કામ એકદમ થયુંછે તેને માટે છે. એ વાત ખરી કે મેં એકદમ વધારો કર્યો છે. પરંતુ આવી અગત્યની ખાખત તરફ લાંબો વિચાર કરી પડી રહેવા દેવા વિષે કંઈ કારણ નથી, અને આ ગોઠવણ કરવાનો બોલે મારાં છોકરાંને માટે મુકી પડ્યું રહેવા દેવું તે કરતાં તે બોલે હું પોતે ઉપાડી લઉં એ મને વધારે સાડાં લાગ્યું. મારા પ્રત્યે લોકોના નારાજપણા વિષે તમારા સાંભળવામાં બહુ આવેછે અને તમે ઘણા વિચાર કરોજો; પરંતુ એ વાત બહુ લક્ષ્ય આપવા જેવી નથી. એક રાજ્ય લોકપ્રિય નથી તમારું એ નથી અને કોઇનું હોય એમ હું જાણતો નથી.*

ઈ. સ. ૧૮૭૨માં મહારાજા વૃકાજીરાવ હોલકરે સરદી માધવરાવને પોતાના રાજ્યમાં દિવાન નીમ્યા ત્યાં સુધી મહારાજાના બધા વિચાર સ્વતંત્ર એટલે પોતાની મરજી પ્રમાણે કામ કરવાના હતા. મંત્રી મંડળ હતું ખરું પરંતુ તે માત્ર હુકમ પ્રમાણે અમલ કરે એટલેજ તેમનો અપ્પીઆર હતો. વ્યાજબી ગેરવ્યાજબીપણા વિષે તેમનાથી બોલી શકાતું નહોતું. સરદી માધવરાવની નીમણીક થયા પછી હોલકરના રાજ્યનો વહિવટ નીચે મુજબ હતો—જુદા જુદા ખાતાના મંત્રીઓ પોત પોતાના ખાતાના કામના કાગળો તૈયાર કરી સરદી માધવરાવની સહી લેવા આવતા. જરૂરીઆત કામમાં વિચાર લેવા સાથે અને પ્રથમ સુચના

*આ જવાબને કેટલાક લોકો ખુબી ભરેલો ગણે છે. હું પણ તેને કંઈ ખુબી ભરેલો છે એમ કબુલ કરુંછું. પણ એથી તેમની ખરી ખુબી જણાઈ આવતી નથી પોતાની પ્રજા ઉપર એકદમ જુલમ વાપરી ગમે તેવા કરના બોલ નાખવા એ કંઈ વાધ માર્યો કહેવાય નહિ. એતે “ન-ખજો માંટી નૈવરપર શૂરો” એ કહેવત પ્રમાણે થાય છે. રાજાઓજમીન ઉપર કે ખીજા વેરાનો ભારે બોલે પ્રજા ઉપર નાખેછે. સલ રીતે બોલી-એતો એ બોલે પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે છે. હાલના રાજકર્તાઓમાંના ઘણાખરા એટલા માટે વેરા નાખતા હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ પોતાની જાતના વૈભવને માટે એવાં નાણાં કઢાવે છે. પ્રજાનું રક્ષણ થાયછે કે નહિ એવું સમજનારા ઘણા થોડાજ રાજાઓ જેવામાં આવેછે અને મને એમ લાગે છે કે જે પ્રજા ઉપર જુલમ કરનારા રાજાઓ છે તેમનો જુલમ ઘણા વખત સુધી પરમશ્વર સાંખશે નહિ.

મિળવવા સારૂ પ્રથમથી કામ લાવતા. કોઈ વધારે અગત્યનું અથવા મુશ્કેલી બરેલું કામ હોય તો ધણું કરીને બધા મંત્રીઓ એકઠા થતા અને તે વિષે વિચાર કરતા. આ રીતે એકંત્ર અને પ્રથક પ્રથક જવાબદારી ઠરાવી. રોજના આઠ કામમાં મહારાજને પુછવામાં આવતું નહિ; પરંતુ વધારે ખર્ચ કરવાનાં, રેસિડેન્સી સંબંધીનાં અને જેમાં દેહાંત દંડ અથવા જનમપર્યંતની સજા કરવાની હોય તે બધાં કામ મહારાજની મરજી પ્રમાણે કરવામાં આવતાં. રેવન્યુ ખાતુ ખુદ મહારાજની દેખરેખ નીચે હતું.

ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં મહારાજ તુકાજરાવ હોલકરે સુતરનું એક કારખાનું કાઢ્યું હતું, તે સારી રીતે ચાલ્યું તેથી થોડા વખત પછી બીજું એક કારખાનું ઉભું કર્યું. એ બંને કારખાનામાંથી સારો નફો થાય છે. માળવા અને નીમાડમાં પાકતુર ધણે ભાગે તેમાં વપરાય છે. આ કારખાનામાંથી રાજ્યની ખાનગી ખાતે સારી પેદાશ આવેછે.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં રાણીના વડા શાહજહા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ કલકત્તે આવ્યા ત્યારે તેમની મુલાકાતને માટે મહારાજ કલકત્તે ગયા હતા. પ્રિન્સ પશુ તા. ૬ મી માર્ચ ૧૮૭૬ ના રોજ ઈંદોરમાં આવ્યા. આ વખત મહારાજએ ૩૦૦ બીલ તરફ તરફીઓના આલૌકિક નામ ખતાવી શાહજહાને ધણા રાજ કીધા હતા. આ નામ માટે તેજ વખત શાહજહા બોલ્યા હતા કે “ તે ઈંગ્લાંડના (બાલની) નામની એક જાતની નકલ હતી.

તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆએ હિંદને માટે “કૅસરેહિંદ”નું પદ ધારણ કર્યું અને તે ખાખતનો ઠંઢેરો વાંચી ખતાવવા માટે તેજ તારીખે હૌડેલીટને દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર બંધો હતો. તે વખતના દરબારમાં મહારાજ દિલ્હી પધાર્યા હતા. આ વખત હિંદને માટે એક નવી ઈમ્પરિઅલ કૉન્સીલ નિમવામાં આવી તેના સભાસદ તરીકે મહારાજને નિમવામાં આવ્યા હતા. આ ઈલકાબ માત્ર નામનોજ હતો. ઈંદોરની ગાદીએ જે રાજા હોય તેમને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ૧૬ તોપ મળવાનો ઠરાવ છે. પરંતુ મહારાજ તુકાજરાવની સારી વતીલુકને બીધે તેમને તેમની હયાતી સુધીને માટે ૨૧ તોપનું માન મળવા આ દરબાર વખત ઠરાવ થયો હતો. તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૮ ના રોજ મહારાજ હમ્મશને માટે ઈન્ડીઅન બેન્ક

મ્પાચરના મેમ્પર તથા કમ્પેનીમનના પદને પામ્યા હતા. હોલકર તથા ગ્વાલિયરના રાજકર્તા સિંધિયાને એક બીજા વચ્ચે વંશપરંપરાથી અલુપ્તનાવ ધારવામાં આવતો હતો. ને અલુપ્તનાવ ઈ. સ. ૧૮૭૪ થી તૂટી ગયો અને બંને રાજકર્તા વચ્ચે સ્નેહની ગાંઠ બંધાઈ હતી. મહારાજને બે પુત્ર છે, જેમાંના વડા શિવાજીરાવ ઉર્ફે બાળાસાહેબ અને બીજા જસવંતરાવ છે. શિવાજીરાવ, કરનલનોરમન તેમજ ઇંદોર રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સપાલ મી. જેડે પાસેથી ઇંગ્લિશ શીખ્યા છે.

મહારાજ તુકાજીરાવ હોલકર તા. ૧૭મી જુન સને ૧૮૮૬ના રોજ સવારના અગીઆર વાગતે ૫૩ વરસની ઉંમરે કૈલાસ વાસી થયા. તેમણે બધું મળીને ૪૨ વરસ સુધી રાજ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં હિંદમાં મોટો બળયો થયો ત્યાર પછી ઇંગ્લાંડમાં તુકાજીરાવ હોલકર અને જીઆજીરાવ સિંધિયા એ બે રાજાઓનાં નામ જેવાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં, તેવાં હિંદના એક પણ રાજાનાં થયાં નહોતા. તેમની ઇંગ્લેજ રાજ્ય તરફની વફાદારી સિદ્ધ થઈ ચુકેલી છે. દેશી રાજ્યો સંબંધી કોઈ પણ મોટું અગત્યનું કામ—રાજ્યના લશ્કર સંબંધી, તેમની અંદરની રાજ્ય વ્યવસ્થા સંબંધી, તેમનો સિમાડો મુકરર કરવા સંબંધી, તેમના સરદારો અને જમીનદારોની સાથેના તેમના સંબંધ સંબંધી, ઇંગ્લેજ સરકારે મધ્ય એઝિયનના હોલકર અને સિંધિયાનાં બે મોટાં રાજ્યોના પ્રથમથી પિયાર જાણ્યા બગર કંઈ પણ નિકાલ કીધા નથી.

તુકાજીરાવ હોલકર જાણી, વિચિક્ષણ અને હોંશિયાર હતા. તેમના પછી તેમના વડા પુત્ર શિવાજીરાવ ઇંદોરમાં ગાદીએ બેઠા. તે હાલના મહારાજા છે. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીયાને રાજ કર્યાને ૫૦ વરસ થઈ ગયાથી તેની ખુશાલીમાં હિંદુસ્થાનમાં જીયુબીલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં ઇંદોરના મહારાજા શિવાજીરાવે સારો લાભ લીધો હતો. આ વખતે તેમણે શહેરમાં રોશની કરાવી હતી. અને ગરીબ લોકને અન વસ્ત્ર આપ્યાં હતાં તથા કેટલાક કેદીઓને પણ છુટા કર્યા હતા. વળી તેમણે ક્ષાઈ રીપનનો દાખલો લઈ પોતાની રૈયતને સ્થાનીક સ્વરાજ્યનો હક આપ્યો હતો. મહારાજા શિવાજીરાવ બ્રિટિશ છાવણીમાં જ્યાં તે વખત તેમને લશ્કરી સલામતિ અને ૧૯ તોપનું માન આપવામાં આવે છે.

ઇંદોર—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજકર્તા મહારાજ રહે છે. આ શહેર કાટકી નદીને ડાબે કિનારે આવેલું છે. તેની ઉંચાઈ દરીઆ સપાટીથી ૧૭૮૬ ફુટની છે. ઇંદોરમાં મહારાજ અને મધ્યહિંદ એજન્સિયાતાનો પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. આ શહેર અલ્હાબાદ એ ઈ. સ. ૧૭૭૦માં, રાજ્યના સ્થાપનાર મલ્હાવરાવ હોલકરના મરણ પછી બાંધ્યું હતું આ પહેલાં આ રાજ્યની રાજધાની કામ્પીલ નગરમાં હતી અને તે હાલ અગ્નિકોણમાં ૧૮ માઇલને છેટે છે. ઇંદોરમાં આશરે ૭૫૦૦૦ માણસની વસ્તી છે; તેમાં ૫૭૦૦૦ હિંદુ, ૧૬૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોક છે. શહેરના રસ્તા સારા છે. રાજમહેલ એક જોવા જેવું મકાન છે અને તે શહેરના દરેક ભાગમાંથી જોઈ શકાય છે. આ સિવાય બીજાં જોવા જેવાં મકાન, લાલબાગ—આ બાગની અંદર ઉનાળામાં હવાને માટે એક મકાન અને તેમાં ઘણાં પ્રાણીઓનો મોટો જથ્થો છે, ૨ ટંકાશાળ, ૩ હાઇસ્કુલ, ૪ બજાર, ૫ લાઇબ્રેરી, ૬ દવાખાનું, ૭ હનુ-કારખાનું છે. રાજમહેલ રેલવે સ્ટેશનથી આશરે એક માઇલ છે. ઇંદોરના રેલવેસ્ટેશનની બીજી બાજુએ ઇંગ્રેજી હાવણી છે. અહિં એક દવાખાનું, કેટલાક બંગલા અને એક રાજકુમાર કોલેજ છે, આ સિવાય એક રેસિ-ડેન્સી સ્કુલ છે વળી કેનેડીઅન પ્રેસ બીટીરીઅન મીસને ત્યાં એક નવી સ્કુલ દાખલ કરી છે. મહારાજની ઇંદોરમાં એક હાઈસ્કુલ છે તેમાં મેટ્રી-ક્યુલેશન સુધીનો અભ્યાસ કરાવે છે વળી એક કોલેજ છે તેમાં દક્ષણી બ્રાહ્મણોને શીખવવામાં આવે છે. આ સિવાય ઇંદોરમાં બે હોકરીઓની નિશાળો છે.

ભોપાળ.

ભોપાળનું રાજ્ય મધ્યહિંદ એજન્સિના દક્ષિણ ભાગની અંદર છે, રાજકર્તા અકબાન બતના મુસલમાન છે. હાલના રાજકર્તા બેગમ છે. સીમા. આ રાજ્યની ઉત્તરે સિંધીઆના સમસાબાદ અને બીલશા પ્રગ-ણાં; પૂર્વે સાગર પ્રાંત, દક્ષિણે નર્મદા નદી અને તેની પેલી ત્રિ મધ્યપ્રાંતો-ના જીલ્લા પ્રશ્ચિમે હોલકર તથા સિંધીઆ સરકારના રાજ્યનાં પરગણાં અને વાવ્યકોણે નરસિંહગઢનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૮૭૩ ચો-રસ માઇલ જમીનનો છે. અને તેમાં ૪ શહેર અને ૩૦૦૬ ગામ છે. વસ્તી

આશરે (નવલક્ષ્ય) માણસની છે. તેમાં ૭૫૦૦૦૦ હિંદુ ૮૨૦૦૦ મુસ-
લમાન ૬૦૦૦ જેન ૧૧૬૦૦૦ અસલી જાત અને બીજી પરચુરણ જા-
તના લોક છે. વાર્ષિક પેદાશ રૂ ૪૦૦૦૦૦૦ (ચાળીશલાખ) લાખને
આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ રાજ્યનો ધણો મુલક વિંધાદ્રિ પર્વતની ઉત્તરે
છે અને થોડો મુલક વિંધાદ્રિની દક્ષિણે વિંધાદ્રિ તથા સાતપૂડા ડુંગરાની
વચ્ચે છે. દેશમાં પાણીની આવદાની સારી હોવાથી તે સુકાળને લીધે
જમીન ધણી રસાળ છે ઠામ ઠામ ઝાડી અને ડુંગરા જોવામાં આવે છે.

નદીઓ—મુખ્ય નદી નર્મદા છે તે આ રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ ઉ-
પર પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. ૨ ખેટવા એ નદી આ રાજ્યના દક્ષિણ
ભાગમાં આવેલા વિંધાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળી આ દેશ પસાર કરી ઉત્ત-
રમાં સિંધીઆ વગેરેના મુલકમાં ધઈ અગાડી જતાં યમુનાં નદીને મળે છે.
૩ પાર્વતી એ નદી આ રાજ્યની નૈઋત્યકોણના ભાગમાં વિંધાદ્રિ પર્વત-
માંથી પ્રગટ થઈ ધણું કરી પશ્ચિમ સીમા ઉપર ધઈ જિત્તર તરફ વહીને
રજપૂતાના અને સિંધીઆના રાજ્યની સરહદ ઉપર અંબલ નદીને મળે
છે. સિવાય નાની નદીઓ ધણી છે પણ તે જાણવા જેવી નથી. હવા સા-
ધારણ, વરસાદ સારો વરસે છે.

જમીન તથા નિપજ—જમીન સારી અને રસાળ છે નિપજમાં ધાતું,
ડાંગર, મકાઈ, કઠોળ, ગળી, શેરડી, તમાકુ, કપાસ, અને અસખસ
વગેરે નિપજે છે. વગડામાં સરસ જાતનો સાગ થાય છે. ડુંગરોમાં લો-
હું, સીસુ અને તાંબાની ખાણો છે પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આ-
વતો નથી.

જનાવર—ડુંગરોમાં વાઘ, સિંહ, રીંછ, સાબર, હરણ વગેરે જંગ-
લી જનાવર રહે છે ગામ પશુમાં બળદ, ભેંશો, ગાયો વગેરે છે.

લોક તથા ભાષા—મુખ્ય કરીને બીલ, ગોંડ, રજપૂત, પીંદારા, મર-
ઠા અને મુસલમાન વગેરે લોકની વસ્તી છે. મુસલમાન ધણું કરીને પઠાણ
અને વોહારા એ બે જાતના છે. દેશની ભાષા માળવી તથા મરઠી છે.

મુખ્ય શહેર—ભોપાળ એ આ દેશની રાજધાનીનું ક્ષિક્ષાવાળું શ-
હેર છે તે ધણું કરીને દેશના મધ્ય ભાગમાં પણ વાવ્યકોણ તરફ જરા
નિકળતું છે. શહેરમાં રાજકર્તા બેગમ સાહેબની ગાદી અને શ્રીમંત

લોકનો રહેવાસ છે. શેહેર સારી બાંધણીનું અને તે રેલવે સ્ટેશન છે. સરકારી તેમજ રેલવે સ્ટેશન ઉપર રેલવેની તાર આકૃષ્ટ છે. પોસ્ટ આકૃષ્ટ છે. ભોપાળ એન્જિનિસના પોલિટિકલ એન્જિન સાહેબનું સદર સ્ટેશન ભોપાળ છે. શેહેરની પાસે એક મોટું અને સુંદર તળાવ છે. સિવાય મોટાં શેહેર—ઈસલામ નગર, અજે, સેહોર રાયસિન, અને જમગઢ વગેરે છે.—રેલવે—ભોપાળ શેહેરથી દક્ષિણ તરફ જી. આઇ. પી નામની મોટી રેલવે લાઇનના ઇતરસી સ્ટેશન સુધી ૫૭ માઇલની રેલવે લાઇન છે જે લાઈનનો ૪૬ માઇલ જેટલો ભાગ ભોપાળના મુલક-માં છે. એ ૪૬ માઇલની લાઇન ભોપાળનાં બેગમ સાહેબે બાંધી છે. જેનો ખર્ચ ૫૦ લાખ રૂપીઆ થયો છે. એ લાઇન તા. ૧૮મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૪ના રોજ ખુલી મુકવામાં આવી છે. અને તેનું નામ “ભોપાળ સ્ટેટ રેલવે” એવું આપવામાં આવ્યું છે. કતકની સનદ—ભોપાળના રાજ્યને માટે જો પછાડી વારસ ન હોય તો વગર નજરાણા આપે મુસલમાની સરેલ પ્રમાણે કતક લેવાની સનદ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી મળી છે. તેમજ કેસરેલિંગ તરફથી ઇંગ્લીશ શેહેનસાહી વાવટો પણ મળ્યો છે—યુદ્ધ સામગ્રી—આ રાજ્યના બચ્કર માં ૨૨૦૦ પેદળ, ૬૬૪ સ્વાર ૧૪ લડાઇની અને ૪૩ બીજી તોપો અને ૨૬૨ ગોળંદાજ (તોપ ફીડના-રા) છે. ૬૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૪૦૦ પાયદળનું બચ્કર જે ભોપાળ પહા-ટણ એ નામથી બોળખાય છે તેના ખર્ચને માટે નવાખ ૬૨ વરસે રૂ ૨૦૦૦૦૦ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપે છે અને સીહોર હાઈસ્કુલના ખર્ચને માટે રૂ ૫૦૦૦) આપે છે. આ શિવાય રાજ્યના રસ્તા સુધારવાને અને નવા બાંધવાને માટે રૂ ૧૨૦૦૦ની રકમ આપવી પડતી તે ઇ. સ. ૧૮૭૩ થી બાંધ થઈ એવી સરતે કે બેગમ થએલા રસ્તા સુધારશે અને નવા બાંધવામાં જિંદગી ખર્ચ કરશે. ઇ. સ. ૧૮૭૫માં ભોપાળના દરબાર તરફથી રસ્તાને માટે રૂ ૧૧૦૦ દર વરસે આપવા એવો ઠરાવ થયો. વળી બેગમ સાહેબે રૂ ૧૦૦૦૦૦ બક્ષિસ આપ્યા અને કુડસીઆ બેગમ દર વરસે રૂ ૫૦૦૦ આપવા કબુલ કર્યું.

ઈતિહાસ—ભોપાળના રાજ્યની સ્થાપના દોસ્ત મહમદખાન નામના પુરુષે ઇ. સ. ના અઢારમા શૈકાની શરૂઆતમાં કીધી. એ દોસ્ત મહમદ

પ્રથમ કાબુલ તરફથી ઔરંગઝેબ પાદશાહના વખતમાં દિલ્હી આવ્યો. તેની બહાદુરી જોઈ ઔરંગઝેબ પાદશાહે તેને માળવામાં જૈરસીઆ જીલ્લાની લશ્કરી હાકમી ઉપર નિમ્નો હતો. દોસ્ત મહમદખાનની આ નિમનોક ઇ. સ. ૧૬૬૦માં થઈ હતી. ઔરંગઝેબ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યો અને તેના પછી બહાદુરશાહ પાદશાહ થયો. એ નવા પાદશાહના વખતમાં જે ગરબડ થઈ તેનો લાભ લઈને દોસ્ત મહમદખાન પરાક્રમ, વિશ્વાસઘાત અને કુર કૃત્યોએ કરીને વધ્યો. તેણે આઝુ-આઝુના ઠાકોરો તથા જમીનદારો પાસેથી કેટલાએક પ્રાંત જીતી લીધા અને ભોપાળમાં પોતાનું થાણું કરી “નવાબ” એવો ખિતાબ ધારણ કરી રાજ્ય કરવા માંડ્યું. તેના રાજ્યના વખતમાં ઘણી ખટપટ અને કાવા-દાવા ચાલતા હતા તેવા વખતમાં તેણે પોતાની બુદ્ધિ અને બહાદુરીને સારી પેઠે જાળવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૨૩માં તેનું મરણ થયું, તે વખત તેની ઉંમર ૬૬ વરસની હતી. નવાબ દોસ્ત મહમદખાનના મરણ પછી ગાદીના દાવાને માટે તકરાર ઉભી થઈ. કાયદેસર શાહજહાં સુલતાન મહમદખાન અને રાખેલી સ્ત્રીના પેટથી થયેલો ચાર મહમદખાન હતો. દોસ્ત મહમદના મરણ પછી સુલતાન મહમદ ગાદીએ બેઠો પણ ચાર મહમદ ખાન પોતે વડોછે એમ બતાવી ગાદીને માટે દાવો કરવા લાગ્યો. ચાર મહમદખાનના પક્ષમાં નિજમ ઉલમુલ્ક થયો તેની મદદથી ચારમહમદ ખાન ભોપાળની ગાદીએ બેઠો અને સુલતાન મહમદખાને પોતાનો ગાદીનો દાવો છોડી દીધો તે બદલ તેને રાજ્યગદનો કિલ્લો અને તેના તાબાનો મુલક મળ્યો. ચારમહમદખાન નવાબ થયો પણ તે કાયદેસર નહિ હોવાથી પકાણુ સરદારોએ તેને નવાબ તરિકે માન્યો નહિ. ચારમહમદ તેના બાપ દોસ્તમહમદખાનના જેવો બહાદુર અને હિંમતવાન નહોતો. તેના મરણ પછી તેનો વડો શાહજહાં ફૈઝમહમદ નવાબનો અધિકાર પામ્યો.

ફૈઝમહમદ પણ પોતાના બાપના જેવાજ ગુણવાળો હતો; તોપણ તે બંને વચ્ચે એક મોટો તફાવત હતો. જો કે તેનામાં બુદ્ધિ થોડી હતી તોપણ તે બીજાએ તે સમજાવી કાબુમાં રાખવામાં હેશિઆર હતો. રાજકારણમાં હિંદુઓ હતાં. નવાબ પોતે એક ધર્માંધ હતો પણ ધર્મની

આવતમાં કોઈને દુઃખ હતો નહોતો. તે બીજાઓને પોતાના ધર્મમાં આવવાને માટે કહેતો નહોતો, પણ પોતે પોતાનો ધર્મ બરાબર પાળતો હતો. વિજયરાય નામના દિવાને તેને ખરચને માટે કેરલોએક પ્રાંત કહાદી આપ્યો હતો. પહેલા બાહરાવ પેશ્વાએ ભોપાળના મુલકમાંથી અર્ધો મુલક જીતી લીધો. નવાબ ફૈઝમહમદ ઇંદ્રિજીત અને ભોજો હતો તેથી મુસલમાન લોક તેને “આલીયા”ની ઉપમા આપતા હતા. તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નહોતી, તે ૩૮ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો બાઈ વસીનમહમદ નવાબ થયો. પણ તે થોડા દિવસ રાજ ભોગવી મરણ પામ્યો, તેના પછી તેનો ત્રીજો બાઈ હયાતમહમદ ગાદીએ બેઠો, અસીનમહમદ અને તે પછીના આ હયાત મહમદમાં પણ રાજ્ય ચલાવવા જેટલી શક્તિ નહોતી. તેથી નવાબના ખાનગી ખરચને માટે પાચ લાખની ઉપજનો મુલક રાખીને બાકીના પંદર લાખના મુલકનો વહિવટ દિવાન કરતો હતો.

હયાત મહમદનો મુરીદ ફોલાદખાન ભોપાળનો કારબાર ચલાવતો હતો તે વખત એટલે ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં ગાડડ સાહેબની સરદારી નીચેનું લશ્કર બંગાળેથી મરેઠાએ સથે લડવા સાથે દક્ષિણમાં ગયું. તે વખત રસ્તામાં રજપુત અને બીજા સરદારો કે જેઓનાં રાજ્ય આવ્યાં હતાં તે સરદારોમાંના ધણાખરા મરેઠાઓના તાબેદાર હતા, તેથી તેમણે ઇંદ્રિજી લશ્કરને રસ્તો નહીં આપતાં ધણી પગવણી કીધી હતી. પરંતુ ભોપાળના નવાબે પોતાના રાજમાં થઈને ઇંદ્રિજી લશ્કરને દક્ષિણ તરફ જવાનો રસ્તો આપ્યો એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે તે લશ્કરના સેનાપતિ ગાડડને અગાડી જવાને અશક્ય માલમ પડ્યું ત્યારે નવાબે તેમને દોસ્ત તરીકેનો હાથ આપ્યો અને તેમના ઉપર જે જે હરકતો આવી હતી. તે રાખી. આ વખત ઇંદ્રિજી અને ભોપાળ વચ્ચે દોસ્તી બંધાઈ તે આજ ૬ દિન સુધી ચાલ્યા કરેછે.

દિવાન ફોલાદખાન અને મુળ પુરૂષ દોસ્ત મહમદખાન પછી ગાદીએ આવનાર ચાર મહમદખાનની ઘરડી વિધવા બેગમ માહદજીસાહેબ એમની વચ્ચે વિરોધ પડ્યો તેથી ફોલાદખાન મરાયો અને ચત્તાખાન નામે નવાબનો બીજો મુરીદ દિવાન થયો. તેણે ધણા વરસ સુધી

પ્રજાનું પાલન સારી રીતે કર્યું. એ મુરીદ તે મુરીદ મહમદના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો.

જ્યારે આગલો નવાબ યસીન મહમદખાન મરણ પામ્યો અને તે પછી રાજ્ય લોભને માટે જુદી જુદી ટોળીઓ બંધાઈ હતી ત્યારે હવા-તખાનની ટોળીમાં પ્રખ્યાત પીંદારી સરદાર અમીરખાન ૬ સ્વાર અને ૬૦ પેદાશના માણસ સાથે નોકર રહી હતો. પ્રખ્યાત અમીરખાન પછ-વાડેથી ભોપાળના મુલકમાં લશ્કરી સેનાપતિ બાલારામ ઇંજીયાના તા-બામાં નાયબ થયો હતો. પછવાડેથી અમીરખાન વધતો જતાં એટલા મુધી વધ્યો કે હોલકરના લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ થયો; તેથી અગાડી જતાં તેણે ટોંકના રાજ્યની સ્થાપના કરી.

હવાત મહમદના રાજ્યના પાછલા વખતમાં પીંદારી અને મરઝા-ઓના હુમલા ભોપાળના રાજ્ય ઉપર ઉપરા ઉપરી થવા લાગ્યા. પીંદારા-

*આ રાજ્યના રાજકર્તા જાતે રોહીલા જાતના પહાણ છે અને તે નવાબની પદવિથી ઓળખાય છે. આ રાજ્યનો મુલક એક જથ્થે નથી કેટલોક રાજપૂતાણામાં અને કેટલોક ભાગ માળવામાં છે. આ રાજ્યનો વિ-સ્તાર ૧૮૩૪ સુધી માર્ચલનો છે અને તેમાં આશરે ૩૨૦૦૦૦ (ત્રણ લાખ વીસ હજાર માણસની વસ્તી છે. વારસિક પેદાશ આશરે રૂ૧૨૦૦૦૦૦ (બાર લાખ) થાય છે. મુખ્ય શહેર ટોંક છે તેમાં રાજકર્તા નવાબની ગાદી છે. આ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર અમીરખાન નામનો એક પીંદારી સરદાર હતો. તે ઈ. સ. ૧૮૩૪માં મરણ પામ્યો. તેની પછી ટોંકની ગાદીએ વ-જીર મહમદખાન થયો. તે ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મરણ પામ્યો. તેમના પછી તેમનો શાહજાદો મહમદ અલીખાન ગાદીએ બેઠો. આ નવાબે લાવાના રાજપૂત સરદાર ઉપર ધણો જીલમ કર્યો હતો તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને ઈ. સ. ૧૮૬૮માં પદબ્રજ કર્યો અને નવાબને ૧૭ તોપનું માન મળતું હતું તે ધટાડી ૧૧ તોપનું માન આપવા ફરાવ કર્યો. નવાબને પદબ્રજ કર-ની બનારસમાં કેદ રાખ્યો અને તેના શાહજાદા ઇબ્રાહીમ અલીખાનને ટોંકની ગાદીએ બેસાડ્યો. આ નવાબની સારી વર્તણૂકને લીધે તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ના રોજ ૧૭ તોપનું માન મળવા ફરાવ થયો. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૧૩૦ પેદલ ૧૭૩૦ સ્વાર, ૫૩ તોપ અને ૧૦૦ ગોલંદાજ રાખવાની સત્તા છે. નવાબની ઉંમર હાલ ૪૨ વરસની છે. વખારે તે માટે જુ. હં. રાજપૂતાણા પા. ૧૪૨.

એ તીડની માફક બોપા ના મુલકમાં પથરાઈ ગયા અને મરેઠાઓએ પણ લૂટો કરવાં માંડી. આવી આકૃતના વખતમાં નવાબને બીજા તરફટી લોકો એવી દહેશત આપતા હતા કે રાજ્યના કડકા થઈ જશે. આથી નવાબ મભરાયો. પરંતુ નવાબનો પીત્રાઈ બાઈ વજીર મહમદ કે જેને દિવાનની સામે બળવો ઉઠાવ્યાથી દેશનિકાલ કીધો હતો, તેણે બોપાજ-માં પાછા આવી, પોતાના નવાબની આકૃતમાં બાગ બાઈ, હાથમાં તલવાર પકડી, પીંઠારા તથા મરેઠાઓ ઉપર પડી દેશનો બચાવ કીધો. આ ત-લવારીઆ બાહાદુરની ખુદ્દિ, હિંમત અને સદગુણોએ અમ્યંઓ ઉપજાવે તેવી રીતે પીંઠારા અને મરેઠાઓને કહાબા અને આઠ માસ કરતાં ઓછી મુદતમાં નવાબ હયાત મહમદને તેનું બોપાજનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. પણ તે વખત રાજકુટુંબમાંના હલકા મનના સરદારોએ તેની બુજ જાણી નહિ. તે મોટા મનથી રાજકારબાર કરવા લાગ્યો; પણ નવાબના શાહ-જાદા ધોસ મહમદને તેના ઉપર વહેમ આવ્યો કે દિવાન વજીર મહમદ લોક પ્રિય છે તેથી કોઈ વખત ગાદીએ બેસી રાજ્યનો ધણી થઈ પડશે. એમ ધારી તેને દિવાનગિરીમાંથી દૂર કરવા વિચાર કર્યો. આ કામમાં ધોસ મહમદ વિચાર કર્યો કે તેની જગોને માટે એવા કોઈ માણસની નિમનોક થવી જોઈએ કે તે વજીર મહમદને કચરી નાંખે. મોરીદ મહ-મદખાન કે જે આ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર દોસ્ત મહમદખાનના હાથદે-સર શાહજાદાથી ઉતરી આવેલો હતો તેને દિવાન બનાવ્યો અને વજીર મહમદને દિવાનપદ ઉપરથી ઉતાર્યો. આ પ્રમાણે ફેરફાર કરી વજીર મહ-મદનો નાશ થાય તેની યુક્તિ રચી. વજીર મહમદને મરેઠા સાથે બડવા મોકલ્યો અને ધોસ મહમદ લોકો ઉપર જીલમ કરી પોતાનો ખજાનો ભરવા માંડ્યો. આથી લોકો નારાજ થયા અને રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવા ઉશ્કેરાયા. આ લોકોએ પોતાની મદદમાં મરેઠાઓને બોલાવ્યા. આ વ-ખત વજીર મહમદને વેર વાળવાની તક હતી પણ પોતે બેઈમાન નહિ થતાં મરેઠાઓની સામે થઈ દેશનો બચાવ કરવા બોપાજ પાછો આવ્યો. મરેઠા અને દેશના લોકે રાજ્ય ઉપર બસારો કરવાથી પોતે જીત પામશે એમ આશા નહોતી, પરંતુ વજીર મહમદની આબરૂ સાચવવા જાણે ઈશ્વરે નિર્માણ કીધું હોય તેમ સિંધીઆના રાજ્યમાં ગરબડ ઉઠવાથી મ-રેઠાઓને તેણે પાછા બોલાવી લીધા. આ હુમલાનું કારણ મોરીદ મહમદ

હતો તેને મરેડા પાછા જતી વખતે કેદ કરી પોતાની સાથે લઇ ગયા. મોરીદ મહમદને દેહેશત બાગ્યાથી તે મરેડાઓના તાબામાં આપઘાત કરી મરણ પામ્યો.

હવે વજીરમહમદ બોપાળનાં રાજ્યનો મુખ્ય દિવાન થયો જ્યારે દિવાનનો અખતીઆર તેના હાથમાં આવ્યો ત્યારે ખજાનો ખાલી, દેશ ગરીબાઈમાં આવી પડેલો, અને લસ્કર દમ વગરનું જણાયું. વજીર મહમદે પોતાની બુદ્ધિ અને હિમતથી રાજ્યમાં સુધારો કરી લીધો તથા થોડી મુદતમાં રાજ્યને સારી સ્થિતિમાં આણ્યું. હવે રાજ્યને પોતાના કમનસીબમાંથી મુક્ત થવાને વખત પાસે આવ્યો હતો પણ ધોસમહમદ નાખળા મનનો હોવાથી તેણે પ્રથમ પીંઢારા અને પછી મરેડાઓને બોલાવ્યા.

નવાખ હયાત મહમદ ઈ. સ. ૧૮૦૩માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો શાહજાદો ધોસમહમદ ગાદીએ બેઠો. ધોસમહમદે પોતાના દેશના લોકોની મદદ નહિ મેળવતાં વજીર મહમદનો નાશ કરવાને તેણે મરેડાઓને બોલાવ્યા. નવાખના આ અયોગ્ય કામથી વજીરમહમદ થોડો વખત ખશી ગયો; પરંતુ તક જોઈને પાછો આવ્યો અને મરેડાઓને કહાડી મુક્યા તથા પોતે રાજ્યનો અધિકાર સંભાળી લીધો. આ વખતથી ધોસ મહમદ એ નામનો નવાખ કહેવાયો, અને રાજ્યના માલિક તરીકે વજીર મહમદ થયો; આ વખત પછી નવ વરસ સુધી વજીર મહમદ પોતાના દેશના ખ્યાલને માટે દુસ્મનો સામે લડાઈઓ લડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૮માં પીંઢારાઓનો અતિશય જીલમ હોવાથી તેજ સાલ તે લોક સાથે સલાહ કરવાની જરૂર પડી. થોડા વખત પછી ઇંગ્લેન્ડ સાથે વાતચીત કરી તેમની સાથે સલાહ કરવા વજીર મહમદે મરણ ખતાવી; પણ તે વખત કંઈ બન્યું નહિ. પરંતુ સલાહને માટે તે ઇંગ્લેન્ડ સાથે વળગી રહ્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૨માં સિંધીઆ અને વરાડના રાજાનાં લસ્કરે બોપાળના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. નવ માસ સુધી ઘેરો રહ્યો; પરંતુ વજીરમહમદે હેવટ તે ઘેરાને છડાવ્યો. બીજા વરસે એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૩માં સિંધીઆ તથા નાગપુર વાળા રથુજી ભોંસલેએ ફરીથી ઘેરો ઘાલવાની દેહેશત ખતાવી. પરંતુ વજીર મહમદે ઇંગ્લેન્ડની મદદ માગી, અને તે મદદથી સિંધીઆ તથા ભોંસલાનો મનસુખો પેશ ગયો નહિ. આ વખતથી બોપાળ અને ઇંગ્લેન્ડની અગત્યતા વિશે જાણવાને શરૂઆત થઈ. આ વખત પછી અઢાર

મહિને એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૬ના ફેબ્રુઆરી માસમાં આ પ્રખ્યાત દિવાન વજીરમહમદ એક ડાહ્યામાં ડાહ્યા રાજ કરતા તરીકે, એક બાહાદુર લડ-વધ્ધા તરીકે, અને અતુર તથા હિંમતવાન સરદાર તરીકેનું, માન મુકી મરણ પામ્યો. વજીરમહમદના પછી તેનો ખેટો નજરમહમદ થયો. એ નજરમહમદની પૌત્રી હાલ ભોપાળમાં રાજ્ય કરે છે.

આ નજરમહમદે ચાર વરસ સુધી વહિવટ કીધો, તેમના બીજા વરસમાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં તે ઇંગ્લેન્ડ સાથે સલાહ કરવામાં ફતેહ પામ્યો. સલાહમાં એવી શરત હતી કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને મદદ કરીને તેમણે પીઠારાઓની સાથે લડવું. તે શરત બરાબર રીતે પાળવામાં આવી. બીજા વરસે એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની તારીખ ૨૬મીના રોજ ભોપાળ અને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર વચ્ચે હમેશની દોસ્તીને માટે કોલક-રાર થયા. તેથી ભોપાળના રાજ્યની ઉપજ હમણાં લડાઈની આખરે આ-શરે વીસ લાખ રૂપિયા હતી, તે રાજ્ય હમેશાં વંશ પરંપરા ભોગવી ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ચાકરી સાથે ૬૦૦ સ્વાર અને ૪૦૦ પેદળ નેટલું લ-સ્કર તૈયાર રાખવું એમ હતું; સિવાય ખંડણી આપવાની હતી તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે માફ કરી અને અકા વગેરે પંચમહાલ, સુલવેલપુર અને ઇ-સલામ નગરનો કિલ્લો વિગેરે મુલક અગાઉ લડાઈઓમાં ખોયો હતો તે ભોપાળને પાછો સોંપ્યો. એ મુલક જેના વહિવટમાં હતો તેને ભોપાળની દરબાર દર વરસે રૂ. ૬૦૦૦ આપે એમ પણ ઠરાવ થયો હતો. ભોપા-ળનું રાજ્ય થાળે પડ્યા પછી કેટલાએક પીઠારા લોકોને ખેતરો તથા જ-મીનો આપી તેમને ધંધે વળગાડવામાં સાથે પગલું ભર્યું અને તેથી તે લોક પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા. બીજા વરસે એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૯માં નજરમહમદ પોતાની શાહજહાની રમાડતાં રમાડતાં તેની કમ્મરમાં પી-સ્તોલ હતી તે અચાનક છુટી અને તેથી મરણ પામ્યો.

નજરમહમદની, ઘોસ મહમદ નવાબની શાહજહાની કુદસીઆ બેગમ સાથે શાદી થયેલી હતી તે બાદને પેટે સિકંદર બેગમ નામે એક જ શા-હજહાની હતી. એ સિકંદર બેગમ ભોપાળની રાજકર્તા બેગમ થઈ. નજર મહમદના મરણ પછી ભોપાળના અમીરોની કબ્જલત અને ઇંગ્લેન્ડ સર-કારની મંજૂરથી એયો ઠરાવ થયો હતો કે તેમના વડા બાદશાહ ખેટો મુ-નીરમહમદખાન, સિકંદર બેગમ સાથે શાદી કરે અને તે મુનીરમહ-

મદ નવાખ તરિકે ભોપાળની ગાદીએ બેસે. વળી એવો પણ ઠરાવ થયો હતો કે શાદી થતા સુધી વચ્ચે જે વખત જય તેટલા વખત સુધી વિધવા કુદશીઆ બેગમ રાજકારભાર કરે. આ ગોઠવણ અમલમાં આવી. કુદશીઆ બેગમ એ વેળા સતર વરસની ઉમરની હતી. કુદશીઆ બેગમ પોતાના મરનાર ધણી નજર મહમદના વખતના પ્રધાનોને રાખીને તેમની સલાહ પ્રમાણે રાજકારભાર કરવા માંઓ; પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ બેગમને સત્તાનો ધ્યાર વધતો ગયો અને તેથી મુનીર મહમદ સાથે પોતાની શાહબાદી સિકંદર બેગમની શાદી કરવા સંબંધીનો કાર તોડવા મરજી ખતાવી. આથી મુનીર મહમદે ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં હઠ પકડી કે હુંજ શાદી કરું અને નવાખ બનું, કુદશીઆ બેગમ ગુસ્સે થઈ તેને ધીકારી કાઢ્યો અને શાદી નહિ કરવામાં આવે એમ રપટરીતે કહ્યું અને શાદીનો ઠરાવ રદ કર્યો. મુનીર મહમદે તકરાર બનાવ્યાથી રાજ્યના અમીરોએ મળીને ફર એવો ઠરાવ કર્યો કે કુદશીઆ બેગમ પોતાની હયાતી સુધી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરે અને મુનીર મહમદ માટે થયેલી સરતો રદ કરી તેને ૪૦ હજાર રૂપીઆની પેદાશ જેટલી જગીર આપવી તથા તેના બાઈ જહાંગીર મહમદ સાથે સિકંદર બેગમની શાદી કરી કુદશીઆ બેગમની હયાતી પછી તેને રાજ્ય સોંપવું. સને ૧૮૩૫ ના એપ્રિલ માસમાં સિકંદર બેગમની શાદી જહાંગીર મહમદ સાથે કીધી. આથી સમાધાની થવાને બદલે તકરારો વધી. ત્રણ પાર્ટી બંધાઈ કુદશીઆબેગમ, સિકંદરબેગમ અને જહાંગીર મહમદ. જે જહાંગીર મહમદે એકો વખત રાહ જોઈ હોતતો તે એકા વખતમાં નવાખ બનત પણ તેને જલદીથી રાજ્યભોબને માટે અધિરાઈ આવી અને તેથી તેણે કુદશીઆ બેગમને પકડી કેદ કરવા કુક્ષિઓ રચવા માંડી. તેની એક વગુ જોકે આ કામમાં કુક્ષિ બંધ હતી અને તેમાં ફતેહ ખામવાની તૈયારી હતી પરંતુ અણીની વખતે તેના અંતઃકરણે તેને નિષ્કળ કીધો. કુદશીઆબેગમ બ્યારે સત્તાવાળી હતી સારે તેને જવા દીધી. અને તેથી કરીને અંદર અંદરની તકરાર વધી પડી. તકરારમાં જહાંગીર મહમદ હાથો અને અજાના કિસ્તામાં જઈ ભરાઈ પેકો. બેગમના ભસ્કરે તે કિસ્તા પછાડી ધેરો ધાક્યો અને ધેરો બે માસ સુધી રહ્યો. છેવટે બંને પક્ષ તરફથી ઈંગ્લેન્ડ સરકારનું મધ્યસ્થપણ કબુલ થયું અને તેથી એમ ૬-

રાવ થયો કે ખેગમને પોતાની હયાતી સુધી દર વરસે ૧૦ હજારની પે-
દાશ જોડેલી જાગીર આપવી, અને રાજ્યનો કબજો જહાંગીર મહમદ
લેવો જહાંગીર મહમદ કુદશીઆ ખેગમની ખરી કબુલતથી તા. ૨૬ મી
નવેમ્બર સને ૧૮૩૭ ના રોજ ભોપાળની ગાદીએ ખેડો. પછીથી ખેગમે
કંઈ તકગાર કરી નથી. પણ રાજ્ય શાન્તિથી આદ્યું નહિ. નવાબ જહાં-
ગીર મહમદની સ્ત્રી સિકંદર ખેગમ, બહાદુર, બુદ્ધિશાળી, અને રાજ-
લોભી હોવાથી કબુલઆ ચાલતો રહ્યો. આ નવાબે છ વરસ સુધી દુઃખ
ભરેલી રીતે રાજ્ય કર્યું. તેવા વખતમાં તેમની નબળાઈ અને હડાઉપણા
શિવાય બીજા કંઈ પણ સદગુણો જણાઈ આવ્યા નથી.

જહાંગીર મહમદ ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો તેના પછી
તેની શાહજાદી શાહજાન ખેગમને ગાદીની વારસ ઠરાવી પણ તે બાળક
હોવાથી તેની માતા સિકંદર ખેગમે રીજન્ટ તરિકે રાજકારભાર ચલાવવા
માંજ્યો. આ વખતથી સિકંદર ખેગમને ભોપાળના રાજ્યને સુધારવા તથા
પોતાની બુદ્ધિ અને બહાદુરીને પ્રકાશિત કરવાનો વખત મળ્યો. પોતાના
છ વરસના રાજકારભારમાં ભોપાળના રાજને બીન કરજાઉ કીધું. રાજ્ય
સુધારા કીધા, પોતાના રાજ્યમાં વેપાર અને કારીગરીને માટે ઈજારા
અપાતા હતા, એટલે ઈજારો કરી કોઈ અમુક અમુક માણસ તે હક
મળવતા હતા તે રિવાજ બંધ પાડ્યા. અને કોઈ પણ માણસ પોતાની
મરજી પ્રમાણે વેપાર રોજગાર કરે એવી છૂટ આપી. પોતાના રાજ્યમાં
ટંકશાળ સ્થાપી, પોલિશખાતું સ્થાપન કર્યું, તથા તે ખાતાને દિનપરદિન
સુધાર્યું, રાજ્યના દરેક ખાતામાં કેળવાયલા અને બુદ્ધિશાળી અમલદારોની
નિમનોકો કીધી. પોતાની શાહજાદી શાહજાન ૧૮ વરસની હમરે આવે
ત્યાં સુધી કારભાર કરવાને ઠરાવ થયો હતો; પરંતુ શાહજાદી શાહજાન
ખેગમની શાદી લશ્કરના *સેનાપતિ બક્ષી બક્ષીમહમદખાન સાથે થયા
પછી તે મુદતમાં ત્રણ વરસનો વધારો થયો. આથી સિકંદર ખેગમને
સંતોષ થયો નહિ. પોતાને પોતાનાજ હકથી રાજ કરવાની ઈચ્છા હતી,
તેટલા માટે પોતાની શાહજાદી શાહજાનને ઈંગ્લેન્ડ સરકાર આગળ એ-
ળખાવી પણ તે વખત પોતાની મુરદ બરે આવી નહિ. પરંતુ પછવા-

*સેનાપતિ મરી ગયા પછી તેની સાદી મહમદ સદીક હુસેન સાથે
યદ્ય હોય એમ જણાયછે.

ઉથી પોતે ખરેખર રાજકર્તા તરિકે પ્રસિદ્ધ થઈ. આ વખત પોતાની શાહનદી શાહનને પોતાની મઃ સિકંદર ખેગમ હયાતી સુધી રાજ્ય કરે એમ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર આગળ કબુલ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ની સાલમાં હિંદમાં ઠામ ઠામ બળવો જાગ્યો, તે વખત સિકંદર ખેગમ પોતાના રાજ્યનો બચાવ કીવો એટલુંજ નહિ, પણ ઇંગ્લેન્ડને આશ્રય આપવામાં બાકી રાખી નથી. ઇંગ્લેન્ડના નાશ વિષે બંડખોરોએ એપ્રિલ માસમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો હતો. તે વાતની ખબર બોપાળના ઇંગ્લેન્ડ રેસીડેન્ટને તુરત આપી. જુન માસમાં જે દેશી બંડખોરોએ કામને માટે લશ્કર બેઠું કરતા હતા તેમના બળવાનો દરકાર નહિ રાખતાં ખુફી રીતે બોપાળમાંથી કહાડી મુક્યા. જુલાઈ માસમાં ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોને ઇંદોરમાં હોલકરના બંડખોર લશ્કરના જીલ્લમથી નાસવું પડ્યું હતું, તે ઇંગ્લેન્ડને બોપાળમાં રાખી સારો આશ્રય આપ્યો હતો.

આ કામમાં ખેગમ સાહેબને બંડખોરો તરફથી ભારે આક્રમ વેઠવી પડી હતી. બંડખોર બેગા મળી ગયેલા બોપાળના લશ્કરે તેમજ ઇંગ્લેન્ડ દેશી સિપાઈઓએ બળવો કર્યો. તે વખત ખેગમ સાહેબને પોતાની મા, કે જે ધર્માધ હતી તેણે તથા તેનો કાકો કે જે નબળા મનનો હતો તેણે ઇંગ્લેન્ડનો ધાણ કાઢી નાંખતા ઉસ્કરણી આપી હતી. પરંતુ પ્રમાણિક ખેગમ સાહેબે તે વાતને ધિક્કારી કહાડી પોતાના આશ્રય નિચે આવેલા ઇંગ્લેન્ડ, તેમની અબળાઓ અને અચ્ચાંને સલામતીવાળી જગા જે હસંગાબાદ ત્યાં સુધી પહોંચાડી દીધાં અને પછીથી પોતાની તલવાર અને બુદ્ધિબળથી બંડખોર લશ્કરને નરમ પાડ્યું એટલુંજ નહિ પણ પોતાના બોપાળના રાજ્યમાં શાન્તી પાથરી. પછીથી જ્યારે બંડખોર લોકોની ભરતી ઉતરી ગઈ અને ઇંગ્લેન્ડે વેર સેવાને તૈયાર થયા ત્યારે પણ ખેગમ સાહેબે પોતાના લશ્કરથી તથા ખોરાકથી ઇંગ્લેન્ડને કિમતી મદદ આપી. આ ખેગમ સાહેબની મદદના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેમને ખારસીઆનું પરગણું બક્ષિસ આપ્યું, જે પ્રગણું ધારના રાજ પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૮૫૯ના ડિસેમ્બર માસમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ખેગમ સાહેબને એક સનદ આપી તેથી તે પોતાના એક હક તરિકે બોપાળનું રાજ્ય કરે અને તેમના પછી તેમની શાહનદી તથા તે પછી તેમના વંશને મુસલમાની સરેહ પ્રમાણે બોપાળનું રાજ્ય ભોગવે એમ

કયું. ઇંગ્રિજ સરકાર તરફથી ૪ તોપ બક્ષિસ મળી અને તા. ૧લી સપ્ટે-
મ્બર સને ૧૮૬૩ના રોજ તેમને સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિઆનો માનવંતો
ખિતાબ મળ્યો. જેમ ઇંગ્રિજ સરકારે બેગમ સાહેબની મદદનો તેમને
બદલો આપ્યો તેમજ બેગમ સાહેબ પણ બજવાની વખતમાં પોતાની
પ્રજામાંના જે લોકે સારી મદદ આપી હતી તેમને પોતે ઉદારતાથી
મોટી મોટી બક્ષિસો આપી. બે માસ પછી પોતે મક્કાની યાત્રા કરવા
સા. રૂ. જવાની તૈયારી કરી અને પોતાની શાહજહાદી શાહજહાન બેગમને
ઇંગ્રેજોના રક્ષણ નીચે મુકી ભોપાળ છોડ્યું. પોતે મક્કાની યાત્રા કરી,
પછીથી અને તો મદીના અને તે પછી ઇંગ્લાંડ જવા ઈરાદો કીધો હતો.
પણ લુંટારાઓના ઉપદ્રવને લીધે પાછાં ફર્યા. તે સને ૧૮૬૪ના જુન મા-
સમાં મુંબાઇ આવ્યાં, અને ચાર પાંચ માસ મુંબાઇમાં રહ્યાં. ત્યાંથી
ભોપાળ આવ્યાં, તે પછી ચાર વરસ સુધી ડહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યા
બાદ તા. ૩૦ ઓક્ટોબર સને ૧૮૬૮ના રોજ મરણ પામ્યાં.

નામદાર સિકંદર બેગમના મરણ પછી તેમની શાહજહાદી શાહજ-
હાન બેગમ ગાદીપર બેઠાં. આ વખત તેમની ૩૦ વરસની ઉમર હતી.
તેમની બે વખત શાદી થયેલી છે. પેહેલી વખત બક્ષી બકીમહમદખાન
નામના ઉમરાવ સાથે શાદી કીધી હતી, પણ તે ઉમરાવ ઈ. સ. ૧૮૧૭માં
મરણ પામવાથી બીજી વખત ઈ. સ. ૧૮૭૧માં મહમદ સદીકહુસેન સાથે
કીધેલી છે. પ્રથમની શાદીવાળા ધણીથી મુલતાન જહાન નામની શાહજ-
હાનો જન્મ થયેલો તેણીની જલાલાબાદના એક અમીર મીરઅહમદઅ-
લીખાન સાથે તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૭૫ ના રોજ શાદી કીધેલી છે.
આ શાહજહાદીએ ઇંગ્રિજ ભાષાનો અભ્યાસ કીધેલો છે. બેગમસાહેબના
ખાવિંદ મહમદ સદીકહુસેનને આખરે માટે સરકાર તરફથી પ્રથમ
“નવાબ” એવો ખિતાબ મળ્યો હતો તથા ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના દિલ્હીના
દરબાર વખત ૧૭ તોપનું માન મળવા કરાવ થયો હતો અને તે પ્રમાણે
માન મળતું હતું પરંતુ તેમણે ભોપાળના રાજકારભારમાં માયુ. ધાલ્યું.
અને પોતાના સગા કે સ્નેહીઓને મોટા મોટા હોદ્દા આપી પ્રજા ઉપર
જુલમ કરવા માંડ્યો. આહક્રીકત ઇંગ્રિજ સરકારના કાન ઉપર જતાં નામદાર
સેક્રટરી ઓફ સ્ટેટના હુકમથી મધ્યએજન્ટ્સ આતેન્ઝ ગર્વર્નર જનરલના

એન્ટ સરલીપલ ગ્રીફને સને ૧૮૮૫ ની સાલમાં તેમનો નવાબનો ખિ-
તાબ છીનાવી લીધો છે. તથા ૧૦ તોપનું માન મળતું હતું તે પણ બંધ
કરવામાં આવ્યું છે.

નામદાર મહારાણીના શાહજહા પ્રિન્સર્મ્મૌક વેલ્સ હિંદની મુસાફરી
માટે આવ્યા તે વખતે તેમની મુલાકાતસાર એગમ સાહેબ પોતે સને
૧૮૭૫ ના ડિસેમ્બર માસમાં કલકત્તે ગયાં હતાં. અને બહુ માન ભરેલી
રીતે મુલાકાત થઈ હતી.

તા ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ નામદાર મહારાણી વિક્ટો-
રીઆએ હિંદને માટે “ક્રેસરેહિંદ એ પદ ધારણ કર્યું તે વખતનો દં-
દેરો વાંચો સંભળાવવાને લાંબીદીને દિલીમાં પાદશાહી દરબાર બંધો હતો
ત્યાં શાહજહાન એગમ ગયાં હતાં અને ત્યાં તેમને જી, સી. એસ. આદિનો
માનવંતો ખિતાબ મળ્યો હતો. તથા તેમનાં વડીએઈ કુદશીઆએગમને
“કાઉન્ટર્મ્મૌક ઈંડીઆ (હિંદુસ્તાનનો મુગટ)ના ખિતાબ મળ્યા હતા. આ વખત
કુદશીઆ એગમને ૧૫ તોપનું માન મળવાને કરાવ થયો હતો. આ દરબાર
તરફથી ભોપાળના રાજ્યને ઈંગ્લીશ શેહેનશાહી વાવટો મળ્યો છે. નામદાર
એગમ સાહેબે ૩૫૦) લાખના ખર્ચથી ભોપાળ સ્ટેટ રેલવે બાંધી અને
તેને તા. ૧૮ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૪ ના રોજ ખુલ્લી મુકી. તા. ૧૬ ફે-
બ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ ની સાલમાં મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજકર્તાને
પુરાં ૫૦ વરસ થવાથી તેની ખુશાલીમાં હિંદુસ્તાનમાં જ્યુબીલી નામનો
મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ભોપાળનાં એગમસાહેબે પણ
સારો ભાગ લીધો હતો. તેમણે જ્યુબીલીને દીવસે શહેરમાં રોશની ક-
રાવી હતી અને ગરીબ લોકને અંન વસ્ત્ર આપી પુન્યનું કામ કર્યું. હાલનો
રાજકર્તા નામદાર શાહજહાન એગમની હાલ ૪૯ વરસની ઉંમર છે એગમ
સાહેબ બ્રિટીશ છાવણીમાં જાય તે વખત તેમને લશ્કરી સલામતી અને
૧૯ તોપનું માન મળે છે.

ભોપાળ—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તે દરીઆની સપાટીથી
૧૬૭૦ ફુટ ઉચાઈએ છે. તેની આસપાસ ઈંટોથી ચણેલી બે માઇલના
ઘેરાવાની એક દીવાલ છે તેની અંદર એક કીલો છે તે પણ ઈંટોનો છે.
શહેરની બહાર એક ગંજ એટલે વેપારનું મથક છે. નૈરલ કોણ તરફ

(૧૨૫)

પર્યંતપર કૃતેહગદ નામનો કીલો છે. તેમાં નવાખ રહેછે. આ કીલાની નૈરલ કોણે ૪૫ માઈલ લાંબુ અને ૧૫ માઈલ પહોળું એવું એક સરો-
વર છે અને શહેરથી પુર્વમાં ૨ માઈલ લાંબું એક બીજું સરોવર છે. આ સરોવરોમાંથી શહેરમાં પાણી પુર પાડવામાં આવેછે, પોલીટીકલ એજન્ટ સીહારમાં રહેછે અને તે બોપાળથી ૨૦ માઈલને છેટે છે.

રેવા.

આ રાજ્ય રેવા અથવા બાધેલ (વાધેલ) રાજ્યનાનામથી ઓળખાયછે. અને તે વાધેલ ખંડમાં આવેલુંછે તેના રાજકર્તા વાધેલા જાતના રજપુત અને તે મહારાજાની પદ્ધિથી ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે બંદા, અલહાબાદ, અને મીરજપુર જિલ્લો; પૂર્વે મીરજપુર અને છોટાનાગપુરનાં દેશી રાજ્ય, દક્ષિણે છત્તીસગઢ, મંદલા અને જબલપોર અને પશ્ચિમે મૈહીર, નાગોદ, સોલાવળ અને કોથનાં રાજ્ય છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૦૦૦૦ ચોરસમાઈલ જમીન જેટલો છે. અને વસ્તી ૧૩૦૦૦૦૦ (તેર લાખ) માણસની છે; તેમાં ૬૭૦૦૦૦ હિંદુ, ૩૧૦૦૦ મુસલમાન ૩૦૨૦૦ અસલી જાતના લોક અને બીજા પરચુરણ છે. વાર્ષિક ઉપજ ૩૨૫૦૦૦૦૦ પચીસ લાખને આશરે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—પશ્ચિમ અને વાઘ્ય કોણના ભાગમાં મોટા મોટા ડુંગરો છે. એની મુખ્ય ત્રણ ઓળો છે, અને તે બુદેલખંડમાંથી આવેલી છે. સાધારણ રીતે આ દેશ જંગલી છે. દેશનો ઉતાર ઉત્તર તથા ઇશાન-કોણ તરફનો છે. આ રાજ્યમાં રામનગર પ્રગણામાંના ઉમેરીઆ આગળ કોયલાની ખાણો છે. આ સિવાય જોહીલાની ખાણ અને સોલાગપુરમાંથી કોયલા નીકળેછે.

નદીઓ—સોન એ નદી નૈરલ કોણ તરફના સાગર જીલ્લા તરફથી આવી આ રાજ્યમાં થઈ ઇશાન કોણ આગળ હદ છોડી ઈંગ્રિજ મુલકમાં દીનાપુરથી થોડે છેટે ગંગા નદીને મળેછે. એ નદીને દક્ષિણ તરફની બીજી ઘણી નદીઓ મળેછે. બીજી ટેંક નદી એ જબલપુરથી આવી ઉત્તરે આ રાજ્યની હદ છોડી અલહાબાદની અગિયાર કોણ તરફ ૨૦ માઈલ-

ને છેટે ગંગા નદીને મળેછે. નર્મદા એ નદી દક્ષિણમાં અમરકંટક આ-
મળના ડુંગરમાંથી નીકળી પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહેતી જઈ અંખાતના
અંખાતને મળેછે. તાંન્સ એ આ રાજ્યના નૈરલ કોણ તરફથી નીકળી ઈ-
શાનકોણ તરફ વહેતી જઈ અગાડી જતાં જમનાં નદીને મળેછે.

જમીન તથા નિપજ—પાણીની સારી આમદાનાને લીધે દેશની
જમીન રસાળ છે. નિપજમાં ડાંગર, ધાતું, બાજરી, મકાઈ, શેરડી, ક-
પાસ, તમાકુ, ગળી અને કઠોળ વગેરે થાયછે. હવા સારી છે. વરોદ ઈ-
શાનકોણ તરફથી આવેછે.

જતાવરો—જંગલોની અંદર વાઘ, વર, ચિત્રા, સાબર, હરણ વગેરે
જંગલી જાનવરો છે. લોકોમાં મુખ્ય કરીને રજપુતો વધારેછે, શિવાય, બીજી
પરચરણ જાતના હિંદુ તથા મુસલમાનો પણ છે. બાષા હિંદુસ્તાની છે.

મુખ્ય શહેર—રેવા એ આ રાજ્યના વાવ્યકોણના ભાગમાં ટોન્સ
નદીના ઉગમણા કિનારા ઉપર છે. એ શહેર રાજધાનીનું હોવાથી તેમાં
મહારાજ રહેછે.

દત્તકની સનદ—આ રાજ્યને માટે જો મહારાજ કંઈ પણ ફરજદ
વગર મરણ પામેતો વગર નજરાણાં આપે હિંદુધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક
લેવાની સનદ ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી મળેલી છે. વળી શેનશાહી વાવટો
સને ૧૮૭૭ ની સાલમાં નામદાર મહારાણી વિકટોરીઆએ આપેલો છે.
સિવાય બધુગડ, માઉગંજ, મુકુદપુર, રાજગડ અને સિમિરીયા એ
મોટાં ગામ છે.

ઈતિહાસ—જ્યારે પૃથ્વી અસુરોના કુકર્મથી ધણો ત્રાસ પામી ત્યારે
બ્રહ્મા પાસે જઈ તેણે વિનંતી કરીકે મારા ઉપર વસનારા રાક્ષસોનો નાશ
કરે એવો કોઈ ક્ષત્રી ઉત્પન્ન કરો. આ વખતે બ્રહ્મા સૂર્યની પૂજા કરતા
હતા. તેમણે હથેળીમાં જળ લઈ કહ્યું કે આમાંથી કોઈ ક્ષત્રી ઉત્પન્ન થાઓ.
આ ઉપરથી તેમાંથી એક હથોઆર સહીત સણગારેલો પુરુષ ઉત્પન્ન
થયો. તેને બ્રહ્માજીએ કહ્યું કે તમને અશુરોનો નાશ કરવાને ઉત્પન્ન કર્યા
છે, માટે તે પ્રમાણે કરો. આ પ્રમાણે કહી બ્રહ્માએ તેને મૃત્યુ લોકમાં
મૂક્યો. આ પુરુષ પોતાની હથેળીમાંથી ઉત્પન્ન થયો માટે તેનું નામ
આલુક્યદેવ પાડ્યું અને તે સૂર્યના કીરણને લીધે ઉત્પન્ન થયો માટે તે
સૂર્યજંશી કહેવાયો. તેના વંશમાં કુટલીક પેઢીએ સોલકં દેવ નામે રાજ

થયો. તેના નામ ઉપરથી તેના વંશજો સોલંકી કહેવાયા. તે વંશમાં વી-
રહજ નામે એક રાજા થયો તેને બે કુંવરો હતા; તેમાં વીલગરદેવ અ-
થવા વીઆગદેવ પાટવી હતો અને તેના વંશજો વાઘેલા કહેવાય છે,
અને બીજો શુકદેવ હતો તેના વંશજો સોલંકી કહેવાય છે.

વીઆગદેવ પોતાના ભાઈને રાજ્યપાટ સોંપીને કાશી વગેરે પવિત્ર
સ્થળોની યાત્રા કરવા માટે કેટલુંક લશ્કર લઈને ઈ. સ. ૫૮૦માં નીકળી
પશ્ચિમ. સાંધી યાત્રા કરી પાછા આવતાં ચીત્રકોટની યાત્રાએ ગયા. સાંધી
નજીકમાં કનકદેવ નામે રાજા રાજ કરતો હતો, તેને ત્યાં પરાણા તરીકે
ઉતર્યા. રાજા કનકદેવને પુત્ર નહોતો પણ રતનમતી નામે એક કુંવરી
હતી. અને તે કુંવારી હતી. વીઆગદેવને જોય કુળનો ક્ષત્રી અને ગૂ-
જરાતનો રાજા જાણી કનકદેવે પોતાની પુત્રીને તેની સાથે પરણાવી,
તમામ રાજપાટ તેને સ્વાધીન કરી કહ્યું કે મારે યાત્રા કરવા જવું છે.
માટે આ રાજ્ય આપને અર્પણ કરું છું. જેથી વીઆગદેવ ત્યાં રહ્યા. રાણી
રતનમતી શિવાય વીઆગદેવને શુંદરમતી નામે એક બીજી રાણી હ-
તી. તે અંદ્રાવત શાખાના પીરહવાન રાજા મુકુદર દેવની કુંવરી હતી.

વીલગરદેવે અથવા વીઆગદેવે મોટું રાજ્ય ભોગવ્યું હતું તેથી
તેને આ નાનું રાજ્ય પસંદ પડ્યું નહિ; પણ પોતાના સસરાના અભ્યાથ-
હથી ત્યાં રહી નવાં રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. પછી તેમણે પોતાના
રાજ્યની નજીકમાં આવેલા મંડરધુવંશી રાજાનું રાજ્ય જીતી લીધું તે
ત્યાંના રાજાને પાથર કઠારનો કિલ્લો રહેવા આપ્યો. તેમણે મરકાનો કિલ્લો
લીધો અને આખરે કાદપીથી ચંદલગઢ સુધીનો મુલક લઈ લીધો. આ
સિવાય તેમણે ધંગો મુલક જીતી લઈ તે સર્વનું એકત્રું નામ વાઘેલખંડ
પાડ્યું જે અઘાપિ પ્રસિદ્ધ છે રાણી રતનમતીથી તેમને પાંચ કુંવર થયા
તેમાં સર્વથી મોટો કરણદેવ હતો.

વીલગરદેવ અથવા વીઆગદેવ પછી તેમનો કુંવર કરણદેવ ઈ.સ.
૬૧૫માં ગાદીએ બેઠો તે રાયપુર સંસ્થાન ઈલાકે મંડાલાના રાજા સોમ-
દત્તની કુંવરી પદમ કુંવર સાથે પરણ્યા હતા. આ વખતે બાધવગઢનો મજ-
બુતકિલ્લો તેમને પેહેરામણીમાં મળ્યો. આ કિલ્લાની મજબુતીથી પસંદ થઈ
કરણદેવે ત્યાં રાજ્યગાદી કરી. કરણ દેવની બીજી સ્ત્રી મલકુંવરબા જો-
ધપુરના રાજાની કુંવરી હતી. આ રાણીથી સોહાગદેવ નામે કુંવર થયા

તેમના નામ પરથી સોહાગપુર નામે શહેર વસાવ્યું. કરણદેવની પછી સોહાગદેવ ગાદીએ બેઠો. તેના પછી તેનો કુંવર સારંગદેવ ગાદીએ બેઠો તેમણે સારંગપુર નામે શહેર વસાવ્યું છે. તેમની પછી તેમના કુંવર વિલાસદેવ ગાદીપર બેઠો તેમણે વિલાસપુર શહેર વસાવ્યું. તેમની પછી તેમના કુંવર ભીમદેવ ગાદીપર બેઠો. તેમણે ધણી બહાદુરીથી કેટલાંક રાજ્ય જીતી ખાલસા કર્યો, ને કેટલાંકને ખંડણી ભરતાં કર્યો. તેમના રાજ્યની હદ ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં ઇટાવા સુધી હતી. તે પોતાની ઉત્તર અવસ્થામાં પોતાના કુંવર અનીક દેવને રાજ સોંપી યાત્રા કરવા ગયા. તમામ યાત્રા કરી દ્વારકાં આવ્યા ત્યાં તે દેવલોક પામ્યા. તેમની પછી અનીકદેવ, વલ્લભદેવ, દલકેશરદેવ, મલકેશર દેવ, વુલારદેવ, સીંહદેવ, ભૈયદેવ ભૈરમદેવ, નરહરીદેવ ભૈયદેવ એ રીતે રાજ થયા પણ તેમના વખતમાં કંઈ પણ જાણવા લાયક બનાવ બન્યો નથી. ભૈયદેવનું મરણ એક બ્રહ્મ રાક્ષસના શાપે કરીને થયું હતું. તેમની ગાદીપર તેમના કુંવર સાલીવાહન બેઠો. તેમની પછી કુમાર વીરસિંહ દેવ થયા. તેમણે છોટાનાગપૂર ગઢામંડીલા, રતનપૂર અને વસ્તરનાં સંસ્થાન તેમના રાજકર્તા પાસેથી જીતી લીધાં તેમણે પોતાના ભાઈ ગમલદેવને કપટીનો ઈલાકો આપ્યો. તે અગળ જતાં ધણો બહાદુર થયો. વિરસિંહ દેવને વિરભાણુદેવ સિવાય બીજા બે કુંવર હતા. વિરસિંહદેવ ઇ.સ. ૧૫૦૧માં મરણ પામ્યો તેની પછી તેનો કુંવર વીરભાણુદેવ ગાદીએ બેઠો.

વિરભાણુદેવના વખતમાં હુમાયુ અને સેરખાં વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી તેમાં હુમાયુની હાર થવાથી તે નાઠો ને તેની બેગમ હમીદા પણ નાઠી. તેને (બેગમને) વિરભાણુદેવે આશ્રય આપી હુમાયુ પાસે ઉમરકોટ મોકલાવી આપી, આ બેગમ તે વખતે ગર્ભવંતી હતી અને તેથી તેને પ્રતાપી અકબર ઉત્પન્ન થયો હતો.

તેમના મરણ પછી તેમના કુંવર રામદેવ ગાદીપર બેઠો. આ રાજાને અકબર પાદશાહ સાથે તેના કોઈ દુશ્મનને આશ્રય આપ્યાથી લડાઈ થઈ હતી, ને રાજાને બાંધુગઢના કિલ્લામાં હારીને નાશી જવું પડ્યું. પણ આખરે સલાહ થઈ. રાજાએ કલિંજરનો કિલ્લો પાદશાહને આપ્યો. ને તાનસેન ગવઘઝો ને ધણો નામાંકિત હતો તેને રામદેવે અકબરપાદશાહના દરબારમાં મોકલ્યો. રામદેવ પછી તેમના પાટવી કુંવર વિરભ-

પ્રસિદ્ધ ગાદીપર બેઠા તેમનું મરણ એક બહારાણસના શાપથી થયું એમ કહેવાય છે. તેમના પછી તેમના પાટવી કુંવર વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં ગાદીપર બેઠા.

વિક્રમ.દીત્ય કે જે ૧૬૧૮ માં રાજ થયો તે રેવાશહેર વસાવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો કારણ કે તેણે એ શહેરને પહેલ વહેલી રાજધાની કરી તથા કિલ્લો બાંધ્યો. તેના પછી અનુક્રમે અમરસંગ, અનોપસંગ, બાવસંગ અનુરૂદ્ધસંગ અને અબદુતસીંગ એ પ્રમાણે રાજ થયા. આમાંનાં છેલ્લો અબદુલસિંગ જ્યારે ગાદીએ બેઠો ત્યારે કુક્ત છ મહીનાનો હતો. આના વખતમાં પનાના રાજ હરદીશાહે હુમલો કર્યો અને રાજધાનીનું શહેર લઈ લીધું. નાનો રાજ અને તેની મા પ્રતાપગઢ નાશી ગયાં પણ થોડા વખત પછી દિલ્હીના પાદશાહની મદદથી તેને પાછા હાથે પડ્યું અબદુલસીંગની પછી અજીતસિંગ અને તે પછી જેશીંગદેવ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં ગાદીએ બેઠો. રાજ જેસીંગના વખતમાં ઇંગ્લેન્ડે વસાઈના કોલકરારથી ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં રાજને પેશ્વાના ઉપરીપણામાંથી પોતાના તાબામાં લાવ્યા. ઇંગ્લેન્ડે લશ્કરી મદદ રાજ્યના રક્ષણને માટે આપે અને રાજ તે બદલ નાણાં આપે એમ ઇચ્છા બતાવી પણ રાજએ ધાર્યું કે મદદની જરૂર નથી તેમ કરી તે કબુલ કર્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં પીંદારઓએ મીરજપુર છુટ્યું અને તે કામમાં ત્યાં જતાં રેવાના રાજએ તે લોકને જવાને રસ્તો આપ્યો અને બીજી પણ મદદ આપી પણ પછીથી એવું માનવામાં આવ્યું કે રાજ ગભરાયો છે તેથી કોલકરાર કરવા ઇંગ્લેન્ડે બોલાવ્યો કે જેથી ઇંગ્લેન્ડે તેને તેના રાજ્યનો રાજ તરીકે ગણ્યો ને રાજને મદદ આપવા ઇંગ્લેન્ડે કબુલ કર્યું. તેના સામે રાજએ પડોશી રાજઓ સાથે તકરાર થાય તે બાબતનો ચુકાદો ઇંગ્લેન્ડ કરે એમ કબુલ કર્યું. ઇંગ્લેન્ડે લશ્કરને પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દેવાને અને રાજ્યમાં થઈને જવા દેવાને કબુલ કર્યું અને ગુનેગારોને અથવા ખુની લોકોને નાશી જતા હોયતો તેમને તથા તેમના રાજ્યમાં આશ્રય લેતા હોયતો તેમને ઇંગ્લેન્ડે હવાસ કરવા. રાજ જેશીંગ દેવની ધારણા આથી પુરી થઈ નહિ. તેણે ઇંગ્લેન્ડે ટુકડી પોતાના દેશમાં થઈને જતી હતી તેને પકડી અને તેમને ફાંખી કર્યા. બીજી એક લશ્કર આને માટે ઇંગ્લેન્ડે મોકલ્યું અને રાજ કંઈ બચાવ કર્યા વિનાય

ઇંગ્લેન્ડને એકદમ તાબે થઈ ગયો. આ વખત એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૩ ના જુનની તા. બીજીએ બીજી વખતના કોલકરાર થયા તેથી પ્રથમ જે કરાર થયા હતા તે કબુલ રાખ્યા અને રાજનો ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો સંબંધ ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો. આ સલાહથી રાજ બીજા રાજ્યો સાથે ખટપટ સંબંધી વહેવાર નહિ રાખવાને અને બીજા સરદારો સાથે ઇંગ્લેન્ડને કહ્યો થાય તો તેમને મદદ કરવાને બંધાયો. રાજ જેશીંગદેવને આ સરતો નહિ ગમવાથી તેણે રાજ્યનો છક છોડી દીધો અને તે છક પોતાના છોકરા બીશનનાથશીંગને સોંપ્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં રેવાના રાજ સાથે ફરીથી સલાહ થઈ. આ સલાહથી કેટલોક મુલક ઇંગ્લેન્ડ સરકારે લઈ લીધો હતો તે તેને પાછો મળ્યો. બીશનનાથસિંગ ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં મુઓ. તે પછી તેનો છોકરો રઘુરાજશીંગ ગાદીએ બેઠો. રઘુરાજશીંગના વખતમાં સતીનો અટકાવ થયો ઈ. સ. ૧૮૪૭. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં તેણે ઇંગ્લેન્ડને ધણી સારી મદદ આપી જેથી તેના બદલામાં સોહાગપુર અને અમરકંટક પરગણાં બક્ષીસ મળ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં રાજને ધામધુમથી સ્ટાર આફ ઇન્ડિઆનો કિતાબ મળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં રાજએ રાજ સરદીનકરારાવ સી. એસ. આઈને દીવાન નામ્યા જેને દિલ્હીના દરબાર વખત “મુસીર. ઈ. ખાસ. બહાદુર”નો ઇલકાબ મળ્યો રાજ સરરઘુરાજશીંગ બહાદુર જી. સી. એસ. આઈએ કલકત્તામાં નામદાર પ્રિન્સ આફ વેલ્સની ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના ડિસેમ્બરની ૨૩ મી તારીએ મુલાકાત લીધી અને પ્રિન્સે બીજે દહાડે વળતી મુલાકાત આપી.

તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆએ હિંદને માટે કેસરેલિંદ એ પદ ધારણ કર્યું અને તે બાબતનો ટંકેરો વાંચી બતાવવા માટે તેજ તારીએ દ્વાલિટને દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ખોલ્યો હતો. તે વખતના દરબારમાં મહારાજ દિલ્હી પધાપા હતા. આ વખત તેમને ૧૭ તોપનું માન મળતું હતું તે વધારીને ૧૯ તોપનું માન આપવામાં આવ્યું. વળી એક પાદશાહી વાવટો પણ આપવામાં આવ્યો હતો. મહારાજ રઘુરાજશીંગ બહાદુર પોતાની ૪૬ વરસની ઉમરે સને ૧૮૮૦ ની શાલમાં મરણ પામ્યા. તેમની પછી તેમનો કુંવર વંકટરમણ રામાંગુજ પ્રસાદશીંગ ગાદીએ બેઠો.

તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજકર્યાને ૫૦ વરસ થઈ જવાથી તેની ખુશાલીમાં હિંદમાં જ્યુબિલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો. આમાં રેવાના મહારાજાએ પણ સારો ભાગ લીધો હતો. તેમણે નિશાળના છોકરાઓને મીઠાઈ વહેચી અને ઈનામ આપ્યાં, ગરીબ લોકોને અંન વસ્ત્ર આપ્યાં અને ખીજાં ઘણાં ધર્માદા કામ કર્યાં. વળી તેમણે જ્યુબિલીને દીવસે ૪૫ કેદીઓને છોડી મુક્યા. અને તેની યાદગીરીમાં પ્રોતે વિક્ટોરીઆ હોસપીટલનો પાંચે નાખ્યો અને ૩૨૦૦૦) ઇન્ડિયીયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં આપ્યા. મહારાજા વંકટરમણ રામાનુજ પ્રસાદ હાલ કાચી ઉમરના છે. તે ઇંગ્લેન્ડ છાવણીમાં જાય તે વખત લશ્કરી સલામતી અને ૧૯ તોપ શોડી આન આપવામાં આવેછે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૯૦૫ ઘોડેસ્વાર ૨૦૦૦ પાયદળ અને ૨૫ તોપ છે.

રેવા—એ રાજધાનીનું શહેર છે. તે અહલાબાદથી નેરુલકોણમાં ૧૩૧ માઇલ અને સાગરથી ઈશાનકોણમાં ૧૮૨ માઇલને છેટે છે. તેમાં વસ્તી ૨૨૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૧૭૦૦૦ હિંદુ, ૪૫૦૦ મુસલમાન અને ખીજા પરચુરણ છે આ શહેરમાં રાજાનો મહેલ છે. શહેરની આસપાસ કોટ છે. અને તે કાટકીના રેલવે સ્ટેશનથી ૭૫ માઇલ છે.

ઉચ્ચા-તેહરી.

આ રાજ્ય ખુદલા જાતના રજપુત રાજાને તાપેછે અને રાજકર્તા મહારાજાની પદ્ધતિ ઓળખાયછે. તે મુલક ધણકરીને ખુદલાખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં છે તથા તેના બે વિભાગ છે એક ઉચ્ચા અને ખીજો તેહરી. આ બે વિભાગ મળીને એ રાજ બન્યું છે. ઉચ્ચા વિભાગ ઉત્તરે અને તેહરી વિભાગ તેનાથી દક્ષિણ છે. શીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે મોશી જીલ્લો, પૂર્વે આલીપુર, છત્રપુર વિગેરેનો મુલક દક્ષિણે સાગર પ્રાંતનો સાહગઢ જીલ્લો અને પશ્ચિમે સિંધિઆ સરકારનો મુલક છે.

આ રાજ્યના તાખામાં—૨૦૦૦ ચોરસમાઇલ જમીન છે તથા તેમાં ૩૧૨૦૦૦૦ (ત્રણલાખ અગીઆર હજાર) માણસની વસ્તી છે તેમાં ૨૯૪૦૦૦ હિંદુ ૧૪૦૦ મુસલમાન અને ખીજા પરચુરણ લોકો છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

(દશલાખ)ને આશરે થાય છે. દેશનું સ્વરૂપ—મુલક સપાટ છે. પાણીની આવદાની સારી છે. મુખ્ય નદી ખેતવા છે. તથા તેને ધાસન અને બરમા નદીઓ મળે છે. હવા ધણી સારી ને લોકને માફકસર છે, તાપ ધણો પડે છે. વર્ષાદ ઈશાનઘોણ તરફથી આવે છે અને તે ધણો હોય છે. આ મુલકની જમીન ધણુંકરીને સારી રશાળ તથા તે પાકવાળી છે. તેમાં ધજા. બાજરી, જીવાર, કપાસ, શેરડી, ગળી અને કઠોળ વિગેરે નિપજે છે.

જનવર—જંગલોમાં વાઘ, વર, શાબર, હરણ, ચિત્રા અને બીજા ફાડીખાનારાં પ્રાણી છે. ગામ પશુમાં ગાયો બળદ અને ઘેંસો છે. લોક ધણું કરીને બુદ્ધીગર રજપૂત, આહીર, ચંદેલી ધદેલી અને મરઠા વિગેરે હોય છે. મુખ્ય શહેર તેહરી તે રાજધાનીનું શહેર છે. ઉર્યા એ જીતી રાજધાનીનું શહેર છે. આ શહેર ઝાંશીના રેલવે સ્ટેશનથી આશરે ૬૫ માઇલ છે. દત્તકની સનદ આ રાજ્યને જો પછાડી વારસ ન હોય તો વગર નજરાયુ આપે હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે લેવાની સનદ મળી છે. વળી સેનશાહી વાવડો સને ૧૮૭૭માં નામદાર ફૈસલેહુદ્દીન આ તરફથી મળ્યો છે.

ઇતિહાસ—બુદ્ધલખાંડના દેશીરાજ્યોમાં ઉર્યાનું રાજ્ય સૌથી પહેલે નંબરે છે અને એ એકલુંજ પેશ્વાના કબજામાં ગયું નહોતું. અહીંના રાજકર્તા જાને બુદ્ધલા રજપૂત છે અને એવું કહેવાય છે કે સૂર્ય વંશના પહેલા રાજા મનુનો દીકરો ઇશ્વાકુ અયોધાનો પહેલો રાજા થયો. તેના વશમાં કટલીક પેઢીએ અયોધાના રાજા રામચંદ્ર થયા તેમના તેઓના વશજ છે. રામચંદ્રના બીજા છોકરા કુશથી. પંદરમાં પેઢીએ ગંધર્વ થયા તેમણે બહારમાં ગયા પાસે કટલાંક દેવળ બાંધ્યાં રામચંદ્રથી વીસમી પેઢીએ બળદેવરામ થયા તેમણે અહલાઆદમાં કટલાંક દેવળ બાંધ્યાં અને તેમના પુત્ર ઇન્દ્ર દમુને જગન્નાથજીનું પ્રખ્યાત મંદીર બાંધ્યું.

રામચંદ્રથી ૩૪મી પેઢીએ કર્મશાય થયા તેમણે કારીનો મુલક જીતી લીધો અને ૬૦મી પેઢીએ પ્રતાપરૂદ્ર રાજા થયો તેણે ઉર્યા શહેર વસાવ્યા પછી રાજકારભાર પોતાના છોકરા માલુકરને સોંપ્યો. આ રાજા અકબરના વખતમાં હતો અને તે ઈનસાફ, સખા, અને ધર્મ ઉપર નેષ્ટા એટલા ગુણોને માટે પ્રખ્યાત હતો જેને રામાશા અને નરસીંગ દેવનુમિ એ બે છોકરા હતા. આમાંના મોટા રામાસાને અયોધાનું રાજ્ય

અને નાના નરસીંગદેવને ઉર્ચાનું રાજ્ય સોંપ્યું. નરસીંગદેવને ખાર છો-
કરા હતા; આમાંનો ત્રીજો પહાડશીંગ ઝૌરંગજ્યેષ્ઠ બાદશાહ જોડે ઝૌ-
રંગાબાદ ગયો અને ત્યાં પોતાના નામથી એક ગામ વસાવ્યું. ૯૮મા
રાજ્ય ચંપતરાયે ખંડણી આપવાને ના પાડી તેથી શાહજહાં બાદશાહે
બુદ્ધેલખંડ ઉપર ખેવાર ચઢાઈ કરી પણ ઉર્ચા તેનાથી લેવાયું નહિ ચં-
પતરાય પછીથી ઝૌરંગજ્યેષ્ઠને તેના બાઈ દારા સાથેની લડાઈમાં જઈ
મળ્યો. તે વખતે તેનો છોકરો છત્રસાલ જે તે વખતે ૧૬ વરસનો હતો
તે તેની સાથે હતો. તેમની આ મદદથી ઝૌરંગજ્યેષ્ઠ કૃતેમંદ થયો,
પણ ઝૌરંગજ્યેષ્ઠ તેમના આ ગુણ બુલી ગયો અને ચંપતરાયના મર-
ણ પછી બુદ્ધેલા લોકને મુસલમાન ધર્મ પળાવવાને માટે તેણે બુદ્ધેલ-
ખંડ ઉપર ચડાઈ કરી. આ વખતે છત્રસાલદક્ષિણમાં જયપુરના રાજ્યની
નોકરીમાં હતો. ને આજ વખતે શીવાજી સાથે ઝોળખાણ થયું હતું.
શીવાજીએ તેને પોતાના દેશની અને ધર્મની સેવા બજાવવાની શીખ્યા-
મણ આપી. તેથી તે પોતાને દેશ ગયો અને ઝૌરંગજ્યેષ્ઠના મરણ
પછી મુસલમાનો પાસેથી બુદ્ધેલખંડનો ઘણોખરો ભાગ જીતી લીધો.

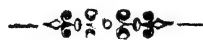
વીકમાજીત મહેન્દ્રના વખતમાં ઇંગ્રેજે બુદ્ધેલખંડમાં પેશા અને ઇ-
સ. ૧૮૧૨ના ડીસેમ્બર મહીનામાં તેની સાથે સલાહ કરી વીકમાજીત
ઈ. સ. ૧૮૩૪માં મરણ પામ્યો તેનો છોકરો ધર્મપાળ તેના પહેલાં મ-
રણ પામ્યો હતો તેથી તેની પછી તેનો બાઈ તેજસીંગ ગાદીએ બેઠો.

આ રાજ્ય ઇ.સ. ૧૮૦૨માં મરણ પામ્યો. ને તેની પછી ગાદીને માટે
તકરાર ઉઠી પણ આખરે ઇંગ્રેજસરકારે સુર્જનસીંગને ગાદીએ બેસાડ્યો
પણ તેની કાચી ઉંમરને લીધે તારા રાણીને શીજીટીમી. તારા રાણીએ
ઈ. સ. ૧૮૪૭માં સતી થવાનો ચાલ બંધ કર્યો. સને ૧૮૫૭ના બલવા
વખતે ઇંગ્રેજોની કીમતી સેવા બજાવી. આના બદલામાં ઇંગ્રેજોએ
૩૩૦૦૦ની ખંડણી માફ કરી.

સુર્જનસીંગ રાજસત્તા પોતાના હાથ લીધા પછી થોડા વખતમાં
મરણ પામ્યો. તેની પછી તેની રાણીએ હમીરસીંગને દત્તક લઈને ગા-
દીએ બેસાડ્યો. હમીરસીંગ ઇ. સ. ૧૮૭૪માં મરણ પામ્યો. તેની પછી
તેનો નાનો બાઈ પરતાપસીંગ ગાદીએ બેઠો તે હાલનો મહારાજ છે.

તા. ૧લી જાન્યુઆરી ૧૮૭૭માં રાણીએ ફ્રેસરેલિંદ એ પદ ધારણ કર્યું તે વખત દિલ્હીમાં ક્ષાઈલીટને જે બાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં હીઝલઈનેસ મહારાજ મહેન્દ્ર પ્રતાપશીંગ પધાર્યા હતા. આ વખત તેમને ૧૧ તોપનું માન મળતું હતું તે વધારીને ૧૫ તોપનું માન મળ્યું. સને ૧૮૬૨માં રાજને દત્તકની સનંદ સને ૧૮૬૫માં મહારાજનો ખિતાબ મળ્યો હતો. વળી તેમને ૧૮૮૨માં સવાઈની ખિતાબ મળ્યો છે. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થવાથી હીંદુસ્થાનમાં તેની ખુશાલીમાં જ્યુબીલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં અહીંના રાજ્યએ સારો ભાગ લઈ પોતાની મહારાણી તરફની રાજબક્તિ અને ઉમંગ બતાવી આપ્યો હતો અને તેના યાદગીરીમાં પોતે એક છાપખાનું કાઢ્યું અને ધરીગેશનનું કામ શરૂ કર્યું અને તેમાંથી એક મહીના સુધી અકુતોને મફત પાણી લેવાદીધું. તેમણે પોતાની રૂપત ઉપરના કેટલાક કર દુર કરી ધર્મનું કામ કર્યું. તેમને ૧૫ તોપનું માન મળે છે. આ રાજને ફ્રાંસી દેવાનો અખતિયાર છે. આ રાજના લસ્કરમાં ૨૦૦. ઘોડેસવાર ૪૪૦૦ પાયદળ ૬૦ તોપ અને ૧૮૦ ગોલદાજ છે. રાજની ઉમર હાલ ૩૫ વરસની છે.

તેહરી—એ રાજધાનીનું શહેર છે. અને તેમાં રાજકર્તા મહારાજ રહે છે. તે ઉંચાઈથી ૪૦ માઇલને છેટે છે. વસ્તી આશરે ૧૮૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૧૩૦૦૦ હિંદુ, ૩૮૦૦ મુસલમાન અને ખીજ પરચુરણ છે. આ શહેરમાં રાજનો મહેલ છે આ સિવાય સુંદર મંદીર પણ છે. શહેરમાં તીકમગઢ નામનો એક કિલ્લો છે. ઉંચાં એ જુની રાજધાનીનું શહેર છે અને તે બેટવા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. વસ્તી ૧૮૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૧૩૦૦૦ હિંદુ ૪૦૦૦ મુસલમાન અને ખીજ પરચુરણ લોક છે. કિલ્લામાં જહાંગીર પાદશાહનો બાંધેલો મહેલ અને રાજનો મહેલ છે.

ધાર.

આ રાજ્ય ઘણું કરીને માળવા પ્રાંતની નૈરલકોણના ભાગમાં છે. અને તે ધાર અથવા પોંવારનું રાજ્ય એ નામે ઓળખાય છે. તેના રાજકર્તા પોંવાર જાતના રજપૂત છે અને તે મહારાજની પદ્ધતી ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે રતલામનું રાજ્ય, ઈશાનકોણમાં સિંધિ-
આ સરકારનો બનાગરનો મુલક ઉજ્જણ પ્રાંત, પૂર્વે અને અમિરકોણ તરફ
ઈંદોરનું રાજ્ય, દક્ષિણે વઢવાણીનું રાજ્ય અને નર્મદા નદી અને પશ્ચિમ
આલીરાજપુર જાણુઆનું રાજ્ય અને સિંધિઆનો અમરજોડરાનો મુલક
છે. આ રાજ્યમાં ૧૭૪૦ ચોરસમાઈલ જમીન તથા તેમાં આશરે
૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ ૩૮૦૦૦૦૦
(ત્રાઈ લાખ)ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ રાજ્યના સાત ભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેમ-
નાં નામ ધાર, બદનાવર, નળયા, ધરમપુરી, કુકસી, તીકરો અને નીમ-
નપુરમ કરાર છે. આ રાજ્યમાં કેટલાક રજપૂત ખંડીઆ રાજા છે. આ
રજપૂત સરદારોને પોતાના મુલકમાં કુલ સત્તા છે અને તેઓના ઉપર
અપીલ કરવી હોયતો ધારના મહારાજાને થાય છે. આ રાજ્યના તાબાનો
ઉત્તર ભાગનો મુલક માળવામાં આવ્યો છે. તે ભાગ સપાટ, આબાદ
અને રણિઆમણો છે. દક્ષિણ તરફનો ભાગ વિંધ્યા અને તેની શા-
ખાના ડુંગરોથી તેમજ ઝાડીથી ભરેલો છે આ દેશની જમીન સમુદ્ર
સપાટીથી લગભગ ૨૦૦૦ ફુટ સુધી ઉંચી છે. હવા ગરમ છે. વર્ષાદ ઈ-
શાનકોણ તરફથી વરસે છે. તે તે ધણો હોય છે.

મુખ્ય નદી—નર્મદા, તે આ રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ ઉપર પૂર્વથી
તે પશ્ચિમ તરફ વહે છે. આ સિવાય અંબા (અંબલની સાખા) માન, કરમ,
બાગની વગેરે નાની નદીઓ છે.

પેદાશ—ધારના રાજ્યની જમીન એકંદરે સારી છે. તેમાં ડાંગર,
ઘઉં, બાજરી, તમાકુ, ખસખસ, કઠોળ, કપાસ, હળદળ અને શેરડી
વિગરેની નિપજ થાય છે. જનવર—વાઘ, દીપડાં, રીંછ, જંગલી કુકર,
અનેક જાતનાં હરણુ અને બીજાં ફાડી ખાનાર જાનવરો છે. ગામ પશુમાં
ગાય, બળદ અને બેંશો હોય છે. લોક.—રજપૂત, મરેઠા, ગરાશીઆ,
પીંદારા અને બીજા વગરે છે. મુખ્ય શહેર—ધાર એ રાજધાનીનું શહેર છે,
તેમાં રાજકંતા મહારાજા રહે છે. આ શહેર મહુના રેલવે સ્ટેશનથી પશ્ચિ-
મમાં ૩૩ માઈલને છેટે છે. મહુમાં ઇંગ્રેજી છાવણી છે. અને તે હોલક-
રના મુલકમાં છે. માંડુ એ નામનું પ્રાચિન કાળનું એક મોટું શહેર
નર્મદા નદીની ઉત્તરે ૧૫ માઈલને છેટે ધાટને મથાળે છે તે હાલ આગી

જવા આગ્રયું છે, તથા તે ઉજડ પડ્યું છે; તો પણ તેમાં કેટલીક જીની ઈમારતો, દરેક માણસનું મન એએ તેવી તૈયાર છે. દત્તકની સનંદ—આ રાજ્યને માટે જે રાજકર્તા મહારાજા પુત્ર વારસ વગર મરણ પામે તો વગર નજરાણાં આપે હિંદુધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનંદ ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી મળેલી છે. વળી એક પાદશાહી વાવટો સને ૧૮૭૭ ની સાલમાં નામદાર કેસરેહિંદ તરફથી મળેલો છે.

ઇતિહાસ—આ રાજ્યનો ઇતિહાસ *માળવાના રાજ્યના ઇતિહાસનો એક ભાગ છે. ધારના રાજકર્તા પોંવાર જાતના રજપુત છે. તેમનો મુળ પુરૂષ માળવામાં આવી વસ્યો હતો. આ કુટુંબનો મુળ પુરૂષ શિવાજી પોંવાર હતો. તે xમુલતાન ગામનો +પટેલ હતો. શિવાજીને કિશ્નાજી નામે એક ડોકરો હતો. કીશ્નાજી અને તેના ત્રણ છોકરા બાવાજી, રાવાજી અને કેશજી સીલેદાર હતા, અને તેઓ ખેતીનો ધંધો કરતા હતા. બાવાજીને સંભાજી અને કેલોજી એ નામના બે ડોકરા હતા. તેઓ પ્રખ્યાત શિવાજીની નોકરીમાં લસ્કરી સરદાર થયા. સંભાજીને ઉદયજી, આનંદરાવ, અને જગદેવ એ નામના ત્રણ છોકરા હતા. શિવાજીની પછી ગાદીએ

*એવું કહેવાય છે કે વિક્રમાદિત્ય અને ભોજરાજા પોંવાર જાતના રજપુત હતા. એમ પણ કહેવાય છે કે ભોજરાજાએ પોતાની રાજધાની ઉજનમાંથી ઉઠાવી ધારમાં કરી હતી. ઈ. સ. ૫૦૦ માં પોંવારની પડતી થવા લાગી તેથી તેઓ દક્ષિણમાં પુના તરફ આવ્યા. ઈ. સ. ૧૩૬૮ માં દીલાવરખાન દિલ્હીથી ગવર્નર તરિકે ધાર આવ્યો. અને ત્યાંના હિંદુઓનાં દેવળ તોડી તેનું કાઠકામ મસીદો બાંધવામાં વાપર્યું. દીલાવરખાનનો છોકરો તેના પોતાના મરણ પછી ગવર્નર થયો. તેણે પોતાની રાજધાની ધારમાંથી ઉઠાવી મંડુમાં કરી. ઈ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબર ત્યાં ગયો ત્યારથી તે મસ્જીદની પડતી થઈ ત્યાં સુધી ધાર દિલ્હીના રાજ્યનો એક ભાગ હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પોંવાર લોકોએ રાજ્ય કર્યું હતું એમ જણાય છે.

xઆ ગામ પુનાથી ઈશાનકોણમાં ૩૦ માઈલને છેટે છે.

+તેમના વંશજો હજી સુધી મુલતાનમાં વંશપરંપરાની પટલાઈ ભોગલે છે.

આવનાર શાહુરાજના હાથ નીચે તેઓ મરેઠી લશ્કરમાં હતા. તેમણે બહુ લડાઈઓ લડી જીત મેળવી હતી. મરેઠા રાજના હાથ નીચેની આ નોકરીથી તેમના વંશજો સિંધિઆ અને હોલકર જેઓ કુત પેશ્વાની નોકરી કરતા હતા તેમના ઉપર પોતાના ઉપરીપણાનો ઉજીસુધી હક કરેછે. ઉપર અતાવેલા સંભાળના ત્રણ છોકરામાં ઉદયજી પોંવારે મોટી પદ્ધિ મેળવી. તેને કુત લશ્કરી માટી પદ્ધિ મળી એટલુંજ નહિ પણ શાહુરાજ અને તેનો પ્રધાન બાજીરાવ પેશ્વા તેની સાથે માનપૂર્વક વર્તવા લાગ્યા.

ઉદયજીએ પેશ્વાને કંઈ કારણસર નાખુશ કરવાથી પેશ્વાએ તેને ૬ કર્ષો. જોડે તેના વંશજો આજ પણ મુલતાનના પટેલ છે તો પણ તેમનું નામ ઇતિહાસમાં આવતું નથી. ઉદયજીને કેદ કર્યા પછી તે કુટુંબની સરદારી તેનો બાઈ આનંદરાવ, જે કેપોરાનો પટેલ હતો, તેને આપી. આ સરદારને ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં માળવા અને ગૂજરાતની ઉપજનો મરેઠાનો ભાગ ઉધરાવવાની સત્તા મળી. આખરે તે ધારમાં વસ્યો અને આ પ્રગણું અને તેને લગતો મુલક અને પડોશી રજપુત સરદારોની ખંડણી, તેના અને તેના કુટુંબના બરણ પોષણને માટે તેને આપવામાં આવી. આનંદરાવ પોંવાર ઈ. સ. ૧૭૪૯ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો છોકરો જસવંતરાવ પોંવાર પહેલો ગાદીએ બેઠો. જસવંતરાવ પોંવારે “ધારનો રાજ” એવી પદ્ધિ પહેલ પહેલી મેળવી. તે ધણો જોરાવર અને ઉદાર હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં તે પાણીપતની નાશકારક લડાઈમાં મરણ પામ્યો.

તેની પછી તેનો ત્રણ વરસનો છોકરો ખંડેરાવ પોંવાર ગાદીએ બેઠો. તેની કાચી ઉમરને લીધે હોલકર અને સિંધિઆએ તે રાજ્ય ઉપર વારંવાર હુમલા કરી ધણું નુકસાન કર્યું. કમનસીબે રઘુનાથરાવ પેશ્વાને તેના શત્રુઓએ ધણો હેરાન કરવા માંડ્યો, તેથી ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં તેની પટરાણી અને કુટુંબને ધારમાં આશરો લેવા મોકલ્યાં. અહીં આનંદીબાઈને બાજીરાવ નામે જોકરાનો જન્મ થયો. આથી રઘુનાથરાવના સઘળા દુશ્મનો તેના વારસ બાજીરાવને પકડવા માટે ધારમાં એકઠા થયા. ખંડેરાવ પોંવારે આ વખતે રાજકારભારની લગામ પોતાને હાથ લીધી હતી. તેણે રઘુનાથરાવને મદદ કરી હતી તેથી દુશ્મનોએ તેના

રાજ્ય ઉપર હુમલો કરી તે લઈ લીધું; પણ જ્યારે તેણે આનંદીબાઈ અને તેના છોકરાને તેમને સ્વાધીન કર્યો ત્યારે તે રાજ્ય તેને પાછું સોંપવામાં આવ્યું. આ પછી થોડે વખતે ખંડેરાવ પોંવાર પોતાની ૨૧ વર્ષની ઉમરે ઈ- સ. ૧૭૮૦માં મરણ પામ્યો. તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી, જે ગોવીંદરાવ ગાયકવાડના દીકરી હતી તે ગર્ભવંતી હતી. છ મહિના પછી એ રાણીને વડોદરા મધ્યે આનંદરાવનો જન્મ થયો.

આનંદરાવ ઈ. સ. ૧૭૯૭ સુધી વડોદરે રહ્યો. આ વખતે તેની ઉમર ૧૭ વર્ષની હતી. જ્યારે તે રાજ સત્તા પોતાને કબજે લેવા ગયો ત્યારે તેનો વજીર રંગરાવ ઉરેકર, જે તેની ગેરહાજરીમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો તે સામે થયો, પણ આખરે દારીને હોલકરના રક્ષણ નીચે જતો રહ્યો. હોલકરે આનંદરાવનો મૂલક ભૂટ્યો અને ઉગડ કર્યો. પણ આથી તે દાવાનનું કંઈ વળ્યું નહિ, તેથી તે દોલતરાવ સિંધિઆ પાસે જતો રહ્યો, અને ધારના મુલક ઉપર હુમલો કરવાને તેને લલચાવ્યો. દોલતરાવે તેના મૂલક ઉપર અડાઈ કરીને સાત વર્ષની અંદર કેટલોક મૂલક અને પૈસાની બારે રકમો લીધી.

જે વરસ પછી સિંધિઆના એક સરદાર સંભાળ જંગે ધાર ઉપર હુમલો કર્યો. આ વખતે બેદનુર આગળ લડાઈ થઈ, તેમાં સંભાળ જંગ હાર્યો. તેણે ધારનો મુલક લઈ લીધો; પણ જો આનંદરાવ ૩૭૫૦૦૦) આપે તો મુલક પાછો આપવા કહ્યું. પણ તે પાછો મેળવતાં પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં આનંદરાવ *મરણ પામ્યો.

આનંદરાવના મરણ પછી રાજસત્તા તેની વીધવા સ્ત્રી મનાબાઈએ પોતાને હાથ લીધી. તે તે વખતે ગર્ભવંતી હતી. થોડા વખતમાં તેને એક છોકરાનો જન્મ થયો. તેનું નામ તેણે રામચંદ્રરાવ પોંવાર પાડ્યું. પછીથી થોડે વખતે તે રાજ સત્તા પોતાને હાથ લેવાને ધાર ગઈ. પણ મોરારીરાવ તેની સામે થયો તેને તેણે દ્રઢતાથી વડોદરેથી લશ્કર મંગાવી હરાવી તે રાજ્ય પોતાને કબજે કર્યું. એટલામાં બાળરાજ રામચંદ્રરાવ મરણ પામ્યો. પણ તેણે હોલકર અને સિંધિઆની સલાહ લઈ

આ મરણવિષે એમ કહેવાય છે કે તેને તેની બિને ઝેર દઈ માર્યો. આ બિને રાજસત્તા પોતાને હાથ લેવાને પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને કોઈએ મારી નાખી.

પોતાની ખેનના છોકરાને દત્તક લઈ તેનું નામ રામચંદ્ર પાડ્યું. તેણે ઘણી બહાદુરીથી અને દૃઢતાથી પોતાનું રાજ્ય મરેઠા અને પીંઢારા લોકના હુમલામાંથી બચાવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૧૬માં ધારનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડ સરકારના રક્ષણ નીચે આવ્યું, અને જે મુલક તેણે ખોયો હતો તે તેને પાછો અપાવ્યો.

બે વર્ષમાં ધારના મુલકમાં ધાર, ખેદનોર, નલચ એટલાં પ્રગણ્યાં હતાં. તેને બરસીખાના મુલક માટે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર પાસેથી દર વરસે ૧૧૦૦૦૦ (એક લાખ દશ હજાર) મળે એવો કરાવ થયો. ઈ. સ. ૧૮૨૧માં અલીમોહનની ખંડણી ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સ્વાધીન કરી. ઈ. સ. ૧૮૧૬માં વાંસવાડા અને ડુંગરપુરના રજપુત રાજ્યોની ખંડણીનો હક ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપ્યો. ઇંગ્લેન્ડ સરકારના વચ્ચે પજા પછી ધારના રાજ્યમાં ઘણો સુધારો થયો. બાપુ ગોખલે નામના એક બહાદુર અને અનુભવી માણસને દીવાન નીમવામાં આવ્યો. તેના વખતમાં દેશમાં સલાહસંપ થયો. તેણે ખરચમાં ઘણો ઘટાડો કર્યો અને આઠ વર્ષ ઉપર જેના ઉપજ ૩૨૦૦૦૦ (વીશ હજાર)ની હતી તે વધારીને ઈ. સ. ૧૮૨૦માં ૨૬૭૦૦૦ કરી. ઈ. સ. ૧૮૨૧માં રાજા રામચંદ્ર પોમાર જે તે વખતે બાર વર્ષનો હતો તેણે દોડતરાવ સિંધિઆની બત્રીજી અનપૂર્ણાબાઇ સાથે લગ્ન કર્યું. આ વખતે ગ્વાલીઅરમાં ઘણી શોભા થઈ રહી હતી. અને તેથી બંને રાજ્યના અમીર ઉમરાવ ઘણા ખુશી થયા. આ વખતે દેકતનનો મુલક જેની ઉપજ દર વરસે ૩૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ)ની હતી તે કન્યાને કન્યાદાનમાં આપવામાં આવ્યો હતો.

ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સાથે સલાહ થઈ ત્યારથી ધારમાં સલાહ સંપ આપવા કરતો હતો. પણ ઈ.સ. ૧૮૩૨માં યુએતરાવ, જે મોરારીરાવનો છોકરો અને ધારનો પહેલો રાજા જસવંતરાવ પોંવાર જે પાણીપતની લડાઈમાં મરણ પામ્યો હતો તેનો પૌત્ર હતો. તેણે ગાદીને માટે હક કર્યો. તેને બીજા લોકોએ મદદ કરી હતી. અને તેમણે રાજ્યમાં બારે છૂટ ચલાવી અને તે એટલે સુધી કે આખરે ધારના રાજાને ઇંગ્લેન્ડની મદદ માગવી પડી. ઇંગ્લેન્ડ વચમાં પજા અને યુએતરાવને પોતાના હક પાછા ખેંચી લેવાને જરૂર પાડી. પણ તે જીવે ત્યાં સુધી દર મહિને ૩૨૦૦)નું પેન્શન બાંધી આવ્યું.

(૧૪૦)

રાજા રામચંદ્ર પોંવાર ઈ. સ. ૧૮૩૩માં મરણ પામ્યો. તેને કંઈ વારસ નહિ હોવાથી તેની પીઠવા સ્ત્રીએ મહાવરાવ પોંવાર, જે તે કુંડુ-ખનો ફરનો સગો હતો અને મુલતાનમાં રહેતો હતો તેને ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સલાહથી દત્તક લીધો. આ છોકરાને ઈ. સ. ૧૮૩૪માં રાજ્યભિષેક કરવામાં આવ્યો. તે વખતે તેણે જસવંતરાવ પોંવાર ખીન્ને એવું નામ ધારણ કર્યું. જસવંતરાવ પોંવાર ૨૪ વર્ષ રાજ કરી ઇ. સ. ૧૮૫૭માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો ભાઈ આનંદરાવ ત્રીન્ને જે તે વખતે ૧૩ વર્ષનો હતો તે ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં ધારના બચ્કરે બળવો કર્યો અને બળવાખોરોને મળી ગયા. આથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ધારનું રાજ્ય કબજે કરી લીધું. પણ આખરે રાજા તે વખતે કાચી ઉમરનો હતો તેથી બંધરસીયા જે ભોપાળની બેગમને સોંપવામાં આવ્યું હતું તે સિવાય સઘળો મુલક તેને પાછો સોંપવામાં આવ્યો. પણ જ્યાં સુધી રાજા પાકી ઉમરનો થયો ત્યાં સુધી રાજ્યકારમાર ઇંગ્લેન્ડે પોતાને હાથ રાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૪માં રાજા પુષ્પ ઉમરનો થવાથી રાજ્યનો કુલ અધિકાર તેને સોંપવામાં આવ્યો. એવી શરતે કે રાજ્યમાં ચાલતો વહીવટ જાડ રાખવો અને ગવર્નર જનરલ જે એજન્ટ નીમ્યો હોય તેને પુછ્યા વગર કંઈ ફેરફાર કરવો નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૭૧ના માર્ચ મહિનામાં હીઝ્હાઈનેસ મહારાજા આનંદરાવ પોંવાર ત્રીન્ને પ્રીન્સ એલ્ફ્રેડેસને માન આપવાને ઈંદોર પધાર્યા હતા અને પ્રીન્સ એલ્ફ્રેડેસના માન ખાતર હોલકર મહારાજે જે દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં હાજર હતા. તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ના રોજ જ્યારે રાણી વિક્ટોરીઆએ “એમગ્રેસએલ્ફ્રેડીઆ” એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો ત્યારે દિલ્હીમાં લૉર્ડ લીટને પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો તે વખતે તે દિલ્હી પધાર્યા હતા. આ મોટા પ્રસંગે ધારના રાજાને મહારાજાનો ખિતાબ મળ્યો અને સ્ટાર એલ્ફ્રેડીઆના નાઈટ કમાન્ડર બનાવામાં આવ્યા. હીઝ્હાઈનેસ મહારાજા ખુશમીનજી, દયાળુ અને સુધારો કરવાને ધણા ઈન્તેજાર છે. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને પુરા ૫૦ વરસ થવાથી તેની ખુશાલીમાં હિંદુ-સ્થાનમાં જ્યુબિલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ધારના મહારાજાએ પણ સારો ભાગ લઈ પોતાની મહારાણી તરફની રાજ

ભક્તિ બતાવી આપી હતી અને તે દિવસે પોતે ૧૫ ઉદાઘ્યાને છૂટા કર્યા.

હીઝહાઈનેસ મહારાજ શ્રી આનંદરાવ પોંવાર કે. સી. એસ. આઈ. ને દત્તક લેવાનો હક છે. મહારાજની ઉંમર ૪૪ વર્ષની છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે અને તે ઇંગ્લિશ છાવણીમાં જાય સારે લશ્કરી સલામતી અને ૧૫ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે. અહિંના લશ્કરમાં ૨૭૬ ઘોડેસ્વાર, ૮૦૦ પાયદલ, બે લડાઈની તોપ અને ૨૧ ગોલંદાજ છે.

ધાર—એ રાજધાનીનું શહેર છે. અને તે મૌથી બરોડના રસ્તા પર મૌથી પશ્ચિમમાં ૩૩ માઈલ અને બરોડથી પૂર્વમાં ૧૮૩ માઈલને છેટે છે, આ શહેરની આસપાસ કોટ છે. તેમાં સારાં સારાં મકાન આવેલાં છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રાતા પથ્થરથી બાંધેલી બે ખવાઈ ગએલી મસીદો છે. આ શહેરમાં નાનાં મોટાં ૧૦ તળાવ છે. શહેરની બહાર મેદાનમાં ૪૦ ફુટ ઉંચો એક કિલ્લો છે, તેની આસપાસ ૩૫ ફુટ ઉંચાઈનો કોટ છે. અને તેના ઉપર ચાર ગોળ અને બે ચોખંડા મીનારા છે. જેમાંનાં મોટા ઉપર રાજાનો મહેલ છે. દરવાજો પશ્ચિમ તરફનો છે. શહેરની ઉંચાઈ દરોઆની સપાટીથી ૧૯૦૦ ફુટ છે. તેમાં વસ્તી આશરે ૧૫૦૦૦ માણસની છે; તેમાં ૧૧૦૦૦ હિંદુ ૩૦૦૦ મુસલમાન અને બીજી પરચુ-રણ જાતો છે. આ શહેરમાં ટપાલ ઓફીસ, દવાખાનું અને અફીણ તોળવાનો સાંચો છે.

દેવાસ.

આ રાજ્ય માળવાના દક્ષિણ ભાગમાં છે. તેમાં બે રાજકુત્તા છે અને તે પોંવાર જાતના રજપુત છે. તે બંને મહારાવરાજાની પદ્ધતી ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે તથા વાઘ્ય અને અગ્નિકોણે સિંધિઆં સરકારનો ઉજ્જણ પ્રાંત અને નૈરલકોણે તથા પશ્ચિમે હોલકર સરકારનો ઇંદોર પ્રાંત છે. આ રાજ્યમાં ૨૫૭૬ ચોરસમાઈલ જમીન ૨ શહેર અને ૪૫૫ ગામ તથા તેમાં આશરે ૧૪૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વારસિક ઉપજ ૩૬૦૦૦૦૦૦ (છ લાખ)ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—ઉત્તર તરફનો ભાગ સપાટ તથા આબાદ અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ વિધ્યાદ્રિ પર્વતને લીધે ડુંગર તથા ઝાડીથી ભરપૂર છે. કાળીસિંધ તથા ક્ષીપ્રા નદીનાં મુળ આ મુલકના દક્ષિણ ભાગમાં છે. હવા ગરમ છે. જમીન એકંદરે સારી અને રેસાળ છે. તેમાં ડાંગર, ઘઉં, બાજરી, કપાસ, તમાકુ, ખસખસ, કઠોળ, અફીણ અને ચેરડી વગરેના નિપજ થાય છે. જનવર—વાઘ, વર, ચિત્રા હરણ, સાબર વગરે ફાડી ખાનારા જનાવર ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. ગામ પશુ, ગાય, બળદ, ભેંસો અને પાડા હોય છે. લોક—રજપુત, મરેઠા, પીંદારા, અને બીલ વગરે છે. મુખ્ય શહેર દેવાસ છે એ રાજધાનીનું શહેર છે. આ રાજ્યમાં એ રાજા છે તે દેવાસમાં રહે છે અને તે ખંને મળીને કારભારી નામે છે તેની મારફત કારભાર ચાલે છે. આ શહેર ઉજનના રેલવે સ્ટેશનથી અમીકોણમાં ૩૫ માઇલ અને ઇંદોરના રેલવે સ્ટેશનથી ઈશાનકોણમાં ૨૦ માઇલને છેટે છે. દત્તકની સનદ—આ રાજ્યને માટે જો પછાડી કુંવર વારસ ન હોયતો વગર નજરાણા આપે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનદ ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી મળેલી છે. વર્ષ ૧૮૭૭ ની સાલમાં કેસરેહિંદ તરફથી સેનશાહી વાવટો પણ મળ્યો છે.

ઈતિહાસ—દેવાસના રાજકર્તા પોંવાર જાતના રજપુત છે. તેમનો મુળ પુરૂષ સંભાજી નામે પટેલ હતો. તેને કીશ્નાજી નામે એક છોકરો હતો. કીશ્નાજીને બાબાજી, રાયજી અને ફરજી નામે ત્રણ છોકરા હતા. આમાંના બાબાજીને સંભાજી અને કેલુજી નામે બે છોકરા હતા. આ બે છોકરા શિવાજી અને શાહુરાજના વખતમાં લશ્કરના ઉપરી હતા. એમાંનો મોટો સંભાજી ધારના રાજકર્તાનો વડીલ છે. કેલુજીને કીશ્નાજી, તુકાજી, જીવાજી અને માતજી નામે ચાર છોકરા હતા. આ ચારમાંના તુકાજી અને જીવાજી બાહુરાવ પેશ્વાની સાથે ઈ. સ. ૧૭૨૫-૨૬માં માળવામાં ગયા. અહિં તેમને દેવાસ, સારંગપુર, આલોટ અને બીજાં પરગણાં જેની ઉપજ ૨૪૨૬૦૦૦ ની હતી તે મળ્યાં; પણ તેમને ૩૨૬૦૦૦૦ ફેટલાક ગીરાસી-આ સરદારોને આપવા પડતા. આ પછી થોડે વખતે તેમને બુદેલખંડ-માંનું હેમરપુર અને દોઆબમાંનું કંડોળા પરગણું અને બીજી કંડલોક મુલક આપવામાં આવ્યો.

આ મુલક તેઓ ઝાઝો વખત ટકાવી શક્યા નહિ કારણ કે બંને બાઈ વચ્ચે તકરાર થઈ તેથી તેમણે તે મુલક વહેંચી લીધો. પણ આગળ જતાં તેમના વંશજોએ તે જોડી દીધી. તુકાજી અને જીવાજીના વારસોના વખતમાં તે રાજ્ય ઉપર સિંધિઆ, હોલકર અને પીંઢારા લોક ચડાઈ કરતા અને તેમને અને તેમના રૈયતને ઘણું દુઃખ દેતા. આ અરસામાં તેઓએ હેમરપુરા અને કડોળાનાં પ્રગણાં ખોળ્યાં. વળી સિંધિઆએ તેમનું સારંગપુરનું પરગણું લઈ લીધું, પણ ઈ. સ. ૧૮૧૭-૧૯ માં જ્યારે પીંઢારા સાથેની લડાઈનો છેડો આવ્યો ત્યારે પાછું આપ્યું.

તુકાજી પહેલાના વંશજો દેવાસની વડી શાખાના રાજકર્તા છે. તુકાજીને કંઈ વારસ નહિ હોવાથી તેણે પોતાના મોટા ભાઈના પૌત્ર ક્રીશ્નાજીને દત્તક લીધો. ક્રીશ્નાજીને કંઈ વારસ નહોતો તેથી તેણે પોતાના ભાઈના છોકરા તુકાજીને દત્તક લીધો. તુકાજી ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો દત્તક લીધેલો છોકરો રખમનગડરાવ, જે ખાસે સાહેબના નામથી ઓળખાતો હતો તે ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૬૦માં મરણ પામ્યો. તેણે ક્રીશ્નાજીરાવને દત્તક લીધેલો હતો તે તેના પછી ગાદીનો વારસ થયો. ક્રીશ્નાજી તે વખતે કાચો ઉમરનો હતો તેથી રાજકારભાર તેને સોંપ્યો નહિ; પણ જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તે પુખ્ત ઉમરનો થયો ત્યારે તેને કુલ અખતીઆર સોંપ્યો.

હીઝહાઈનેસ રાજા ક્રીશ્નાજીરાવ પોંવાર ખાખાસાહેબનાં લગ્ન હીઝહાઈનેસ મહારાજા સિંધિઆની કુંવરી વેરે થયાં છે. તેમને ૧૫ તોપનું માન મળે છે. આ રાજાના લશ્કરમાં ૮૭ ઘોડેસ્વાર, ૫૦૦ પાયદળ અને પોલીસ અને ૧૦ તોપ છે. રાવપાંડુરંગ તાતીઆગોરી દેવાસની વડી શાખાના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ હતા તેમને તા. ૧ જાનવારી સને ૧૮૭૮ ના રોજ રાવઅહાડુરનો ખિતાબ મળ્યો છે.

જીવાજીના વારસો દેવાસના રાજ્યની બીજી શાખાના રાજકર્તા છે. જીવાજીને સદાશીવ અને આનંદરાવ નામે બે છોકરા હતા. આમાંના મોટા સદાશીવના કુંવર રૂકમાનું મરણ થવાથી આનંદરાવ ગાદીએ બેઠો. આનંદરાવ પછી તેનો છોકરો હેમતરાવ ગાદીએ બેઠો. તે કંઈ પણ વારસ વગર મરણ પામ્યો, તેથી કેલોજીના નાના છોકરા મોનાજીના પૌત્ર નીલકંઠરાવને તેને દત્તક લીધો હતો તે ગાદીએ બેઠો. તે જ્યારે

(૧૪૪)

ગાદીએ બેઠા ત્યારે તેણે પોતાનું નામ ફેરવીને આનંદરાવ નામ ધારણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં તે કંઈ પણ વારસ વગર મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો દત્તપુત્ર હેમતરાવ ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મરણ પામ્યો તેની પછી તેનો બેકરો નારણરાવ પોંવાર ઉદ્દે દાદાસાહેબ ગાદીએ બેઠો. તે દ્વારો ઉમરનો હોવાથી રાજ્ય કારભાર ગોવિંદરાવ રામચંદ્ર મજાવતો હતો.

હીઝલાઈનેસ નારણરાવ બહાદુરે ઇંદોરમાં પ્રિન્સઓફવેલ્સની મુલાકાત લીધી હતી અને હોલકર માહારાજે પ્રિન્સને માન આપવા માટે દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં હાજર હતા. તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ના રોજ રાણી વિક્ટોરીઆએ “એમ પ્રેસ ઓફ ઈન્ડીઆ” એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો તે વખતે દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં રાજા નારણરાવ બહાદુર ગયા હતા.

મહારાજાએ ઇંદોરની રાજકુમાર કૌલેજમાં ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ કર્યો છે. તેમને ૧૫ તોપનું માન મળે છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૨૩ ઘોડેસ્વાર અને ૫૦૦ પાયદલ અને પોલીસ છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં દેવાસનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડ સરકારના રક્ષણ નીચે સેવામાં આવ્યું. તે વખતે તુકાજ અને આનંદરાવ ત્યાં રાજ કરતા હતા. આ વખતે તેમની સાથે સલાહ થઈ તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેમને દેવાસ, ગુરગયા, બાગવડ અને બીગના વડના રાજ તરીકે કબ્જા કર્યો અને દેવાસના સરદારોએ બીજા રાજ્યો સાથેનો વહેવાર બંધ કર્યો અને હમિશને માટે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રાખવા કબ્જા કર્યું અને આ લશ્કરના ખર્ચને માટે રૂ. ૩૫૬૦૦ આપવા ઠર્યા. વળી સિંધિઆ સરકારે તેમનું સારંગપુરનું પરગણું લઈ લીધું હતું તે જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૧૭-૧૮માં પીઠારી લડાઈનો છેડો આવ્યો ત્યારે પાકું અપાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૨૮માં દેવાસના રાજાએ બાગવડનું પરગણું સારી રીતભાત દાખલ કરવાને ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપ્યું. પણ ત્યાં વહિવટ કરતાં જો ખર્ચ થાય તે કાપતાં વધુ રૂ. ૩૬૬૦૦)ની પેદાશ તેમને મળતી. દેવાસના રાજાએ ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સારી મદદ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૨માં તેમને દત્તક લેવાની સનદ મળી.

(૧૪૫)

હીઝહાઈનેસ કીશ્રાઁરાવ પોંવાર બાબાસાહેબ અને હીઝહાઈનેસ નારણરાવ પોંવાર, દાદાસાહેબને સરખો હક અને હોદ્દો છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે. અને તેઓ ઇંગ્લેન્ડ છાવણીમાં જાય તે વખત લશ્કરી સલામતી અને ૧૫ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે. તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને ૫૦ વરસ થવાથી તેની ખુશાલીમાં હીંદુસ્થાનમાં જ્યુબીલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં બંને શાખાના રાવરાજાએ સારો ભાગ લઈ પોતાની મહારાણી તરફની રાજભક્તિ દેખાડી આપી હતી.

દેવાસ—એ રાજધાનીનું શહેર છે. તે ઇંદોરથી ઈશાનકોણમાં ૨૦ માઈલને છેટે છે. રાજ્યના બંને સરદારો શહેરમાં જુદા જુદા મહેલમાં રહે છે. વસ્તી ૧૨૦૦૦ માણસની છે. શહેરમાં પોસ્ટ ઓફીસ, પરદેશીઓને ઉતરવા માટે એક બંગલો અને દવાખાનું છે. શહેરથી વાવ્ય કોણમાં ૩૦૦ ફૂટ ઉંચી એક ટેકરી છે તેના ઉપર આમુડા દેવીનું એક મંદીર છે. વળી તે ટેકરી ઉપર મહાદેવનું દેવળ અને તળાવ છે.

દતીઆ.

આ રાજ્ય બુદેલખંડના વાવ્ય કોણ તરફના છેવાડા ભાગપર સિંધિઆ સરકારના ખાસ ગ્વાલીયર પ્રાંતના અગ્નિકોણમાં અને ઝાંસી જીલ્લાની ઉત્તરમાં છે. તેના રાજકર્તા બુદેલા જાતના સૂર્યવંશી રજપૂત અને તે મહારાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે સીમા—આ રાજ્યના ઈશાન કોણમાં સંપથર સંસ્થાન, દક્ષિણે ઝાંસીનો મુલક અને પશ્ચિમે સિંધ નદી આવેલી છે. આ રાજ્યમાં ૮૫૦ ચોરસ માઈલ જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૪ ગામ અને વસ્તી ૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦ (દશ લાખને આસરે થાય છે. દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ધાણુંકરીને જામો નીચો અને જ્યાં ત્યાં વેરાતી ડુંગરીઓ છે; તોપણ ઈશાનકોણ તરફનો ભાગ સપાટ છે. અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ ટેકરા ટેકરીવાળો છે. નદી. સિંધ એ આ રાજ્યના નૈઋત્યકોણ તરફથી નીકળી આ રાજ્યની હદ છોડી પછી જમનાં નદીને મળે છે. પાણીની આવદાની સારી છે. હવા ગરમ અને સુખદાયક છે. જમીન રસાળ છે તેમાં ઘઉં, આમરી, જુવાર,

કપાસ શેરડી, ગળી અને કઠોર તથા તલ વિગેરેની નિપજ થાયછે. જન-
નવર—ગામ પશુમાં ગાય, બળદ, બેશો અને ઘેટાં લોક ઉછેરે છે. લોક
ધાણુંકરીને રજપૂત, બુંદી, આહીર, મરેઠા અને યુર્જર વગેરે છે.

મુખ્ય શહેર દત્તીઆ એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજકર્તા મ-
હારાજ રહેછે. એ શહેર ગ્વાલ્હીઅરથી અગ્નિકોણમાં ૪૦ મૈલ અને
ઝાંસીથી ઉત્તરમાં વાવ્યકોણ તરફ ૨૦ મૈલને છેટે છે. દત્તકની સનદ—
આ રાજ્યને માટે જે પછાડી વારસ પુત્ર ન હોય તો વગર નજરાણાં
આપે હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનદ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફ-
થી મળેલી છે. તેમજ કેસરેહિંદ તરફથી ઈ. સ. ૧૮૭૭માં શેનશાહી
વાવટો પણ મળ્યો છે.

ઇતિહાસ—દત્તીઆના રાજા અને હરયા અથવા તેહરીના રાજા
એક વંશના છે. અને તેઓ જાતે સૂર્ય વંશી બુદ્ધલા રજપૂત છે. દત્તી-
આનું રાજ ઈ. સ. ૧૭૩૫માં તેહરીના રાજથી શુદ્ધ પડ્યું હતું. આ
રાજ્ય ઈ. સ. ૧૮૦૨માં વસાઇની સલાહથી અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું.
તે વખતે ત્યાં પરીચીત નામે રાજા રાજ કરતો હતો. તેની સાથે ઈ. સ.
૧૮૦૪ માં સલાહ કરવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં પેશ્વાને પદબદ્ધ ક-
ચી પછી રાજા પરીચીતને તેની નીમકહલાલીને માટે ઇંગ્લેન્ડે તેને સિંધ
નદીની પૂર્વ તરફનો મુલક આપીને તેની સાથે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ફરીથી
સલાહ કરી. રાજા પરીચીત ઈ. સ. ૧૮૩૬માં ખીન વારસ મરી ગયો.
તેણે વિજય બહાદુરને દત્તક લીધો હતો. તેને ઇંગ્લેન્ડ, જે કે ખેરોનીનો
દીવાન મદનસિંગ સામો થયો. તોપણ ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો.

વિજય બહાદુર ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછીતેનો
દત્તપુત્ર ભવાનીસિંગ ગાદીએ બેઠો; પણ અરજુનસિંગ ગાદીને માટે દાવો
કીધો અને તેને જે રાણી રીજાંટ હતી તેણે મદદ કરી. તેણે દેશમાં ધણું
તોફાન કરવા માંડ્યું. તેથી અંગ્રેજોએ લશ્કર મોકલી દેશમાં અંદોલસ્ત
કીધો. રાજા ભવાનીસિંગ જાતે બુદ્ધલા રજપૂત છે. અને તે ઈ. સ. ૧૮૪૫
માં જન્મ્યો હતો. હીઝાઇતેસરાવ મહારાજા ભવાનીસિંગ તા. ૧ જાને-
વારી સન ૧૮૭૭ને રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆએ “કેસરેહિંદ એ
પદ ધારણ કર્યું તે બાબત ધાંડલીટને દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર બંધો
હતો. ત્યાં ગયા હતા. અને ત્યાં તેમને લોક દીરનો ખિતાબ અને ૧૫ તોપનું

માન મળ્યું. વળી એક યેનશાહી વાવટો પણ મળ્યો છે. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને ૫૦ વરસ થવાથી તેની ખુશાલીમાં હીંદુસ્થાનમાં જ્યુબીલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મહારાજાએ સારો ભાગ ભીવો હતો અને તેની યાદગીરીમાં પોતે રાજધાનીના શહેર દતીઆમાં કંન્યાશાળા સ્થાપી અને ચડેડા મહેસુલની મોટી રકમ માંડીવાળવા અને પોતાના રાજ્યમાં કુવા વાવ, તળાવ વિગેરે ધર્માદા કામ કરવાને ઠરાવ કર્યો. હીઝ્ઝાર્ડનેસરાવ મહારાજા બવાનીસિંગ લોકંદર બહાદુરને ફાંસીદવાનો હક છે. તેમની હાલ ૪૫ વરસની ઉમર છે મહારાજાને ૧૫ તોપનું માન મળે છે તેમને દતકનો હક મળ્યો છે આ રાજના લશ્કરમાં ૯૭ તોપો ૧૬૦ તોપ કોડનારા ૭૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૩૦૪૦ પાદલ છે.

દતીઆ—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને ત્યાં મહારાજા રહે છે. તે આગ્રેથી સાગર જવાના રસ્તાપર આગ્રેથી અમિરોલુમાં ૧૨૫ મૈલ અને સાગરથી વાવ્યકોણમાં ૧૪૮ મૈલને છેટે આવેલું છે. તે એક ટેકરીપર છે. અને તેની આસપાસ ૩૦ ફુટ ઊંચો એક કોટ છે. જોકે રસ્તા સાંકડા અને ગુંચવણીઆ છે. તોપણ શહેર સારા દેખાવનું છે. અને તેમાં ઘણાં સુંદર ઘર છે. વસ્તી ૨૮૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૨૩૦૦૦ હિંદુ, ૫૦૦૦ મુસલમાન છે. શહેરની અંદર રાજાનો મહેલ છે અને તેની આસપાસ બાગ છે. બાગની આસપાસની દીવાલમાં એક સુંદર દરવાજો છે. અને તેને દરેક ખૂણે મોસ્લાવાળા મીનારા છે. રાજાના મહેલ સિવાય આઠ ખૂણાના આકારનું એક હોજથી ઘેરાયલું મકાન છે. અને તેની આસપાસ બાગ આવી રહેલો છે આ બાગની અંદર ચાર હાથીનો બનાવેલો એક ટુવારો છે. આ હાથીની હુંડોમાંથી પાણી ઉડે છે. આ સિવાય શહેરની અંદર એક બીજો મહેલ છે. પણ તેમાં કોઈ રહેતું નથી. શહેરની પશ્ચિમે એક ત્રીજો મહેલ છે તેમાં પણ કોઈ રહેતું નથી. પણ તે તેના કદ અને મજબુતીને માટે તેમજ કોતર કામને માટે પ્રખ્યાત છે. શહેરથી ૪ મૈલને છેટે જૈનધર્મનાં દેવલો છે તે પણ કોતર કામને માટે પ્રખ્યાત છે. દતીઆની પડોશમાં પુસ્તક ખાડી છે. અને ત્યાં શિકાર પુષ્કળ મળી આવે છે. જે ટેકરીપર શહેર આવેલું છે તેની પાસે એક સરોવર છે.

(૧૪૯)

જવરા.

આ રાજ્ય ખાસ માળવા પ્રાંતના પશ્ચિમ ભાગમાં છે. તેના રાજકર્તા રોહીલા જાતના પઠાણ મુસલમાન અને તે નવાબની પદ્ધતિ ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે તથા ઈશાન કોણે સીતામૌનનું રાજ્ય પૂર્વે હોલકર સરકારનો મેલહપુર જીલ્લો, દક્ષિણે સિંધિઆ સરકારનો મુલક તથા રતલામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે પરતાપગઢનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યમાં ૮૭૨ ચોરસ માઈલ જમીન તથા ૧૦૮૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેમાં ૮૭૦૦૦ હિંદુ, ૧૩૦૦૦ મુસલમાન અને ખ્રીસ્ત પરચુરણ લોક છે. વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૩૮૦૦૦૦૦૦ (આઠ લાખ) થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક સપાટ, આબાદ અને રસાળ છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ધર્મ, ડાંગર, ખાજરી, મકાઈ, તમામ જાતનું કઠોળ, ગળી, શેરડી, તમાકુ અને ખસખસના ઊંડની નિપજ થાય છે. મુખ્ય નદી ક્ષીપ્રા તે પૂર્વે સરહદ ઉપર છે. લોક—રજપૂત, બીલ અને પરચુરણ જાતના હિંદુ તથા મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર જવરા એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં નવાબ સાહેબ રહે છે. આ શહેર આ રાજ્યના પશ્ચિમ ભાગમાં છે તથા તે રેલવેસ્ટેશન છે. આ રાજ્ય હોલકરનું ખંડીયું રાજ્ય છે અને નવાબને ગાદીએ બેસતી વખતે હોલકરને ૩૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) નજરાણાના આપવા પડે છે. જોકે આ રાજ્ય હોલકરનું ખંડીયું છે તોપણ તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સત્તા નીચે છે. નવાબને લશ્કરના ખર્ચને માટે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ૩૨૬૧૬૦૦ આપવા પડે છે. ૬-કની સનદ—આ રાજ્યને માટે જો પઠાડી વારસ શાહજાદો ન હોય તો મુસલમાન સીરસ્તા પ્રમાણે વગર નજરાણાં આપે દત્તક લેવાની સનદ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી મળી છે. તેમજ ઈ. સ. ૧૮૭૭ની સાલમાં નામદાર ડેસરેહિંદ તરફથી સેન સાહી વાવટો પણ મળ્યો છે.

ઈતિહાસ—જવરાનું રાજ્ય પ્રખીઆત અમીરખાનના સાળા બકુરખાને સ્થાપ્યું હતું. તે ૧૮મા સદીની આખરે રોહીલખંડમાં જન્મ્યો હતો. તેના આપદાદા અકુગાન જાતના પઠાણ હતા. ઈ. સ. ૧૭૯૮માં જ્યારે અમીરખાન હોલકરના હાથ નીચે સરદાર થયો ત્યારે તે તેને (અમીરખાનને) જઈ મળ્યો અને પોતાની ખુદી અને બહાદુરીથી પ્રખીઆત થયો. ઈ. સ. ૧૮૦૮માં જ્યારે જસવંતરાવ હોલકર ગાંડો થયો. ત્યારે

અમીરખાન, જેનો તે (જાફરખાન) સાજો થતો હતો તેણે તેને ઇંદોરનો રાજ્ય કારભાર સલાવવાને માટે જે રીજન્સી કાઉન્સીલ નિમી હતી તેનો મેમ્બર બનાવ્યો. આ રીજન્સીમાં મયતરાજની રાણી તુલસીબાઈ હતી. જાફરખાનને અને આ બાઈને બનવું નહોતું તેથી તે લશ્કર બંધને બંધ વરે ગયો અને ત્યાંના લોકને લૂગી લીધા. આ ઉપરથી મરેઠાઓએ એક લશ્કર મોકલ્યું. પણ જાફરખાને પોતાના બંને અમીરખાનની મદદથી મરેઠાને હરાવી પાછા કાઢ્યા. આથી કરીને પઠાણ લોકની ચડતી થઈ. આ પછી અમીરખાન રજપૂતાણા બહારી ગયો અને જાફરખાન બાગ-રાજ્ય મલ્હાવરાવનો વાલી થયો. તેણે ગંગરાવના શહેર તરફ કુચ કરી જેથી તુલસીબાઈને નાશી જવું પડ્યું.

મહાદેવપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં જાફરખાન ઇંગ્લેન્ડના તરફ હતો. આ લડાઈમાં હોલકરનું લશ્કર હાર્યું. આખરે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં મંદીસર આગળ સલાહ થઈ. આ સલાહથી સુજીત મલ્હારગઢ, ટોળ, મંડાવલ, જાવરા અને બરોડ પરગણાં જે મહારાજા હોલકરે જાફરખાન ને બક્ષિશ આપ્યાં હતાં તેના સરદાર તરીકે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને કબુલ કર્યો. આ વખતે અમીરખાને, જે મુલક જાફરખાનને બક્ષિશ કરવામાં આવ્યો, તેને માટે હક કર્યો અને કલું કે જાફરખાન મારો એજન્ટ હતો. તપાસ કરતાં એમ માલમ પડ્યું કે હોલકરના રાજ્ય કારભારનો તે મેમ્બર હતો અને અમીરખાનને લીધે તે દાખલ થયો હતો. પણ ઈ. સ. ૧૮૧૭ ની લડાઈ પછી બંધ પડ્યો હતો તેથી અમીરખાનનો દાવો રદ કર્યો.

જાફરખાન ઈ. સ. ૧૮૨૫માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો નવાબ ગોસ મહમદખાન ગાદીએ બેઠો. તે કાચી ઉમરનો હતો. તેથી રાજ કારભાર જાફરખાનની માટી વીધવા બેગમ અને તેનો જમાઈ જહાંગીરખાન ઇંગ્લેન્ડ સરકારના હુકમથી સલાવતા હતા પણ બે વરસની અંદર રાજ્યમાં એટલેસુધી ગેરવહીવટ ચાલ્યો કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તે બેગમને જસેડવાની જરૂર પડી. અને એવો હરાવ કર્યો કે ગોસમહમદના મરણ પછી જાફરખાનના નર વારસો ગાદીપર બેસે. નવાબ ગોસ-મહમદખાને ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે સારી મદદ કરી હતી. તે ઈ. સ. ૧૮૬૫માં મરણ પામ્યો તેની પછી તેનો ૧૧ વરસનો છોકરો મહમદ ઈસ્માએલખાન ગાદીએ બેઠો તે હાલનો નવાબ છે. નવાબની બા-

સ્થાવરસ્થામાં રાજ્ય કારભાર એક વજર ચલાવતો અને તે માળવાના પોલીસીકલ એજન્ટના હાથ નીચે હતો. આ અરસામાં ટોંકનો નવાખ જે મયત નવાખની મોટી ભેગમનો આરમાઈ ભાઈ હતો તેણે રાજ્યને માટે હક કર્યો. પણ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તે રદ કર્યો. હીઝાહનેસ નવાખ મહમદ ઇસ્માએલખાન સાહેબ ખલાફુરે ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો. નવાખ ઇ. સ. ૧૮૭૬માં પ્રિન્સમ્મોફવેસ્સને માન આપવાને ઇંદોર ગયા હતા. તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ ને રોજ જ્યારે રાણી વિક્ટોરીઆએ ઍમપ્રેસ ઍફ ઇન્ડિઆ એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો ત્યારે દિલ્લીમાં લોર્ડ લીટને જે આદર્શાદી દરબાર ભયો હતો ત્યાં તે ગયા હતા. નવાખને દત્તક લેવાનો હક મળ્યો છે. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ ની સાલમાં મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને ૫૦ વર્ષ થવાથી તેની ખુશાલીમાં હીંદુસ્થાનમાં જ્યુબીલી નામનો મહોત્સવ પામવામાં આવ્યો હતો તેમાં અહિના નવાખ સારો ભાગ લીધો હતો. તેમણે જ્યુબીલીને દિવસે કેટલાક કેદીને છૂટા કર્યા અને શહેરમાં રોશની કરાવી તથા દાડખાનું ફોડું હતું. તેમને પોતાની હદના લોક ખુબ કરે તો દેહાંત શીક્ષા કરવાનો હક છે. નવાખ સાહેબની હાલ ૩૫ વરસની ઉમરછે. તે જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ છાવણીમાં જાય ત્યારે તેમને લશ્કરી સલામતી અને ૧૩ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

હજરત નુરખાંન રાજ્યનો કારભારી હતો. તેમને તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ ને રોજ દીલ્લીમાં જે આદર્શાદી દરબાર ભયો હતો ત્યાં સ્ટાર મ્મોફ ઇન્ડિઆના કંપેની અનનો માનવંતો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો.

આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૫ તોપ, ૬૬ તોપ ફોડનારા, ૧૨૧ ઘોડે-સ્વાર, ૨૦૦ પાયદળ, ૨૦૦ ઇન્ફન્ટ્રી પાયદળ અને ૪૬૭ પોલીસ છે.

જાવરા—એ રાજ્યધાનીનું શહેર છે અને તે રેલવે સ્ટેશન છે. તે પીરીઆ નદીપર આવેલું છે. વસ્તી ૨૦૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૧૦૦૦૦ હીંદુ નવ હજાર મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ છે. આ શહેર અગાઉ એક કાકોરનું હતું અને હજુ તેના વંશજ ત્યાં રહે છે. અને તેમને પેનસન મળે છે. આ શહેરની આસપાસ એક પથરનો કોટ છે. આ શહેર રતલામ અને પ્રતાપગઢ સાથે જોડાયેલું છે. તે રતલામથી ૨૦ માઈલ

અને પ્રતાપગઢથી ૩૨ માઈલ છે. અહીં અફીણ તોળવાનું કારખાનું, પોસ્ટ અને તારખાનું નીશાળ અને દવાખાનું છે. તેદરિઆ સપાટીથી ૧૪૫૦ ફૂટ ઉંચું છે.

રતલામ.

આ રાજ્ય ખાસ માળવાના નૈઋત્યકોણ તરફના ભાગમાં છે. તેના રાજકર્તા જાતે રાઠોડ રજપૂત અને તે મહારાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. સોમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે જાવરાનું રાજ્ય, પૂર્વે હોલકર તથા સિંધિઆ સરકારના જીલ્લા, દક્ષિણે ધારનો મુલક અને પશ્ચિમે ગાંસવાડા તથા પ-રતાપગઢનાં રાજ્ય છે.

આ રાજ્યના તાબામાં ૭૨૯ ચોરસમાઈલ જમીન ૧ શહેર અને ૧૬૨ ગામ છે. તેમાં આશરે ૧૦૦૦૦૦ (એકલાખ) માણસની વસ્તી છે. વસ્તીમાં ૫૪૦૦૦ હિંદુ, ૧૦૦૦૦ મુસલમાન, ૬૦૦૦ જૈનધર્મના લોક, ૧૭૦૦૦ અસલી જાતના લોક અને બીજા પરચુરણ છે. વારસિક પેદાશ આશરે ૩૧૩૦૦૦૦૦ (તેર લાખ) થાય છે. તે પૈકી ૮૪૦૦૦ સાલમસાઇ રૂપિયા એટલે ૬૬૦૦૦ સિંધિઆ સરકારને ખંડણીના આપે છે; પણ ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે કે ખંડણીના રૂ-પિયા સિંધિઆના લશ્કરના ખર્ચ બદલ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપવા.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક સપાટ, રસાળ અને આબાદ છે. માળવા પ્રાંતમાં જે સારામાં સારા વિભાગ છે, તેમાંનું રતલામનું રાજ્ય એ પણ એક છે. નિપજ—ઘઉં, તમાકુ, શેરડી, કપાસ, મકાઈ, બાજરી, જીવાર, તલ, અને ઘણી જાતનાં કઠોર થાય છે. આ મુલકમાં ખસખસના જોડની રોપણી થાય છે, તેમાંથી અફીણ નીપજે છે. હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગ-માં અફીણ થાય છે. પણ રતલામના અફીણની ખરોખરનું સાચું અને પ્રસિદ્ધ અફીણ બીજે ઠેકાણે થતું નથી. નદીઓ—મહી, એ માળવામાં આવેલા અમરૂરા ગામ પાસેના કુંગરમાંથી નીકળી આ રાજ્યમાં થઈ આગળ જતાં ગૂજરાતમાં પસાર થઈ. હુણવાડાના રાજ્યમાં થઈ ખંભા-તના અખાતને મળે છે. હવા સાધારણ છે. વરંદ ઘણો વરસે છે. જાનવર—વાઘ, ચિત્રા, હરણ, વરૂ વગેરે જંગલી જાનવરો ઘણી જ-

ગોએ જોવામાં આવે છે. ગામ પશુમાં ગાયો, બિંશો, અને બળદ છે. લોક—રજપૂત ભીલ, પરચુરણ જાતના હિંદુ અને મુસલમાનો છે. રેલવે અજમેરથી ખંડવા સુધીની એક મોટી રેલવે લાઈન છે. તેનો કુટલોક ભાગ આ રાજ્યના મુલકમાં છે અને રતલામ શહેર એ પણ તે ઉપર એક રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય શહેરો—રતલામ એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજકર્તા મહારાજ રહે છે. દત્તકની સનંદ—આ રાજ્યને માટે જો રાજકર્તા મહારાજ બીનવારસ મરણ પામે તો વગર નજરાણાં આપે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનંદ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી મળેલી છે. વળી ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં કેસરેહિંદ તરફથી પાદશાહી વાવટો પણ મળ્યો છે.

ઈતિહાસ—અહિંના રાજકર્તા રોઝાડ જાતના રજપૂત છે અને તે મહારાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. રતલામના રાજકર્તાનો મુળ પુરૂષ રતનો હતો. રતનો *જોધપુર (મારવાડ)ના રાજા ઉદયસિંગના સાતમા દાકરા દલપતસિંહના કુંવર મહેસદાસનો કુંવર હતો. આ રાજ્ય શાહજહાન પાદશાહે ઉદયસિંગને બક્ષિસ આપ્યું હતું. બ્યારે રતનસિંગ શાહ-

*આ રાજ્ય મારવાડ અથવા જોધપુરનું રાજ્ય એ નામે ઓળખાય છે અને તે રાજપૂતાણામાં આવેલું છે. રાજ્યકર્તા સૂર્યવંશી રોઝાડ રજપૂત છે અને તેઓ મહારાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૩૫૧૭૨ ચોરસ માઈલ જમીનનો છે. વસ્તી આશરે ૨૦૦૦૦૦૦ (વીસ લાખ) માણસની છે. વારસિક પેદાશ રૂ ૩૦૦૦૦૦૦ (ત્રીસ લાખ) થાય છે. અહિંના રાજા શ્રીરામચંદ્રની વંશના છે. અને તેમની ઉત્પત્તિ રામના કુંવર લવની પૃષ્ઠી પેઢીએ સુમીત્રાથી થઈ ગણાય છે. આ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર સીઓજ યઈ ગયો. તેમણે મારવાડની ગાદી પ્રથમ પાલીમાં સ્થાપી. તેમના પછી તે ગાદીએ અસોધામ, ફુહર, રાયમલ, કાનલ, જાલન, ચાંદો, થાંદો, સીલક, ખીરમદેવ અને ચાંદો એ નામના રાજા થયા. આ રાજ્યએ પાલીમાંથી પોતાની ગાદી ઉઠાવી મંડોરમાં કરી. ચંદા પછી રણમલ અને તેના પછી જોહો ગાદીએ બેઠા. જોહાએ ઈ. સ. ૧૪૫૬ માં જોધપુર વસાવી મારવાડની ગાદી તે શહેરમાં સ્થાપી. તેમના પછી કુંવર સુરજમલ, ગંગદાસ, માલદેવ, અને ઉદયસિંહ એ નામના રાજા થયા. ઉદયસિંહને દિલ્હીના પાદશાહે મહારાજા એવો

જહાન પાદશાહની કચેરીમાં ગયો હતો ત્યારે પાદશાહે તેના આપની નોકરીની જુજ કરી તેને એક જગીર અલ્લિસ કરી. રતનસિંગ પોતાની જગીરનો કબજો લેવા માળવામાં આવ્યો અને ત્યાં એક ગામ વસાવી તેનું નામ પોતાના નામ ઉપરથી રતલામ પાડ્યું અને ત્યાં પોતાની રાજગાદી કરી. આ પછી ઔરંગઝેબ અને તેના ભાઈઓ વચેની એક લડાઈમાં તે મરાયો. તેની પછી તેનો પાટવી કુંવર રામસિંહ ગાદીએ બેઠો તે ૨૦ વરસ રાજ કરી મરણ પામ્યો. તેની પછી શીવસાહ ગાદીએ બેઠો. તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની પછી ગાદીને માટે તકરાર ઉઠી પણ આખરે તેનો અનૌરસ પુત્ર કેશોદાસ ગાદીએ બેઠો. આ રાજ્યને દિલ્હીના પાદશાહ સાથે અણબનાવ થયો તેથી તેણે તેને પદબ્રજ કર્યો. અને છત્રસા-

ખિતાબ આપ્યો હતો. તેમને ૧૭ કુંવરો હતા. તેમાંના ધણીએ જુદાં જુદાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં તેમાં મુખ્ય—ગોવિંદગઢ, રતલામ, કીસનગઢ અને પીસનગઢ છે. ઉદયસિંહની પછી જોધપુરની ગાદીએ સુરસિંહ, ગજસિંહ, જસવંતસિંહ, અજીતસિંહ, અબયસિંહ, અને રામસિંહ થયા. આ મહારાજ પાસેથી તેના કાકા વખતસિંહે જોધપુરનું રાજ્ય લઈ લીધું. વખતસિંહ પછી તેનો કુંવર વિજયસિંહ ગાદીએ બેઠો. તેમના પછી બીમસિંહ ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં મરણ પામ્યો. તેમના પછી માનસિંહ ગાદીએ બેઠો. આ રાજ્યના વખતમાં આ રાજ્યને ઇંગ્રેજો સાથે પહેલ વહેલો સંબંધ થયો. આ મહારાજાએ પોતાના જીવતાં પોતાના કુંવર છત્રસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. મહારાજા છત્રસિંહ ઈ. સ. ૧૮૧૮માં મરણ પામ્યો તેથી પાછો રાજ્યનો કબજો માનસિંહે લીધો. માનસિંહ ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર નહોતો તેથી મહીકાંઠા એજન્સીના અહમદનગરના રાજા તખ્તસિંહ દત્તક થઈ ગાદીએ બેઠા. આથી અહમદનગરની ગાદી ખાલી પડી તે ઈડરના રાજ્ય સાથે જોડી દેવા ઇંગ્રેજો ઠરાવ કર્યો. મહારાજા તખ્તસિંહ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં મરણ પામ્યા ત્યારે તેમના પછી વડા કુંવર જસવંતસિંહ ગાદીએ બેઠા. તે જોધપુરના હાલના મહારાજા છે આ મહારાજાને ૧૯ તોપનું માન અને લશ્કરી સલામતી મળે છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૫૦૨૦ પેદલ, ૩૫૪૫ સ્વાર, ૨૭૦ તોપ અને ૨૪૦ ગોલંદાજ રાખવાની સત્તા છે. હિ. રાજપુતાણા પા. ૧૯

હને ગાદીએ ખેસાડ્યો. આ રાજ્યે પાદશાહને દક્ષિણની ધણી લડાઇ-
ઓમાં મદદ કરી હતી. તેના કુંવર હઠીસિંગ એક લડાઇમાં મરાયો તેથી
તે ધણી નારાજ થઇ ગયો અને રાજપાટ પોતાના કુંવરો વચ્ચે વહેંચી આ-
પીને પોતે જોગી થઇ ગયો. તેની પછી રતલામની ગાદીએ કેશરીસિંહ
થયો. પછુ ઈ. સ. ૧૭૧૭ માં તેને તેના બાઇ પ્રતાપસિંહે મારી નાંખાવી
પોતે રાજ્યનો કબજો લઈ લીધો. આ ખબર કેશરીસિંહના નાના છોકરા
જેસિંહ તેના બાઇ માનસિંહને આપી. માનસિંહ જે તે વખતે પાદશાહની
કચેરીમાં હતો તે પાદશાહી લશ્કર લઇને રતલામ ઉપર ચડી આવ્યો અને
પ્રતાપસિંહને હરાવી મારી નાખ્યો.

કેશરીસિંહની પછી રતલામની ગાદીએ માનસિંહ થયો. તેણે પોતા-
ના બાઈ જેસિંહને એક મોટી જગીર બક્ષીસ કરી. રાજ માનસિંહ
ઈ. સ. ૧૭૪૪માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર પૃથ્વીસિંહ ગાદી-
એ ખેઠો. આ રાજના વખતમાં મરેઠા લોકોએ રાજ્યમાં ધણો ઉપદ્રવ
કરવા માંડ્યો. તે ત્રીસ વરસ રાજ કરી ઈ. સ. ૧૭૭૪માં મરણ પામ્યો.
તેની પછી તેનો કુંવર પદમસિંહ ગાદીએ ખેઠો. આ રાજના વખત-
માં મરેઠા લોક રતલામ ઉપર ચડી આવ્યા અને રાજને ખંડણી આ-
પવાની જરૂર પડી. રાજ પદમસિંહ ઈ. સ. ૧૮૦૧માં મરણ પામ્યો.
તેની પછી પરબતસિંહ ગાદીપતી થયો. આ રાજના વખતમાં જસવં-
તરાવ હોલકરે રતલામને બે વખત લૂટ્યું. ધારના રાજ્યે રતલામ ઉપર
ચડાઈ કરી અને જીત્યા અનેક દુઃખ પરબતસિંગ ઉપર આવી પડ્યાં;
પણ આખરે ઇંગ્લિશ સરકારે તેને મદદ કરી. પરબતસિંહ ઈ. સ. ૧૮૨૬
માં મરણ પામ્યો. તેની પછી બળવંતસિંહ ગાદીએ ખેઠો. તે કાચી ઉ-
મરનો હતો તેથી રાજ્ય તદ્દિવ ઇંગ્લિશ સરકાર તરફથી ચાલતો હતો.
ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે રાજ બળવંતસિંહે ઇંગ્લિશની સારી
નોકરી બજાવી હતી. તે ઈ. સ. ૧૮૫૮માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની
પછી બૈરવસિંહ ગાદીએ ખેઠો. આ રાજ રાજ્ય ચલાવવાને ધણો અ-
શક્ત હતો. તેણે રાજ્યની કુલ સત્તા પોતાના દિવાનને સોંપી. આ
દિવાને રૈયતને ધણી પીડી. આની રાજને ખબર પડવાથી તેણે તેનાથી
મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એટલામાં તે ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં
મરણ પામ્યો.

ભૈરવસિંહ પછી તેનો કુંવર રણજીતસિંહ રતલામની ગાદીએ બેઠો. તે કાચી ઉમરનો હતો તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ત્યાં રાજ્ય સલાવવાને મીર સહામત અલીખાન સી. એસ. આર્ચ. ને નીમ્યો. આ વખત રાજ્યમાં ધણો સુધારો થયો. હાલના મહારાજ રણજીતસિંહ છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬ના જાનેવારી માસમાં મહારાજ રણજીતસિંહ ઇંદોરમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને માન આપવાને ગયા હતા. વળી તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆએ હિંદને માટે ક્રૅસેરહિંદ એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો તે વખત પાયતખ દિલ્હીમાં લૅડિલીટને પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં મહારાજ ગયા હતા.

તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને પુરાં ૫૦ વરસ થયાં તેથી હિંદુસ્થાનનાં જ્યુબીલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો. તેમાં રતલામના મહારાજએ પણ મારો ભાગ લીધો હતો. તેમણે તે દિવસે કેટલાક કેદીઓને છુટા કર્યા અને એક કન્યાશાળાનો પાયો નાખ્યો. મહારાજએ ઇંદોર રૅસીડેન્સી રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો છે. હાલ તેમની ઉમર ૩૦ વરસની છે. તેમને ઉતરતા દરજ્જાની સત્તા છે. આ રાજ્યને માટે ૧૧ તોપનું માન મળે છે. પણ મહારાજ રણજીતસિંહને તેમની હયાતી સુધીને માટે ૧૩ તોપનું માન મળવા માટે ઠરાવ થયો છે. આ રાજ્યના રાજ પશ્ચિમ માળવાના રજપૂત સરદારોમાં પહેલે નંબરે છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૨ ગોલાદાજ, ૫ હાઠાઈની તોપ, ૧૩૬ ઘોડે સ્વાર, ૧૯૮ પાયદળ અને ૪૬૧ પોલીસ છે. આ રાજ્યમાં (ઈ. સ. ૧૮૮૨માં) ૨૪ નિશાળો, કેદખાનું, સારા રસ્તા અને દવાખાનું છે.

રતલામ—એ રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર છે. અને તેમાં મહારાજ રહે છે. તે સમુદ્ર સપાટીથી ૧૫૭૭ ફુટ ઉંચું છે. વસ્તી ૩૧૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૧૮૦૦૦ હિંદુ, ૭૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોક છે. રતલામ શહેર અફીણનું મુખ્ય મથક છે. બજાર સાં છે. આ શહેરમાં નવો રાજમહેલ દવાખાનું, પોસ્ટઓફીસ અને કોલેજ છે.

(૧૫૬)

પત્રા.

આ રાજ્ય બુદ્ધિજ્ઞ જાતના સૂર્યવંશી રજપૂત રાજાને તાબે છે. અને તે મહારાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. આ રાજ્ય બુદ્ધિજ્ઞના પૂર્વ ભાગમાં છે સીમા.—આ રાજ્યની ઉત્તરે બંદાનો મુલક અને ચરકારીનું રાજ્ય, પૂર્વે કાંથ, સોહાવલ અને અજયગઢનાં દેશી રાજ્ય દક્ષિણે હમીર અને જખલપોરનો મુલક અને પશ્ચિમે છત્રપુર અને અજયગઢનાં દેશી રાજ્ય આવેલાં છે. આ રાજ્યના તાબામાં ૨૫૬૮ ચોરસમીલ જમીન તથા આશરે ૧૦૦૦૦૦ (એકલાખ) માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક કુપજ રૂ. ૫૦૦૦૦૦ (પાંચલાખ) ને આશરે થાય છે. દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ડુંગરી તથા હવા ગરમ પણ સારી છે. જમીન રસાળ છે તેમાં ઘઉં, યાજરી, જીવાર, કઠોળ, કપાસ, શેરડી, ગળી અને તલ તથા અળસી વગેરેની નિપજ થાય છે. વધીદ ઈશાનકોણ તરફથી આવે છે. જનાવર—જંગલોમાં વાઘ, ચિત્રા, હરણ, વર, સાબર અને બીજાં પ્રાણી જાતનાં ફાડી ખાનારાં જનાવર છે. ગામ પશુમાં ગાય, બળદ, ભેંસો વગર છે. લોક—બુદ્ધિજ્ઞ રજપૂત, આદીર, ચંદેલી, ધંદેલી, મરેઠા, અને મુર્જર વીગેરે છે. આ રાજ્યના મુલકમાંની ખાણોમાંના હીરા ધણા પંકાય છે. ઝરણા પરણાના હીરા કહેવાય છે. તે આજ મુલકના જાણવા મુખ્ય શહેર પત્રા એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજકર્તા મહારાજા રહે છે. એ શહેર જખલપુર અને અલ્હાબાદવાળી રેલવે લાઇન છે તેના ઉપરના બાંદેના રેલવે સ્ટેશનથી દક્ષિણમાં ૭૫ મીલને છેટે છે. દત્તકની સનંદ આ રાજ્યને માટે બે પછાડી વારસ પુત્ર ન હોય તો વગર નજરાણાં આપે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનંદ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આપેલી છે. તેમજ સને ૧૮૭૭ની સાલમાં કેસરેહિંદ તરફથી સેનાશાહી વાવટો પણ મળ્યો છે.

ઇતિહાસ—પત્રાના રાજા હીરદીશાહના વંશજ છે. હીરદીશાહ મહારાજા છત્ર સાલનો છોકરો હતો. જ્યારે અંગ્રેજોએ બુદ્ધિજ્ઞનો કબજો લીધો ત્યારે પત્રામાં કીશોરસિંગ નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. કીશોરસિંગને ઈ. સ. ૧૮૦૭ તથા ૧૮૧૧માં સનંદ કરી આપવામાં આવી હતી. રાજા કીશોરસિંગને તેની ગેરવર્તણૂકને લીધે દેશ નિકાલ

(૧૫૭)

કયો ત્યાં તે ૧૮૩૪માં મરણ પામ્યો. તેના પછી હર બન્સીરાવ ગાદીએ બેઠો તે ઈ. સ. ૧૮૪૯માં વગર વારસે મરણ પામવાથી તેનો બાઈ નરપતસિંગ ગાદીએ બેઠો. આ રાજ્યએ ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે અંગ્રેજને સારી મદદ કરી હતી. તેના બદલામાં અંગ્રેજ તેને દત્તકની સનંદ, રૂ. ૨૦૦૦૦ની કીમતનો પોશાક અને ૧૧ તોપનું માન આપ્યું. મહારાજ નરપતસિંગ પછી તેનો વડો પુત્ર રૂપરતાબસિંગ ઈ. સ. ૧૮૭૦માં ગાદીએ બેઠો તે હાલનો મહારાજ છે. મહારાજ ઈ. સ. ૧૮૭૫માં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની મુલાકાત લેવા પોતે કનકતે ગયા હતા. સન ૧૮૭૬ના જાનેવારીની પહેલી તારીએ દિલ્હીમાં દરબાર ભર્યો હતો. ત્યાં તેને પ્રીન્સેસ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆના નાઇટ કમાન્ડરનો ખિતાબ આપ્યો. હીઝહાઈનેસ મહારાજ શ્રીરૂપરતાબસિંગ બહાદુર, કે, સી, એસ, આઈ, તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ને રોજ દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં ગયા હતા. આ વખતે તેમને ૧૧ તોપનું માન મળતું તે વધારીને ૧૩ તોપનું માન આપ્યું. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ હિંદુસ્થાનમાં જ્યુબીલી નામનો મહોત્સવ, મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ્ય કર્યાને પુરાં ૫૦ વર્ષ થયાં તેની ખુશાલીમાં પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં મહારાજ એ પણ પેતાના તરફનો મહારાણી ઉપરનો પ્રેમ બાવ સારી રીતે દેખાડી આવ્યો હતો. મહારાજની ઉંમર હાલ ૪૦ વરસની છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા અને બ્યારે તે ઇંગ્રેજ હાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરી સલામતી અને ૧૩ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૨૫૦ ઘોડે સ્વાર, ૨૪૪૦ પ્યાદલ ૧૬ તોપ અને ૬૦ ગોલંદાજ છે.

પત્તા એ રાજધાનીનું શહેર છે આ શહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૧૧૪૭ ફુટ ઊંચુ છે ને બંદાથી જબલપુરના રસ્તાપર બંદાથી ૬૨ મૈલ અને જબલપુરથી ૧૬૬ મૈલ છે વસ્તી ૧૫૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૧૨૫૦૦ હિંદુ ૨૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ છે શહેરનાં ઘણે પથ્થરથી બાંધેલાં છે. શહેરમાં ઘણાં હિંદુ દેવલા છે તેમાં શ્રીકૃષ્ણના બાઇબળદેવનું મોટું અને મુંદર દેવળ છે. રાજાને માટે બાંધેલા નવો રાજમહેલ ઘણો શોભાયમાન છે. આ શહેરમાં પોસ્ટઓફીસ છે.

(૧૫૮)

રાજગઢ.

આ રાજ્ય માળવામાં ઓમતવાડાના ઉત્તર ભાગમાં છે. તેની ઉત્તરે રજપૂત સંસ્થાનમાંનું કોટાનું રાજ્ય, પૂર્વે અને પશ્ચિમે સિંધિયા સરદારનો મૂલક અને દક્ષિણે નરસિંહગઢનું રાજ્ય છે. રાજ્યકર્તા—જાતના ઓમત રજપૂત છે ને તે રાવતની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. આ રાજ્યગઢ અને નરસિંહગઢ એ બે રાજ્ય ઓમતવાડામાં છે. ઓમતવાડાના મૂલકની લાંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ૫૦ મૈલ ને પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે; તેમાંથી ઉત્તર તરફનો ભાગ રાજ્યગઢ તામે છે. અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ નરસિંહ ગઢ તામે છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૫ ચોરસ માઈલ જમીન અને ૩૩૮ ગામ તથા તેમાં આશરે ૧૧૭૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ ૫૦૦૦૦૦ (પાંચ લાખ) ને આશરે થાય છે તેમાંથી રૂ. ૮૫૧૭૦ (સિંધિયા સર-કારને તલીઅન પ્રગણને માટે ખંડણીના આપે છે અને રૂ. ૬૦૦૦ કાદવી પ્રગણને માટે ઝાલાવાડના રાજાને ખંડણીના આપે છે. દેશનું સ્વરૂપ—આ રાજ્યનો મૂલક ખાસ માળવામાં છે. મૂલક ઉંચાણમાં છે તથા તેનો ઉત્તર ઉત્તર તરફનો છે મૂલક સપાટ અને ઘણો રસાળ છે. તેમાં નીપજ ઘઉં, તમાકુ, શેરડી, ગળી, કપાસ, કઠોર અને ખસખસ થાય છે. ખસખસના છોડવામાંથી ચક્રીણુ થાય છે. નદી નેવાજ અને પારવતી એ બે છે તે દક્ષિણ તરફથી આવી ઉત્તર તરફ જાય છે. લોક—રજપૂતા મરેઠા, પીઠા-રા, બીલ તથા થોડા મૂસલમાન છે. મુખ્ય શહેર—રાજગઢ એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજ્યકર્તા રાવત રહે છે. એ શહેર મંડુસરના રેલવે સ્ટેશનથી પૂર્વમાં ૧૦૦ માઈલને છેટે છે. તેમજ રાજગઢથી નરસિંહગઢ અગનીકોણે ૪૦ મૈલ તથા ત્યાંથી ભોપાળનું રેલવે સ્ટેશન ૫૦ માઈલને છેટે છે.

ઈતિહાસ—આ રાજ્યના રાજ્યકર્તા રાવત કહેવાય છે. અને તેઓ ઓમત જાતના રજપૂત છે. અહીંના રાજ્યકર્તા ભોજરાજાના વંશજો છે. ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં અહિંના સરદારનો છોકરો દિવાન હતો તેણે પોતાના પિતાને રાજ્યના ભાગ પાડવાની જરૂર પડી. આથી દિવાનને ભાગ મૂલક આજ્યો તે નરસિંહગઢ કહેવાય છે. અને રાવતને ભાગ જે મુલક આજ્યો તે રાજગઢ કહેવાય છે. અગાડી જતાં રાજગઢ સિંધિયાનું ખંડીયું

(૧૫૯)

રાજ થયું. આ રાજ્યમાં ધણો ગેરવહીવટ ચાલવા લાગ્યો. તેનો ખત્તનો ખાલી પડવાથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેનો કચ્છો પોતાને હાથ લીધો. અને તેને દેવામાંથી મુક્ત કરી ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં ત્યાંના રાવતને ત્યાંનો અખતીયાર સોંપ્યો. રાજ્યગઢના રાવત મોતીસિંગે ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં મુસલમાન ધર્મ પાળ્યો. અને પોતે અબ્દુલવાસીખાન એવું નામ ધારણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને નવાખનો ખિતાબ અને ૧૧ તોપનું માન આપ્યું. ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં મહમદ અબ્દુલવાસીખાન મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર અખતાવરસિંગ ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર બલબહાદુરસિંગ ગાદીએ બેઠો. તે હાલનો રાવત છે. જ્યારે મોતીસિંગે મુસલમાન ધર્મ પાળ્યો ત્યારે રાવત છેક બાળક હતો, તેથી ત્યાંના બચાતોએ તેને રજપૂત કાયમ ગણ્યો. આ રાવતને ૧૧ તોપનું માન મળે છે અને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે.

આ રાજ્યના લસ્કરમાં ૨૪૦ ઘોડેસ્વાર, ૩૬૦ પ્યાદળ, ૪ લડાઈની ને બીજી ૮ તોપ અને ૧૨ ગોલંદાજ છે.

રાજગઢ એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજ રહે છે વસ્તી ૭૦૦૦ માણસોને આશરે છે. તેમાં ૫૦૦૦ હિંદુ અને ૨૦૦૦ મુસલમાન છે આશરે સમુદ્ર સપાટીથી ૧૨૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

નરસિંહગઢ.

આ રાજ્ય માળવામાં ઓમતવાડાના દક્ષિણ ભાગમાં છે. તેની ઉત્તરે રાજગઢનું રાજ્ય, દક્ષિણે સિંધિઆ સરકારના મુલકની પાસેની જાગીરો, પૂર્વે ભોપાળનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સિંધિઆ સરકારનો ઉજ્જણ પ્રાંત છે. રાજકર્તા—જાતના ઓમત રજપૂત અને તે રાજના ખિતાબથી ઓળખાય છે. આ નરસિંહગઢ અને રાજગઢ એ બે રાજ્ય ઓમતવાડામાં છે. ઓમતવાડાના મુલકની લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ૫૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૫૫ મૈલ છે. તેમાંથી ઉત્તર તરફનો ભાગ રાજગઢને તાબે છે. અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ નરસિંહગઢને તાબે છે. નરસિંહગઢના રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૨૩ ચોરસમૈલ જમીન અને તેમાં ૪૧૭ ગામ છે. વસ્તી ૧૧૨૦૦૦ માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૫૦૦૦૦૦ ને આશરે થાય છે.

ખંડણી ૩૮૫૦૦૦ ભોપાળ ચલણી હોલકર સરકારને આપેછે. અને તે ૩૧૨૦૦ હાલી સિંધીઆ પાસેથી અને ૩ ૫૧૦૦૦ દેવાસના રાજ તરફથી મળે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ રાજ્યનો મુલક ખાસ માળવામાં છે. મુલક ઊંચાણનો છે તથા તેનો ઉત્તર ઉત્તર તરફનો છે. મુલક સપાટ અને ધણો રસાળ છે તેમાં નિપજ—ધર્મ, તમાકુ, શેરડી, ગળી, કપાસ, કઢોળ અને ખસખસ થાયછે. ખસખસના છોડવામાંથી અક્રીણ થાયછે. નદીનેખાજ, પારવતી અને કાળીસિંધ છે. તે દક્ષિણ તરફથી આવી ઉત્તરમાં જાય છે લોક—રજપૂત મરઠા પીંદારા અને બીલ તથા મૂસલમાન છે મુખ્ય શહેર—નરસિંહગઢ એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજ રહેછે આ શહેર ભોપાળના રેલવે સ્ટેશનથી વાવ્યકોણમાં ૫૦ મૈલને છેટે છે.

ઇતિહાસ—આ રાજ્ય રાજગઢનો એક ભાગછે અને તે ઈ.સ. ૧૬૬૦માં તેનાથી જુદું પડ્યું હતું. અજયસિંગ તે રાજગઢના રાવનનો દિવાન હતો. તેણે રાજગઢના મુલકમાંથી કેટલાંક પ્રગણાં લઈ લીધાં અને નરસિંહગઢ નામનું રાજ્ય સ્થાપી ત્યાં રાજ કરવા માંડ્યું. તે ઈ.સ. ૧૬૬૦માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો પરસારામ ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં તેણે રાજગઢના રાવતને તેના મુલકના ભાગ પાડવાની જરૂર પાડી અને તેથી નરસિંહગઢ અને બીજાં કેટલાંક મુલક પોતાના હાથમાં આવ્યો. આ પછીનો ઈ. સ. ૧૮૨૭ સુધીનો તેમનો ઇતિહાસ માલમ પડ્યો નથી. ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં એનસિંગે સિહોર આગળ અંગ્રેજ છાવણી હતી તેનાપર હુમલો કર્યો પણ તેમાં તે મરાયો. તેના પછી હનવંતસિંગ ગાદીએ બેઠો તેને અંગ્રેજ સરકારે ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં તેના નિમકહાલાલપણુને અને અંગ્રેજ પ્રત્યે તેની સારી વર્તણૂકને માટે રાજનો કિતાબ આપ્યો. હીઝહાઇનેસ રાજ પરતાપસિંગ બહાદુર જાતે ઓખત જાતના રજપૂત છે. હીઝહાઇનેસ રાજ પરતાપસિંગ બહાદુર હાલના રાજછે. તે જુદ્દિમાન અને દયાળું છે તે હાલ ૩૮ વરસની ઉમરે છે તે અંગ્રેજ છાવણીમાં જાય તે વખતે તેમને લશ્કરી સલામતી અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે. આ રાજના લશ્કરમાં ૨૪ ગોલંદાર ૯૮ ઘોડેસ્વાર ૬૨૬ પ્યાદલ અને ૧૦ તોપ છે.

નરસિંહગઢ—એ રાજધાનીનું શહેર છે. વસ્તી ૧૧૦૦૦ માણસની શરેછે.

(૧૬૧)

શહેરથી હાંચાણમાં ટેકરીપર એક કિલો બાંધેલો છે. તે ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં અચલસિંગે બાંધ્યો હતો. આ કિલ્લામાં રાજ મહેલ છે અને ત્યાં રાજ રહે છે. આ શહેરમાં પોષ્ટ આફીસ અને દવાખાનું છે.

ઝાંખુવા.

આ રાજ્ય માળવાના નૈઋત્યકોણ તરફના ભાગમાં છે. તેના રાજ-કર્તા રાઠોડ જાતના રજપૂત અને તે રાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે વાંસવાડાનું રાજ્ય, ઇશાનકોણ અને પૂર્વે દિશાએ ધારનો મુલક, નેપટ અને આલી રાજપૂરનો મુલક અને પશ્ચિમે યુજરાત પ્રાંતના પંચમહાલ જિલ્લાનું દાહોદ પ્રગણું છે. આ રાજ્યના તાળામાં ૧૩૩૬ ચોરસ મૈલ જમીન તથા તેમાં ૭૮૫ ગામ છે. તેમાં ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) થાય છે તે પૈકી હોલકર સરકારને ખંડણી ભરે છે.

જેશનું સ્વરૂપ—મુલક ઝાંડી અને ડુંગરોથી ભરેલો છે. વસ્તી ઘણું કરીને બીલ જેવા આળસુ જાતના લોક વિશેષ છે તેથી ઘણી જમીન પડતર રહે છે. દક્ષિણ ભાગમાં વિંધ્યાદ્રિ પવેતની ઓળછે. નિપજ—ઘડા તમાકુ, ઘેરડી, કપાસ, ડાંગર, મગ, અડદ, મકાઈ, બાજરી, જુવાર અને કઠોર થાય છે. લોકમાં મોટો ભાગ બીલ લોકનો છે. તેથી થોડા રજપૂત વગેરે હિંદુ અને મુસલમાનો છે. મુખ્ય શહેર ઝાંખુવા એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજ રહે છે. એ શહેર રતલામના રેલવે સ્ટેશનથી નૈઋત્યકોણમાં ૫૦ મૈલને છેટે છે તેમજ દાહોદથી પૂર્વ અને અમિરોણના ભાગ તરફ ૨૦ મૈલને છેટે છે.

ઇતિહાસ—અહીંના રાજકર્તા રાઠોડ જાતના રજપૂત છે અને તે રાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. તેઓ નેધપુરના રાજકર્તાના કુટુંબીઓ છે. ઝાંખુવા અહીંસા વરસપર ઝાંખુ નાયક નામના એક પ્રખ્યાત બહાર-વટીઆનું રહેઠાણ હતું. અને તેપરથી તેનું નામ ઝાંખુઆ પડ્યું છે. ઝાંખુનાપકે તે પહાડી મુલક લઈ ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો હતો. હાલના રાજના વડીલ કિશનદાસે દિલ્હીના બાદશાહ અબ્દુલ-દીનને ઝાંખુવાના બીલ સરદારો જેમણે યુજરાતના હાકિમના એક કુટુંબીને મારી નાંખ્યો હતો

તેમને શિક્ષા કરવામાં અને ખંગાળાની સત્તા પાછી મેળવી આપવામાં સારી મદદ કરી હતી, તેથી અધ્યાઉદ-દીને બીલ સરદારો પાસેથી જીતી લીધેલો સંધજો મુલક તેને બક્ષિસ કર્યો અને રાજનો ખિતાબ આપ્યો. આ પ્રમાણે કુટલાંક વરસ સૂધી તે રાજ્ય તેના વંશજોના હાથમાં રહ્યું; પણ આખરે હોલ્કરે તેનો ધણો મુલક ઘેઈ લીધો તેથી તે રાજ્યની ઉપજ માત્ર નામની હતી; પણ હોલ્કરે તે જીતેલા મુલકની ચોથ ઉધરાવવાનું કામ રાજને સોંપ્યું હતું. આંખુઆના રાજ્યમાં આશરે ૧૨ કુટુંબો છે તેઓ હોલ્કરને દર વરસે રૂ. ૧૫૦૦૦ ખંડણીના આપે છે. અને રૂ. ૨૫૦૦૦ આખુવાના રાજને આપે છે. રૂ. ૩૫૦૦૦ની ખંડણીને માટે હોલ્કર આખુવાના રાજ પાસે હક કરતો હતો. તેના બદલામાં અંગ્રેજ સરકારની મારફતે કુટલીક જમીન આપી ચુકાદો કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે રાજ કુત ૧૫ વરસનો હતો તોપણ અંગ્રેજને સારી મદદ કરી હતી. રાજ ગોપાલાસિંગ હાલના રાજ છે. તેમની ઉંમર હાલ ૪૫ વરસની છે. તેમને ૧૧ તોપનું માન મળે છે અને તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે. આ રાજ્યમાં આખુવા, રામાપુર, અને કંદલામાં દવાખાનાં અને નિશાજો છે વળી રામભાપુર આગળ એક નિશાળ છે આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૫૦ ધોડેસ્વાર અને ૨૦૦ પ્યાદળ છે.

આખુવા એ રાજધાનીનું શહેર છે. અને તેમોથી જલોદના રસ્તા પર મોથી ૮૨ મૈલ અને જલોદથી ૩૬ મૈલ છે. શહેરની આસપાસ એક કોટ છે ત્યાં એક નાનું સરોવર છે. ઉત્તર તરફના કીનારા પર રાજનો મહેલ અને કુટલાંક દેવલ છે. શહેરમાં દવાખાનું, પોસ્ટઓફીસ અને નિશાળ છે.

સીલાણા.

આ રાજ માળવા એજન્સીમાં રજપૂત રાજના તાબામાં છે. અને તે રાજની પદ્ધતિ એળખાય છે વિસ્તાર—આ રાજના તાબામાં ૫૦૦ ચોરસમાઈલ જમીન છે. તથા તેમાં આશરે ૩૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વારસીક ઉપજ આશરે રૂ. ૪૮૦૦૦ ની થાય છે અને રૂ. ૪૨૦૦૦ સલીમસાહી ખંડણીના ભરે છે.

આ રાજ્ય રતલામનો એક ભાગ હતો, તે ઈ. સ. ૧૭૦૬ માં જ્યારે

રતલામનો રાજા કેશરીસીંગ મરણ પામ્યો ત્યારે તે રતલામથી જુદુ પડ્યું. અને ત્યાં તેનો બીજો બેટો જયસીંગ રાજ કરવા લાગ્યો. હિંદુઓને સ રાજા ધુલીસીંગ બહુદર જાતે રાઠોડ રજપૂત છે. અને તે છત્રશાળ રાજાના પૌત્ર જયસીંગના વંશજ છે. રાજા રાજ્યકારોબારમાં સારો ભાગ લે છે. રાજાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં થયો હતો અને તેથી તેમની ઉંમર હાલ ૫૧ વરસની છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે અને તેમને ૧૧ તોપનું માન મળે છે આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૪૦ ઘોડેસ્વાર, ૨૨૫ પા-યદળ, ૩ તોપ ને ૧૫ ગોલંદાજ છે.

સીલાણા—એ રાજધાનીનું શહેર છે તે રતલામથી વાવ્યકોણમાં ૧૨ માઈલ અને નમલીસ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં ૬ માઈલ છે; વસ્તી આશરે ૪૦૦૦ માણસની છે. આ શહેરમાં પોષ્ટ હોફીસ અને દવાખાનું છે.

સીતામૌવ.

આ રાજ્ય ખાસ માળવા પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં છે. તેના રાજકર્તા રાઠોડ જાતના રજપૂત અને તે રાજાની પદ્ધિ બોજખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે મંડુસર જિલ્લો, દક્ષિણે જવરાનું રાજ્ય, પૂર્વે ઝાલાવાડના રાજ્યની નજીકીડી અને પશ્ચિમે પરતાપગઢનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યમાં ૩૫૦ ચોરસમાઈલ જમીન તથા તેમાં ૩૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વારસીક ઉપજ ૧૬૦૦૦૦ (એક લાખ નેત્રુ હજાર) ને આશરે થાય છે. આ રાજ્ય સિંધિઆ સરકારને રૂપ૫૦૦૦ (પંચાવન હજાર સહીમસાહી ખંડણીના આપે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક સપાટ, આબાદ અને રશાળ છે. તેમાં ડાંગર, ધર્જ, બાજરી, કપાસ, તમાકુ, કઠોળ, શેરડી, અને ખસખસના છોડ થાય છે. મુખ્ય નદી ચંબલ છે. લોક—રજપૂત, બીલ અને થોડા મૂસલમાન છે મુખ્ય શહેર સીતામૌવ, એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજા રહે છે.

ઇતિહાસ—સીતામૌવ એ રતલામનો એક ભાગ હતો; પણ ઈ. સ. ૧૬૬૦ માં રતલામના રાજા રામસીંગના મરણ વખતે તે રતલામથી જુદુ પડ્યું. અને ત્યાં તેનો બીજો બેટો કેશરદાસ રાજ કરવા લાગ્યો.

(૧૬૪)

હીઝહાઈતેસ રાજ ભવાનશીંગ હાલના રાજ છે. અહિના રાજ રતલા-
મના રાજાઓના વંશજો છે. રાજાએ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે
ઈંગ્રેજની સારી સેવા બજાવી હતી અને તેના બદલામાં ઈંગ્રેજ શરકારે
તેને પોશાક આપ્યો હતો. રાજાની ઉંમર હાલ ૫૨ વરસની છે અને તે-
મને ૧૧ તોપનું માન મળેછે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૦૦ પાયદળ ૪૦
ધોડેસ્વાર અને ૬ તોપ છે.

સીતાનૌવ—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજ રહે છે.
વસ્તી આશરે ૧૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૪૦૦૦ હિંદુ ૧૦૦૦ મુસલમાન
અને બીજા પરચુરણ લોક છે. આ શહેર નીમચથી ૪૮ માઈલ અને
અગરથી ૫૮ માઈલને છેટે છે. આ શહેર મંડુસરના રેલવે સ્ટેશન
અને પોરટાઓફીસથી ૧૭ માઈલ છે.

સપતર.

આ રાજ્ય સૂર્યવંશી બ્રુદેલા રજપૂત રાજાના તાબામાં છે. અને રા-
જકર્તા મહારાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. સપતરનું રાજ્ય બ્રુદેલાખંડના
વાવ્યકોણના ભાગમાં દતિઆના રાજ્યની પૂર્વમાં છે. સીમા—આ રાજ્ય-
ની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ગ્વાલીયર, દક્ષિણે અગ્નિકોણે અને નૈઋત્યકોણે
જાંસી અને પૂર્વે જલમનો મુલક છે. તેમાં ૧૭૫ ચોરસ મૈલ જમીન
એક શહેર અને ૮૭ ગામ છે અને વસ્તી ૭૫૦૦૦ (પોણો લાખ) માણ-
સની છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૪૦૦૦૦૦૦ (ચાર લાખને) આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ધણું કરીને સપાટ પણ પથરીઆ છે. પા-
ણીની આમદાની સારી છે. હવા ગરમ પણ સુખદાયક છે. જમીન રસાળ
છે. તેમાં ઘઉં, બાજરી, જુવાર, કપાસ, શેરડી, ગળી, અને કઠોર વ-
ગેરેની નિપજ થાય છે. લોકમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રુદેલ, આદીર, ચંદેલી,
• ધંદેલી મરેઠા અને ચુર્ગર છે. નદી સિંધ અને પુહ છે. મુખ્ય શહેર
સપતર એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં મહારાજા રહે છે. એ શહેર ગ્વા-
લિયરથી અગ્નિકોણમાં ૫૮ મૈલને છેટે છે. દતકની સનદ—આ રાજ્યને
માટે જો રાજકર્તા મહારાજા બીન વારસ મરણ પામે તો તેની પાછળ
વગર નજરાણા આપે હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દતક લેવાની સનદ ઈંગ્રેજ

(૧૬૫)

સરકાર તરફથી મળેલી છે. તેમજ સને ૧૮૭૭ની સાલમાં ડેસરેલિંદ તરફથી પાદશાહી વાવટો પણ મળ્યો છે.

ઇતિહાસ—આ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૭૬૨માં દત્તીઆના રાજથી જીકું પડ્યું, રાજકર્તા ગુર્જર આહીર જાતના રજપૂત છે. જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં હોલકર અને સિંધીઆની હાર થઈ ત્યારે સપતરના રાજા રણજીત-સિંહે અંગ્રેજોની મદદ માગી પણ તે તેને મળી નહિ. આખરે ઈ. સ. ૧૮૧૭માં તેની સાથે સલાહ થઈ જેથી અંગ્રેજોએ તેનું રક્ષણ કરવા કબ્જલ કર્યું. રાજા રણજીતસિંગ ઈ. સ. ૧૮૨૭માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો જોકરો હિંદુપત ગાદીએ બેઠો તે હાલનો મહારાજા છે. જ્યારે મહારાજા હિંદુપત પુખ્ત ઉમરનો થયો ત્યારે તે ગાંડો થયો. તેથી તેની રાણી રાજ્યના મુખ્ય અમલદારો અને ઠાકોરોની મસલતથી રાજકારભાર પોતે ચલાવવા લાગી. ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મહારાજાના વડાપુત્ર છત્રસિંહે પોલિટીકલ એજન્ટને અરજ કરી કે રાણી સઘજો ખજાનો ઉઠાવી દે છે. આથી અંગ્રેજ સરકારે રાજકારભાર છત્રસિંગને સોંપ્યો. અને રાણી અને રાજાને આજમાના પ્રગણમાં મોકલી દીધાં. અને તેમને પેનસિન ખાંધી આપ્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૭ના જાનેવારીની તા. ૧ એ દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં રાજા છત્રસિંગ બહાદુર ગયો હતો. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ, મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કર્યાને ૫૦ વર્ષ થઈ જવાથી હીન્ડુસ્થાનમાં જયુબીલી નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો અને તે વખતે અહીંના મહારાજાએ પણ પોતાનો ઉમંગ અને મહારાણી તરફની રાજ ભક્તિ બતાવી આપી હતી અને તેની યાદગીરીમાં પોતે રૂ. ૪૦૦૦ ફેળવણી ખાતામાં આપ્યા. મહારાજા હિંદુપત હાલ ૬૫ વરસની ઉમરે છે અને તેમને ઇંગ્રેજ છાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરી સલામતી અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે. મહારાજાને ફ્રાંસી દેવાનો હક છે રાજાને દત્તકની સનંદ મળી છે.

આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૩૦૦ ઘોડેસવાર, ૨૦૦૦ પાયદલ ૩૫ તોપ અને ૧૫૦ તોપ ફોર્ટનારા છે.

(૧૬૬)

ચિરકારી.

આ રાજ્ય રજપૂત રાજના તાબામાં છે. અને રાજકર્તા “મહારાજ સીપેહદાર-ઉલમુલક”ની પદ્વીથી ઓળખાય છે. સામા-આ રાજ્યની ઉત્તરે મુરીલા નામનું સસ્થાન, દક્ષિણે ગુરીહર સંસ્થાન, નૈઋત્યકોણમાં અલીપુરા અને અમીકોણમાં પહરી તાબાનો મુલક આવેલો છે. આ રાજ્ય બુદેલખંડના ઉત્તર ભાગમાં છે. તેમાં ૭૮૭ પોરસમૈલ જમીન તથા ૨૮૭ ગામ છે તેમાં આશરે ૧૪૩૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેમાં ૧૩૫૦૦૦ હિંદુ ૧૦૦૦ મુસલમાન વિગરે પરચુરણ જતો છે. વાર્ષિક ઉપજ ૫૦૦૦૦૦ (પાંચ લાખ) ને આશરે થાય છે. ખંડણી ૩ ૮૫૮૩ બિના અને ચંદાલ પ્રગણાને માટે આપે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ધણું કરીને સપાટ પણ પથરીયા છે. પાણીની આવદાની સારી છે. આ દેશમાં ઝાડી અને જંગલો છેજ નહિ. હવાગરમ પણ સુખદાયક છે. જમીન રસાળ છે. તેમાં ધર્જ, ખાજરી, જીવાર, કપાસ, શેરડી, ગોળ અને કઠોર વીગરે નીપજે છે. જતાવર—લોકોઉપ-યોગી ભિંશો, ગાયો, બળદ વિગરે છે. લોક મુખ્ય કરીને બુદેલા, આહીર, ચંદેલી ધંધેલી, મરેઠા અને ગુર્જર છે મુખ્ય શહેર—ચિરકારી એ રાજ-ધાનીનું શહેર છે. તેમાં મહારાજ રહેછે. એ શહેર ખાંદેના રેલવે સ્ટેશ-નથી ધણું કરીને નૈઋત્યકોણમાં ૩૦ મૈલને છેટે છે. અને તેમાં પોસ્ટ ઓફીસ છે. દતકની સનંદ—આ રાજ્યને માટે જો પછાડી વારસ પુત્ર ન હોય તો વગર નજરાણાં આપે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનંદ ઇંગ્રેજ સરકારે આપેલી છે. તેમજ સેનશાહી વાવટો સને ૧૮૭૭ ની માલમાં મળ્યો છે.

ઈતિહાસ—જ્યારે અલી બહાદુરે બુદેલખંડપર ચઢાઈ કરી ત્યારે વિજય બહાદુર તેની સાથે ગયો હતો તેના બદલામાં તેને ચિરકારીનો મુલક મળ્યો. વિજય બહાદુરે અંગ્રેજનું ઉપરીપણું પહેલ વહેલું કબુલ કર્યું. તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૪ અને ૧૮૧૧ માં તેને સનંદ કરી આપવામાં આવી. આથી ચિરકારી અને ખીજાં ગામની તકરાર પતી ગઈ. વિજય-સિંગ ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો રતન-સિંગ ગાદીએ બેઠો આ રાજ્યએ બળવાની વખત સારી મદદ કરી હતી.

(૧૬૭)

તેથી તેને દત્તક લેવાનો હક, દર વરસે રૂ.૨૦૦૦ ના ઉપજની એક જાગીર અને પોશાક અને વંશપરંપરાને માટે ૧૧ તોપનું માન મળ્યું. રાજા રતનસિંગ ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો છોકરો જયસિંગ રાજા થયો ઈ. સ. ૧૮૬૦. તે હાલનો રાજા છે. તે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં જન્મ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૭૪માં હીજ્જાહનેસ જયસિંગદેવ બહાદુરે સઘળી રાજ્ય સત્તા પોતાને હાથ લીધી. તે ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની તા. ૧ લીએ દિલ્હીમાં જે બાદશાહે દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં ગયો હતો અને ત્યાં તેમને સિપાહદાર ઉલમુલ્કનો ખિતાબ મળ્યો હતો. મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કરતાં પુરાં ૫૦ વરસ થવાથી તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ ને દિવસે હિંદુસ્થાનમાં જ્યુબીલી મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં અહિંના રાજકર્તા મહારાજાએ પણ સારો ભાગ લીધો હતો અને તેની યાદગીરીને માટે કેળવણીખાતાને કોલેજન આપવાનો ઠરાવ કીધો છે.

ચિરકારીના મુલકના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. અને તે દરેક ભાગમાં એક થાનદાર રહે છે. આ થાનદારો કોજદારી દીવાનીના દાવા ચુકવે છે. આના ઉપર જે અપીલ કરવી હોય તો સદર કોર્ટના મુખ્ય અમલદારને કરવી પડે છે. આ સિવાય બીજી બે દીવાની કોર્ટ છે. જેમાંથી એક પૈસા સંબંધી દાવા ચુકવે છે. હીજ્જાહનેસ શ્રી મહારાજા ધીરાજ સિપાહદાર ઉલમુલ્ક જયસિંગદેવ બહાદુર દયાળુ સ્વભાવના છે મહારાજાની હાલ ૩૬ વર્ષની ઉમર છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે અને તે ઇંગ્લેન્ડ છાવણીમાં જાય તે વખત લશ્કરી સલામતી અને ૧૧ તોપનું માન છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૨૨૦ ઘોડેસ્વાર ૨૦૬૦ પ્યાદળ ૧૩૧ ગોલંદાજ અને ૩૧ તોપ છે. ચિરકારી—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તે ગ્વાલિયરથી બંદાએ જવાના રસ્તા પર આવેલું છે. અને તે બંધાથી ૪૧ મૈલને છેટે છે. શહેરથી નીચાણમાં એક સરોવર છે. રસ્તા સારા છે.

છત્રપુર.

આ રાજ્ય પોંવાર જાતના રજપુત મહારાજાના તાબામાં છે અને તે બ્રહ્મવંશના મધ્ય ભાગમાં છે. અહિંના રાજકર્તા રાજાની પદ્ધતિ

ઝોળખાય છે. સીમા—આ રાજ્યની પૂર્વે અબ્બયગઢ તાપ્પાનો મુલક, દક્ષિણે બિજવરનું રાજ્ય, અગ્નિકોણે રાજનગર અને ઉત્તરે હમીરપુર પ્રગણ્ય આવેલું છે. વિસ્તાર—આ રાજ્યના તાપ્પામાં ૧૧૬૯ ચોરસમાઈલ જમીન અને તેમાં ૩૧૫ ગામ તથા આશરે ૧૬૪૦૦૦ (એકલાખ ચોસઠ હજાર) માણસની વસ્તી છે; તેમાં ૧૫૮૦૦૦ હિંદુ, ૫૫૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ છે. વારસિક ઉપજ રૂ૨૫૦૦૦૦ (બેલાખ પચાસ હજાર)ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ધણું કરીને સપાટ છે. પાણીની આવદાની સારી છે. હવા સારી છે. જમીન રસાળ છે તેમાં ધાતુ, બાજરી, જુવાર, કઠોળ, કપાસ, શેરડી, ગળી તલ અને અળશી વીંગેરે નીપજ થાય છે. લોક—બુદ્ધેલા રજપુત, આહીર, ચંદેલી, ધંદેલી, અને મુર્ઝર વિગરે છે. મુખ્ય શહેર હત્રપુર એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજકર્તા રાજ્ય રહે છે.

ઈતિહાસ—આ રાજ્યનો સ્થાપનાર સુનીશાહ નામિ થઈ ગયો. તે પત્તાના રાજા કીશોરસિંગના દાદા હિંદુપતનો નોકર હતો. હિંદુપત પોતાના મોટા ભાઈને મારી નાખીને અને નાના ભાઈને કેદ કરીને છત્રસાલના મોટા છોકરા હીરદીશાહની ગાદીએ બેઠો. તોપણ તેના મરણ પછી માંહે માંહે કજીઆ થયા તેનો લાભ લઈ સુનીશાહે કેટલોક મુલક લઈ લીધો ઈ. સ. ૧૮૦૪માં બ્યારે ઇંગ્લેન્ડે બુદ્ધેલખંડનો કબ્જો લીધો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે તેનો મુલક તેના કબ્જામાં રહેવા દીધો. આ રાજ્યને ઈ. સ. ૧૮૦૬ અને ૧૮૦૮માં સનદો કરી આપી. વળી ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં તેને એક બીજી સનદ કરી આપવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં સુનીશાહના છોકરા પ્રતાપસિંહને ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યનો ખિતાબ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં રાજા પ્રતાપસિંહ વગર વારસે મરણ પામ્યો. તેથી ઇંગ્લેન્ડે તેના ભત્રીજા જગતરાજને તે ગાદી સોંપી. આ રાજાની કાચી ઉમરને લીધે મયત રાજાની વીધવા રાણી રાજ્ય ચલાવવા લાગી પણ રાજ્યમાં ધણું અધિર ચાલવાથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે રાણીને ખસેડી રાજ્ય ચલાવવા માટે એક ઇંગ્લેન્ડ અમલદારને નીમ્યો. જગતરાજ ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં પાકી ઉમરનો થયો તેથી તેને રાજ્યનો અધિકાર સોંપ્યો પણ

એટલામાં તે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર ખીસનનાથસિંગ ગાદીએ બેઠો. ખીસનનાથસિંગ પેંવાર જાતનો રજપુત છે અને તે ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં જન્મ્યો હતો. તેના બાળપણની વખતે રાજ્ય ચલાવવાને આંખીચુખી ધાનપટરાય જે વાવ્ય પ્રાંતનો દેખ્યુટી કલેક્ટર હતો તેને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ નામવામાં આવ્યો, અને તેના હાથ નીચે એક રીજન્સીકાઉન્સીલ નીમી.

તા ૧ લી જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆએ હિંદને માટે ક્રેસરહિંદ એ ઈલકાબ ધારણ કર્યો તેબાબતનો દહેરો વાંચી સંમળાવવાને તેજ દિવસે ક્ષાઉલીટને દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં હીજહાઈનસ રાજા ખીસનનાથસિંગ બહાદુર ગયા હતા. આ દરબાર વખતે તેમને પાદશાહી વાવટો મળ્યો હતો. મહારાજાની હિમર હાલ ૨૩ વરસની છે. તેમને હલકા દરજની સત્તા છે અને ૧૧ તોપનું માન મળેછે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૬૨ ઘોડેસવાર, ૧૧૭૮ પાયદળ અને પોલીસ ૩૨ તોપ અને ૩૮ ગોલંદાજ છે.

છત્રપુર—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજકર્તા રાજા રહે છે. તે બંદાથી આગ્રે જવાના રસ્તાપર બંદાથી નૈફુસકોણમાં ૭૦ માઈલ અને સાગરથી વાવ્યકોણમાં ૧૦૦ માઈલને છેટે આવેલું છે. વસ્તી ૧૩૦૦૦ માણસના છે તેમાં ૧૧૦૦૦ હિંદુ અને ૨૦૦૦ મુસલમાન છે. અહિં કાગળ અને હથીઆર બતાવવાનાં કારખાનાં છે. છત્રસાલ રાજાના મહેલનાં ખંડેરો જોવા લાયક છે. આ ખંડેરોની પાસે તેની એક કબર છે તે પણ જોવા લાયક છે. શહેરનાં ઘરાં નીચાં છે અને રસ્તા સાંકડા છે પણ પૈસાદાર લોકોનાં ઘર સારાં અને કીમતી છે. આ શહેર મણીકપુર રેલવેસ્ટેશનથી આશરે ૪૦ માઇલને છેટેછે.

અન્યગઢ.

આ રાજ્ય સૂર્યવંશી બુદ્ધેલા જાતના રજપુત રાજાના તાબામાં છે અને તે ધણું કરીને બુદ્ધેલખંડના ઈશાનકોણના ભાગમાં પત્તાના રાજ્યની ઉત્તર તરફ છે. રાજકર્તા મહારાજા સવાઇની પદ્ધિથી ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે ચરકારીનું રાજ્ય અને બંદા પ્રગણું, દક્ષિણે અને પૂર્વે પત્તાનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે છત્રપુરનું રાજ્ય છે. આ

રાજ્યના તાબામાં ૮૦૨ ગેરસ માઈલ જમીન ૩૨૧ ગામ તથા આશરે ૮૦૦૦૦ (એસીહબર) માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ ૨૫૦૦૦૦ (અટીલાખ)ને આશરે થાય છે. ખંડણી ૭૦૧૦.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ખણું કરીને સપાટ છે. પાણીની આમદાની સારી છે. હવા ધણી સરસ છે. જમીન રસાળ છે તેમાં ધણ, ખાજરી જી-વાર, કઢોર, કપાસ, શેરડી, ગળી અને તલ તથા અળશી વગેરે નિપજ થાય છે. જનનવર—ધાણખરૂં ઉત્તર ભાગમાં વાઘ, ચીત્રા, હરણ, અને બીજા જંગલી જનનવર છે. ગામ પશુમાં બેશ બળદ અને ગાયો છે. લોક—બુદ્ધેલા રજપુત આહીર, અદેલી, ધંદેલી, મરેઠા, અને યુર્જર વગેરે છે. નદીઓમાં મોટી નદી કન નામની છે. તે નૈરલકોણ તરફ થી આવી આ રાજ્યના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈને ઇશાનકોણ તરફ જાય છે. તથા તે હમીરપુરની પાસે જુમનાંને મળે છે. મુખ્ય શહેર અજય-ગઢ એ રાજધાનીનું શહેર છે એમાં રાજકર્તા રાજ રહે છે. એ શહેર સ્ટેશનથી દક્ષિણમાં ૪૦ મૈલને છેટે છે. દત્તકની સનદ—આ રાજ્યને માટે ને પછવાડે વારસ પુત્ર ન હોય તો વગર નજરાણાં આપે હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનદ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી મળે-છી છે. વળી શેનશાહી વાવટો મહારાણી વિક્ટોરીએ સને ૧૮૭૭ની સાલમાં આપ્યો છે.

ઈતિહાસ—અજયગઢ અગાઉ હવ્રસાલના મુલકનો ભાગ હતો. હવ્ર-સાલના મરણ પછી ન્યારે બુદ્ધેલખંડના ભાગ પડ્યા ત્યારે એટલે ઈ. સ. ૧૭૩૪માં અજયગઢની આસપાસનો મુલક તેના છોકરા જગતરાયના હાથમાં ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૦માં મરેઠાઓએ તેને ઘેરો ધાલી લઈ લીધો અને ત્યાંના રાજ વખતસિંગને તાબે થવાની જરૂર પડી. ન્યારે ઈ. સ. ૧૮૦૩માં અંગ્રેજોએ બુદ્ધેલખંડનો કબજો લીધો ત્યારે અંગ્રેજો એ તેને દર મહીને રૂ ૩૦૦૦ ગોહરસાહી આપવા કબુલ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૭માં તેને એક સનદ કરી આપી. આથી તેને તેના મુલકનો થોડો ભાગ મળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૮થી અંગ્રેજોએ તેનું પેન્સન બંધ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૯માં અંગ્રેજોએ લખમનરાવે રાજ્યગઢનો કિલ્લો લેઈ લીધો હતો તેના પર લશ્કર મોકલ્યું. આ વખતે લખમનરાવ નાશી ગયો અને અંગ્રેજોએ તે જીતી લેઈ વખતસિંગને આપ્યો. વખતસિંગ ઈ. સ. ૧૮૩૭માં

મરણ પામ્યો. તેની પછી અનુક્રમે માધવસિંગ, મહીપતસિંગ અને વિ-
જયસિંગ ગાદીએ બેઠા. છેલ્લો વિજયસિંગ ઈ. સ. ૧૮૫૫માં મરણ પા-
મ્યો. તેની પછી તેનો ભાઈ રતનજીરસિંગ ગાદીએ બેઠો. તે હાલના મહારા-
જા છે. તેણે રાજ્યની કુલ સત્તા ઈ. સ. ૧૮૬૮માં પોતાને હાથ લીધી.
મહારાજા તા. ૧ જાનેવારી સન. ૧૮૭૭ના રોજ દિલ્હીના આદશાહી
દરબારમાં ગયા હતા. ત્યાં તેને સવાઈનો કીતાબ મળ્યો અને સેનશાહી
વાવરો મળ્યો. તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ના રોજ મહારાણી વીક્ટોરીઆને
રાજ કરતાં પુરાં ૫૦ વર્ષ થયાં તેની ખુશાલીમાં હીંદુસ્થાનમાં ન્યુબીલો
નામનો મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં મહારાજાએ રાણીતરફનો
પોતાનો ઉતસાહ સારી રીતે બતાવ્યો હતો અને તેની યાદગીરીમાં તેમણે
કુળવણી ખાતામાં રૂ. ૪૦૦૦) આપવા ઠરાવ કર્યો. ફીઝહાઇનેસ મહારાજા
સવાઈ રતનજીરસિંગ બહાદુર હાલ ૪૦ વરસના છે તેમને હલકા દરજ્જાની
સત્તા છે અને તે ઈંગ્રેજ છાવણીમાં જય તેવબતે લસ્કરી સલામતી અને
૧૧ તોપનું માન મળે છે આ રાજ્યના લસ્કરમાં ૧૫૦ ઘોડેસ્વાર, ૨૧૦૦
પયાદલ ૧૬ તોપ અને ૫૦ ગોલંદાજ છે.

ખિજવર.

આ રાજ્ય સૂર્યવંશી બ્રુહેલા રજપૂત રાજાના તાબામાં છે અને રાજ્ય-
કર્તા મહારાજા સવાઈ એવા ખિતાબથી ઓળખાય છે, મુલક ધણું કરીને
બ્રુહેલખંડના મધ્ય ભાગમાં છે. સીમા—ઉત્તરે છતરપુર ઈશાનકોણમાં
પત્તા તથા અબ્યગઢ સંસ્થાન તાબાનો મુલક દક્ષિણે નાગોરના રાજ્યનો
મુલક અને પશ્ચિમે વાસન નદી આવેલી છે. આ રાજ્યના તાબામાં ૬૭૩
ચોરસ મૈલ જમીન તથા તેમાં ૨૬૮ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૧૧૩૦૦૦
માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ આશરે ૨૨૫૦૦૦ થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ધણું કરીને ટેકરા ટેકરી વાળો છે. પાણીની
આમદાની સારી છે. હવા સારી છે. વર્ષાદ ઈશાનકોણ તરફથી આવે છે.
જમીન રસાળ નથી અને એમાં હલકી જાતનાં ધાન્ય થાય છે. આ
રાજ્યમાં જંગલો પુષ્કળ છે. જનાવર—ધણું ખરું ઉત્તર તરફના પહાડી
ભાગમાં વાઘ, ચિત્રા, વર, હરણ વગેરે ઘણી જાતનાં જંગલી જાનવરો
હોય છે. ગામ પશુમાં ગાય, બળદ, બેંશો વીગરે છે. આ રાજ્યના મુલક

માંથી હીરા અને લોહના ગુચ્છ પથ્થરા સાથે મળેલા માલુમ પડેછે. લોક—બુદેલા રજપૂત, ચંદેલી, આહીર, ધંધેલી, મરેઠા અને ગુર્જર વિગરે છે. ભાષા બુદેલખંડી છે. નદી—ધાસન નામની છે તે ઉત્તર તરફ ફેટલાક મેલ ગયા પછી ખેતવા નદીને મળેછે. મુખ્ય શહેર—ખીજવર એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજ્યકર્તા મહારાજ રહેછે. દત્તકની સનંદ—આ રાજ્યને માટે જો પછાડી વારસ પુત્ર ન હોયતો વગર નજરાણાં આપે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનંદ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી મળેલી છે. વળી પાદશાહી વાવટો સને ૧૮૭૭માં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆએ આપેલો છે.

ઈતિહાસ—ખીજવરના રાજકર્તા સૂર્યવંશી બુદેલા રજપૂત છે અને તે હર્યાના મહારાજના કુટુંબી છે અને તે છત્રસાલના વંશજ છે. બરસીંગદેવ જે જગતરાજ્યનો છોકરો અને છત્ર સાલનો પૌત્ર હતો તે આ રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. આ રાજ્યએ અલીબહાદુરનું ઉપરીપણું કબ્જા કર્યું નહિ તેથી અલીબહાદુર અને તેની વચ્ચે ચરકારી આગળ લડાઈ થઈ તેમાં બરસીંગદેવ મરાયો. તેની પછી તેનો છોકરો કેસરીસીંગ ગાદીએ બેઠો. બ્યારે ઇંગ્લેન્ડએ બુદેલખંડ કબ્જા કર્યો ત્યારે તે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. કેસરીસીંગ ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો રતનસિંગ ગાદીએ બેઠો. આ રાજાને ઈ. સ. ૧૮૧૧ ના એપ્રિલની તા. ૧૯ મીએ એક સનંદ કરી આપી તેથી ઇંગ્લેન્ડ તેને ત્યાંના રાજા તરીકે કબ્જા કર્યો, રતનસિંગ ઈ. સ. ૧૮૩૩ ના ડીસેમ્બરમાં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો ભત્રીજો લક્ષ્મણસીંગ ગાદીએ બેઠો. તે ૧૪ વરસ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો બાહ પરતાપસિંગ ગાદીપતી થયો આ હાલનો રાજા છે. હીજહાદનેસ બાહ પરતાપસિંગે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે ઇંગ્લેન્ડને સારી મદદ કરી હતી. તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને પોશાક અને વંશપરંપરાને માટે ૧૧ લાખનું માન આપ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં રાજાને દત્તકની સનંદ આપવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં તેને મહારાજાનો ખિતાબ અને ફોજદારી કામમાં દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવાનો હક મળ્યો. મહારાજા ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની તારીખ ૧ લીએ દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં હાજર

(૧૭૩)

થયો હતો. ત્યાં તેને સવાઈનો ખિતાબ મળ્યો. અને શેનશાહી વાવડો મળવા કરાવ થયો. તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૭ ના રોજ હિંદુસ્થાનમાં મહારાણી વિક્ટોરીઆને રાજ કરતાં પુરાં ૫૦ વર્ષ થયાં તેની ખુશાલીમાં ન્યુબીલી મહોત્સવ પાળવામાં આવ્યો હતો તેમાં મહારાજા બાકિ પરતાપે સારો ભાગ લીધો હતો અને તેની યાદગીરીમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા કરાવ કર્યો છે. હીન્દહાઈનેસ મહારાજા સવાઈ બાકિ પરતાપસિંગ બહાદુરની હાલ ૪૬ વરસની ઉંમર છે અને તેમને જે વખતે ઈંગ્લેન્ડ આવણીમાં ગય તે વખતે લશ્કરી સલામતી અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૦૦ ઘોડેસવાર ૮૦૦ પાયદળ, ૪ તોપ અને ૩૨ તોપ ફોડનારા છે.

બીઓણી.

આ એક મુસલમાની રાજ છે અને તેના રાજકર્તા નવાબની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૭ ચોરસમાઈલ જમીન વસ્તી ૧૭૦૦૦ માણસની છે અને ઉપજ રૂ. ૧૦૦૦૦૦ ની થાય છે. મુખ્ય શહેર કોદનુર છે ને ત્યાં રાજકર્તા નવાબ રહે છે. બુદેલખાંડમાં આ એકલુંજ મુસલમાની રાજ્ય છે, હાલનો નવાબ, નિઝામ ઉલમુલ્ક અસોફજીને ચીન-કીલીઅખાનના નામથી ઓળખાય છે તેનો વંશજ છે. અસોફજીહાને આ અને બીજાં નામડાં મળીને (૫૨) પરગણાં અરાડમા સૈકાની આખરે પેશ્વાએ બક્ષિસ આપ્યાં હતાં; આ બક્ષિસ ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ઈંગ્લેન્ડ સરકારે કબ્જા કરી. હીન્દહાઈનેસ અબ્દુલ ઉમરા ઈમાદદદોલા રસીદ ઉલમુલ્કસાહે બીજાદ મોહનસીરદાર નવાબ મહેદીહુસેનખાન બહાદુર ફીરોજજંગને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે. અને તેમને અગ્રીવાર તોપનું માન મળે છે, નવાબની હાલ ૫૭ વરસની ઉંમર છે અને તેમને મહમદ હુસેનખાન નામનો ૧૮ વરસનો એક છોકરો છે આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૪૦ ઘોડેસવાર, ૩૮૦ પાયદળ, ૭૫ પોલીસ, ૩ તોપ અને ૮ તોપ ફોડનારા છે.

(૧૭૪)

અલીરાજપુર.

આ રાજ્ય માળવા પ્રાંતની નૈરત્યકોણ તરફ છેક નિમાડ જીલ્લામાં છે તેના રાજ્યકર્તા જાતના સીસોદીયા રજપૂત અને તે મહારાણાની પદ્ધિથી ઓળખાય છે. સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે પંચમહાલ જીલ્લાનું દાહોદ પ્રગણું તથા જાંબુવાનું રાજ્ય, ઈશાનકોણ તરફ જાંબુવા પુઠે જોગડ તાલુકો અગ્નિકોણે વઢવાણીનું રાજ્ય દક્ષિણે ખાનદેશ જીલ્લો અને પશ્ચિમે છોટા ઉદેપૂર તથા ખારીયાનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યના તાપામાં ૧૩૧ ચોરસ મૈલ જમીન તથા આશરે ૫૭૦૦૦ માણસની વસ્તી છે આ રાજ્યમાં ૩૧૨ ગામ છે. વાર્સિક ઉપજ સુમારે ૩૧૦૦૦૦૦ (એકલાખ) થાય છે. ખંડણી રૂપિયા દસહજાર ઇંગ્લિશ સરકારની મારફતે ધારણ રાજ્યને આપે છે. અને રૂપિયા પંદરસેની રકમ દર વરસે માળવાના બીલ કોર્પસને આપે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ રાજ્યના મુલકમાં વિદ્યારી પર્વતનો ભાગ આવેલો હોવાથી તેમાં ઘાટા ઘાટા ડુંગર અને ઝાડી પુષ્કળ છે. વસ્તી ઘણું કરીને બીલ લોકની છે. અને ઘોડા પરચુરણ જાતના હિંદુ અને મુસલમાન છે અને કુટલક કુટલાણે સપાટ જમીન છે. તે ઘણી રસાળ હોવાથી તેમાં ઘઉં, કપાસ, મકાઈ, ખાજરી, કઢોળ અને શેરડી વીગેરે નીપજે છે. મુખ્ય શહેર—રાજપૂર એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજ્ય રહે છે. આ શહેર દાહોદથી દક્ષિણમાં ૪૦ મૈલ જાંબુવાથી નૈરત્યકોણમાં ૪૦ મૈલ અને છોટા ઉદેપૂરથી પૂર્વમાં ૨૫ મૈલને છેટે છે. આ રાજ્યમાં ૫ નિશાળો અને એક દવાખાનું છે.

ઇતિહાસ—આ રાજ્ય કોણે સ્થાપ્યું તે કાંઈ જણાતું નથી. આ મુલક ડુંગરમાં આવ્યાથી મરેઠાના હુમલાથી તેને કાંઈ નુકશાન થયું નથી. માળવા ઇંગ્લેન્ડના કબજામાં આવ્યો તે પહેલાં રાજા પરતાપસિંહ ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાનો મુસાફર નામનો એક મકરાણી નોકર હતો. આ નોકરે રાજ્યને માટે દાવો કરતા ઢાંગીઓને તાણે કરી રાજા પરતાપના મરણ પછી તેના જોકરા જસવંતસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેના નામથી પોતે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. જસવંતસિંહ ઈ. સ. ૧૮૬૨માં મરણ પામ્યો. તેણે એક વીલ કર્યું હતું તેથી તેના રાજ્યના તેના બે છોકરા, વચ્ચે ભાગ પામ્યા પણ ઇંગ્લિશ સરકારે તે વીલ કબ્જ

કર્ચું નહીં ને તેના મોટા છોકરા ગંગદેવને ગાદીએ બિસાણો ગંગદેવના છેલ્લાં વરસમાં તે રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હોવાને બીધે અને તેના આજુ જુલમને બીધે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તે રાજ્યનો વહીવટ પોતાને હાથ લીધો. ગંગદેવ ઈ. સ. ૧૮૭૧માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો ભાઇ રાણો ૩૫દેવજી ગાદીએ બેઠો તે ઈ. સ. ૧૮૮૧ના અકટોબરની તારીખ ૨૬મીએ મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો પિત્રાઈ વન્નેસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેની કાચી ઉમરને લીધે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે એક નિમેલો દિવાન રાજ્ય કારભાર ચલાવે છે. અહીંના રાજ્યકર્તા રોઝાડ જાતના સીસોદીયા રજપૂત છે તેમને મહારાણાનો ઈલકાબ છે. આ રાજ્ય અગાઉ ધારનું ખંડીયુ રાજ્ય હતું પણ ધારના રાજાએ ઈ. સ. ૧૮૨૧માં સર્વ હક ઇંગ્લેન્ડને સ્વાધીન કર્યા ત્યારથી તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના હાથ નીચે છે. આ રાજ્યમાં ૨ લડાઇની તોપ, ૯૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૫૦ પોલીસ છે. અહીંના રાજાને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે તથા તેને ૯ તોપનું માન મળે છે.

આલીરાજપૂર. આ રાજ્ય ગાદીનું મુખ્ય સ્થળ છે તેમાં ૪૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. અહીંના રસ્તા પહોળા અને સિધા છે અને તેની બન્ને બાજુએ ડુકાનો આવી રહેલી છે જુનો રાજ્ય મહેલ એક સુંદર મકાન છે. અને ત્યાં રાજાના અમલદારો બેસે છે. ને તીજ્જીરી રહે છે. તેની પાસે એક નિશાળ, દવાખાનું અને કુદખાનું છે બજારમાં જતાં “બાર” આવે છે. તેમાં રાજા રહે છે આ શહેરમાં પોસ્ટઓફીસ છે.

વઢવાણી.

આ રાજ્ય માળવા પ્રાંતની નૈરત્યકોણે તરફ છેક નીમાડ જિલ્લામાં છે. તેના રાજ્યકર્તા સીસોદીયા જાતના રજપૂત અને તે રાજાની પદ્ધતી ઓળખાય છે. સીમા—આ રાજ્યની ઉતરે ધારનું રાજ્ય પૂર્વે હોલકર સરકારનો મુલક દક્ષિણ તથા નૈરત્યકોણે ખાનદેશ જિલ્લો અને વાવ્યકોણે તરફ આલીરાજપૂરનું રાજ્ય. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૯૨ ચોરસમૈલ જમીન તથા તેમાં ૫૬૪૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાર્સિક ઉપજ સુમારે ૩૧૩૦૦૦૦ (એકલાખ ત્રીસહજાર) છે. દેશનું સ્વરૂપ મુલક ઝાડી અને ડુંગરોથી ભરેલો છે. વસ્તી ધણુંકરીને બીલ જેવા આળસુ જાતના લોકની છે. આ રાજ્યના ઉતર ભાગમાં વિંધાદ્રી પર્વતનો કટલોક ભાગ

આવેલો છે. મુખ્ય નદી નર્મદા છે તે ધણું કરીને ઉત્તર તરફના ભાગમાં પૂરીથી તે પશ્ચિમ તરફ વહેછે. જમીન ડુંગર તથા ઝાડીવાળી હોયછે કોઈ કોઈ જગ્યાએ સપાટ છે અને તેમાં ધઉં, મકાઈ, યાજરી ઘોડી, ડાંગર, કઠોર, અને શેરડી વગેરે નાપજે છે. અહીંની ઝાડીમાં શાગ પુષ્કળ થાય છે. લોકમાં મુખ્ય ભાગ ભીલ અને યાકીના પરચુકણ હિંદુ તથા મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર—વઢવાણી એ રાજધાનીનું શહેર એ નર્મદા નદીની કિનારામાં છે તેમાં રાજ્ય રહે છે એ શહેર મોવતા રેલવે સ્ટેશનથી ને-રત્યકોણમાં ૭૫ મૈલ અને ઝાબુવાથી અમીકોણમાં ૪૦ મૈલને છેટે છે.

ઈતિહાસ—અહીંના રાજ્યકર્તા ઉદ્દેપુરના રાજાઓના કુટુંબીઓએ અને તેઓ જનતા સીસોદીયા રજપુત છે અને તેઓ તેનાથી ૧૪ માં મેકામાં જુદા પડ્યા હતા. તેમનો અસલનો ઈતિહાસ જણાવેલો નથી. પણ તેઓ પ્રથમ નર્મદા કાંઠે આવી વસ્યા. હાલના રાજાનો ૧૫ મો વડીલ પારાસરામ માળવામાં બાદશાહી લસ્કર આવતું હતું તેની સામે થયો. તેમાં તે ઉદ્દે પકડાયો અને દિલ્હી માકલી દીધો; પણ મુસલમાન થવાની સગતે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સેત્તિપવામાં આવ્યું. ત્યાં તે પાછા આવ્યા પછી પોતે પોતાનું રાજ્ય પોતાના છોકરા ભીમદેવને સોંપ્યું. તેણે પોતાના પાપના મુડદા ઉપર કબ્જો મણાવી. તે હાલ આસગડ આગળ માલમ પડેછે. ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં ત્યાંનો રાજા જસવંતસિંગ અશક્ત હોવાને લીધે તે રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડ સરકારે પોતાના હાથ નીચે લીધું અને તે ઈ. સ. ૧૮૭૩ સુધી રહ્યું. જસવંતસિંગ ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો ભાઈ ઇન્દ્રજીત ગાદીએ બેઠો તે હાલનો રાજા છે. આ રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી ભરતું નથી પણ રૂ. ૩૪૦૦૦ (હાલી) દર વરસે માળવાના ભીલ કોર્પોરેશને આપે છે. રાજ્યકર્તાને ૯ તોપનું માન મળેછે અને રાજાનો ખિતાબ છે.

વઢવાણી એ રાજધાનું શહેર નર્મદા નદીના ડાબાકાંઠાથી બે માઈલને છેટે છે. તેની આસપાસ કોટ છે તેની પાછળ ખીણ છે. વસ્તી ૫૬૦૦ માણસની છે. શહેરથી પાંચ માઈલને છેટે છે બવન ગંજની ટેકરી ઉપર કેટલાંક જૈન દેવળ છે અને ત્યાં જનવારી મહિનામાં મેળો ભરાય છે.

(૧૭૭)

ખીલચીપુર.

આ રાજ્ય મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં ભોપાળ એજન્સીમાં એક દેશી રાજ્ય છે, અને તે સિંધિઆ સરકારનું ખંડીયું છે. અહિના રાજકર્તા ખીલચી રજપુત છે; અને તે રાવની પદ્ધિથી ઓળખાય છે.

વિસ્તાર ૨૭૩ ચોરસ માઈલ છે. વસ્તી ૩૬૦૦૦ માણસની છે; તેમાં ૩૩૦૦૦ હિંદુ અને ખીજા મુસલમાન છે. આ રાજમાં ૨૬૬ ગામ છે. ઉપજ ૩૧૭૫૦૦૦ને આશરે છે તેમાંથી ૩૧૩૧૬૦ હાલી રૂપિયા સિંધિઆ સરકારને ખંડણીના આપે છે.

હીજહાઈનેસ રાવ અમરશંગ બહાદુર જાતે ખીલચી રજપુત છે અને તે હાલના રાજકર્તા છે. આ રાવને ઈ. સ. ૧૮૭૩માં રાવ બહાદુરનો કિતાબ મળ્યો હતો. તેમની ઉમ્મર હાલ ૫૪ વરસની છે; તેમને હંકકા દરજ્જાની સત્તા છે તથા નવ તોપનું માન મળે છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૪૦ ઘોડેસવાર અને ૨૦૦ પાયદળ છે.

ખીલચીપુર એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તે કાળી નદી ઉપર આવેલું છે; શહેરની આસપાસનો મુલક જંગલથી ભરેલો છે; વસ્તી આશરે ૫૦૦૦ માણસની છે; આ શહેર રાજગઢથી ઈશાનકોણમાં ૭માઈલ છે ને ત્યાંથી જાવરા પટ્ટણ સુધી સડક છે.

બેરૌંદા.

આ એક બુદ્ધિખંડમાં નાનું રાજ્ય છે. અને તે પાથર કુચારનું રાજ્ય પણ કહેવાય છે. આ રાજનું ક્ષેત્રફળ ૨૩૮ ચોરસ માઈલ જમીન છે અને તેમાં ૬૬ ગામ છે. વસ્તી ૧૭૨૦૦ માણસની છે, તેમાં ૧૬૦૦૦ હિંદુ અને બાકીના મુસલમાન અને ખીજા અસલી જાતો છે. ઉપજ ૩૨૮૦૦૦ની થાય છે. અહિના રાજકર્તા રઘુવંશી રજપુત છે, ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં મોહનશીંગને એક સનંદ કરી આપી તેથી ઇંગ્લેન્ડે તેના મુલકનું રક્ષણ કરવા કબુલ કર્યું. મોહનશીંગ ઈ. સ. ૧૮૨૭માં મરણ પામ્યો. તેની પછી સરખજતશીંગ ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૬૭માં મરણ પામ્યો અને તેની પછી તેનો છોકરો છત્રપાલશીંગ ગાદીએ બેઠો. છત્રપાલ સાત વરસ રાજ કરી ઈ. સ. ૧૮૭૪માં મરણ પામ્યો; તેની પછી તેનો

(૧૭૮)

કાકો રંગવીર દયાળશીંગ ગાદીએ બેઠો; અને તે હાલનો રાજા છે. તે ઈ. સ. ૧૮૭૭ના જન્યુઆરીની તા. ૧ એ દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં ગયો હતો. અને ત્યાં તેને રાજા બહાદુરનો ખિતાબ મળ્યો હતો.

હીઝહાયનેસ રાજા રઘુવીર દયાળશીંગ બહાદુર હાલ ૪૬ વરસની ઉમ્મરે છે અને તેમને નવ તોપનું માન મળે છે. રાજાને હલકા દરજ્જા ની સત્તા છે, અહિના રાજાને દત્તકની સનદ મળેલી છે. આ રાજાના લ-૨૬૨માં ૨૦ ઘોડેસવાર ૧૭૦ પાયદળ અને પોલીસ અને ત્રણ તોપ છે.

મિરેંદા—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજા રહે છે; વસ્તી આશરે ૨૫૦૦ માણસની છે.

નાગોદ.

આ રાજ્ય રજપૂતરાજાના તાબામાં છે અને તે બુદ્ધેલખંડના ધણું કરીને અગ્નિકોણ તરફના ભાગમાં પત્તાના રાજાની દક્ષિણમાં છે. સીમા આ રાજ્યની ઈશાનકોણે સોહાવલ અને રેવાનાં રાજ્ય, પૂર્વે રેવા, અગ્નિકોણે મૈહીર અને પશ્ચિમે પત્તાનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યના તાબામાં ૪૫૦ ચોરસમૈલ જમીન તથા તેમાં આશરે ૮૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાં ૬૮૦૦૦ હિંદુ અને ૨૬૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોકો છે. વારસીક ઉપજ ૩૧૫૦૦૦૦ (દોઢલાખ)ને આશરે થાય છે જેમાંથી ૭૦૦૦૦ જગીર અને ધર્મના કામમાં જાય છે. દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ધણું કરીને ડુંગરી છે તોપણ પાણીની આવદાની સારી હોવાથી જમીન રસાળ છે. તેમાં ઘઉં બાજરી જીવર, કઠોળ, કપાસ, શેરડી, તલ અને ગળી વગેરે નિપજે છે. લોક—રજપૂત, અદલી, ધંદલી, આહીર મરેઠા અને યુજર વીગેરે છે. મુખ્ય શહેર નાગોદ એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજકર્તા રહે છે.

ઇતિહાસ—નાગોદ અગાઉ પત્તાનું ખંડીયું રાજ હતું. આ રાજ બુદ્ધેલખંડમાં છત્રસાલનો અમલ થયો તે પહેલાં લાલસીવરાજના પુરીહર વડીલોના કબજામાં હતું, અને તેમની પાસેથી બુદ્ધેલા રાજાઓથી અથવા અલીબહાદુરથી તે મુલક લેવાયો નહોતો. લાલસીવરાજને પહેલવહેલાં ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં ઇંગ્લેન્ડે સનદ કરી આપી. આ સનદથી ઇંગ્લેન્ડે તેને તેના મુલકના રાજા તરીકે કબ્જા કર્યો. તે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં મરણ

(૧૭૯)

પામ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર બલબહાદુરસીંગ ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાના બાઇને મારી નાંખ્યો તેથી ઈ. સ. ૧૮૩૧ માં તેને પદબ્રજ કરવામાં આવ્યો. બલબહાદુરસીંગ પછી તેનો છોકરો રઘુબીંદસીંગ ગાદીએ બેઠો, પણ તે કાચી ઉમરનો હતો તેથી રાજકારભાર ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ચલાવવા માંડ્યો. જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં તે પુખ્ત ઉમરનો થયો ત્યારે તેને રાજનો કુલ અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો પણ તે થોડા વખતમાં ભારે દવાદાર થઈ પશ્ચો તે દવામાંથી મુક્ત થવાને ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં તેને રાજવહિવટ ઇંગ્લેન્ડને સોંપ્યો.

રાજ્યે ઈ.સ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે ઇંગ્લેન્ડની કીમતી સેવા બજાવી તેથી તેને કેટલોક મુલક, દત્તકની સનદ અને ૬ તોપનું માન મળવાનો હરાવ થયો. ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં રાજ્યનો વહીવટ ફરીથી રાજને શ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. રાજ રઘુબીંદસીંગ ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો જડુબીંદસીંગ ગાદીએ બેઠો તે હાલનો રાજા છે અને તે જાતે પુરીહર રજપુત છે. રાજાની ઉમર હાલ ૩૪ વરસની છે. તેમને ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની પહેલી તારીએ દિલ્લીમાં ૬ તોપનું માન મળ્યું હતું. હીન્દુદાઇનેસ રાજા જડુબીંદસીંગ બહાદુરને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે આ રાજના લશ્કરમાં બે તોપ અને ૧૧૬ પાયદલ અને પોલીસ છે.

નાગોદ એ રાજધાનીનું શહેર છે વસ્તી ૪૮૦૦ માણસની છે તે સતનાથી તોવગંગના રસ્તા ઉપર સતનાથી ૧૭ મૈલ અને નોવગંગથી ૮૪ મૈલ છે.

મૈહીર.

મૈહીર એ બુદલખંડમાં એક દેશી રાજ્ય છે. તેના રાજકર્તા રાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે તથા તેઓ જોગી જાતના હિંદુ છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉતરે નાગોદનું રાજ્ય, પૂર્વે રેવાનું રાજ્ય, દક્ષિણે ઇંગ્લેન્ડ જબલપોર અને પશ્ચિમે અજયગઢ છે. વિસ્તાર—આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસમાઈલ જમીન જેટલું છે તથા તેમાં ૧ શહેર અને અને ૧૧૨ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૭૨૦૦૦ માણસની છે, તેમાં ૫૮૦૦૦ હિંદુ, ૨૦૦૦ મુસલમાન, ૧૦૦૦૦ અસલી જાતના લોક અને બીજા પરચુરણ છે. ઉપજ ૩૭૧૦૦૦ ને આશરે થાય છે. રેલવે—પૂર્વ તરફની જબલપુર અને અમદાવાદની રેલવે લાઈન આ રાજ્યમાં થઈને જાય છે.

છતિહાસ—આ રાજ્ય અગાઉ રેવાના રાજ્યને તામે હતું; પણ ઇંગ્લેન્ડનો બુદ્ધિજીવીઓમાં પગ પેઠો તે પહેલાં ઘણાં વરસથી તે પત્તાના બુદ્ધિજીવી રાજ્યને તામે હતું. પત્તાના રાજ્યએ આ મુલક ઠાકોર ફર્જનશીંગના આપને તેની સારી નોકરીને માટે બહિસ આપ્યો હતો. જ્યારે ઇંગ્લેન્ડએ બુદ્ધિજીવીઓનો કબજો લીધો ત્યારે તેમણે તેને તેના રાજ્યના સરકાર તરીકે કબજા કર્યો છે. સ. ૧૮૦૬. ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં તેને એક સનદ કરી આપી. જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ફર્જનશીંગ મરી ગયો ત્યારે તેના બે છોકરાએ ગાદીને માટે તકરાર કરી અને હથીઆર પકડ્યાં. આથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે વચ્ચે પડી તે મુલક બંને બાદને વહેંચી આપી તેમને શાંત પાડ્યા. આ બે બાઈમાંના બીસનશીંગને મૈદીર અને પ્રાગદાસને બીજરાગગદ મળ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે પ્રાગદાસના છોકરા સુરજપ્રસાદે બળવો કર્યો તેથી ઇંગ્લેન્ડસરકારે તેનો મુલક ખાલસા કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૮

ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં બીસનશીંગ રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હોવાથી રાજ્યકારભાર ઇંગ્લેન્ડએ પોતાને હાથ લીધો. બીસનશીંગ ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો મોહનપ્રસાદ ગાદીએ બેઠો. તે પણ ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં મરણ પામ્યો તેથી તેનો છોકરો રાજ રધ-બીરશીંગ ગાદીએ બેઠો. તે હાલનો રાજ છે અને તે જાતે જોગીછે રધ-બીરશીંગે આગાની કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો છે. તેમની ઉંમર હાલ ૩૯ વરસની છે અને તેમને હલકા દરજ્જાની સતા છે.

રાજ રધબીરશીંગે નાકુ કાઢી નાંખ્યું અને રેલવેને માટે જમીન આપી તેથી તા. ૧ લી જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ ના રોજ દિલ્લીમાં જે પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં તેમને રાજાનો ખિતાબ અને ૯ તોપનું માન મળ્યું. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૭ તોપ અને ૮૮ પાયદળ અને પોલીસ છે.

મૈદીર—એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં ૧૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તેમાં ૫૩૦૦ હિંદુ ૧૧૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોકો છે. મૈદીર એ રેલવે સ્ટેશન છે અને તે જામલપુરથી ૬૭ માઈલ અને રેવાથી ૪૦ માઈલ છે. શહેરની અંદર એક કિલ્લો છે તેમાં રાજ રહે છે. આ કિલ્લો ૧૬ મા સૈનામાં બાંધવામાં આવ્યો હતો. આ શહેરમાં નિશાળ, દવાખાનું અને પોસ્ટઓફીસ છે.

મુંબાઈ ઇલાકો.

મુખાર્દ ધક્કા (ગૂજરાત સિવાય) તાબાનાં દેશી રાજ્યોનાં નામ; રાજકર્તાનાં નામ; રાજકર્તાનાં નામ;

ખિતાબ, ઉમર, જત, કુલ જમીનનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, વારસિક

ઉપજનો મુખારે આંકડો, બ્રિટિશ સરકાર તરફથી

મળતાં તોપનાં માન અને ગામની સંખ્યા.

(૧૮૨)

ક્ર. નં.	રાજ્યનું નામ.	રાજકર્તાનું નામ.	ખિતાબ.	ઉમર.	જત.	ક્ષેત્રફળ.	વસ્તી.	ઉપજ.	તોપનાં માન.	ગામ.
૧	કાલિયાપુર	શાહુ	મહારાજ	૧૩	મરેઠા	૨૮૩૬	૮૦૦૦૦૦	૨૨૨૦૦૦૦૦	૧૬	૧૦૧૧
૨	કુચ્છ	એમરુ	મહારાવ	૨૨	ચંદ્રવંશી જાડે- જી રજપૂત.	૬૫૦૦	૫૨૨૦૦૦	૧૨૦૦૦૦૦	૧૭	૮૬૭
૩	ખેરપુર	મીરઅલી શરાદ- ખાન	ખાન	૩૪	બહુચી મુસ- લમાન.	૬૧૦૬	૧૩૦૦૦૦	૫૭૨૫૦૦૦	૧૫	૨૨૬
૪	સોંવતવાડી	રઘુનાથ	સરદાર	૨૩	મરેઠા.	૬૦૦	૧૭૫૦૦૦	૩૨૫૦૦૦૦	૬	૨૨૬
૫	જંજીરા	આહમદખાન	નવાબ		મુસલમાન.	૩૨૫	૭૫૦૦૦	૩૭૬૦૦૦	૬	૨૨૬

કોલ્હાપુર.

કોલ્હાપુરના રાજા એ સુર્યવંશી મરેઠા છે તથા તે “મહારાજાના” પદવિથી ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્ય દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશમાં છે. તેની ઉત્તરે વરના નદી આવેલી છે અને તેથી તે સતારાના મુલકથી જુદો પડે છે. ઇશાન કોણે કિશ્ના નદી આવેલી છે તેથી તે સંગલી, મીરજ અને કુરંદ-વાડથી જુદો પડે છે. પૂર્વ તથા દક્ષિણે ખેલગામ જીલ્લો અને પશ્ચિમે સિંહાદ્રિ પર્વત છે તેથી તે સાવંતવાડાનાં રાજ્ય તથા રત્નાગીરીથી જુદો પડે છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૨૮૧૬ ચોરસમાઇલ જમીનનો છે અને તેમાં પાંચ શહેર અને ૧૦૫૬ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૮૦૦૦૦૦ (આઠલાખ) આશરે થાય છે.

માણસની છે. વારસિક પેદાસ ૨૨૨૦૦૦૦ (બાવીસ લાખ વીસહાજારને)

દેશનું સ્વરૂપ—દેશ પહાડી અને જંગલોથી ભરેલો છે હંગરનો ધાટ છે તે ધાટને મથાજેથી પૂર્વ તરફ દેશ ઉતરતો જાય છે. પૂર્વ તરફનો ભાગ જરા ખુલ્લો છે.

નદીઓ—કશ્ના એ મહાખજેશ્વરના ડુંગરમાંથી નીકળી અગ્નિ કોણ તરફ સતારા જીલ્લો અને આ રાજ્યના ઇશાનકોણના ભાગમાં વહીને અંગાડી ખેલગામ જીલ્લામાં થઈ લાંથી સોલાપુર અને ધારવાડ એ જીલ્લાઓની સરહદ કરી લાંથી હૈદરાબાદ (નિજામ)ના મુલકમાં પ્રવેશ કરી અંગાડી મદ્રાસ ઈલાકાના પૂર્વ કિનારે બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. કૃષ્ણા નદી એ કોલ્હાપુરનું રાજ્ય અને મહારાષ્ટ્ર દેશની જાગીરોની વચલી સીમાએ છે. ૨ વારણા એ નદી પશ્ચિમના મોટા ધાટમાંથી નીકળી સાંગલી પાસે કૃષ્ણાને મળે છે. વારણા એ આ રાજ્ય તથા સતારા જીલ્લાની વચલી સીમા ઉપર છે. સિવાયની બીજી અનેક નાની નદીઓ ધાટની ઓળના ડુંગરોમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ ઉપલી નદીઓને મળે છે. હવા. સુખદાયક એટલે નિરોગી છે. વરસાદ ઘણો અને તે નૈઋત્યકોણ તરફથી વરસે છે.

જમીન તથા નિપજ—નદીઓના કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ અને એ શિવાયની સાધારણ છે. નિપજમાં મુખ્ય કરીને જીવાર, ડાંગર, શેરડી, તમાકુ, કપાસ, મરચાં કસુબો અને તમામ જાતનાં કેટલાંક ચાય છે.

જનાવર—ઘણુંખરું ડુંગરની ખોયો અને વધારે ઝાડીવાળા ભાગમાં
પાશ્વ વિગેરે અનેક જાતનાં જંગલી જનાવરા હોય છે.

લોક તથા ભાષા—ઘણુંકરીને બે જાતના છે. મરેઠા અને રામોશી
છે. ભાષ મરેઠી છે પણ એથા ભાગના લોક કાનડી બોલી બોલે છે.

રેલવે—આ રાજ્યના મુલકમાં રેલવે નથી પણ પુનાથી સતારા
પેલી તરફ કોલ્હાપુર, ખેલગામ ધારવાડ અને હુબળી વગેરે પ્રસિદ્ધ શે-
હેરા ઉપર થઈને બેગલોર સુધીની લાઈન વધારવા ઠરાવ થઈ ચુક્યો છે.
હાલમાં કોલ્હાપુરથી નજીકમાં નજીકનું રેલવે સ્ટેશન પૂર્વ દિશાએ આ-
શરે ૧૦૦ માઈલને છેટે વિજયપુરનું છે.

મુખ્ય શેરેર—કોલ્હાપુર એ આ દેશની રાજધાનીનું કિલ્લાવાળું શેહે-
ર છે. એ આ દેશના ઉત્તર ભાગમાં છે તેમાં મહારાજના મહેલ છે.
અહીં એક પોલીટીકલ એજન્ટ અને તેની છાવણી છે. સિવાય. પનાળા
આલતે, મલકાપુર, શેરલ, ખાવેડ, કાગલ, ભૂદરગઢ, ગઢઈગલાજ, ઈચળ-
કરંજ અને તોરંગલ એ પ્રસિદ્ધ શેહેરા છે કોલ્હાપુર તાબામાં આશરે ૧૪
જગીરા છે જેમાંની વિશાળગઢ કાગલ આવડા, ઈચળ કરંજ અને તોર-
ગલ એ મુખ્ય છે.

દત્તકની સનદ—કોલ્હાપુરને માટે બે પછાડી પુત્ર વારસ ન હોય-
તો વગર નજરાણાં આવે હિંદુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનદ મ-
ળી છે. વળી પાદશાહી વાવટો નામદાર “કસરે હિંદ” તરફથી મળ્યો છે.

યુદ્ધ સામગ્રી. આ રાજ્યની લશ્કરી પદ્ધતિ ઈંગ્લાંડમાં જુના વખ-
તમાં ચાલતી ફ્રેંચીસ ધારાને લગતી છે. રાજ્ય લશ્કરમાં ૧૫૦૨ પેદળ
૧૫૪ સ્વાર અને ૨૫૮ તોપ રાખવાની સત્તા છે.

ઈતિહાસ—દક્ષિણમાં મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના કરનાર પ્રખ્યાત
શીવાજીરાવના વંશમાંની નાની શાખામાંના કોલ્હાપુરના રાજકુતો
છે. વડીશાખા સતારામાં રાજ્ય કરતી હતી. એ વંશમાં ઈ. સ.
૧૮૪૮માં સતારાનું રાજ્ય બીન વારસીયુ થવાથી ઈંગ્રેજ સરકારે તેને
ખાલસા કર્યું. એવાડનો રાણો અજયસિંહ કે જે ઈ. સ.ના તેરમા સૈકાનાં
પાછલાં વરસો અને ઐઢમાની શરૂઆતમાં ચિતોડમાં રાજ્ય કરતો હતો.
તેને બે કુંવર હતા. રાણાને કોઈ મુજ નામના કુશ્મન સાથે લડાઈમાં
ઉતરવું પડ્યું હતું. પરંતુ તેને હરાવીને નસાડી મુક્યો હતો. એ વખત

રાણાએ પોતાના બન્ને કુંવરોને કહ્યું કે તમે મુજની પછાડી જઈ માથુ કાપી લાવો તો મારા કુંવર ખરા. મુજ પછાડી જવા બન્નેની હિંમત ચાલી નહિ પણ રાણાનો ભત્રીજો હમીર ગયો તથા તે માથુ કાપી લાવ્યો. આ વખત રાણાએ પોતાના બંને કુંવરોને હલકાં વચન કહ્યાં તેથી તે- માંનો એક આપઘાત કરીને મુઝો અને બીજો ડુંગરપુર જતો રહ્યો. આ બીજાના વંશમાં તેરમા પુરુષ મુજનસિંહે ડુંગરપુર છોડ્યું અને તે દક્ષિણમાં બિજ્જપૂર ગયો તે સ્થાંના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો અને સારી નોકરી કીધી તેના બદલામાં તેને ૮૪ ગામનું માધલ પ્રગણ્યું અને રા- જાનો ખિતાબ મળ્યો. મુજનસિંહના ૪ પુત્ર હતા જેમાંના સહયી નાના સગાજી થયા. સગાજીનો એક ભાંસાજી નામનો પુત્ર હતો. એ ભાંસાજીના વંશને ભાંસલા કુળથી ઓળખાયછે. ભાંસાજીને ૧૦ પુત્ર હતા તેમાંના વડાને શાહજી નામના પુત્ર હતા. શાહજી ઈ. સ. ૧૬૩૪ને સુમારે અ- હમદ નગર અને બિજ્જપુરના મુસલમાન રાજાઓના પક્ષ પકડી મોગલ પાદશાહ સાથે લડાઈઓ લડ્યા. શાહજીને શિવાજી નામનો પ્રખ્યાત પુત્ર ઈ. સ. ૧૬૨૭માં જન્મ્યો હતો. જ્યારે શાહજી મરણ પામ્યો ત્યારે શિ- વાજી પોતાના પીતાની જગીરનો માલીક થયો તથા તે બિજ્જપુરના મુ- સલમાન રાજાના લશ્કરની એક ટોળીના નાયક થયા. છળમિદ, ધર્મોધ- પાણું, બહાદુરી અને તેવા બીજા અશંખ્ય ગુણોને લીધે શિવાજીએ મ- રેડાને દક્ષિણ હિંદમાં આગળ પાડ્યા. શિવાજી પોતે ડુંગરી કિલ્લાઓમાં રહી વખતેવખત સ્થાયી ઉતરી આસપાસના દેશોમાં હુટ તથા હુમ- લા કરતો. તેના લશ્કરમાં હિંદુ સ્વારો હતા જેઓ ખેતીના ધંધાથી પ- રવારતા તે વખત શિવાજીને આવી મળતા હતા. શિવાજીના લશ્કરમાં હજારો લોક ભેગા થયા હતા. ઓચિંતા હુમલા કરી પોતાના દુશ્મનો પાસેથી હુંટ તથા ખંડણી લેતા હતા. પોતાના લશ્કરના પગારને પેટે હુંટમાંથી ભાગ આપતા હતા તથા પોતે લડાઈના વખતની બહાર પોતા- ના ડુંગરી કિલ્લાઓમાં જઈને આરામ લેતા હતા. બિજ્જપૂરના રાજાને ઈ. સ. ૧૬૫૬માં એકાંત જગામાં બોલાવી દગાથી તેનો ઘાત કર્યો અને તેના લશ્કર ઉપર ઓચિંતો હુમલો કરી તેનો ઘાણ કલાડી નાંખ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૪માં મહારાજા એવી પદવી ધારણ કરી પોતાના નામના સિક્કા પાડવા માંડ્યા ઈ. સ. ૧૬૬૫માં બિજ્જપુરના મુસલમાન રાજા સુમ

લડવામાં તેમણે દિલ્હીના પાદશાહ ઔરંગઝેબના સૈન્યને મદદ આપી. ઈ. સ. ૧૬૬૬માં પાદશાહે તેને દિલ્હી બોલાવી નજર કેદ કર્યા. શિવાજી યુક્તિથી નાહા. તે દક્ષિણમાં ગયા અને પાદશાહના મુલકમાં ખંડ ઉઠાવ્યું. પોતે મોગલાઈ રાજ્યના પત્ત ભાગ્યા અને ઈ. સ. ૧૬૭૪માં રાયગઢમાં મોટા ઠાકમાદથી ગાદીએ બેઠા.

તા. ૫ મી એપ્રિલ સને ૧૬૮૦ ના રોજ ૫૩ વરસની ઉંમરે મહારાજા શિવાજી રાયગઢમાં મરણ પામ્યા. તેમના પછી તેમના પુત્ર શંભાજી ગાદીએ બેઠા. ઈ. સ. ૧૬૯૪ માં ઔરંગઝેબ પાદશાહે તેમને તથા તેમના વડા પુત્ર શાહુને પકડ્યા. પાદશાહે શંભાજીને બહુ નિર્દયતાથી માર્યા અને શાહુને પોતાની શાહજાદીના કબજા નીચે કેદમાં રાખ્યો. શાહજાદીએ આ પુત્રનું મુળ નામ શીવાજી હતું તે બદલી “શાહુ” એવું પાડ્યું. હવે શાહુ કેદમાં હોવાથી મરેઠા મહારાજા શંભાજીની ગાદીએ ઈ. સ. ૧૬૯૫ માં તેમના બીજા પુત્ર રાજરામ બેઠા. રાજરામ ઈ. સ. ૧૬૯૮ ના જીવન માસમાં મરણ પામ્યા. તેમને શીવાજી અને શંભાજી એ નામના બે પુત્ર હતા. પેહેલાની માતૃ નામ તારાબાઈ અને બીજાની માતૃ નામ રાજેસબાઈ હતું. રાજરામ પછી શીવાજી ગાદીએ બેઠા પણ તે ઈ. સ. ૧૭૦૩ માં ગાંડા થવાથી તેમની મા તારાબાઈએ તેજ સાલ-લાં તેમને પદબ્રષ્ટ કરી પોતે ઈ. સ. ૧૭૦૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ સાલમાં ઔરંગઝેબ મરણ પામ્યો અને શાહુ કેદમાંથી છૂટ્યો તથા તે પોતાના પીતા શંભાજીની ગાદીએ બેસવા રાયગઢ આવ્યા. તારાબાઈ તેમના સાથે થઈ અને ગાદીપર બેસતા અટકાવ્યા એટલે શાહુએ ઈ. સ. ૧૭૦૮ માં પોતાનું રહેઠાણ સતારામાં કર્યું. ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં ગાંડો રાજા શિવાજી મરણ પામ્યો તેથી તારાબાઈના હોરમાઈ પુત્ર શંભાજીએ તેણીની સત્તા લઈ લીધી. શાહુ અને શંભાજી કાકો ભત્રીજાં થતા હતા. એ બંને જણ પોતાના વડીલોના રાજ્યને માટે દાવેદાર હતા તેમના વચ્ચે ગાદી માટે તકરારો ચાલી પણ ઈ. સ. ૧૭૩૦ સુધી કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. એજ સાલમાં તેમના કુટુંબીઓની મદદથી શાહુએ શંભાજી ઉપર હુમલો કર્યો તથા તેમને હરાવ્યા. આ હારથી શંભાજીએ ઈ. સ. ૧૭૩૧ માં આખા મરેઠા દેશ, કોલહાપુર અને તેના તાબાનાં ઉપરનાં પ્રગણાં ઉપરનો શાહુનો હક કબજા કર્યો પરંતુ કોલહાપુર તથા તેના તાબાનાં પ્રગણાં સં-

ભાણના કબજામાં કાયમ રાખ્યા હતાં. આ વખત રાયગઢની ગાદીએ શાહુ અને કોલ્હાપુરની ગાદીએ શંભાજી બેઠા તે વખતથી એ બે રાજ્ય જીત્યાં પશ્યાં. શાહુએ રાયગઢને બદલે સતારાને પોતાની રાજધાનીનું નગર ઠરાવ્યું. શાહુ અને શંભાજી વચ્ચે લડાઈઓમાં બાલાજી વિશ્વનાથ નામના બ્રાહ્મણે શાહુને સારી મદદ આપેલી તેના બદલામાં તેને *પેશ્વાની પદની મળી. કોલ્હાપુરના મુળ પુરુષ શંભાજી ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં પુત્ર વગર મરણ પામ્યા તેથી તેમની વિધવાએ જે ભોંસાજી નામ ઉપરથી એ કુટુંબની જતી ભોંસલા પ્રખ્યાત થઈ હતી તેની દશમી શાખા ખાનવાટાને નામે ઝોળખાતી હતી તે કુટુંબમાંના શિવાજીને દત્ત લેઈ કોલ્હાપુરની ગાદીએ બેસાડ્યા. શિવાજીની છોટી ઉંમર હતી તેથી શંભા-

*શાહુરાજાના વખતથી તેના રાજ્યમાં પેશ્વા પ્રધાનનો કાયમ વધી પડ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં શાહુ રાજાના મરણ પછી સતારાની ગાદીએ પેશ્વા બાલાજી (બીજા) એ તે કુટુંબમાંના (શિવાજીરાય બીજાના પુત્ર) રામરાજાને બેસાડ્યો. પેશ્વાએ સતારાની આસપાસનો કેટલોક મુલક તેની પાસે રહેવા દીધો, અને બાકીનો મુલક પોતે કબજામાં લઈ પુનામાં જીતી રાજ્યગાદી સ્થાપી. નવો પેશ્વા ગાદીએ બેસે તેને પેશ્વાની પાઘડી બંધાવવાનું કામ માત્ર રાજાના હાથમાં રહેવા દીધું. સતારાની ગાદીએ રામરાજા પછી શાહુ (બીજા) બેઠો. પણ બાજીરાવ પેશ્વાએ ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં શાહુ પાસેથી સતારા છીનવી લીધું, અને તેને અને તેના બે પુત્ર બાજા સાહેબ (પ્રતાપસિંગ) અને આપાસાહેબને કેદ કર્યા. શાહુ કેદમાં મરણ પામ્યો. ઈંગ્લિશ સરકારે પેશ્વાનું પુનાનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં છેલા બાજીરાવ પેશ્વા પાસેથી જીતી લીધું. તે વખત બાજાસાહેબને તેના બાપની સતારાની ગાદીએ બેસાડી તેને કેટલોક મુલક સોંપ્યો. સને ૧૮૩૭ માં માં ઈંગ્લિશ સરકારને તેના ઉપર ફિતરનો વહેમ આવવાથી તેને ઉઠાડી તેના બાઈ આપા સાહેબને ગાદી આપી. સને ૧૮૪૮ માં આપાસાહેબ અપુત્ર મરણ પામ્યો એટલે ઈંગ્લિશ સરકારે સતારાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું, અને આપાસાહેબના દત્તપુત્ર રાજારામને રૂપ૦૦૦૦ (પચાસ હજાર) નું પેનસન બાંધી આપ્યું. ઉપર પ્રમાણે મેવાડના રાણાજીના વંશજ શિવાજીએ મરેઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું તે તેના વંશજને પછવાડેથી ખોઈ બેઠો. હાલ જે કોલ્હાપુરના મહારાજ છે તે શિવાજીના વંશની નાની શાખા છે.

હતી વિધવા રાણીએ રાજકારભાર પોતે ચલાવ્યો. આ બાઈ જેવી બહા-
દુર નેત્રી નિર્દય હતી. તેણે પોતાની રૈયતને જમીન ઉપર તથા દરિઆઈ
લૂટ (ચાંચીયાપણું) કરવા ખુદી રીતે પરવાનગી આપી. જમીન ઉપરની
લુંટ આસપાસના મુલકમાં અને દરિઆઈ લૂટમાં ધણુંકરોને મુંબાઈ ત-
રફની ઇંગ્લેશ રૈયતનાં વહાણ લૂટતા હતા. આ દરિઆઈ લુંટ અટકાવ-
વાને માટે ઇંગ્લેન્ડે ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં માલવણનો કિલ્લો કે જે કોલ્હા-
પુરના તાબામાં હતો તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તથા તેને કબજે કર્યો. આથી
કોલ્હાપુરની રાણીએ દરિઆઈ લૂટ અટકાવવા તથા ઇંગ્લેન્ડની સલાહ
પ્રમાણે ચાલવા કબુલ કર્યું. ઇંગ્લેન્ડે આ ચઢાઈ વેળા જે ખરચ થયું
હતું તેના બદલામાં રૂ. ૭૫૦૦૦૦ (સાડાસાત લાખ) રાણીએ આપવા
કબુલ કર્યો તથા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને કોલ્હાપુરની હદમાં દરિઆઈ કિનારે
વેપારની કોઠીઆ બાંધવા કબુલતા આપી. શિવાય ઇંગ્લેન્ડે કોલ્હાપુરના
મુલકમાં કાપડ લાવવાં તથા વેચવાં અને ત્યાંથી પરદેશ મોકલવાની જરૂર
પડે તો તે ઉપર કંઈ પણ જકાત લેવી નહિ. દરિઆઈ લૂટ બંધ કરવી
અને દરેક બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડ સાથે સલાહથી ચાલવું વિગેરે સરતો કબૂલ
કરી. આ બાબત કબુલત થયા પછી માલવાણનો કિલ્લો પાછો સોંપ્યો.

રાણીએ જે કે ઉપર પ્રમાણે કરાર કર્યો પણ તેમાંનો એક પણ
પાળ્યો નહિ. દરિઆઈ અને જમીન ઉપરની લુંટ રાણી ઈ. સ. ૧૭૭૨
માં મરણ પામી ત્યાંસુધી ચાલુ રહી. શિવાજીએ રાજ્યનો અધિકાર પો-
તાના હાથમાં લીધો પરંતુ રૈયત કાબુમાં રહી નહિ અને તેથી રૈયતે
મરણ પ્રમાણે લૂટફાટ કરવા માંડી. રાજાને ચારે બાજુના દુશ્મનોએ
ઘેરી લીધા હતા. પેશ્વાએ કોલ્હાપૂર ઉપર ચઢાઈ કરી અને કેટલોએક દેશ
જીતી લીધો જે હાલ પટવરધનના કુટુંબના કબજામાં છે. કોલ્હાપુરનું
રાજ્ય દુશ્મનોથી ઘેરાવાને લીધે ઘણી ખરાબ સ્થિતિમાં આવી ગયું
હતું. પરંતુ પછવાડેથી પેશ્વાએ વચ્ચે પડી ઘણી જાતની મદદ કરી
તેનો બચાવ કર્યો.

શિવાજીએ પોતાના પડોશી રાજ્ય સાવંતવાડી સાથે લડાઈનું કામ
આરંભ્યું. આ લડાઈ ૨૩ વરસ સુધી ચાલી. અને તેથી કોલ્હાપુર
તથા સાવંતવાડીનાં રાજ્ય ઉગડ જેવાં થઈ ગયાં અને લુંટફાટનું જોર
અતિશય વધી પડ્યું. આ કારણથી ઈ. સ. ૧૭૬૨માં ઇંગ્લેન્ડે ફર

(૧૮૯)

અડાઈ કરી. પરંતુ એટલામાં રાજા શિવાજીએ એક કબુલ્લાત લખી આપી જેમાં એમ કહેયું કે માત્રવાણ અને કોલ્હાપુરમાં ઇંગ્રેજોને કોઠીઓ બાંધવા દેવી અને જકાત બીલકુલ લેવી નહિ. કોલ્હાપુરનું રાજ્ય છેક પાપ-માલ થવાને વખત નજીક આવ્યો હતો પણ ઇંગ્રેજોએ કોઠીઓ બાંધવાથી વખતેવખત મદદ મળી અને તેથી રાજ્યનો ખસાવ થયો.

ઈ. સ. ૧૮૧૨ના ઓક્ટોબર માસમાં કોલ્હાપુર અને નીપાણીના રાજ્ય વચ્ચે લડાઈ સળગી તેથી ઇંગ્રેજોને વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી અને તેથીજ બંને રાજ્યની ખરાબી થવાની હતી તેનો અટકાવ થયો. પણ આ વખત રાજાએ મલવાણ અદર ઇંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવું પડ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેમણે ઇંગ્રેજોના ઉપરીપણાના રક્ષણ નીચે રહેવા કબુલ કર્યું. એજ સાલમાં શિવાજીરાવ મરણ પામ્યા. તેમના પછી વડા પુત્ર શંભાજી બીજા ગાદીએ બેઠા.

શંભાજીને ઘણા લોકો આત્મા સાહેબના નામથી ઓળખતા હતા. આ રાજાના વખતમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ઇંગ્રેજોએ બાજીરાવને પદબ્રષ્ટ કરી પુનાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. આ વખત ઇંગ્રેજો અને બાજીરાવ પેશ્વા વચ્ચે જે લડાઈઓ થઈ તેમાં શંભાજીએ ઇંગ્રેજોનો પક્ષ પકડ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ વખત શંભાજી ઇંગ્રેજોના ખરા ભરોંસાદાર દોસ્ત થઈ પડ્યા હતા. આના બદલામાં ઇંગ્રેજોએ ચીકોલી અને મેનોલીનાં પ્રગણાં તેમને અક્ષિસ આપ્યાં હતાં. શંભાજીના વખતમાં કોલ્હાપુરનો રાજકારભાર ઘણા સુધારાપર આવ્યો.

કોલ્હાપુરના રાજ્ય તરફથી જે જાગીરો આપવામાં આવેલી તે પૈકીમાંની એક મોહીતી કુંડુબની સ્ત્રી સામેજીબાઈને આપેલી જાગીર જમ કરવા શંભાજીએ વિચાર કર્યો. તે ઉપરથી એ મોહીતી કુંડુબનો જાગીરદાર રાજાને ધમકાવવા તથા વેર વાળવા કોલ્હાપુર આવ્યો. તે સને ૧૮૨૧ના જુલાઈ માસમાં મહેલમાં પેઠો અને રાજા શંભાજી સુત્ત હતા તેમને અંકુકની ગોળી મારી પ્રાણ લીધો. શંભાજીએ પછવાડે એક પુત્ર સુક્યો હતો જે બીજે વરસે એટલે સને ૧૮૨૨માં મરણ પામ્યો. પછી રાજા શિવાજીના બીજા પુત્ર સાહજી ઉરફે બાવા સાહેબ ગાદીએ બેઠા. સાહજીને પોતાના વડા બાઈ શંભાજીને પેલા સરદાર અંકુકની ગોળી મારીને મારી નાંખ્યો તેથી કંઈ ખોટું લાગ્યું નહિ. સાહજી બ્રહ્મીલીલ અને

જ્યુલમી તથા પૈસાનો લોભી તેમજ ઉડાઉ હતો. એ રાજના સલાહકારો ઘણા ખરાબ હતા. ઈ. સ. ૧૮૨૪માં કીટુર જે બેલગામ જીલ્લાનું એક ગામ હતું ત્યાં એક મોટું બંડ ઉઠ્યું. એ બંડ એટલા સુધી વધી પડ્યું કે જો બંડખોરોને તામિ કરવામાં તુરતાતુરત ઈલાજો લેવામાં ન આવ્યા હોત તો બેલગામને પણ જીતી લીધું હોત. એ વખત ઇક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં એવી યુમ ઉઠી હતી કે ઇંગ્લેન્ડ અને અહ્મદાવાદ રાજ વચ્ચે લડાઈ ચાલે છે. અહ્મદાવાદ અને કીટુરનું બંડ એ બંનેની શાહજીને ખબર પડી એટલે તેમનું મન ઇંગ્લેન્ડ સામે લડાઈ કરવાને તેમના સલાહકારોની શીખવણીથી ઉસ્કેરાયું. રાજ શાહજીએ ૫૦૦૦ પેદલ, ૧૦૦૦ સ્વાર અને ૭ તોપ સાથે પોતાની રાજધાની છોડી. આ વખત તેમણે એવા વાત બહાર પાડી હતી કે અમે સાવંતવાડી સાથે ફરમાનાવટ હોવાથી તેને જીતવા જઈએ છીએ. ઇંગ્લેન્ડે કહ્યું કે અમે વચ્ચે પડી સમાધાન કરી આપીએ પણ રાજાએ તે ઉપર કંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ.

રાજાએ કાગળની જાગીર અને તેનો કિલ્લો જીતવા માટે ત્યાં જઈ કિલ્લા પછાડી ઘેરો ઘાલ્યો. અહીંનો માલીક હિંદુરાવ નામનો એક જાગીરદાર હતો અને તે સિંધિયાનો સગો હતો. એ જાગીર અને કિલ્લો હિંદુરાવના બાપને સિંધિયાએ બક્ષિસ આપ્યો હતો. તે ઉપર કંઈ પણ લક્ષ નહિ આપતાં રાજાએ કિલ્લો જીતી લીધો અને ત્યાંથી પરભાયા સતારાની સરહદ તરફ ચડાઈ કરી. આ ચડાઈનો હેતુ એવો હતો કે સતારા કે જ્યાં પોતાની વડી શાખા હતી ત્યાંના પ્રતાપસિંહ (બાવા સાહેબ) ને કબજે કરવો. આ કારણથી ઇંગ્લેન્ડે વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી. આ સમય એવો બારોક થઈ પડ્યો હતો કે ઇંગ્લેન્ડે એક મિનીટ પણ વધારે વાર લગાડે તો તેથી ઇંગ્લેન્ડ રાજાને ધણું નુકશાન હતું તેથી તત્કાલીક ઉપાય કીધો. ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં ઇંગ્લેન્ડ કોજ કોલ્હાપૂર ઉપર ચડી. આ વખત રાજા શાહજીએ ઇંગ્લેન્ડ સાથે સલાહ કરવા મરજી બતાવી શરણ થયા. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની મંજૂરી વગર કોઈ પણ રાજકીય કામ કરવું નહિ. તથા હિંદુરાવની જાગીર તેના કબજામાં પાછી સોંપવી. વળી પોતાની કોજનાં માણસો આજ્ઞા કરવાં અને બંડખોર વિગેરે લોકોને આશ્રય આપવો નહિ એવી શરતો કબ્જલ કરી.

થોડા દિવસ પછી શાહજી પુને ગયા તથા નામદાર મુંબાઈ સરકારને અરજ કરી કે મેં ઉપર બતાવેલા કરારો લખી આપ્યા છે પણ તે

ભારે કચ્છલ રાખવા નથી. સરકારે તેમની અરજ કચ્છલ નહિ રાખવાથી નિરાશ થઈ પાછા કોલ્હાપૂર આવ્યા. પાછા આવતાં રસ્તામાં ગામડાં છુટ્યાં અને ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોને એમ બતાવ્યું કે એ વખત પોતે પુના માં હતા. ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તેમને માટે દિલગીર થઇ અને રાજનું મન સ્થિર નથી પણ તે ગાંડા જેવા છે એમ જણાવ્યું.

શાહજીએ કોલ્હાપુર આવ્યા પછી ઠરાવ પ્રમાણે પોતાની ફોજ ઘટાડવાને બદલે વધારી. વળી ઇંગ્લેન્ડ હદની જાગીરદારોના ઉપર ભારે જીલમ કીધા એટલુંજ નહિ પણ આજીઆજીના બીજા જે રાજકર્તાઓ હતા તેમની ઉપર પણ જીલમ કરવા માંડ્યો. આથી ઇંગ્લેન્ડ ફોજ ફેર-કોલ્હાપુર ઉપર ચઢી આવી. આ વખત પણ રાજા શરણ થયો અને નીચે મુજબ શરતો કરી. ૮૦૦ પેદલ તથા ૪૦૦ સ્વાર કરતાં વધારે માણસની ફોજ નહિ રાખવા બંધાયા. પરંતુ બીજા કિશ્તીઓ ઉપર રીત સર કિલ્લેદારો રાખવાને છુટ મળી હતી. ઈ. સ. ૧૮૧૭ની સાલમાં રાજા શાહજીના ભાઈને તેની સારી વર્તણૂકને લીધે ગામો આપવામાં આવ્યાં હતાં તે પાછાં લઇ લીધાં હતાં તે તથા આજી આજીના જાગીરદારોનાં જે ગામ લઈ લેવામાં આવ્યાં હતાં તે જેનાં તેને પાછાં સોંપવાં તથા ઇંગ્લેન્ડને પુછ્યા શિવાય તે લોક ઉપર કંઈ પણ દાખ બતાવવો નહિ. આસપાસનાં રજવાડાં ને રાજના આ ખરાબ ફલથી જે નુકશાન થયું હતું તે બદલ રૂ. ૧૪૭૬૪૮ આપવા, કોલ્હાપુરમાં ઇંગ્લેન્ડની મરજીમાં આવે તે દિવાન નીમે જેને ઇંગ્લેન્ડની મંજૂરી વગર રાજથી કહાડી શકાય નહિ. પનાજગઢમાં ઇંગ્લેન્ડ ફોજ રહે તેનું ખર્ચ રાજાએ આપવું.

ઉપર પ્રમાણે કરાર થયા. પનાજગઢ ઉપર રાજા તરફના જે કિલ્લેદારો હતા તેમને તાબે કર્યા અને તે ઉપર જે કોલ્હાપુરનો હક હતો તે રાજાએ છોડી દીધો. આ રાજના વખતમાં ઈ. સ. ૧૮૩૭માં સતારાના રાજા પ્રતાપસિંહ (બાળા સાહેબ)ના ઉપર ફીતુરનો વહેમ આવ્યાથી તેને પદબ્રજ કરી તેના ભાઈ (શાહજી) આપા સાહેબને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.

તા. ૨૬મી નવેમ્બર સને ૧૮૩૮ના રોજ રાજા શાહજી મરણ પામ્યા. એ વખત તેમને શિવાજી (બીજા) નામના બાળ પુત્ર હતા તે ગાદીએ બેઠા. શિવાજીની છોટી ઉંમર હોવાથી રાજકારભાર ચલાવવાને માટે રીજન્સી કાઉન્સિલ નીમવામાં આવી; જેમાં ચારની નીમનોક કરવામાં

આવી હતી. એ ચારમાં શિવાજીની માતા તથા કાકી અને બીજા એ સરદારો હતા. રાજકારભારમાં આ ચારના મત મળતા આવ્યા નહિ. શિવાજીની કાકી કે જેનું નામ તારાબાઈ હતું તેના મનમાં રાજ્યનો બધો અધિકાર પોતે સ્વયં એમ થયું અને તેથી તેણીએ પોતે દિવાન તરીકે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. ઇંગ્રેજોએ પણ તેને પસંદ કરી. આ બાઈ કોલ્હાપુરના ઇતિહાસમાં “દિવાન સાહેબ”ના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. તેણીએ ૩ વરસ સુધી જીલ્લાની રીતે દિવાનગીરી કરી. જે વધારે વખત તેના કબજામાં રાજ્ય રહ્યું હોત તો કંઈપણ તોફાન થવાનો વખત નજીકમાં હતો. ઇંગ્રેજોએ એ બાઈ સાથે પ્રથમ સહકારથી વેહેવાર ચલાવ્યો પરંતુ તેને કંઈ પણ સારી અસર થઈ નહિ. તેને રીજનિસમાંથી દૂર કરી તથા તેની જગ્યાએ દાજી કૃષ્ણા પંડીતને દિવાન નીમી રાજ્યનો બધો વહિવટ તેના કબજામાં સોંપ્યો. તારાબાઈના વખતમાં જે જે જીલ્લા ચલાવ્યો હતો તે બંધ કરી નવા સુધારા કરવાના કામમાં આ દિવાન તારાબાઈ અને તેના પક્ષના માણસોનો દુરમન થઈ પડ્યો. આ કારણથી સને ૧૮૪૪ની સાલમાં એક મોટું બંડ ઉઠ્યું. આ બંડની અસર કોલ્હાપુરના આસપાસના દેશમાં પણ થઈ પડી હતી. આ વખત કોલ્હાપુરનો રાજકારભાર ઇંગ્રેજોના હાથમાં હતો તેથી ઇંગ્રેજ સૈન્યે તે બંડને એકદમ સમાવી દીધું. આ વખત કોલ્હાપુરના રાજ્યના કિલ્લા તોડી ધાડ્યા તથા કિલ્લેદારોને કહાડી મુક્યા. અને કેટલુંક લસ્કર કમી કર્યું. પણ તેના બદલામાં બીજા કોજ વધારી હતી. આ બંડ તોડી પાડવા બદલ જે ખર્ચ થયો તે કોલ્હાપુરને માથે નાંખવામાં આવ્યો. કોલ્હાપુરમાં ઇંગ્રેજ વહિવટ ચાલતો હતો તે વખત એટલે ઇ. સ. ૧૮૪૮માં સતારાના રાજા આપા સાહેબ અપુત્ર મરણ પામ્યો તેથી તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું અને આપા સાહેબના દત્તપુત્ર રાજરામને દર વરસે રૂપ૦૦૦૦ હજારનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. આ વખતથી કોલ્હાપુરની વડી શાખા જે સતારા તેમજ અંત આવ્યો.

રાજા શીવાજીરાવની લાયક ઉમર થવાથી તેમને ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં રાજ્યનો કુલ અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો. આ વખત એક તહનાશુ (કરાર) થયું તેમાં શીવાજીરાવે કબુલ કર્યું હતું કે ઇંગ્રેજ સરકારના મત પ્રમાણે ચાલવું. પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં શીવાજીરાવે ઇંગ્રેજ સાથે

કબુલ કર્યું હતું કે હું પોતે ઇંગ્લેન્ડ સાથે હળી મળીને ચાલીશ. પણ મારો ભાઈ ચીમા સાહેબ બળવાખોરોને મળી જાય તો તે બાબતનું જોખમ મારે માથે નથી માટે તેના વિશે બંદોસ્ત કર્યો નોંધ્યો. શિવાજીરાવ મહારાજ વડોદરાના ગાયકવાડ શ્રીમંત ગણુપતરાવ મહારાજની પુત્રી આસીબાઈ સાથે પરણ્યા હતા.

મહારાજ શિવાજીરાવ તા. ૪ માહે આગસ્ટ સને ૧૮૬૬ ના રોજ મરણ પામ્યા. તેમને પુત્ર નહોતો પણ પોતાના મરણ પેહેલા નાગોજીરાવ પાટનકરને દત્ત લીધા હતા. તે રાજરામ એવું નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠા. આ વખત તેમની વય ૧૬ વરસની હતી. આ રાજ હિંમતવાન અને બુદ્ધિશાળી હતા. પોતાની હિંમતને લીધે ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં યુરોપની મુસાફરીએ ગયા. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૭૦ ની સાલમાં ઇટાલી દેશના *ફ્લોરેન્સ નગરમાં તેમનો કાળ થયો.

રાજરામના મરણ સંબંધીનો તાર કોલ્હાપુર આવ્યો તે વખત રાજકુલ્ય અને પ્રજામાં ધણી દિલગીરી પ્રસરી હતી. તેમના પછી શિવાજી (ત્રીજાને) દત્તક લઈ ગાદીએ બેસાડ્યા. તેમની છોટી ઉંમર હોવાથી રાજકારભાર પોલીટીકલ એજન્ટની દેખરેખ નીચે રિજન્સી કાઉન્સિલથી ચલાવવા માંડ્યો અને એ રિજન્સીની દેખરેખ નીચે રાજને ફેળવણી આપવા માંડી. સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં રાજ રાજ્ય ચલાવવા યોગ્ય ઉંમરના થવાથી તેમના રાજ્યના ખટપટીઆ કામદારોએ ઇંગ્લેન્ડે આગળ એવી ફરીયાદ ઉઠાવી કે રાજ મગજના ખસેલા છે. આ કરવાનું કારણ એમ હતું કે તે લોકોના હાથમાં રાજ્યની લગામ વધારે દિવસ રહે. એ લોકોએ એટલામુધા યુક્તિઓ કીધી હતી કે તેમની મા રાધાબાઈને પણ મળવા દેતા નહોતા. મહારાજને દિવાનામાં ખપાવી હવા ફેરનું બહાનું કાઢી મહાબળેશ્વર મોકલી દીધા હતા. સાંથી પાછા આવ્યા પછી પુને હવા માટે મોકલવા ડરાવ્યું. પરંતુ વર્તમાનપત્રોએ રાજ દિવાનો છે કે કેમ તે વિશે દાકટ-

*ફ્લોરેન્સ એ ઈ. સ. ૧૮૬૫-૭૦ સુધી ઇટાલીની રાજધાની હતી. “અમેરીગોવેસપુચી” જેના નામના પહેલા અરધા ભાગ ઉપરથી અમેરિકા ખંડનું નામ પડ્યું હતું. એ પુરુષનો જન્મ ફ્લોરેન્સ નગરમાં થયો હતો. આનો નદીન! કાંઠાપર એ નગર ધણું દેખાવડું છે.

રોના કમીશનથી તપાસ થવા પોત પોતાના અભિપ્રાય બતાવ્યા. આથી ઈંગ્લેન્ડ સરકારે ડાક્ટરોનું કમીશન બેસાડ્યું. દાક્ટરોના અભિપ્રાયમાં એમ આવ્યું કે રાજ દિવાનો નથી; તેમજ તે વિશે ચિંતા રાખવા જેવું પણ નથી. મહારાજાએ પોતે સરકારને જાહેર કર્યું કે કારભારીઓના કે-રલાએક માનીતાઓના તરફતે મોટે મને ધણી દેહશત હતી અને તેથી મેં માજી પોલીટીકલ એજન્ટ કરનલ પારને જાહેર કર્યું હતું. વળી પછીથી તેમણે ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યું અને તેથી કરનલ પારે મારા મહેલમાંના કેરલાએક ખટપટીઆઓને રજા આપી. પણ તે અમલદાર બદલાઈ ગયા એટલે તે ખટપટીઆઓએ મારા મહેલમાં આવી પોતાના જીના હોદ્દા લીધા જેથી હાલ મને તેમની દેહશતનો ગભરાટ વધ્યો છે. આથી ઈંગ્લેન્ડ સરકારે કોલ્હાપુર દરબારના ખટપટીઆ કામદારોને દુર કર્યા અને ઠરાવ કર્યો કે રાજ ગાદી ચલાવવાને લાયક છે. તે મગજના ખસેલા નથી પણ ખટપટીઆઓએ રચેલાં તરકટોથી તે દિવાના છે એમ અસર ઉત્પન્ન થઈ છે.

આ પ્રમાણે બનાવ બન્યો પણ રાજના મનમાં ખટપટીઆઓ મને મારી નાંખશે એ ધાર્તીને લીધે પંછવાડેથી મન સ્થિર રહી શક્યું નહિ. અને તેથી દિવાના જેવી રીત ભાત થવા લાગી અને દિનપરદિન તેમાં વધારો થતો ગયો. સને ૧૮૮૧ ના નવેમ્બરની આખરે હવા ફરને સાથે તેમને બહાર કહાડવામાં આવ્યા. પણ બેઠા કલાકમાં તે પાછા ફર્યા. એ વખત માથે પાઘડી નહોતી તેમજ તેમના શરીરનાં કપડાં લોહીથી ખરડાયેલાં હતાં. તે હવા ફરને મોટે નીકળ્યા તે વખત તેમની સાથે એક યુરીપીઅન અમલદાર ગયો હતો. રાજ તેને વળગી પડ્યા અને તેની સાથે મારામારી થઈ હતી. ડાક્ટર જોઈંટે સરકારમાં લખાણ કરી રાજમાતા રાધાબાઈ અને તેમની હજીરના ૧૩ માણસોને તેમનાથી દૂર કરાવ્યાં. આથી રાજના દીલમાં ગભરાટ અતિશય વધી પડ્યો. તે એમ બોલવા લાગ્યો કે આ પ્રમાણે સરકારે જે કીધું છે તે એક દુશ્મનાઈનું કામ કીધું છે. વળી દરદના ગભરાટમાં તે એમ પણ બોલ્યા હતા કે તેઓને દુર રાખીને મારો છૂપી રીતે જન લેવાની કોશિશ થાય છે. તા. ૨૪ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૧ ના રોજ રાવખલાદુર ગોપાળરાવ હરીદેશમુખના સરનસીનપણા નીચે આશરે ૪૦૦૦ દક્ષણીઓની સભા

(૧૬૫)

મળી હતી અને તે સભામાં ઠરાવ થયો હતો કે મહારાજની હાલની હાલ સુધારવાને તાત્કાલીક ઉપાયો લેવા. મહારાજની દેખરેખ રાખનાર કાકસ અને શ્રીનને ખસેડી તેમને બદલે કોઈક લાયક દેશીને નીમવા તથા રાધાબાઇને મહારાજની સંભાળ રાખવા પાસે રહેતાં અટકાવ નહિ કરવા સારું ખુંખારીના જવરનરને તાર કરી અરજ કરી. નામદાર સરકારે મહારાજને તેમની માની દેખરેખ નીચે રાખ્યા અને દાકટર બુસની સારી મહેનતથી પ્રથમ આરામ થવા માંડ્યો પણ છેવટ ઈ. સ. ૧૮૮૩ ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૫ મીએ તેમનો કાળ થયો.

મહારાજ શિવાજીરાવના મરણ પછી તેમનાં વિધવા રાણી આ- નંદીબાઈએ કોલ્હાપુરના રાજ્યના રીજન્ટ આપ્પા સાહેબ કે. જે કાગડાના જાગીરદાર હતા તેમના ખીજા પુત્ર યશવંતરાવને દત્તક લઈ શાહુરાજ એવું નામ આપી તા. ૧૭ મી માર્ચ સને ૧૮૮૪ ના રોજ ગાદીએ બેસાડ્યા. મહારાજની ઉંમર હાલ ૧૩ વરસની છે અહિંના મહારાજને ૧૯ તોપનું માન મળે છે.

કોલ્હાપુર—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજકર્તા મહારાજ રહે છે. તે યુનાયી ૧૪૪ માઈલ અને સતારાથી ૭૬ માઈલ દુર છે. વસ્તી ૩૭૦૦૦ માણસની છે; તેમાં ૩૩૦૦૦ હીંદુ અને ૪૦૦૦ મુસલમાન છે. કોલ્હાપુરમાં ધણાં પવિત્ર સ્થળ છે. અને એમ કહેવાય છે કે તે અગાઉ જાત્રાનું ટેકાણું હતું. આ પવિત્ર સ્થળોમાં મહાલક્ષ્મીદેવીનું મંદીર મુખ્ય છે. એવું કહેવાય છે કે કરવીરા એ અગાઉનું રાજધાનીનું શહેર હતું અને તે હાલ કોલ્હાપુરની ઉત્તરે એક ગામ છે.

કચ્છ.

આ રાજ્ય “કચ્છ” અથવા “જુજ” એ નામથી ઓળખાય છે અને તેના રાજકર્તા અંદ્રવંશી જાડેજ જાતના રજપૂત છે. તેઓ “રાવ” અ- થવા “મહારાવ”ની પદ્ધતિ ઓળખાય છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે સિંધ પ્રાંતનો હેરાબાદ જિલ્લો તથા થર અને પારકર છે, પૂર્વે પાલનપૂર ઈલાકાનાં રાજ્ય અને કાઠીઆવાડ ઈલા- કાના ઇશાનકોણનો ભાગ છે, દક્ષિણે કચ્છનો અખાત તથા રણ અને

તેની પેલીમર કાઠીઆવાડ ઈલાકો છે, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા સિંધના હૈદરાબાદ જિલ્લાનો થોડો ભાગ છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૫૦૦ ચોરસ માઈલ તથા ૮ શહેર અને ૮૮૬ ગામ તથા તેમાં ૫૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે તેમાં ૩૨૫૦૦૦ હિંદુ, ૧૧૮૦૦૦ મુસલમાન ૬૬૦૦૦ જૈનધર્મના લોક અને બીજા પરચુરણ છે વાર્ષિક ઉપજ રૂ૧૬૦૦૦૦૦ (સોળ લાખને) આશરે થાય છે.

મુલકનો દેખાવ—કચ્છનો ઉત્તર તથા પૂર્વ ભાગ રેતીના મેદાન વાળો છે જે રણ “કચ્છનું રણ” એ નામથી ઓળખાય છે. ઉત્તરવાળું મોટું અને પૂર્વ વાળું નાનું રણ કહેવાય છે. રણની જમીન ઉનાળામાં કોરી, કઠણ અને રેતાળ જણાય છે તથા તેના ઉપર મીઠાના પોપડા બાઝેલા નજરે પડે છે. ઓમાસામાં સમુદ્રનું પાણી પવનના જોરથી આવેલે તેમજ વરસાદ કે નદીઓના પાણીથી એ જમીન ઢંકાયેલી રહે છે. ઉનાળામાં સુરજના તાપથી આ જમીન તપે છે ત્યારે દુરથી જોનારને એક મોટા સમુદ્ર કે સરોવર જેવું જણાય છે. કચ્છના મુલકમાં મધ્ય ભાગ તથા થોડાક ઉત્તરના ભાગમાં ડુંગરાની નાની નાની ઓજો છે. આ દેશમાં ખારે માસ સુધી પાણી ચાત્ર તેવી નદીઓ નથી તેથી લોકોને પાણીની તંગી ધણી પડે છે. મોટા રણની દક્ષિણે જે જમીન છે તેમાં ઘાસ ઉગે છે કે જે ઘાસમાં માણસ ઉભે ઉભે ચાલે તો પણ કોઈ દેખે નહિ એટલું ઉંચું હોય છે. કચ્છની જમીન સારી રસાળ નથી તેથી તેમાં જીવાર, મક, બાજરી વગેરે અનાજ પાકે છે. વેપારની જણશોમાં કપાસ ધણી થાય છે. દ્રાક્ષ અને ખડખડ ધણાં થાય છે. ઝાડ જીજ્ઞ અને કોઈક ટેકાણે જોવામાં આવે છે. ઘોડાં ધણી જોઈ જાતનાં થાય છે. ઢોર પુષ્કળ હોય છે પણ તે ધણાં કીમતી હોતાં નથી, જીંટ ધણાં થાય છે; જંગલમાં વાઘ, ઓત્રા, શિયાળ, કોલ્હાં અને દીપડા વગેરે નજરે પડે છે. વન ગધેડા એટલે જંગલી ગધેડા પણ જોવામાં આવે છે. રાજ્યધાનીનું મુખ્ય શહેર ભુજ છે અને તેમાં ૨૫૦૦૦ માણસની વસ્તી તથા શહેર પછાડી કિલ્લો છે. શહેરમાં રાજગઢ અને તેમાં યુરોપના ધાટનો રાવસાહેબનો મહેલ જોવા જાય છે. ભુજમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. તથા ઇંગ્લેન્ડ કોજ પણ રહે છે. આ શહેરમાં સુતર અને રેશમ વણવાનાં કારખાનાં છે. કસબી અને ભરતનું કામ ધણું વખણાય છે. સોના

રૂપાની નકસીદાર કારીગરીઓ બને છે. શિવાય મોટું શહેર માંડવી બંદર છે તેમાં વસ્તી ૩૫૦૦૦ માણસની છે. ત્યાં વેપાર બહુ સારો ચાલે છે. અહીં કરીને આખા કચ્છના વેપારનું એ બાર છે. ત્યાં વહાણોની સગવડને માટે એક ટુરન્ટ છે. એમાં એક દીવાદાંડીનું કંડીલ છે.

ઈતિહાસ—કચ્છમાં હાલ જાડેજા જાતના રજપૂત રાજાનું રાજ્ય છે. તેમના વડીલ ત્યાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં ત્યાં આવડા જાતનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને તેની રાજગાદી પાટગઢમાં હતી. જાડેજાનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન અંદ્રવંશી યાદવ છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાણી જાંબુવંતીજીના કુંવર શાંબ, જે મીશર દેશના શોણીતપૂરના રાજા બાણાસુરના પ્રધાન કૌભાંડની કન્યા રામા સાથે પરણ્યા હતા તેણીને પેટે ઉજ્જીક નામે કુંવર થયો. બ્યારે યાદવાચ્યણી થઈ ત્યારે ઉજ્જીત શોણીતપૂરમાં હતો તેથી તે ત્યાં વસ્યો. ત્યાંનો રાજા બાણાસુર મુઝો ત્યારે રાજ્ય કૌભાંડને મળ્યું અને કૌભાંડ મુઝો ત્યારે તે રાજ્ય ઉજ્જીકને હાથ આવ્યું. તેમના પછી ૭૯ મી પેઢીએ દેવેન્દ્ર થયા તેમને ચાર *કુંવર હતા. તેમના ત્રીજા કુંવર નરપતે ગીજનીના બાદશાહ ફીરોજશાહને મારી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને તે જામ કેહેવાયા. નરપતના કુંવર સામંત પાસેથી ફીરોજશાહના ખેટા મુલતાનશાહે ગીજની પાછું જીતી લીધું એટલે તે સિંધ તરફ આવ્યા તથા તે મુલક ઉપર પોતાની સત્તા ખેસાડી. સામંત એ નામપરથી તેમના વંશવાળા યાદવ મઠી “સમા” એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. સામંત પછી ૯ મી પેઢીએ લાખીયાર બડ થયા તેમણે એક શહેર વસાવી તેનું નામ “નગરસનૈ” પાડ્યું અને તેમાં રાજધાની કરી. હાલ તે “નગરઠકા”ને નામે ઓળખાય છે.

લાખીયાર બડને લાખો ધુરાનો એ નામનો કુંવર હતો. તે કચ્છમાં પાટગઢના આવડા રાજા વિરમદેવની કુંવરી બોથી સાથે પરણ્યો હતો. તેને આ બાઈથી ચાર કુંવર થયા; તેમાંના મોડતથા મનાઈ એ બે બાઈ કચ્છમાં પોતાના મામાને ત્યાં રહેતા હતા. તેમણે દગાથી મામાને મારી કચ્છનું રાજ્ય લઈ લીધું. મોડની બોથી પેઢીએ લાખો કુલાણી

*એ ચારમાંનો એક અસપત મુસલમાન થયો. રગજપતના કુંવર મુડચંદ સોરઠમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેના વંશજો મુડાસલા કેહેવાયા. ૩ નરપત.

થયા તેમને કુંવર નહોતો તેથી તેમના બાઈ જમખાઓના કુંવર પુવાસે કચ્છની ગાદીએ બેઠા. તેમને પણ કુંવર નહોતો, તેથી જમ મોડ તથા મનાઇના હોરમાઈ બાઈ ઉનડની વંશમાં જીંદી પેઢીએ જમ જાડો સિંધમાં રાજ્ય કરતો હતો; તેમના કુંવર લાખાજી તથા લખધીરને સિંધમાંથી બોલાવી કચ્છનું રાજ્ય આપ્યું. આ બે બાઈ જમ જાડાના દત્ત પુત્ર થાને તેમના બાઈ વેરેજના કુંવર હતા. જમ જાડાના નામ ઉપરથી તેમના વંશજો 'જાડેજ' એ નામથી ઓળખાય છે. એમ પણ કહેવાય છે કે લાખાજી અને લખધીરજી જાડેજના બાઈ (સાથે જન્મેલા) હતા. સિંધી બોલીમાં જાડેજના બાઈને "જાડ" જનમ્યા એમ કહે છે અને તે ઉપરથી તેમના વંશજો "જાડેજ" જાતથી ઓળખાવા લાગ્યા. ગમે તેમ હોય પણ આ વખતથી જાડેજએના શાખા ચાલી. આ બે બાઈઓએ મળીને નવુ ગામ બાંધ્યું અને તે બંનેના નામથી તેનું નામ લાખીયાર વિયરો પાડ્યું તથા તેમાં રાજધાની કરી.

જમ લાખાજીના કુંવર રાયધણજીને, દેહોજી, ઓઠોજી, ગજણજી અને ઓધીજી એ નામના ચાર કુંવર હતા; તેમાંના દેહોજીને કંચકોટ, ઓઠોજીને રાજધાનીનું શહેર લાખીયાર વિયરો, ગજણજીને ખાડા પ્રગાથું અને ઓધીજીને ગજેડ વગેરે બાર ગામ મળ્યાં હતાં, અને તે ચારે બાઈ જમ કહેવાયા.

મુખ્ય ગાદીવાળા ઓઠોજી ઈ. સ. ૧૩૮૫માં ગાદીએ બેઠા હતા. તેમણે જૈન લોકને નસાડી મુક્યા. ઓઠોજી ઈ. સ. ૧૪૦૫માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી કુંવર ધાઓજી ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં તેમના પિત્રાઈ બારાવાળા રાયધણજીએ જૈન લોકને આશ્રય આપ્યો, તેથી તે લોક ધાઓજીના મુલકને હુંદી દેશને ખરાબ કરતા હતા; પણ રાયધણજીના કાકા જીઓજીના કુંવર અખડો જે બહુ જોરાવર હતો તેણે તે લોકને વશ કર્યા. ધાઓજી ઈ. સ. ૧૪૩૦માં મરણ પામ્યા તેમના પછી કુંવર વેહેણોજી ગાદીએ બેસી જમ થયા. તેમની સાથે રાયધણજીએ પોએણીની સરહદ બાબત બીજા બંડખોરોને મદદમાં લઈ તોફાન કરવા માંડ્યું તેથી જમ વેહેણોજીએ લાખીયાર પિત્રાઈમાંથી પોતાનું મથક ઉઠાવ્યું. અને હાલમાં રહી રાયધણજીના ઉપર હુમલો કરી તેની વસ્તીને નુકશાન કરવા માંડ્યું. એટલે છેવટ રાયધણજી આવીને નમી પડ્યો અને સલાહ થઈ.

(૧૬૬)

જામ વેહેંણુ ઈ. સ. ૧૪૫૦માં મરણ પામ્યા તેમના પછી કુંવર મુલવેળ ગાદીએ બેઠા. મુલવેળને કંઈ રોગ થવાથી તેમના શરીરના સાંધા મુજ ગયા હતા અને તેથી તેઓ જાતે લડવા જવાને અશક્ત હતા તેથી તેમના આપના વખતના દુસ્મનોએ તેમના ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યો. પરંતુ ઈશ્વર કૃપાથી શરીરના સાંધા સારા થયા અને દુસ્મનો સાથે લડાઈનું કામ આરંભ્યું. જે જે તેમના ઉપર દુસ્મનાવટ રાખતા હતા તે તમામને વશ કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૭૦માં કાઠીઓ સાથેની એક લડાઈમાં મરાયા.

જામ મુલવેળ પછી કુંવર કાંયોળ ગાદીએ બેઠા. કાંયોળએ પોતાના આપને મારનાર કાઠીઓ ઉપરનું વેર મનમાં રાખી તેમને કચ્છમાંથી કઢાડી મુક્યા. અને ગેડીનો વાઘેલો સરદાર જે કાઠીઓને પ્રથમ આશ્રય આપતો હતો તેને પણ માર્યો.

કાંયોળ ઈ. સ. ૧૪૯૦માં મરણ પામ્યા તેમના પછી કુંવર અમરજી ગાદીએ બેઠા. જામ અમરજીના રાજ્યના વખતમાં કાબુલનો પાદશાહ કચ્છ ઉપર આગ્રહો અને સ્વારી વેરો માગ્યો. પરંતુ તેમણે તે વાત કમુલ નહિ કરતાં લડાઈ આરંભી. તેમાં ભારે યુદ્ધ થયું અને મુસલમાનોને હરાવી પાછા કઢાડ્યા. તોપણ તે લડાઈ વખતે તેમને એક જખમ લાગવાથી મરણ પામ્યા ઈ. સ. ૧૫૧૦.

જામ અમરજીએ મરતી વેળા પોતાના કુંવર બીમજીને કહ્યું કે તમે પાટવી છે; પરંતુ તમારી માને આધાન છે માટે જો તેને કુંવર થાય અને તેને ગાદીએ બેસાડો તો મારો જીવ ગતે જાય. બીમજીએ એ વાત કમુલ કરી અને બાઈને પુરા દિવસે કુંવર સાંપડ્યો જેનું નામ આમર આમરાણી પાડ્યું તથા તેના નામની કુનાઈ ફરવી અને પોતે કારભાર કરવા માંડ્યો. જ્યારે કુંવર ૧૫ વરસનો થયો ત્યારે બાઈઓએ મળી વિચાર કર્યો કે આ કુંવર મંદ બુદ્ધિનો છે. અને તેનાથી રાજ્ય ચલાવવાશે નહિ તેથી બીમજીને કહ્યું કે તમે ગાદીએ બેસો પણ તેમણે કહ્યું કે પીતાજીનું વચન સાંપાય નહિ ત્યારે બાઈઓએ ફર કહ્યું જો તમે ગાદીએ નહિ બેસશો તો દુસ્મનો રાજ્યને જીતી લેશે અને આપનું નામ જશે. જ્યારે તેમનો અતિશય આગ્રહ દીઠો ત્યારે બીમજી ગાદીએ બેઠા. બીમજીના રાજ્યના વખતમાં બાગવાળા જામગણજીના વંશમાં જામ

લાખો હતો તેને કોઈએ દગાધી મારી નાંખ્યો. તેને માર્ગનો શક તેના કું-
વર જામરાઓલને જામ બીમજી અને કુંવર હમીરજી એમના ઉપર
આવ્યો તેથી તેણે એ વેર તેમની પાસેથી લેવું એમ તેણે નક્કી કર્યું.
એવામાં જામ બીમજી ઈ. સ. ૧૫૨૫માં મરણ પામ્યા અને કુંવર હ-
મીરજી જામ થયા. હમીરજી લાખીયાર વિયરોમાં રહેતા હતા. જામરા-
ઓલના મનમાં દગો હતો તે એક અઠવાડીયામાં હમીર પાસે આવ્યો.
તથા તેણે આજીજી સાથે કહ્યું કે આપ એક વખત મારે ગામ પધારો
અને મારું ધર પાવન કરો. હમીરજીએ તેનો દગો જાણી ના કહી પણ
જામરાઓલે દગો નથી એમ પોતાની કુળદેવી આશાપુરીના સોગન
ખાધા એટલે હમીરજીએ ખાડે જવા કબુલ કર્યું. તે સ્થાં ગયા અને રા-
ઓલે મીજબાની કરી તેમાં હમીરજીને દારૂ પાઈ ચકચુર બતાવ્યા તથા
પોતાના માણસોને ઈશારત કરી કતલ કરાવ્યા અને કુંવરો ક્યાં છે તેની
તપાસ કરી તેમને પણ મારી નાંખાવવા તજવીજ કીધી; પણ તેની આ
મનલાજ જામ હમીરજીનો હજુરી છછરણુયો એ નામનો હતો તે ચેતી
ગયો. જામ હમીરના કુંવરી કમાખાઈ નામની હતી તેને અમદાવાદના
પાદશાહ મહમદ બેગડાને દીધી હતી તેથી છછરણુયો કુંવરોને લઇને
અમદાવાદ ગયો.

જામ હમીરજી ઈ. સ. ૧૫૩૭માં મરાયા એટલે જામ રાઓલે
તેમનો મુલક જીતી લઈ તેને પોતાના મુલક સાથે બેળવી લઈ કચ્છમાં
રાજ્ય કરવા માંડ્યું. જામ હમીરજીના જે કુંવરો પોતાની બેનને સ્થાં આ
મદાવાદ ગયા હતા તેમનાં નામ અલીઓજી, ખેંગારજી, રાયબજી અને
સાહેબજી હતાં. આ વખત મહમદ બેગડાએ લશ્કર મોકલી જામરાઓજી
પાસેથી કચ્છનો મુલક જીતી લીધો તથા આ ચાર કુંવરોમાંના ખેંગારજી
જે ઘણા બહાદુર હતા તેમને કચ્છની ગાદીએ બેસાડી “રાવ” એવો
ખિતાબ આપ્યો. જામરા ઓલના હાથમાંથી કચ્છનું રાજ ગયું એટલે તે
રણુ બિનરી સૌરાષ્ટ્રમાં ગયા અને નવા નગરના રાજ્યની સ્થાપના કરી
તથા તે તે રાજ્યના મુળ પુરૂષ થયા.

રાવખેંગારજીએ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વરસે એટલે સંવત ૧૬૫૦
ના માગશર સુદ ૬ ઈ. સ. ૧૫૪૬ ના રોજ જુનનગર વસાવ્યું. તથા
રાજ્યગાદીનું શહેર લાખીયાર વિયરો ચારણોને દાનમાં આપી આ નવા

શેહેર બુજનગરમાં રાજગાદી સ્થાપી. અને ઈ. સ. ૧૫૮૦ માં માંડવી બંદર વસાવ્યું જેવડે આજ આખા કચ્છનો વેપાર ચાલે છે. હજરબુટાએ જે કીમતી સેવા બજાવી હતી તેની બુજ કરી તેને સાત ગામ ઈનામમાં આપ્યાં તથા બીજા જે જે માણસોએ આકૃતના વખતમાં મદદ કરેલી તેમની પણ નોકરીની બુજ કરી તેમને ગામો આપ્યાં.

જામરાઓળને ઝિંગારજી ઉપરનું વેર હમિશાં મનમાં આવતું હતું તેથી તેમણે નવાનગરમાં પોતાનો દરબાર બરી લખપસાદે ઈનામનું બીડું ફેરવ્યું કે કોઈ ઝિંગારજીનું માથું લાવે તેવો છે? જો લાવે તો તેને એ ઈનામ આપું. આ બીડું ૧૨ સપ્તસોએ મળીને લીધું અને કચ્છમાં આવી પોતાનો વિચાર પાર પાડવાને માટે છૂપા કરતા હતા. એક વેળા રાવ ઝિંગારજી જંગલમાં એકલા શિકાર કરવા ગયા હતા ત્યાં પેલા ૧૨ જણા જઈ પહોંચ્યા અને રાવઝિંગારજીને ઘેર્યો; પણ આ વખત તેમણે એવી હાથચાલાકી કરી તત્કાલ ચલાવી કે તે ખારે જાણુને કતલ કર્યા.

રાવશ્રી ઝિંગારજીને ભોજરાજી અને ભારમલજી એ નામના બે કુંવર હતા. તેમાંના પાટવી ભોજરાજી રાયધર હાલાની મદદમાં ગયા તે વખત એક તીર વાગવાથી ત્યાં મરણ પામ્યા હતા. તેમને કુંવર અળીયોજી હતો પણ તે રાવશ્રી ઝિંગારજી ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં મરણ પામ્યા ત્યારે તે કુંવરને પડતા મુકી ભારમલજી ગાદીએ બેઠા. રાવ ભારમલજીના વખતમાં ગૂજરાતનો પાદશાહ મુજફ્ફર ત્રીજો રાજ્ય ખોલા પછીકેટલાએક વરસ સુધી જૂદે જૂદે ટુકાણે અથડાયો પણ છેવટ કચ્છમાં નાશી આવેલો તે પકડાયો, પણ રડતામાં જતાં અસ્થાયી આપઘાત કરી મરણ પામ્યો અને ગૂજરાતનું રાજ્ય દિલ્હીના પાદશાહ અકબરને તાબે થયું. અકબરશાહના મરણ પછી દિલ્હીની ગાદીએ તેનો પુત્ર સલીમશાહ બેઠો હતો તે ગૂજરાતમાં આવ્યો ત્યારે રાવ ભારમલજીએ તેની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાત વખત ભારમલજીએ રૂપિયા, મોહોરો અને ૧૦૦ ઘોડા નજર કર્યા તેના બદલામાં સિલીમ પોતાને ખેસવાનો ઘોડો, હાથી, ખંજર, તત્કાલ તથા જડાવની વીંટીઓ બક્ષીસ આપી તેમજ કોરીના ચલણનો સિક્કો પાડવાને પરવાનગી આપી હતી.

રાવ ભારમલજી ઈ. સ. ૧૬૩૧ માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી કુંવર ભોજરાજી ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં કંઈ જાણવા જેવા ખનાવ

અન્યા નથી તોપણ તે વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપતા હતા એમ કહેવાય છે. આ રાવ ઈ. સ. ૧૬૪૫ માં મરણ પામ્યા. તેમને કુંવર નહોતો તેથી તેમના બાઈ મેઘજીના કુંવર એંગારજી બીજાને દત્તક લઈ ગાદીએ બેસાડ્યા. રાવ એંગારજી ઇ. સ. ૧૬૫૪ માં મરણ પામ્યા. તેમના મરણનાં માટે એમ કહેવાય છે કે કોઈ ચારણ સ્ત્રીએ તેમને શ્રાપ દીધો હતો.

રાવ એંગારજી બીજાના મરણ પછી તેમને સુમરી જાતની સ્ત્રીના પેટનો હમીરજી નામે પુત્ર હતો તેને સીંચામજી નામના સરદારે ગાદીએ બેસાડ્યો હતો; પણ રાવના મરણ પછી યોગણીસમે દિવસે હોથીજી નામના બાપાને રાવના બાઈ તમાચીજીને સાથે લઈ જઈ હમીરજીને ઉઠાડી મુકી તેમને ગાદીએ બેસાડ્યા.

રાવ તમાચીજી ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં મરણ પામ્યા તેમના પછી કુંવર રાયધણજી ગાદીએ બેઠા તેમના વખતમાં અમદાવાદના સુબાએ મોઆજીમ બેગને ખંડણી બેસાડવા માટે એક મોટા લશ્કર સાથે કચ્છમાં મોકલ્યો હતો પણ કચ્છના લશ્કરથી ડરખાઈનેવો આવ્યો તેવો પાછો ગયો.

રાવશ્રી રાયધણજી ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં મરણ પામ્યા. તેમને ૧૦ કુંવર હતા. તેમણે પોતાની હયાતીમાં રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગનાં કામ સોંપ્યાં હતાં. જ્યારે રાયધણજીને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાલઈ ગયા ત્યારે બધા કુંવરો સ્મશાનમાં ગયા હતા; પણ ત્રીજા કુંવર પ્રાગમલજી આખો દુઃખે છે એમ કહી મહેલમાં રહ્યા હતા. તેમણે પાટવી કુંવર રવાજીનો તથા બીજા કુંવર નોધણજી જે પ્રથમથી મરણ પામ્યા હતા તેમને કુંવર હતા તેમનો હક દુઆવી પોતે દરવાજાબંધ કરાવી ગાદીએ બેસી પોતાના નામની દુવાઈ ફરવી. આ બાબત સ્મશાનમાં કુંવરોએ જાણી એટલે તેમણે પોતપોતાને હાથ ને પ્રગણાં હતાં. ત્યાં જઈ તે પ્રગણાં કબજે કરી લીધાં.

રાવ પ્રાગમલજી ઈ. સ. ૧૭૧૫માં મરણ પામ્યા તેમના પછી કુંવર ગાંડજી ગાદીએ બેઠા. તેમણે ફક્ત ત્રણ વરસ રાજ કર્યું અને ઈ. સ. ૧૭૧૮માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી કુંવર દેશલજી ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં મોરબીના રાજા કાંપોજી ને રાવ પ્રાગમલજીના વડા બાઈ રવાજીના કુંવર થતા હતા, તેમણે ગુજરાતના મુગલાઈ સુબા સિરાબુલેદ ખાનના લશ્કરની મદદ લઈ કચ્છ ઉપર સ્વારી કરી. એનું લશ્કર જોઈ રાવ પ્રથમ ગભરાયા પણ પછવાડેથી હિમત પકડી આવેલા લશ્કરને લ

જાઘ કરી હરાવી પાછું કાઢ્યું. આ લડાઈમાં ઘણા મુસલમાનો કપાઈ ગયા હતા. રાવ દેશજીએ દેવકરણુ શેઠને દિવાનગીરી આપી હતી. તેણે ખરચમાં ઘટાડો કર્યો પણ પાટવી કુંવર લખપતજી ભારે ખરચ કરતા હતા તેમણે ખરચ માટે નાણાં માગ્યાં પણ દિવાનની સલાહથી રાવ દેશજીએ આપ્યાં નહિ. આ વેર મનમાં રાખીને કુંવર લખપતજીએ એક પરદેશી સિપાઈને દિવાન દેવકરણુના મકાને મોકલી તેને તલવારથી કતલ કરાવ્યો. થોડા દિવસ પછી લખપતજીએ ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં પોતાના પીતા રાવ દેશજીને પોતાને ત્યાં જમવા બોલાવી પદબ્રષ્ટ કરી કેદ કર્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠા. રાવ દેશજી ૧૦ વરસ રાધી કેદખાનું ભોગવી ઈ. સ. ૧૭૫૨માં મરણ પામ્યા.

લખપતજી પોતાના આપત ઈ. સ. ૧૭૮૧માં પદબ્રષ્ટ કરી ગાદીએ બેઠા હતા. તેમણે જે દિવાનને મારી નાંખાવ્યો હતો તેના દિકરા પુંજ શેઠને દિવાન બનાવ્યો. પુંજશેઠ રાવ લખપતજીનું ઉગાઉ ખરચ પુર કરી શક્યો નહિ તેથી તેને દૂર કરી રૂપજી શાહને દિવાન બનાવ્યો. જ્યારે પુંજ શેઠને દૂર કર્યો ત્યારે તેનો ૨૦ લાખ કરોડી દંડ કીલો હતો તે નહિ આપતાં તે સામો થયો અને નાનીસરખી લડાઈ થઈ તેમાં ૬૫ માણસ મર્યાં હતાં. ચાર વરસ પછી રૂપજી શાહને દૂર કરી ફેર પુંજ શેઠને દિવાન બનાવ્યો. તે પણ દૂર થયો અને ગોવરધન મહેતો દિવાન થયો. થોડા દિવસ પછી પુંજ શેઠે ગોવરધન ઉપર રાવને શક આવે તેમ ખટપટ કરી તેથી રાવે વેહેમ ખાઈ ગોવરધનને કતલ કરાવ્યો અને ફરી રૂપજી શાહને દિવાનગીરી આપી. રૂપજીશાહ પછી તુળશીદાસ દિવાન થયો. તેણે રાવ લખપતજી અને કાબુલનો આદશાહ એમની વચ્ચે દોસ્તી કરાવી આપી.

રાવ લખપતજી અને કુંવર ગોડજી એમની વચ્ચે અંટસ ચાલતો હતો. એક વખત કુંવર ગોડજી મોરબી જઈ ત્યાંનું લશ્કર લઈ પોતાના આપ ઉપર ચડી આવ્યા. એ લશ્કરની સામા થવાને તૈયારી કરવામાં દિવાન તુળશીદાસે આજસ કર્યું તે ઉપરથી રાવ લખપતજીએ તેને દૂર કરી દેવજીને દિવાન કરાવ્યો. તેણે આપ દિકરા વચ્ચે સલાહ કરાવી આપી. રાવ લખપતજીએ દિલ્હીના પાદશાહ આદમદશાહને કાંઈ આફત વખતમાં લશ્કરની મદદ આપી તે ઉપરથી પાદશાહે રાવને “મીરજી”

નો ક્રીતામ અને “માલિમરાતી” બહિષ આખ્યાં. વળી કાબુલના પાદશાહે મહારાજાધિરાજ એવો ક્રીતામ આપ્યો. દારકાનો વાઘેત્ર રામસિંહ યુરોપ-જર્મ આખ્યો હતો તેને રાવ લખપતજીએ કચ્છમાં રાખી તેણે યુરોપમાં ફરી જે કળા કૌશલ્યની માહિતી મેળવી હતી તે માહિતીનો ઉપયોગ કરાવી તેની પાસે યુરોપના હુન્નરો કચ્છમાં ફાખલ કરાવ્યા. રાવે પોતાના રાજ્યમાં વિદ્યાનો પણ પ્રસાર કરાવ્યો હતો. તેમણે ઘજા બાબાનો અભ્યાસ કીધો હતો અને તેમણે પોતે લોકોને એ ભાષા શીખવવા માટે એક શાળા સ્થાપી. જે જે બહારના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવાને આવતા તેમને ખોરાકી વગેરે રાવ પોતે અપાવતા હતા. તેમને જળદરનો રોગ થવાથી ૪૪ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૭૬૦માં મરણ પામ્યા. તે વખત તેમની ૧૫ રામિકી સ્ત્રીઓ સતી થઈ હતી. તેમના મરણ પછી કુંવર ગોડજી ગાદીએ બેઠા. તેમણે યુના દિવાન પુન્ન શેઠનો એક નોકર જીવણુ નામનો હતો તેને દિવાનગીરી આપી. આથી પુન્ન શેઠ સિંધ ગયો અને ભાંના પાદશાહ ગુલામશાહને ૭૦૦૦૦ હજાર ફોજ સાથે કચ્છના રાવની કન્યા આપવાનું કહી કચ્છ તેડી લાવ્યો. આ ફોજની સામે દિવાન જીવણુ કચ્છ અને રાધનપુરનું લસ્કર લઈને સામે થયો. આ વેળા લડાઈમાંની પેહેલા મોરચાની એક તોપ ફાટી અને તેથી બંને લસ્કરમાં ગભરાટ થયો તેથી ફોજમાં તલવાર ચાલી અને ઘણા યુવા કામ આવ્યા; તેમાં જીવણુ દિવાન પણ મરાયો હતો. હવે પાદશાહ પાછો ફર્યો અને કચ્છનાં કેટલાંક ગામડાં આળી દીધાં હતાં. પુન્ન શેઠને ગુલામશાહે દિવાનગીરી આપી હતી તેથી તે કચ્છનાં ગામડાં હુંટતો હતો; પણ એક વખત રાવે તેને પકડી બેડી પેહેરાવી તથા ૬૨ દિવસ કેદ રાખી છેલ્લે દિવસ એરે દઈ મારી નાંખાવ્યો. આ બખ્તર ગુલામશાહને થઈ એટલે તે ૫૦ હજાર માણસના લસ્કર સાથે કચ્છમાં લોડર માતાની જગા સુધી આવ્યો પણ તેને એક હલકા જાડેજની કન્યા અપાવી સલાહ કરી પાછો કાઢ્યો. ત્યાર પછી નવાનગરના દિવાન મેહેરૂં ખવાસે આ ચાલતી ગરબડનો લાભ લઈ આજ્ઞાનો કિલ્લો જીતી લીધો. થોડા દિવસ પછી સિંધનું લસ્કર કચ્છ ઉપર ચઢી આવ્યું પણ તેને પાછું નસાડી મુક્યું હતું.

રાવ ગોડજી ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યા તેમને રાયધણજી અને પૃથ્વીરાજજી એ નામના બે કુંવર હતા તેમાંના વડા રાયધણજી

ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં દેવચંદ શેઠ દિવાન હતો. તેને તથા તેના ત્રણ ભાઈએને સિંધી જમાદાર જમાલમીયાંએ દગ્ગો કરી મારી નાંખ્યા. થોડા દિવસ રાવે સિંદીમરીચની સલાહથી વાઘાપારેખને દિવાન બનાવ્યા, પત્રીના સરદારો જે રાવના ભાયાત હતા તે રાવની સામે દુશ્મની ધરાવતા હતા તેમના ઉપર વાઘા પારેખે હથોડી ક્યો, તેથી જાડેજાએ તેના ઉપર ક્રોધ્યા; પણ તેણે તેમની સાથે મળી જઈ સલાહ કરી અને થોડા દિવસ પછી તમામ સિંદીએને કચ્છમાંથી કહાડી મુક્યા. રાયધણુજને મહમદ પતા નામના એક મુસલમાને બોધ દઈ હિંદુ ધર્મ ઉપરની તેમની આજ્ઞા કહાડી દીધી તેથી રાવે હિંદુએને મુસલમાન બનાવવા માંડ્યા. આથી કરીને પ્રજા તેમના ઉપર કકળી ઉઠી અને વાઘા દિવાન તથા બીજા સરદારોએ વિચાર કર્યો કે રાવને કેદ કરવા. તેથી વાઘા દિવાને ૪૦૦ માણસો સાથે પોતાનો ભાઈ કોરો અંબર રહેતો હતો તેને તે માણસો સાથે ત્રણેયો. વાઘો તથા કોરો દરબારમાં દાખલ થયા પણ રાવ તરફના પહાણોએ તેમના ઉપર એકદમ હુમલો કરવાથી તે તમામનો કાળ આપ્યો. વાઘો તથા કોરો અને બીજા જે માણસો મરાયા તેમને રાવે મુસલમાની રીત પ્રમાણે ખાડા ખોદી તેમાં ડાલ્યા આથી કરીને તમામ હિંદુ સરદારો તથા પ્રજામાં અતિશય ગભરાટ વધી પડ્યો; અને કેટલાએક રાજ્યની સત્તા દબાવા માંડી, તેથી મેઘજી શેઠ અને બીજાએ વિચાર કર્યો કે ગમે તેમ થાય તો પણ રાવને કેદ કરવા. હવે જે દિવસે રાવે હિંદુનાં બધાં દેવાલય તોડી પાડવાનો ઠરાવ કર્યો હતો તે દિવસે મેઘજીશેઠ અને બીજાએ દરબારગઢ ઉપર ધસારો કર્યો પણ રાવ અને પહાણો મેહેલમાં પેશી ગયા. મેઘજીએ મેહેલ પહાડી ઘણા દિવસ સુધી ઘેરો રાખ્યો તેથી છેવટ પહાણો તાંબે થયા અને રાવને કેદ કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૯. હવે મેઘજી શેઠ રાવના ભાઈ પ્રથીરાજજીને કોજના ઉપરી ઠરાવી જે જે લોકોએ ઉપલા ગડબડાટ વખત દેશના ભાગની સત્તા લઈ લીધી હતી તેમને વશ કરવા માંડ્યા. પ્રથમ માંડવી દબાવી બેસનાર રામજી ખવાસ ઉપર હુમલો કર્યો અને તેના ઉપર દરોજની ૭૦૦ કોરાની ખંડણી બેસાડી. ત્યાર પછી રોહા ઉપર ચડાઈ કરી પણ તેથી જાડેજાએ તેના સામે ક્રોધ્યા અને તેને ઝેર દેવાનો ઠરાવ કર્યો એટલે તે નાડો. પછી મેઘજીએ અંબરને સ્વતંત્ર રીતે તાંબે કરી લીધું. હવે મે-

ધજી જવાથી રામજી ખવાસે ખંડણી આપવી બંધ કરી. વળી મધજી જવાથી બીજાઓમાં ઘૂટ પેટી તેથી ભટ્ટી હમીર અને તુરકવાયે દિના-એ રાયધણજીને કેદમાંથી છૂટા કર્યા. પણ એક નાની ટુકડીના જમા-દાર *ફતેમહમદે તેમને ફેર કેદ કર્યા.

રાવને કેદ કર્યા પછી કચ્છના રાજ્યમાં ડોસણવેલ નામનો એક મોટો અમારે હતો તેણે ફતેમહમદને ૨૦૦ સ્વારોની જમાદારી આપી. હવે જમાદાર વધવા માંજો. તેણે મોટા મોટા સરદારો તથા ભાવાતોની પ્રીતિ મેળવવા માંડી. આથી કરીને તે વધારે વખાણાયો અને રાજ્યમાં કરતા હરતા જેવો થયો. તેણે પ્રથમ દેશને આઆદ કરવા તથા રાજ્યની સત્તા વધારવાના ઉપાય કરવા માંજ્યાં. વાગડમાં સણુવાનો ઠાકોર ખંડણી આપવી બંધ કરી ખેડો હતો તેના ઉપર જઈ સણુવા લુટ્યું જેથી બીજા ગરાશીઆઓ પણ જે ખંડણી આપવી બંધ કરી ખેડા હતા તેમણે આપવા માંડી. વાગડમાં જે લુંઠારા લોક વસતા હતા તેમને દેશપાર કર્યા. ડોસલવેલ થોડા દિવસથી મુદરો દબાવી ખેડો હતો તેને જમાદારે જીતી લીધું. લખપતનો કિલ્લો બંધાવ્યો તથા તેની બદરી પેદાશમાં વધારો કરીધો. રામજી ખવાસને માંડવીમાંથી કહાજો અને હંસરાજને ત્યાંનો વ-હિવટ સોંપ્યો. થોડા દિવસ પછી જમાદાર અને રાવના ભાઈ પ્રથીરાજજી વચ્ચે એક મોડજી નામના માણસે ખટપટ કરી વેર કરાવ્યું હતું, તેથી પ્રથીરાજે એક વખત એક મીજા ૧૧ વેળા જમાદાર ઉપર તલવાર તાણી. આ વખત ભિગા થયેલા માણસો વેરાઈ ગયા. જ્યારે બીજા દિવસે પ્રથીરાજજીને મોડજીએ બતાવેલી વાત તરકટી લાગી ત્યારે તેમણે જ-

કચ્છમાં જાડેજાઓનું રાજ્ય સ્થાપનાર મોડ તથા મનાઇનો ઓ-રમાઈભાઈ ઉનડ જે સિંધમાં રાજ કરતો હતો તેમના વંશમાં એક નો-તીયાર નામનો માણસ થયો. તે ઈસલામ ધર્મપાળી મુસલમાન થયો હતો. તેની વંશમાં કેટલીએક પેઢીએ આ ફતેમહમદ હતો. પ્રથમ તે ઘેટાં ચારવાનો ધંધો કરતો હતો પણ તે ચાલાક હોવાથી તેને કચ્છમાં કચ્છના રાજ્યમાં હલકી નોકરી મળી, અને ત્યાર પછી તે વધવા માંજો છેવટ તે વજીરનો દરજ્જો પામ્યો, તેની ચાલાકી હવે જેમ જેમ આ ઇતિહાસ વાંચતા જશો તેમ તેમ નજરે પડતી જવાંશે.

માદાર પાસે જઈને માર્કી માગી પણ તે વખતથી તેમનાં દૈલ એક બીજા ઉપરથી ખાટાં થયાં.

થોડા દિવસ પછી કૃતેમહમદ જમાદાર લખપત તરફ જતો હતો તેવામાં પેલા માંડવુએ હંસરાજને ફોડી પ્રથીરાજજીને માંડવીનો કબજો સોંપાવ્યો. આ ખબર જાણી કૃતેમહમદ એક દિવસમાં જુજ આવ્યો. ૧૦ હજાર માણસનું લશ્કર ભેગું કરી માંડવી તરફ જવા તૈયારી કરી તેવામાં તેના જાણવામાં આવ્યું કે રાધનપુરનું લશ્કર કચ્છમાં આવે છે તેથી તેના સામે જઈ તેને હરાવી પાછું કહાડ્યું. તેવામાં પ્રથીરાજજી હંસરાજ અને મહમદ મીયાંએ એક સલાહ કરી જુજને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વેળા પ્રથીરાજજી અને કૃતેમહમદ વચ્ચે સલાહ થઈ તેમાં જુજ તેમને સોંપી જમાદારે અંજાર અને બચાઉ પોતાના તાબામાં લીધાં. આ વખત કૃતેમહમદે રાવને કેદમાંથી છૂટા કર્યા હતા. હવે પ્રથીરાજજીએ હંસરાજને દિવાન બનાવ્યો પણ થોડા દિવસમાં પ્રથીરાજજી મરણ પામ્યા ઈ. સ. ૧૮૦૧.

પ્રથીરાજજી મરણ પામ્યા તેથી રાજ્યની સત્તા ફેર પાછી રાવ રાય-ધણજીના હાથમાં આવી તથા હંસરાજને મારવા ઈરાદો કર્યો. પરંતુ હંસરાજે માંડવી જઈ સાંથી લશ્કર આણ્યું અને રાવને ફેર કેદ કર્યા. થોડા દિવસ સુધી રાજ્યમાં ખટપટ ચાલી અને આશકરણે જુજને હુટ્યું. તેથી રાવનો વિચાર તેને મારવાનો થયો પણ તે સિંધ તરફ જતો રહ્યો. આ ખબર જાણી કૃતેમહમદ જુજ આવ્યો. તેના અને રાવના માણસો વચ્ચે થોડીવાર અંકુક ચાલી. આ વખત જમાદાર તરફના એક સિપાઈની ગોળી રાવના પગમાં વાગી તથા તેમને કેદ કર્યા. કૃતેમહમદ જમાદારે, ગરાશીઆ, ધમોદા અને મીયાણાઓના ગામો ઉપર વેરા નાંખ્યા. તે કામમાં એક ધમડકાના ગરાશીએ કૃતેમહમદ પોતાની ખાનગી કચેરીમાં બેઠો હતો તેના ઉપર જઈ તલવારનો ઘા કર્યો પણ તેને પાછો વળતાં જમાદારના એક સિપાઈએ કતલ કર્યો. જમાદારે આ વાત મનમાં રાખી અને ચાર મહિને પોતે સાંજે થયા પછી ધમડકા અને ચોખ્ખારી કબજે કર્યા. સણુવાના ઠાકોરને તામે કર્યો અને બીજા ગરાશી-આઓના દંડ કીધા, વારાહીને હુટ્યું અને બાલંબાના કિલ્લા ઉપર કચ્છનો દાવો છે એમ કહી નવાનગર ઉપર સ્વારી કરી. તેણે નવાનગરનો ખાંચો

દેશ ઉજડ ક્યો પણુ જ્યારે ત્યાંનો દિવાન મેહેરખવાસ જુનાગઢની મદદ લઈ સામે થયો ત્યારે તે પાછો આવતો રહ્યો. ફર તેણે નવાનગર અને ત્યાંના કિલ્લા ઉપર નિશાન ચઢાવ્યું પણ તેમાં કુતેલ પાખ્યો નહિ, એટલે ત્યાંથી નાકળી હાલારમાં કેટલાંક થાણાં એસાડી પાછો આવ્યો. આ પ્રમાણે હાલાર ઉપર ઘણી સ્વારીઓ કરતો તથા કોઈ કોઈ વખત ત્યાંના જમીનદારો પાસેથી દંડ તરીકે રકમો લેતો હતો.

તા. ૨૬મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૦૬ની સાલમાં કચ્છ અને ઇંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે કોલકરાર થઈ સમંધ બંધાયો. આ સંબંધ થતી વેળા જે જે કોલકરારો થયા તેમાં બ્રિટીશ સરકાર તરફથી કરનજવાદર વડોદરાના રેસીડેન્ટની વતી મી. ગ્રીનવુડ અને કચ્છના રાવ રાયધણુજી તરફથી વજીર કુતેમહમદ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ના લગભગમાં જમાદાર કુતેમહમદનો વિચાર ઇંગ્રેજોને દેશમાંથી કહાડી મુકી કચ્છના રાજ્યને સ્વતંત્ર કરવા થયો. તેણે ઇંગ્રેજો સાથે થયેલા કોલકરારથી વિરૂદ્ધ ચાલી હુંટકાટ ચાલતી રાખી હતી તેને અટકાવવા કુતેમહમદ ઉપર ઇંગ્રેજ સરકારનો ખલીતો લખને કખ્તાન મેકમટો કચ્છમાં આવ્યો. કુતેમહમદે હુંટકાટના નુકશાનનું વળતર આપ્યું નહિ તેથી ફર બીજો ખલીતો આવ્યો પરંતુ તેવામાં તે કાલેરાના આબરથી મરણ પામ્યો ઈ. સ. ૧૮૧૩.

રાવ રાયધણુજી જમાદારના મરણ પછી ૨૫ દિવસે ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં મરણ પામ્યા. કહેછે કે તેમણે મરતી વેળા પોતાના શયને બાળતું નહિ પણ દાટવું એમ મુસલમાન સરદારોને કહ્યું હતું. પરંતુ ૫૦૦ રૂ. જપૂતોએ ભેગા થઈ મેહેલમાંથી મુસલમાનોને કહાડ્યા અને રાવના શયને હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે અગ્નિ દાહ દીધો. તેમના પછી કુંવર ભારમજી ગાદીએ બેઠા. આ વખતે તેમની ઉંમર ૧૫ વરસની હતી તેથી રાજ્યનો કારભાર હુશનમીયાંએ કરવા માંજો. ઇંગ્રેજો સાથે જે કોલકરાર થયા હતા તે પ્રમાણે ચાલતું નહોતું, તેથી કખ્તાન મેકમટો બુજ આવ્યો. આ વખતે હુશનમીયાંએ માફી માગી પણ તેનો ભાઈ ઈબ્રાહીમ મીયાં સામે થયો તેને સમજાવવા જગજીવન મેહેનો મધ્યા પણુ કઈ વજીર નહિ અને ટટો થયો તેમાં ઈબ્રાહીમ તથા બીજા કેટલાએક માણસ મરાયા. હુશનમીયાંથી બરોબર કારભાર નહિ થવાને લીધે ભારમજીએ લક્ષ્મીદાસને દિવાન બનાવ્યો એટલે હુશનમીયાં અંજાર પ્રગણું કબજે કરી

ખેડો તા. ૧૧મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૧૫ના રોજ વાગડના હુઠારાઓએ, કપ્તાન મેકમર્ડોએ ધાટીલા પાસે છાવણી કરી હતી તે હુંટી; જેથી રાવ વાગડ ઉપર ચઢ્યા અને કર્નલ ઈટની સરદારી નીચે તા. ૧૪મી ડીસેમ્બર ના રોજ ૪૦૦૦ ઇંગ્લિશ અને બીજા ગાયકવાડી સ્વારોનું લશ્કર આવ્યું. ફટલાએક હુઠારાઓ તાપે થયા અને હુશનમીયાં વગેરે ફટલાએક સામે થયા તેથી તા. ૨૫મી ડીસેમ્બરને રોજ લડાઇ ચાલી. આખરે હુશનમીયાં તાપે થયો તથા અંજાર પ્રગણું ઇંગ્લિશને જીતી લીધું. આ પ્રગણું ઈ. સ. ૧૮૨૩માં ઇંગ્લિશને રૂ. ૮૮ હજાર લેવા કબ્જા કરી રાવને સોંપ્યું. કચ્છની ખટપટ મટી નહિ અને તોફાન ચાલતાં રહ્યાં તેથી કચ્છ ખાતે સને ૧૮૧૬ના જાન્યુઆરી માસથી ઇંગ્લિશ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટની નીમનોક થઈ. પેહેલો રેસીડેન્ટ જેમ્સ મેકમર્ડો નીમાયો હતો.

રાવ બારમલજીથી રાજ્યનો બદોબસ્ત બરાબર રહી શક્યો નહિ. તેથી તેમને સને ૧૮૧૬ની સાલના હુનાળામાં ગાદીએથી પદબ્રજ કરી કેદમાં રાખી તેમના ત્રણ વરસના કુંવર દેશલજીને ખેસાડા. કુંવરની બાધ્યાવસ્થાને બીધે સરકારે રાજ્ય ચલાવવાને રેસીડેન્ટ, દિવાન અને બીજા ચાર સરદારો મળી ૬ જેમ્બરોની કમીટી નીમી. ઇંગ્લિશ સરકારે બાળરાજા રાવ દેશલજીને સારી કેળવણી આપી અને તેજ્યારે ૧૬ વરસની ઉમરના થયા એટલે તા. ૮મી જુલાઈ સને ૧૮૩૪ના રોજ રાજ્યનો કુલ અધિકાર સોંપી દીધો. કચ્છમાં ઇંગ્લિશ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટ નામનો અધિકારી રહેતો હતો તે હોદ્દો બદલી સરકારે તા. ૧લી એપ્રિલ સને ૧૮૪૦થી પોલીટીકલ એજન્ટ એમાં ફરોવ્યો. જાડેજાએ દીકરીએને દુધ પીતી કરતા હતા તે ચાલ દુર કરવા રાવ દેશલજીના રાજ્યના વખતમાં એક ફૂંડ થયું. જેમાંથી જે જોડેજા ગરીબ માલમ પડે તેને દીકરી પરણાવતી વખત ૪૦૦ કોરી આપવી એમ હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં એક દવાખાનું તથા નિશાળ બંધાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૫૨માં ગુલામોના વેપાર તથા સતી સમાધિ વિગેરેના દુષ્ટ ચાલ બંધ કરાવ્યાં. તેમના વખતમાં પ્રથમ કુશળચંદ ત્યાર પછી મહેતા અંબારામ ત્યાર પછી ઠકર નાનજીએ દિવાનગીરી કીધી. તેમના પછી આગ્રાના મુનશી બિહારીલાલને બોલાવી તેમને દિવાન બનાવ્યા. તે રાજકારભારમાં એટલો બધો કુશળ હતો કે તેના ઉપર રાવ પોતાનો અને પ્રજાનો બહુ પ્યાર હતો.

રાવ શેશભાઈ ઇ.સ. ૧૮૬૦ ની સાલમાં મરણ પામ્યા. તેમને એ કુંવર અને એક કુંવરી હતી. તેમના પછી પડા કુંવર પ્રાગમલભાઈ ગાદીએ બેઠા અને બીજા કુંવર હમીરભાઈને તેરા પ્રગણું ગરાસમાં મળ્યું. કુંવરી બાઈ સાહેબને ઇડરના મહારાજા જવાનસિંહભાઈ સાથે પરણાવ્યાં હતાં. જે વેળા રાવ પ્રાગમલભાઈ ગાદીએ બેઠા તે વેળા તેમની ઉંમર ૨૨ વ-રસની હતી. તેમના પીતાના વખતથી દિવાન બિહારીલાલ હતા; પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૧ની શરૂઆતમાં તે બરતપુર ગયા તેથી તેમના પછી મો-તીલાલ ભાવણદાસને એક્ટીંગ દિવાન નામ્યા અને તેમના પછી મહેતા વલ્લભભાઈ લાધાને કાયમ દિવાન બનાવ્યા.

માહારાજા રાવશ્રી પ્રાગમલભાઈને ત્યાં જાલારાણીશ્રી નાનીબાએ પા-ટવી કુમારશ્રી બેંગારભાઈને સંવત ૧૯૨૭ ના શ્રાવણ વદી ૧૩ (ઈ. સ. ૧૮૬૭)ના રોજ જન્મ આપ્યો.

સને ૧૮૬૮ ની સાલમાં રાવશ્રીએ મહેતા વલ્લભભાઈ લાધાને દિવાન ગીરી ઉપરથી ખસેડી ખાનખાદુર કાઠ શાહાબુદીનને દિવાન બનાવ્યા; જ્યારે કાઠ સાહેબ કચ્છ દરબારના કામે વિભાગીત ગયા ત્યારે તેમની જગાનું કામ રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, મહેતા ઇશ્વરલાલ એછવરામ અને મોતીરામ દલપતરામ ચલાવ્યું હતું. કાઠસાહેબ વિ-ભાગીતથી પાછા આવ્યા અને ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તે વડોદરે ગયા ત્યાં સુધી તેમણે કચ્છમાં દિવાનગીરી કીધી. તેમના વડોદરે જવા પછી થોડી મુદતે રાવસાહેબ કૃષ્ણભાઈ લક્ષમણને દિવાન બનાવ્યા. રાવશ્રી પ્રાગમલભાઈ પોતે કેળવાયલા તથા અનુભવી હતા અને વળી તેમના વખતમાં જે જે દિવાન થયા તે પણ સારા અનુભવી હતા તેથી તેમના રાજ્યના વખતમાં કચ્છનો નવો કાયદો ચલાવ્યો. પ્રગણાં ખાંધી તેના વહિવટદારો ઠરાવ્યા, કેળવણી તથા વૈદકખાતાને તેજ પર આપ્યું. અને ઇંગ્લેન્ડ રીત પ્રમાણે પોલીસ કરી. રાજ્યમાં ટેકાણે ટેકાણે ન્યાયા-ધિશ ઠરાવ્યા. ચાડવા ડુંગરમાં “પ્રાગસર” તળાવ ખંધાવ્યું. વળી નવી તુ-રંગ અને શરદબાગ બનાવ્યા. તેમણે એક મોટો અને રમણિક મહેલ ખંધાવ્યો જેનું નામ “પ્રાગમલ” મહેલ એવું રાખ્યું છે. સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં (સંવત ૧૯૨૭ ના શ્રાવણ વદી ૧૦ ના રોજ બીજા કુમારશ્રી કરણભાઈનો જન્મ થયો. એજ સાલમાં ૧૮૭૧ માં રાવશ્રી પ્રાગમલભાઈને નામદાર ઇંગ્લેન્ડસરકારે “નાઈટ ઓફ ડકમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા”નો ખિતાબ

આપો હતો. તે ચાંદ પહેરતી વખત રાવશ્રીએ સદરકુ મહેલમાં એક મોટો દબદબા બરેલો દરબાર ભર્યો હતો. એજ સાલમાં મહારાણીના શાહનશાહ ડયુક એક એડીનબરોની મુંબાઈ જઈ મુલાકાત લીધી અને તે શાહનશાહના નામથી દોઢલાખ રૂપિયા ખર્ચ કરી “એલફ્રેડ” હાઈ-સ્કૂલ સ્થાપી તથા મહારાણીના વડા શાહનશાહ પ્રીન્સર્ષાફવેલ્સ સાથે ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં મુંબાઈ જઈ તેમની મુલાકાત લીધી અને તેની યાદ-ગીરી રાખવા માંડવી પંદરમાં દુરંને બાંધવા પાપો નાંખ્યો. એ દુરંનના કામમાં જો લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો.

રાવશ્રીએ પોતે યાત્રા તથા સુવર વગેરે જપ ધાતકી જનવરોના શિકાર કીધા હતા. પોતે ઇંગ્લેન્ડ સારી રીતે લખી વાંચી જાણતા હતા. તેમણે રાજ્યમાં એટલાંબધા સુધારા કીધા છે કે જે તે લખીએ તો એક મોઢું પુસ્તક બરાઈ જાય. પોતે વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો વાંચવા ઉપર ખુબ પ્યાર રાખતા હતા.

રાવશ્રી પ્રાગમલજી તા. ૧ લી જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૬ ના રોજ પોતાની ૩૭ વરસની બર જીવાનીમાં મરણ પામ્યા. તેમણે પોતાની પાછળ પાટવીકુંવર શ્રી એંગારજી બીજા કુંવર કરેણજી અને કુંવરીશ્રીબાઈ રાજ્યા જામને વિકાસરના મહારાજા કુંવરસિંહજી સાથે પરણાવેલાં છે એટલાં ફરજદ મુક્યાં વડા કુંવરશ્રી એંગારજીને તા. ૩ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૬ ના રોજ રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. આ વખત તેમની ઉંમર ફક્ત ૬ વરસની હતી તેથી મહારાજા રાવશ્રી પ્રાગમલજીએ પોતાના મરણ પેહેલાં રાજ્યનો વહિવટ ડેરી રીતે ચલાવવો તે વિષે એક વીલ કર્યું હતું. તે પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે કમ્પના પોલિટિકલ એજન્ટ, દિવાન, રાણાશ્રી જાલમસીંહજી, માધવલાલ બાપુજી અને રવજી હીરાચંદ એમને એમ્બર ઠરાવી રોજન્સ કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. તથા રાવશ્રી એંગારજીને ઇંગ્લેન્ડ વિગેરે અમ્યાસની ફજવણી આપવા માંડી. દિવાનની જગ્યાએ રાવબહાદુર મણીબાઈ જસભાઈની નીમણોક થઈ. રાજકર્તા રાવશ્રી એંગારજીને ફજવણી આપવામાં અને રાજ્યને સારીપેઠે સુધારવામાં આ દિવાને ઘણું લક્ષ આપ્યું હતું. સને ૧૮૮૦ ની સાલમાં મુંબાઈ સરકારે દિવાન રાવબહાદુર મણીબાઈ જસભાઈને દિવાન પદ છોડાવ્યું અને તે જગાપર રાવબહાદુર નંદશંકર વુજાજશંકરની નીમનોક કીધી. તેમજ રા-

(૨૧૨)

ણાશ્રી જલમસિંહજીને દુર કર્યા. પરંતુ રાવશ્રી એંગારજીએ સરકાર સાથે લડી આ નીમનોક રદ કરાવી તથા રાવબહાદુર મણીભાઈ જસભાઈને ફેર દિવાન પદ પર લાવ્યા તેમજ રાણાશ્રી જલમસિંહને માટે જે ઠરાવ થયો હતો તે રદ કરાવ્યો.

સને ૧૮૮૯ ની સાલમાં મહારાજા રાવશ્રી એંગારજી રાજ્ય ચલાવવાને લાયક થવાથી તેમને રાજ્યનો કુલ અધિકાર સોંપી દેવામાં આવ્યો. નામદાર ઈંગ્રેજ સરકારે મહારાજા શ્રી રાવએંગારજીને સર્વાઈ બહાદુરનો અને તેમના દિવાન રાવબહાદુર મણીભાઈ જસભાઈનો “દિવાન બહાદુર” નો એવા ઉમદા ખિતાબ આપ્યા છે.

મહારાજા રાવશ્રી એંગારજીને ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી ૧૭ તોપનું માન મળે છે. કચ્છના રાજ્યની લસ્કરી પદ્ધતિ ઈંગ્લાંડમાં જીના વખતમાં ચાલતી ક્યુડલ ધારાને લગતી છે. એ રાજ્યના લસ્કરમાં ૪૦૪ પાયદળ, ૨૪૦ સ્વાર ૪૬૫ આરબ, ૩૪ તોપ અને ૪૦ ગોલાંદા અને આ ઉપરાંત ૩૦૦ ઈરેગ્યુલર પાયદળ છે.

ખૈરપુર.

આ રાજ્ય સિંધ પ્રાંતમાં ઇશાનકોણના ભાગમાં છે અને તેના રાજ્ય કર્તા બહુચી જાતના મુસલમાન તથા તે “ખાન”ના પક્ષીથી ઓળખાય છે.

સીમા—ઉત્તરે અને વાવ્યકોણ તરફ શિકારપૂર જિલ્લો, ઈશાન કોણે સિંધની ઉપલી સરહદનો મુલક, પૂર્વે જ્યસલમીરનું રાજ્ય, દક્ષિણે થર અને પારકરનો મુલક અને નૈરત્ય કોણ તથા પશ્ચિમે હૈદરાબાદ જિલ્લો છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૧૦૬ ચોરસમાઈલ જેટલો અને તેમાં વસ્તી ૧૩૦૦૦૦ (એક લાખ ત્રીશ હજાર) માણસની છે. વારસિક ઉપજ રૂ૫૭૨૫૦૦ (પાંચ લાખ બોતેર હજાર અને પાંચસે) ને આશરે થાય છે આમાંથી રૂ૧૭૦૦૦૦ જાગીરદારોને આપવા પડે છે. દેશનું સ્વરૂપ મુલક વાયવ્યકોણ તરફથી તે અગ્નિ કોણ તરફ લાંબો છે. જમીન તથા નીપજ—જમીન ઘણુંકરીને સપાટ છે. સિંધ દેશમાં વરસાદની તાણ હોવાના કારણથી નહેરોનું પાણી પાઈ અથવા નદીઓનું પુર આવે છે

અને જમીન ઉપર ફરી વળે છે. તે પાણી પાછને ઐતી કરવામાં આવે છે. નિપજ જીવાર, બાજરી, ધઉ, ગળી, રૂ, તમાકુ તલ વિગેરેની થાય છે. તે નેહરેશવડે જે પાણી પાવામાં આવે છે તેનાથી બાજરી અને જીવાર પાકે છે અને પુર આબ્યા પછી પાણી મુકાય છે તે જમીનમાં ધઉ તલ વીંગેરે પાકે છે. જનાવર વગડામાં વાઘ, ચિત્તા, હરણ, હીપડાં, વન ગધેડાં વિગેરે હોય છે અને ગામપશુમાં, ગોડા, બેટ, મેદાં, બકરાં વિગેરે હોય છે.

લોક—મુસલમાન અથવા જાટ અને બહુચી વિગેરે મુસલમાન છે. બહુચી લોક ગોરા તથા બળવાન છે. બાદીઆ, વલાણા અને બ્રાહ્મણ વગેરે થોડા હિંદુ લોકની પણ વસ્તી છે. રેલવે પાંખખના લાહોર તરફથી સિંધમાં કરાંચી સુધીની રેલવે લાઇન છે તે ખૈરપૂરના મુલકમાં ધઇને ગએલી છે અને ખૈરપૂર શહેર એ એક રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય શહેર. ખૈરપૂર એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજ્ય કર્તા ખાન રહે છે. અહીં એક પોલીટીકલ એજન્ટ રહે છે.

ઈતિહાસ—ખૈરપૂરના રાજ્યકર્તા જાતના બહુચી મુસલમાન અને તે તાલપૂર કુટુંબના છે. દેશની ડાબી બાજુનો ભાગ કહ્લુરાના છેલ્લા વંશજે પાસેથી ઈ. સ. ૧૭૮૩ માં મીર ફતેહઅલીખાને જીતી લીધો હતો. અને પછીથી તે સિંધમાં બબ્બો. ઈ. સ. ૧૭૮૩ માં મીરઅલી ફતેહખાન તાલપૂર સિંધમાં રાજકર્તા થઈ પડ્યો અને આખરે તેના બત્રીજા મીર સોરાખખાન તાલપૂર પોતાના બે છોકરા મીર રસ્તમ અને અને અલી મુરાદે મળી ખૈરપૂરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ વખતે મીર સોરાખખાનના તાબામાં ખૈરપૂર અને તેની આસપાસનો મુલક હતો. પણ આખરે તેણે બીજા કટલોક મુલક જીતી પોતાનું રાજ્ય ઉત્તર તરફ સબઝકોટ અને કાશમોર, પૂર્વે જૈસલમેરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે કચ્છાગંદાવાસુધી વધાર્યું. ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં મીરસોરાખે પોતાના જીવતાં પોતાના છોકરા મીર રસ્તમને ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ મીર રસ્તમ મૃત્યુને અલીમુગદ વચે તકરાર થઈ અને તેથી તેમાંના એકે ઇંગ્રેજની મદદ માગી. ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં જ્યારે કાબુલમાં તોકાન ઉઠ્યું ત્યારે મીરોએ ખંડણી આપવી બંધ કરી. સિંધદેશ “અમીર” એખિતાખના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના તાબામાં હતો. સિંધના ઉત્તર ભાગના અમીરોની ગાદીનું શહેર ખૈરપૂર અને દક્ષિણ ભાગના અમીરોનું શહેર હૈદરાબાદ હતું. એ

અમીરો સાથે ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં ઇંગ્લેન્ડને સલાહના કોલકરાર થયા હતા. એ કોલકરારથી અમીરોએ કબુલ કર્યું હતું કે તેઓ દર વરસે ત્રણ લાખ રૂપીઆ ખંડણી ઇંગ્લેન્ડને આપે અને તેને બદલે ૫૦૦૦ માણસની ઇંગ્લિશ ફોજ સિંધના નગરઠ્ઠામાં કે કોઈ બીજે ઠેકાણે રહે. અમીરોએ જરૂર પડે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડની મદદ માટે ૩૦૦૦ માણસનું લશ્કર પૂરું પાડવું. તેઓએ ઇંગ્લેન્ડની સલાહ વગર બીજા કોઈ દરબાર નેડે કાગળ પત્રનો વેવાર રાખવો નહિ. કદી અંદર અંદર ઠંડો બજેડો થાય તો ઇંગ્લેન્ડ રેસીડેન્ટની મારફતે તેનો ફેસલો થાય. અને સિંધુ નદીમાં થઈને માલ આવે જાય ને જે બંદરે ઉતરે તે બંદરે માત્ર તેની જકાત લેવી; તે વગર તેના ઉપર બીજી બાબત લેવી નહિં.

આ શરતો પ્રમાણે ચાલવામાં કેટલીએક બાબતોમાં અમીરો તરફથી કસુર થવા માંડી, જેને માટે ગવર્નર જનરલે દીલગીરી ખતાવવા માંડી. અમીરોએ ઇંગ્લેન્ડની સરતોના કબજામાંથી મુક્ત થવા મદદને માટે પંજાબના શીખ મહારાજા શેરસિંગને કાગળો લખ્યા તથા બીજા ખટપટ કરવા માંડી અને વિરોધનાં ચીન્હ કરવાનાં તેમનાં બહાણુ ઇંગ્લેન્ડને માલમ પડ્યાં તેથી ઈ. સ. ૧૮૪૨ ના આગષ્ટ માસમાં ગવર્નર જનરલે પ્રખ્યાત અમલદાર સર ચાર્લસ નેપીઅરને સિંધમાં મોકલ્યો. બધા લશ્કરની સરદારીનો તથા રેસીડેન્ટનો અધીકાર પણ તેણે જ ચલાવ્યો એવો હુકમ થયો હતો. તેણે અમીરો નેડે રનેહથી બોલવા ચાલવાનો આરંભ કર્યો અને ઇંગ્લીશ લશ્કરોની જગ્યાએ વિષે વખતે વખતે ઠંડો ન થાય તેટલા માટે કરાંચી, સકર, શીકારપુર, વગેરે જગ્યાએ ઇંગ્લેન્ડને અમીરોએ આપવી.

બાવલપુરના નવાબે બડાઈએમાં ઇંગ્લેન્ડને સારી મદદ કરી હતી તેના બદલામાં આપવા માટે સબજલપુર વિગેરે કેટલાએક પ્રાંત હજાલે કરવા. નદીમાં તેઓએ વેપારીઓને દુઃખ ફેવું નહિ અને એ બધાના નુકશાનને બદલે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેમના ઉપરની ખંડણી માફ કરવી, એવો નવા કરારનો ખરડો તૈયાર થઈ ગવર્નર જનરલ તરફથી આવ્યો હતો. તે ઉપર સહીઓ કરવાને તેઓ ઉપર તગાદો કર્યો; અને કહ્યું કે એ કરારનાં કબુલ નહિ રાખો તો મુલક બંધ લેઈશું; એમ ડર ખતાવી બડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. અમીરોએ પણ ફોજ તૈયાર

કરી. ઇંગ્રેજોએ અમીરોનો ઇમામગઢ નામે કિલ્લો તોડી પાડ્યો તથા તે-
માંની મીલકત લૂટી લીધી. પછી અમીરોના મનમાં સલાહ કરવાના
વિચાર થાય, તેને માટે મેજર ઓટ્ટોમને કમીશનર નીમીને શરનેપાઅરે
હેદ્રાબાદ મોકલ્યો. ઓટ્ટોમના કહેવાથી તે લોકોએ કરારનામાં ઉપર સ-
હીએ કરી, પરંતુ તેમના બહુમતી સરદારોએ કુરાનના સોગન આધને
નિયમ લીધો કે ઇંગ્રેજોનો નાશ કરવો. આથી બીજે દીવસે તે લોકો
ઓટ્ટોમની છાવણી ઉપર હુલો કર્યો. ઓટ્ટોમ દોઢ પહોર સુધી તેમના
સાથે લડ્યો અને છેવટ પોતાના બચાવને માટે નદીમાં એક લડાઇનું
વહાણ હતું તેમાં જતો રહ્યો. એ દીવસ પછી સરચાર્લસ નેપીઅર લ-
શ્કર લઇને હેદ્રાબાદ આવ્યો. તેની અને અમીરોની વચ્ચે પ્રથમ મી-
આની આગળ ભારે લડાઈ થઈ. એ લડાઈમાં ઇંગ્રેજોની જીત થઈ ને
તેથી છ અમીરો ઇંગ્રેજોને શરણે આવ્યા, તેમાં રસ્તમખાન, નસિરખાન,
અને વલીમહમદ એ ત્રણ ખૈરપૂરના અને નશીરખાન શાહદાદખાન
અને હુસેનખાન એ ત્રણ હેદ્રાબાદના મળીને છ અમીર હતા. ઇંગ્રેજ
સરકારે તેમને પ્રથમ સાસવડના કિલ્લામાં અને ત્યારપછી કલકતે બંધ
જઈને *રાખ્યા હતા.

બીજી લડાઈએ થઇ તેમાં પણ અમીરો હાર્યા. સિંધનો આખો
મુલક ઇંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યો, તેમાંથી ખૈરપૂરના અમીર મી-
રઅલી મોરાદ પ્રથમથી ઇંગ્રેજો સાથે સલાહ રાખી રહ્યા હતા તેથી તે-
મનું રાજ્ય નાનું હતું તે કાયમ રાખીને બાકીનું ઇંગ્રેજોએ કબજે કર્યું.
તેવાજ પ્રસંગમાં અમીર મીરઅલી મોરાદે ઇંગ્રેજો આગળ એક દસ્તાવેજ
રજુ કરી બતાવ્યું કે મારા કુટુંબીઓએ અમુક મુલક મને આપવાને
કબુલ કર્યું છે; તે ઉપરથી ઇંગ્રેજસરકારે તે મુલક પણ તેમને સોંપ્યો. આ-
ગળ એ કાગળ બતાવતો છે એવું માલમ પડવાથી તે બદલે આપેલો
મુલક ઇંગ્રેજ સરકારે તેમની પાસેથી પાછો લીધો અને પ્રથમનો જે
ભાગ એમના તાબામાં હતો તે ભાગ કાયમ રાખ્યો.

મીરઅલી મુરાદખાન તાલપુરે તા. ૯ મી નવેમ્બર સને ૧૮૭૫ના

* ઇંગ્લાંડના કેટલાએક દયાળુ લોક તે અમીરો ઉપર જીલમ થયો
એમ સરકાર સાથે બોલે છે (હિંદુસ્તાન માંહેલા ઇંગ્લીશના રાજ્યનો ઇતિહાસ.)

રોજ મુંબાઇમાં નામદાર મહારાણીના પાટવી શાહજહાદ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની મુલાકાત લીધી હતી. તા. ૧ લી જાન્યુઆરી સન ૧૮૭૭ના રોજ લોર્ડલીટને દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો, તે વખત મીરઅલી મુરાદખાન દિલ્હી ગયા હતા. એ દરબારમાંથી તેમને તેમના રાજ્યને માટે ઇંગ્લીશ શેહેનશાહી વાવટો આપવા ઠરાવ થયો હતો. પોતે પોતાના મુલકમાં ફુલ સત્તા ભોગવેછે.

નામદાર અમીર મીરઅલી મુરાદખાન બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય તે વખત તેમને લશ્કરી સલામતી અને ૧૫ તોપ ફોડી માન આપેછે હાલ તેમની ઉંમર ૭૪ વરસની છે.

ખેરપુર—એ રાજધાનીનું શહેર છે. તે સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં ૧૫ માઇલ અને રોહરીથી દક્ષિણમાં ૧૭ માઇલને છેટે છે. તે મીરવા નામની નહેરપર આવેલું છે. શહેરની આંધણી સારી નથી. ત્યાં તાપ ધણો પડેછે અને જમીન બીનાશવાળી હોયછે તેથી હવા રોગીષ્ટ છે. રાજમહેલ બજારના મધ્ય ભાગમાં છે. શહેરની બહાર એ મુસલમાન ધર્મ ગુફની કબર છે. તેમાં વસ્તી આશરે ૨૫૦૦૦ માણસની છે.

સાંવતવાડી.

આ રાજ્ય કોકણને છેક દક્ષિણ છેડે છે. અને તેના રાજ્યકર્તા બેાસલા ફુળના મરેઠા છે. તથા તે સરદેસાઈની પદ્ધતિ આજખાય છે. સીમા— આ રાજ્યની ઉત્તરે રત્નાગીરી જીલ્લો, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે પોર્ટુગીઝનું ગોવા પરગણું, અને પૂર્વે કોલ્હાપુર તથા ખેલગામ જીલ્લો છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન જેટલો તથા તેમાં ૧ શહેર અને ૨૨૫ ગામ છે. વસ્તી ૧૭૫૦૦૦ (પોણાખેલાખ) માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૩૨૫૦૦૦ (ત્રણલાખ પચીસહજાર) ને આશરે થાય છે. દેશનું સ્વરૂપ—મુલક છેક ઊંચો નીચો છે. તેમાં ડુંગરા, નાળાં, નદીઓ, અને જંગલ ધણાં છે. તેમાં સરસ જાતનો સાગ થાય છે. અને પર્વતોમાંથી લોહાના ગુચ્છા જડે છે. પૂર્વ તરફનો ભાગ ધાટના પશ્ચિમ ઉતાર ઉપર હોઇને થોડોક ધાટને મયાળે ગમ્મેલો છે. હવા શરદ છે. વરસાદ ધણો પડે છે. જમીન બેજવાળી છે. નિપજ—ડાંગર, ઘઉં,

જુવાર, ચણા નાગલી, અને કઠોળની થાયછે. નાળીયેર અને હરડાં થાય છે. જનાવર—જંગલમાં વાઘ વિગેરે જંગલી જનાવરો હોયછે. ભેંશો, બળદ, ગેટાં, બકરાં, વીગેરે ઉછરેછે. સાપ ઘણા હોયછે તેમજ નદીઓમાં મગર પણ પુષ્કળ છે. નદીઓલ, કારખી અને તેરીપોળ એ મુખ્ય છે. લોક મરેડા છે. અને બાપા પણ મરેડી છે. મુખ્ય શહેર સાવંતવાડી એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજકર્તા સરદેસાઈ રહેછે. આ શહેરમાં બરતનાં ખોગીર, તોસદાન, અને લાકડાનો રંગીત સામાન સારો થાયછે. વળી અહીંના ગંજુશ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

ઈતિહાસ—એમ જણાય છે કે ૬ થી ૮ મા સૈકા સુધીમાં સાંવતવાડીમાં ચાલુક્ય લોક રાજ્ય કરતા હતા. દસમા સૈકામાં પાળદ લોક રાજ્ય કરતા હતા. તેરમા સૈકામાં ચાલુક્ય લોક રાજ્ય કરતા હતા. ચૌદમા સૈકાની આખરે (૧૩૯૧) સાંવતવાડી વિજયનગરના વંશના રાજાના એક સરદારના હાથ નીચે હતું, પંદરમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ત્યાં શ્રાદ્ધાણી વંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા અને પંદરમા સૈકાની આખરે તે બીજા પુરના હાથ નીચે હતું. ત્રણસો વરસ ઉપર ઈ.સ. ૧૫૫૪ માં મંગસાંવત ભોંસલા કુળના માણસે બીજા પુર સામે બળવો કર્યો અને સાંવતવાડીથી ૮ માઈલને છેડે કોડવાડ આગળ બીજા પુરના લશ્કરને હરાવ્યું ને પોતે જીવતાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યા, પણ તેના મરણ પછી તેના વારસો બીજા પુરના ખેડીયા થયા. એમ સાંવત પહેલો સાંવતવાડીના રાજાનો મુળ પુરુષ હતો. તે જાતે ભોંસલા કુળનો મરેડો હતો. તેણે સાંવતવાડીનું રાજ્ય પેહેલ વેહેલું સ્થાપ્યું. તેણે પહેલ વહેલાં બીજા પુરના મુસલમાન રાજાઓના હાથ નીચે નોકરી કરવા માંડી અને આખરે વારીનો ભાગીદાર થયો. તેણે ઈ. સ. ૧૬૨૭ થી તે ૧૬૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેની પછી તેનો છોકરો સોમ સાંવત ગાદીએ બેઠો. તે અરાઠ મહીના રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો ભાઈ લખમ સાંવત ગાદીએ બેઠો. જ્યારે પ્રખ્યાત શિવાજી તેની ચઢતી સ્થિતિમાં હતો. ત્યારે તે તેની તરફેણમાં ગયો. અને શિવાજીએ તેને કાંઠણના થોડા ભાગનો સરદેસાઈ એવો ખિતાબ આપ્યો. પણ જ્યારે શિવાજીને માથે દુઃખ આવી પડ્યું. ત્યારે તે બીજા પુરના રાજાના પક્ષમાં જતો રહ્યો. પણ ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ વારી ઉપર ચઢાઈ કરી ને સાંવતોને પોતાના રક્ષણ નીચે આવવાની જરૂર

પાડી. લખમ સાંવત ઈ. સ. ૧૬૬૫ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો ભાઈ ફાંડસાંવત ગાદીએ બેઠો. તે ૧૩ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો છોકરો જિમ સાંવત બીજી ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં શિવાજીના પૌત્ર શાહુ રાજ્યે જિમ સાંવતને એક સનંદ આપી જેથી સાંવતને પોતાના મુલકનો પુરેપુરો કબજો મળ્યો. અને સાતસાઈ મહાલની અડધી ઉપજ મળી. જિમ સાંવત ઈ. સ. ૧૭૦૬ માં મરણ પામ્યો. અને તેની પાછળ તેનો ભત્રીજો ફાંડ સાંવત ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં ઇંગ્લેન્ડે કોલ્હાપુરનો રાજા કેનોજી એશીયા વાર-વાર હુમલો કરતો તે અટકાવાને વારીના રાજા સાથે પેહેલ વહેલી સલાહ કરી.

આ સલાહમાં એવો કરાર હતો કે કોલ્હાપુરનો જે મુલક જતાય તે-માંથી ઘેરીયા અને કનેરીના ખેટ શિવાય સઘળો મુલક સાંવતવાડીના રાજાને સોંપવો. ફાંડ સાંવત ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં મરણ પામ્યો. અને તેની પાછળ તેનો પૌત્ર રામચંદ્ર સાંવત ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી પોતાના નાના છોકરા મોટા જિમસાંવતને રાજ્ય સોંપ્યું.

જિમસાંવત જ્યાજીરાવની છોકરી વેરે પરણ્યો હતો. તેને દિલ્હીના પાદશાહે રાવખાહુરનો ખિતાબ આપ્યો હતો. તેને તેના રાજ્યની શરૂ-આતમાં કોલ્હાપુરના રાજ્ય સાથે લડાઈ થઈ. આ લડાઈનું કારણ એ હતું કે સાંવતો કોલ્હાપુરના રાજાથી સ્વતંત્ર થયા હતા. આ રાજ્યે સાંવત-વાડીના કેટલાક કિલ્લા લઈ લીધા. પણ આખરે વાડીના રાજાએ સિંધિયાની મદદથી પાછા લઈ લીધા. વાડીની રૈયત આંચીયાનો ધંધો કરતી તેથી પોર્ટુગીઝ અને ઇંગ્લિશની રૈયતને ઘણું નુકસાન થતું. તેથી સાંવતો-ને તેમની સાથે કળઓ થયો. આ અટકાવવાને ઈ. સ. ૧૭૬૫માં મુંબઈ-થી મેજર ગોરડન અને કેપ્ટન જોનવોસ્ટનની સરદારી નીચે એક કાફ-લાને મોકલવામાં આવ્યો. પણ જિમસાંવતે તેની સાથે સલાહ કરી આ સલાહથી દરીયાથી તે સિંહાદ્રી પર્વતની તળેટી સુધીનો કાલ્વી અને સા-ઈ નદી વચ્ચેનો મુલક અને લડાઈના ખર્ચ માટે ૧ લાખ રૂપિયા આપવા એવો કરાર હતો પણ તેણે આ સરતો પાળી નહિ ને લડાઈ શરૂ કરી પણ ઇંગ્લેન્ડે તેને બીજી સલાહ કરવાની જરૂર પાડી. આથી જિ-મસાંવતને ૧ લાખ રૂપિયા વધારે આપવાની જરૂર પડી. જિમસાંવતને

વેલાખ રૂપીઆ નહિ મળવાથી તેણે તેર વરસ માટે વીગોરલા પરગણું ઇંગ્રેજને આપ્યું. આ પરગણું ઇંગ્રેજોએ વીકાજ કોમોટીમ નામના માણસને તે વખત માટે ધરેણે આપ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં ખેમસાંવતે વીકાજને હાંકી કાઢ્યો. વીગોરલા ઉપર હુમલો કર્યો અને તે લીધું. અને ઇંગ્રેજની કેટલીએક મીલકત બચાવી પડ્યો. ખેમસાંવતની આ જીતથી સાંચીયાનો ધંધો અને લુટફાટ વધી અને તે ૩૨ વરસ સુધી ચાલુ રહી. જ્યારે મોટો ખેમસાંવત ૧૮૦૩માં મરણ પામ્યો ત્યારે જાહેરાત લુંટફાટ પુષ્કળ ચાલતી હતી. તેણે ૪૮ વરસ રાજ્ય કર્યું જ્યારે ખેમસાંવત મરી ગયો ત્યારે તેને ચાર સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંની મોટી લક્ષ્મી બાઈ રીજન્ટ નીમાઈ કેમકે ખેમસાંવતની ત્રીજી સ્ત્રી દેવીબાઈનો છોકરો રામચંદ્ર સાંવત ગાદીનો વારસ હતો તે કાચી ઉમરનો હતો. લક્ષ્મી બાઈના વખતમાં કોલ્હાપુરના રાજ્યએ સાંવતવાડી ઉપર ચઢાઈ કરી અને સાંવતવાડીનો કિલ્લો લીધો. આ અણીની વખતે લક્ષ્મીબાઈએ પેશ્વા અને સિંધિયાના આશ્રિત વીરવાસ રાવ ઘાટગે અને આપા દેસાઈની મદદ માગી. આપા દેસાઈએ પેશ્વાની સલાહથી મદદ આપી તે વારીનો ધેરો ઉઠાવ્યો અને દુસ્મનોના દેશમાં લડાઈ ચલાવી. આ દેસાઈએ પોતાની સત્તા તે દેશ ઉપર સ્થાપવાના વિચારથી લક્ષ્મીબાઈ અને ફાંડ સાંવત બીજાની સલાહથી તેમનો કુંવર જે ગાદીનો વારસ હતો તેને ઈ. સ. ૧૮૦૭માં કાપી નાખ્યો. પણ આ ઘાતકી કામથી આપા સાહેબને કંઈ ફાયદો થયો નહીં. આપા સાહેબનું લશ્કર ઘણું ઘટી ગયું હતું. તેનો લાભ લઈ ફાંડસાંવત બીજાએ તેને દેશમાંથી હાકી કાઢ્યો. અને રાજ્યનો કામળો પોતાને હાથ લીધો.

આ પછી થોડે વખતે લક્ષ્મીબાઈ મરણ પામી. મયત સાંવતની બીજી વિધવા સ્ત્રી ડુગ બાઈએ રીજન્ટ નીમાવાને હક્ક કર્યો; પણ ફાંડ સાંવતે તેને ના પાડી અને સધળો રાજ્ય કારભાર પોતાને હાથ લીધો. ઈ. સ. ૧૮૧૨માં ઇંગ્રેજોએ સાંચીયાનો ધંધો બંધ પાડવાને સાંવતવાડી ઉપર ચઢાઈ કરી. અને સાંચી સાંવતને સલાહ કરવાની જરૂર પાડી. આ સલાહથી સાંવતોએ વીગોરલાનો કિલ્લો અને ગુતરામોટાખર્ડનો મોરચો ઇંગ્રેજને આપ્યો. આથી ઇંગ્રેજ વેપારને ઘણી છુટ મળી.

ફાંડ સાંવત બીજો ઈ.સ. ૧૮૧૩માં મરણ પામ્યો અને તેનો છોકરો ખેમસાંવત ત્રીજો જે ગાદીનો વારસ હતો તે કાચી ઉમરનો હોવાથી મયત

દેસાઈની વીધવા ડૂંગળાઈ રીજંટ નીમાઈ. ડૂંગળાઈ બહાદુર અને જોરાવર હતી. આ બાઈએ કોલહાપુરના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી અને એ કિલ્લાને ઘેરો બ્રાહ્મો. ઇંગ્લેન્ડે તે છોડી દેવાને તેણીને કહ્યું. પણ તેણે માન્યું નહિ તેથી ઇંગ્લેન્ડે તેની સામે લડાઈ કરી તેનાં એ પરગણાં લઈ લીધાં અને રાજધાની ઉપર હુકો કરવાની તૈયારી કરી. પણ ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના ફેબ્રુઆરી મહીનામાં સલાહ કરવામાં આવી. આ સલાહથી ઇંગ્લેન્ડે સાંવતવાડીનું રક્ષણ કરવાનું કબ્જલ કર્યું. અને સાંવતોએ ઇંગ્લેન્ડનું ઉપરી-પાણું કબ્જલ કર્યું. આ સલાહથી સાંવતોને ડારણી નદીથી તે પોર્ટુગીઝના મુલક સુધીનો દરીયા કિનારાનો મુલક આપવાનો અને સાંવતવાડીમાં ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રાખવાને કબ્જલ કરવું પડ્યું.

આ સરતો સાંવતે કંઈ પણ તકરાર વગર કબ્જલ કરી. તેથી બીજે વરસે ૩૦૦૦૦ રૂપીયાની ઉપજવાળો મુલક પાછો આપવામાં આવ્યો. ડૂંગળાઈ આ સલાહ કરવામાં આવી ત્યાર પહેલાં મરી ગઈ હતી તેથી ફ્રાંડ સાંવત બીજાની વીધવા સવીતરીયાઈ અને નરનડાબાઈ ૧૮૨૨ સુધી રીજંટ નીમાઈ અને ત્યારપછી એમસાંવત ત્રીજાએ દેશનો રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો. પણ તે રાજ્ય કરવાને શક્તિવાન નહોતો. અને તેના જીલમથી જે બળવો થયો તેને સમાવવાને ઈ. સ. ૧૮૩૦-૩૨ માં ઇંગ્લેન્ડની મદદ માગવી પડી. ઈ. સ. ૧૮૩૨ માં તેણે ઇંગ્લેન્ડ જોડે ફરીથી સલાહ કરી. આ સલાહથી ઇંગ્લેન્ડે જે વજર નીચે તે કબ્જલ કરવા, તેને ઇંગ્લેન્ડની મરજી વગર નહિ બચેડવા અને તે વજરની શીખામણ પ્રમાણે ચાલવાને અને જે લશ્કરની જરૂર પડે તો તેનું ખર્ચ આપવાને કબ્જલ કર્યું. પણ આ સરતો તેણે પાળી નહિ. તેથી ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં તે રાજ્યનો સંઘળો કારભાર ઇંગ્લેન્ડે પોતાને હાથ લીધો અને દેશમાં સલાહસંપ કર્યો. એમ સાંવત ત્રીજાનો છોકરો ફ્રાંડ સાંવત જે આના સાહેબના નામથી ઓળખાય છે. તેણે અને તેના ભાઈબંધાએ ઇંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર રૂવા ઈચ્છ્યું તેમને તાણે કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં એમ સાંવત ત્રીજાએ અને તેના છોકરે જોકે તેમની સત્તા લઈ લેવામાં આવી હતી તો પણ સારી મદદ કરી.

એમ સાંવત ત્રીજે ઈ.સ. ૧૮૬૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી ફ્રાંડ સાંવત ત્રીજે જે આના સાહેબના નામથી ઓળખાય છે તેને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ગાદીએ બેસાડ્યો. આ રાજા અફીણીયો હતો. તે ૧૮૯૯ ના માર્ચ

મહીનામાં મરી ગયો. તેની પછી તેનો જોકરો રધુનાથ સાંવત જે હાલનો રાજા છે તે ગાદીએ બેઠો. હીજ હાલનેસ દેસાઈ રધુનાથ સાંવત બિંસલે હાલ ૨૩ વરસની ઉમરના છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે. અને તેમને ૬ તોપનું માન મળે છે. રાજાનો કારભાર ઇંગ્લેજ તરફથી ચાલે છે. અહીંના સાંવતને દત્તક લેવાનો હક છે.

જંજીરા.

આ રાજ્ય કોંકણપટ્ટીમાં મુંબાઈની દક્ષિણમાં કેટલાક મૈલને છેટે છે. અને તેના રાજ્યકર્તા હાલસી (સિદ્દી) જાતના મુસલમાન તથા તે નવાબની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. સીમા—આ રાજ્ય મુંબાઈ અને રત્નાગિરીની વચ્ચે વચ્ચે કાંઠા ઉપર છે. સીમા. ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલ્હાપ્પા જિલ્લો, દક્ષિણે પાંકોટ પર્વત રત્નાગિરી જિલ્લાથી જુદો પાડે છે અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૩૨૫ ચોરસમૈલ જમીન જેટલો છે. તથા તેમાં ૨૨૬ ગામ અને તેમાં વસ્તી આશરે ૭૫૦૦૦ (પાંણો-લાખ) માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૩૭૬૦૦૦ (ત્રણલાખ છોતરહજાર) ને આશરે થાય છે અને નવાબની ખાનગી ઉપજ રૂ. ૧૧૪૩૦૦ ની થાય છે દેશનું સ્વરૂપ દેશ ખરાબાની જમીનનો છે પરંતુ કોઈ કોઈ ટુકડા જમીન સારી છે. ત્યાં ડાંગેર, જુવાર, બાજરી, અને નાગલી વગેરેની નિપજ થાય છે. લોકના પોશાકનો નિભાવ ઓખાથી ચાલે છે. ગામડાંના લોક જુવાર બાજરી ખાય છે અને શ્રીમંતો ઘર્જ ખાય છે. જનાવર બળદ, ભેંસો, અને ગાયો વગેરે હોય છે. સાપ ઘણા હોય છે. લોક મરેઠા છે તથા થોડા મુસલમાનો છે. મુખ્ય શહેર જંજીરાએ કાંઠાને લગતો સમુદ્રમાં એક નાનો સરખો ખેટ છે. તે મુંબાઈથી દક્ષિણમાં ૪૪ માઇલને છેટે છે. તેમાં વસ્તી ૧૭૮૪ માણસની છે. રાજ્યકર્તા નવાબ તેમાં કિલ્લો બાંધી રહે છે. જંજીરામાં કોલ્હાપ્પાના કલકટરની સત્તા નીચેના આસીસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ મુરાદ જે જંજીરાથી ૩ માઈલ દુર છે. ત્યાં રહે છે. જમીનપર રાજા પૂર કરીને ગામ છે તે ડાંગરપુરને નામે ઓળખાય છે. એ બંદર ઘણું સાફ છે.

ઈતિહાસ—જંજીરાના રાજા સીદ્દી જાતના સુની મુસલમાન છે અને તે નવાબના ખિતાબથી ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૮૪૬માં અહમદનગરના નીજામસાહી રાજાના વખતમાં એક એમીસીનીઅન નોકરે વેપારને બા-ને તે ખેટમાં ૩૦૦ પેટીઓ લાવવાની પરવાનગી મેળવી. આ દરેક પે-

દીમાં અકેક સીપાર્થ હતો. આ સીપાર્થઓની મદદથી તેમણે જંગલોનો ખેટ અને હંડ રાજપુરનો કીલો લઈ લીધો. પણ પછીથી બીજાપુરના રાજાએ તે લઈ લીધો. તેઓ મુસલમાની કાફલો જે બીજાપુરના રાજાના હાથ નીચે હતો તેના એબીસીનીઆના દરિઆઈ સેનાપતિના વંશજો છે. જંગલોના કીલામાં મરેઠાઓએ તેમને ધણા સંતાપ્યા તેથી તેઓએ એક જાડું રાજ્ય સ્થાપ્યું અને ઐરંગઝેબની નોકરીમાં દાખલ થયા. ઐરંગઝેબ તેમની નોકરીથી ધણો ખુશ થયો. તેણે તેમાંના મુખ્યને પાદશાહી કાફલાનો સેનાપતિ કરાવ્યો અને તે કાફલાના ખર્ચ માટે તેને સુરત શહેરની ઉપજ સોંપવામાં આવી હતી. આ સેનાપતિની મુખ્ય ફરજ સુન્નત બંદરના વેપારનું અને જે વહાણો યાત્રાળુને મકકે લઈ જતાં તેમનું રક્ષણ કરવાની હતી ઈ. સ. ૧૭૩૩માં સીડીકાશીમ યાદુતખાને ઇંગ્લેન્ડની સાથે સલાહ કરી અને તેઓ ધણા નીમકહલાલ નીમૂજા. પણ તેઓએ ૧૮૬૨ સુધી સ્વતંત્રતા જાહેર રાખી, અને ઇંગ્લેન્ડ અમલદારને તે ખેટમાં રહેવા દીધો નહિ. ઈ. સ. ૧૮૩૪માં જંગલો ઇંગ્લેન્ડનો સત્તા નીચે આવ્યું. તે કોઇને ખંડણી આપતું નથી. ઈ. સ. ૧૮૭૦માં હીન્ડ હાઇનેસ સીદી ઇબ્રાહીમખાન ડયુક ઓફ એડીનબરોને મળવાને મુંબઈ ગયા હતા અને તે ત્યાં જાજો વખત ટકવાથી તેના આમીરોએ તેને પદ-બ્રહ્મ કર્યો અને તેના હોકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. તોપણ હિંદુસ્થાનની સરકારે ઇંગ્લેન્ડ એજંટોની શીખામણ પ્રમાણે ચાલે અને રાજ્યમાં સુધારો કરવો એવી સરને તેને ફરીથી નીમ્યો. ઇબ્રાહીમ યાદુતખાન ઈ. સ. ૧૭૬૬માં મરણ પામ્યો. તેની પછી નવાબ સીદી અહમદખાન ગાદીએ બેઠો હીન્ડ હાઇનેસ નવાબ સીદી ઇબ્રાહીમ યાદુતખાનને હલકા દબની સત્તા છે અને નવ તોપનું માન મળે છે. આ માન તેને ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરી મહિનાની પહેલી તારીએ દિલ્હીમાં જે આદશાહી દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં મળ્યું હતું.

હાલના નવાબ સીદી અહમદખાન છે તેમને દત્તકની સનદ મળી નથી વારસાની બાબતમાં મોટો હોકરો ગાદીએ બેસતો નથી પણ નવાબના હોકરામાંના જેને રાજ્યની ઉપરી સત્તા પસંદ કરે છે તે વારસ ધાય છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૫૦ તોપ અને ૭૦૦ ગેરીસનના અને પોલીસના માણસો છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

મક્રાસ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોનાં નામ, રાજકર્તાનાં નામ, ખિતાબ, ઉમર, જાત,
કુલ જમાનનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, વારસિક ઉપજનો સુમારે આંકડો

ખંડણી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળતાં તોપનાં

માન અને ગામની સંખ્યા.

ક્ર. નં.	રાજ્યનું નામ.	રાજકર્તાનું નામ.	ખિતાબ.	જિ. મં.	જાત.	ક્ષેત્ર-ફળ	વસ્તી.	ઉપજ.	ખંડણી.	તોપનાં માન.	ગામ.
૧	નાવલુકોર	ઇસોરાજ	મહારાજ		દશાવંશીક્ષત્રી	૬૭૩૦	૨૪૦૧૦૦૦	૬૦૨૨૫૪૦	૮૦૦૦૦૦ (ઇંગ્રેજને)	૨૧	૩૭૧૯
૨	કોચીન	તાંબારાણરાવ વિરમાણ	મહારાજ	૫૩	દશાવંશીક્ષત્રી	૧૭૬૧	૬૦૦૦૦૦	૧૪૫૦૦૦૦	૨૦૦૦૦૦ (ઇંગ્રેજને)	૧૭	૬૦૬
૩	પુડુકોટા.	રામચંદ્ર તોદીમાન	રાજા	૫૯	ચુદ્ર-કાલલ	૧૧૦૧	૩૦૨૦૦૦	૬૦૦૦૦૦		૧૧	૫૯૭
૪	રામનાથ.		રાજા			૨૪૦૦	૪૩૨૦૦૦	૭૪૮૦૦૦	૩૧૪૦૦૦ (ઇંગ્રેજને)		

મદ્રાસ ઇલાકો.

આ ઇલાકો હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમાં છે, અને તેના ઉપર અમલ કરનાર મુખ્ય અધિકારી છે તે ગવર્નર કહેવાય છે અને તે ગવર્નર જનરલના અમલ નીચે છે. સીમા—આની ઉત્તરે મુંબાઇ ઇલાકો, નિલમનો મુલક, વરાડ પ્રાંત, પૂર્વ તથા અગ્નિ કોણે બંગાળાનો ઉપસાગર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર નૈરલ તથા પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. આ ઇલાકામાં નીચે મુજબ ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી છે.

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી.
ઇંગ્રેજ ખાલસામુલક	૧૩૯૧૬૮	૩૧૧૭૦૬૩૧
દેશી રાજ્યો	૩૨૦૦૦	૩૩૭૮૧૬૬
કુલ.	૧૭૧૧૬૮	૩૪૫૪૮૮૨૭

આ ઇલાકાના પૂર્વ તથા પશ્ચિમ કીનારાપરના કર્નાટક, કાનડા અને મલબાર પ્રાંતો ઇંગ્રેજ સરકારના ખાસ અમલ નીચે છે; તેમજ ત્રાવણકોર, કોચીન, પુદુકોટ્ટા, રામનાદ અને બીજાં કેટલાંએક નાનાં રાજ્યો દેશીરાજ્યોના હાથ નીચે છે. મુખ્ય નદીઓ. ગોદાવરી આ નદીનું મુળ ત્ર્યંબક પર્વતમાં છે ને તે બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે ૨. કૃષ્ના. આ નદીનું મુળ માહાબળેશ્વર ઉપર છે. આ નદીને રસ્તામાં તુંગભદ્રા નામની નદી મળેછે અહીંથી કેટલાક મૈલ આગળ ગયા પછી તેના બે કાંઠા થાયછે. આ બધા કાંઠા બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. આ નદીને કેટલીક નાની નદીઓ મળેછે. ૩ કાવેરી આ નદીનું મુળ કુર્ગમાં છે. આ નદીને ત્રીચીનાપલ્લી શહેર આગળ કેટલાક કાંઠા ધુટેછે. આમાંનો ઉત્તર તરફનો કાંઠો કોલેરન ને દક્ષિણ તરફનો કાંઠો કાવેરીના નામથી ઓળખાયછે. આ નદીને ધણીક નાની નદીઓ મળેછે. આ શિવાય પનેર, પલાર, પનાર, સુવર્ણમુખી વીગેરે કેટલીક નાની નદીઓ છે.

સરોવરો—ચીલકા કાલોર અને પલીકત્તી વીગેરે છે. પર્વત—પુર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ તથા નિલગિરી મુખ્ય છે. આ ઇલાકામાં વરસાદ થોડો અને તે ઇશાનકોણ તરફથી વરસેછે. જમીન રસાળ છે પણ દરિયા કીનારા પાસેની જમીન રેતાળ છે. નિપજ—એરંડી, રૂ, ગળી, તલ, દીવેલી, બુન, ખાંડ, ડાગર, અને ચામડાં વગેરે છે. જતાવર—વાઘ, હાથી, હરણ, કૂત્રાં ઘોડા વગેરે છે કારીગરીની જાણુસો અહીં જાયી જાન-

તનું મહત્તમ અને છે. લોક હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે છે. ધર્મ હિંદુ, મુસલમાની, ખ્રિસ્તી અને પાહુદી મુખ્ય છે. ભાષા કંનડી દ્રાવીડી, તેલુગી, હિંદુસ્તાની વગેરે છે. મુખ્ય શહેરો મદ્રાસ, મછલીપટણ, રાજમંદરી ત્રિચીનાપલી, કોન્નેયરમ, વીજયનગર, દેશી રાજ્યોમાં ત્રિવંદ્રમ, ત્રીચુર કાંગનુર, ચીનુર, મુખ્ય શહેરો છે

ત્રાવણકોર.

આ રાજ્ય “ત્રાવણકોર” અથવા “તિરૂવણકોટુ એ નામથી ઓળખાય છે. અને તેના રાજ કર્તા પટમ નામમાં દશાવંશી ક્ષત્રી છે તથા તે “મહારાજા”ની પદ્ધતિ ઓળખાય છે, આ રાજ્ય દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના છેડા ઉપર આવેલું છે. સીમા—ઉત્તરે કાચીનનું રાજ્ય તથા ઇંગ્રેજ પ્રોપ્રિયટર જીલ્લો પૂર્વે મલ્બાર તથા તિનાવલી જીલ્લા અને દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશાએ હિંદી મહાસાગર છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૭૩૦ ચોરસ માઇલનો છે અને તેમાં ૩૭૧૬ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૨૪ લાખ એક લાખ માણસની છે. વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૬૦૨૨૫૪૦ (સાડલાખ આવીસ લાખ પાંચસે ને આળીસ) ના આશરે થાય છે. આ રાજ્ય ઇંગ્રેજ સરકારને ૩૮૦૦૦૦૦ (આઠલાખ) ખંડણી આપે છે. રાજ્યનું સ્વરૂપ—યોગ વરસોથી આ દેશની જમીનનું નામ “દેશાંત” એટલે દેશનો છેડો” એવું પડેલું છે. આ દેશના પૂર્વ ભાગમાં પ્રાચીન અને ધોર અરણ્ય તથા પર્વતો આવેલા છે. ઉત્તર ભાગમાં જીજ્ઞ ભાગ સ્વાભાવિક રક્ષણ રહીત છે. ધાણકરીને આ દેશ જાણે સ્વાભાવિક કિલ્લાથી રક્ષીત હોય તેમ નજરે પડે છે. પ્રાચીનકાળથી પરશુરામે સમુદ્રની રેલથી તથા ધરતી કંપથી આ દેશનું રક્ષણ કર્યું હતું. એમ કહેવાય છે. પશ્ચિમ ઘાટના પર્વતોની જગ્યાએ કોઈ કોઈ ટુકાણે ૭૦૦૦ ફુટ સુધીની છે. આ દેશમાંથી પૂર્વ તરફ તિનાવલી જીલ્લામાં જવાને માટે આ ઘાટ ઉપર થઇને એ રસ્તા છે. હિંદુસ્થાનની દક્ષિણે કન્યાકુમારી નામનો જે પ્રસિદ્ધ છેડો છે તે આ દેશના નિચાણ અને રેતાળ ભાગમાં છેક દક્ષિણે છે. હવા—આ દેશની હવા ધણી સરદીવાળી છે તેનું કારણ એ છે કે એ મોસમનો વરસાદ વરસે છે. નૈરત્ય કોણ તરફની મોસમનો વરસાદ ધણી અને ઈશાન તરફનો એછો હોય છે. આ દેશમાં ધણો તાપ કે ધણી ઠંડ પડતી નથી. ધણાં સરોવર અને નદીઓને લીધે દેશમાં

જળને રસ્તે જવા આવવાને સારી સ્થાઈ પડે છે. જમીન તથા નિપજ કાં-
 ઠાની જમીન ઘણી રસાળ અને નિચી છે તેથી તેમાં સારી ઊંચી જાતની
 પુષ્કળ ડાંગર અને સાચુ ચોખા (વાંશીઆ ચોખા) થાય છે. ઊંચા ઘાટની
 જમીનમાં મરી, સોપારી નાળીયેર, એલચી તથા અનેક જાતના મેવા
 અને શાક તરકારીની વાડીઓ થાય છે. જંગલોમાં કાઠનાં અને બીજાં
 પુષ્કળ ઝાડો થાય છે તથા તેનો વેપાર ચાલે છે. જનાવર—હુંગર અને
 જંગલવાળા ભાગમાં પુષ્કળ હાથી ભટકતા ફરે છે તથા તે સિવાય વાઘ,
 ચીત્રા, વનપાડા, વનમેશો, કુકર, રીંછ, ઘણી જાતનાં હરણુ, સાબર અને
 બીજાં જંગલી જનાવરો ફરતાં ફરે છે. નદીઓ અને સરોવરોમાં મ-
 ગર ઘણા અને મોટા હોય છે. ઘણાકરીને આખા ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં
 ઘણી જાતના અને ભારે ઝેરી સાપ થાય છે. આખા હિંદુસ્થાનના બીજા
 બધા દેશો કરતાં ત્રાવણકોરના મુલકમાં અજગર મોટા થાય છે અને તે
 ત્યાં પૂજ્ય ગણાય છે. ઝેરી સાપોના ડંશથી ઘણા લોકો મરણ પામે છે તેમ
 છતાં ત્યાંના લોકો તેમને જીવતા દેવ તરીકે પૂજે છે. મોટા મોટા જાગીર-
 દારો પોતાની જમીન પૈકીના ઠંડા અને અલગ ભાગોમાં સાપોને રહેવા
 માટે રેહાણુ ફરે છે. કેટલાક પ્રખ્યાત દેવલોમાં સાપો ઉઘાડી રીતે ફરતા
 ફરે છે. કૃષ્ણનું એક મંદિર છે તેમાં સરપની પૂજા વિશેષે કરીને થાય છે.
 ઉપર જે મગરો બતાવ્યા તે ઘણી વખત માણસોને ઘસડી બંધાય છે. એ
 મગરોને લગતી હકીગતમાં પ્રથમ એમ ચાલવું કે જ્યારે કોઈ તોહોમત-
 દાર યુનો ના કબ્જા કરે ત્યારે તેને ઈનસાફદાર તરફથી નદીના એક
 કિનારાથી તે સામા કિનારા સુધી તરીને જવાનું કહેવામાં આવતું. ઈ-
 નસાફદારના સમજવા પ્રમાણે તે નિર્દોષ હોય તો સહીસલામત આવ્યો
 જાય અને યુ-હેગાર હોય તો નદીમાં તરતાં મગર તેને ખાઈ જતા. આ
 પ્રમાણે ચાલવું પણ હાલ તે રીતે ઈનસાફ નહિ થતાં કાયદાસર થાય છે.
 ત્રાવણકોરના વિંધીઓ વિશે એમ જણાય છે કે હિંદુસ્થાનના બીજા ભા-
 ગોની માફક આ દેશના વિંધી લોકને બીલકુલ ડંશ કે ઉપદ્રવ કરતા
 નથી. લોક—આ દેશના લોક હિંદુ, મુસલમાન, ઈસ્માઈલ અને ખ્રિસ્તી
 છે. હિંદુ પૈકીના અસલી જાતના બ્રાહ્મણોને નાચુરી કહે છે. તેમનાથી ઉ-
 તરતી જાત નાયર કરીને છે. તથા તે સિવાય બીજી અનેક જાતો છે.
 નાચુરી બ્રાહ્મણમાં એક એવો ચાલ છે કે કુલ મોટા ઝોકરાને લગ્ન ક-

રાવેછે અને બીજાને કુંવારા રાખેછે. મુસલમાનમાં માપીલે, લવી, અને પઠાણ છે. ડુંગર ઉપર રાની લોક વસેછે. ઇસ્માઈલ થોડા છે પણ તેમાં કાળા અને ગોરા એવા બે ભેદ છે. ખ્રિસ્તી ત્રણ જાતના છે, સુર્યાની, રો-મનકાથોલીક ને પ્રોટેસ્ટન્ટ છે. આ દેશની સ્ત્રીઓ વધારે રૂપવંતી, ગોરી સુકુમાર, અને વધારે લાવણ્યતાવાળી હોયછે. તેમના રૂપની મુખ્ય શોભા તેમના ચોટલાના કાળા ભમ્મર જેવા વાળની છે. ત્રાવણુકોરની સ્ત્રીઓ જેટલી સ્વતંત્રા તથા છુટ ભોગવેછે તેટલી હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ પણ ભાગની સ્ત્રીઓ ભોગવતી નહિ હશે. બાપા—મુખ્ય કરીને તૈલંગી અને દ્રાવીડી ચાલેછે. મુખ્ય શહેરો—ત્રિવંદ્રમ એ આ રાજ્યના દક્ષિણ ભાગમાં એક નાની નદીને કિનારે સમુદ્રથી દોઢ માઈલને છેટે છે. તેમાં રાજકર્તા માહારાજ રહેછે. આ શહેર એક બંદર છે તથા ભાંડ સરકારી તાર આ-ફ્રીસ, પોસ્ટ આફ્રીસ અને વિદ્યાલયનાં સ્થળો છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી કેટલુંક લશ્કર અને એક રેસિડન્ટ ત્રિવંદ્રમમાં રહેછે. આ શહેર તિનવ-હીના રેલવે સ્ટેશનથી નૈઋત્યકોણમાં આશરે ૭૫ માઈલને છેટે છે પણ કેટલુંક ત્રિવંદ્રમ સુધી રેલવે થવા નક્કી થયું છે તે સિવાય—કચન, અહ્લી પહ્લી, અંગુતેગા, પરકાદ, કૂલમ, અંબીકા અને કાતા વિગેરે મોટાં શે-હેરો છે. તેમાંનાં ઘણાં ખરાં દરિયા કિનારેછે. આ રાજ્યમાં માહારાજ તરફથી પોસ્ટ ખાતુ ઈલાયકુ ચાલેછે.

ઈતિહાસ—અહીંના રાજકર્તા પટમ નામમાં દશાવંશી ક્ષત્રી છે. ત્રાવણુકોરની ગાદી રામ રાજાની કેહેવાય છે. એમ કેહેવાયછે કે એ મુલક પરશુરામે સમુદ્ર પાસેથી લીધો અને ભાંડ એક જાતના જીના આ દેશી ખાદ્યજીને વસાવ્યા. તેમણે એ દેશનું રાજ્ય ચલાવવાને ક્ષત્રીઓને બો-લાવ્યા ત્યારથી આજ સુધી ભાંડ ક્ષત્રીનું રાજ્ય છે. એમ કેહેવાયછે કે ત્રા-વણુકોર એ હિંદુ કાયદા પ્રમાણે ચાલનારું એક રાજ્ય છે. તે કોઈ દિવસ મુસલમાન કે બીજાની સત્તામાં ગયું નથી.

ઉપલી તવારીખ સિવાય બીજી પ્રાચિન હકીગત આપણા જાણ્યામાં આવી નથી. તોપણ ઈ. સ. ૧૪૫૬ ની સાલથી કંઈક વાત અજાણ્યામાં આવી છે. આ રાજ્યની ગાદીના વારસાની રીત બીજાં રાજ્યો કરતાં જીદી રીતની છે. રાજાના મરણ પછી તેનો કુંવર ગાદીએ બેસતો નથી. રાજકુંવર ગાદીનો વારસ ગણાતો નથી. મરનાર રાજાનો ભાઈ વારસ

થાયછે, પણ જ્ઞે તે ન હોયતો તેની બેનનો દીકરો ગાદીએ બેસે છે. જ્ઞે બેનને દીકરો ન હોયતો તેની દીકરીનો દીકરો ગાદીપતિ થાયછે. કોઈ કોઈ વખત દીકરીઓએ પણ ગાદી ભોગવી છે. ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં નાના સરદારોની સંખ્યા ઘણી વધી પડવાથી અને તે લોકોએ ખંડ અને ખખેડા કરવાથી તે બેસાડી દેવા માટે તે વખતની રાજકર્તા બાઈએ “મસ્તનંદા વર્મા નામના પોતાના એક સગાને રાજ્યનો કુલ અધિકાર સોંપી દીધો અને તે વખત પછીથી તે રાજ્યનો બરાબર ઈતિહાસ મળી આવે છે. રાજા મસ્તનંદાવર્માએ ડીલાથા નામના એક ક્ષેત્રીસ યુરોપીઅનના હાથ નીચે ખડા કરેલા લશ્કરની મદદથી ઈ. સ. ૧૭૫૮ ની સાલ સુધીમાં પેલા નાના નાના ખંડખોર સરદારોને વશ કરી પોતાના રાજ્યને સારા પાયાપર આણ્યું. એ રાજા ઈ. સ. ૧૭૫૮ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. તેમના પછી વાંછ બાવલા પેરૂમલ નામનો રાજા ગાદીએ બેઠો. તેણે ઉપલા યુરોપીઅન સેનાપતિના હાથ નીચેના લશ્કરમાં વધારો કર્યો અને ખંડખોર સરદારો બાકી રહ્યા હતા તેમને પણ તે લશ્કરની મદદથી વશ કરી તાબે કર્યા. મૈદિસુરના રાજ્યની એક લશ્કરી ટુકડીના નાયક હૈદરઅલીએ ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં પોતાના રાજ્યને પદબ્રહ્મ કરી પોતે મૈદિસુરની ગાદીએ બેઠો હતો. તેના વખતમાં ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં માહી તરફના હૈદરના ફ્રેન્ચ સત્તાવાળા ઉપર હુમલો કરવા જનારા ઇંગ્રિજ લશ્કરને ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં થઈને જવાનો રસ્તો રાજા વાંછબાવલા પેરૂમલે આપ્યાથી, તેમજ ઈ. સ. ૧૭૮૩ ની સાલમાં હૈદરના બેટા ટીપુસુલતાન અને ઇંગ્રિજ સરકાર વચ્ચે પાંતીની આગળ ઉઠેલી લડાઈ વખત આ રાજ્યને પોતાની મદદમાં આવવા કહી ટીપુએ નાણાંની લાલચ આપેલી પરંતુ તેનો લોભ નહિ કરતાં રાજા વાંછ બાવલા પેરૂમલ ઇંગ્રિજની મદદમાં રહ્યા તથા તેમના લશ્કરની મદદથી ઇંગ્રિજ સરકાર કુતેહ પામી. આ બંને કારણોને લીધે ઇંગ્રિજ સરકારે ત્રાવણકોરના રાજ્યના હકોની સંભાળ રાખવા માટે ઈ. સ. ૧૭૮૪ ની સાલમાં કબ્જલ કર્યું.

ટીપુસુલતાને મલબાર અને કાંનડાની જીત કરી તે મુલક લઈ લીધા હતા. તે બંને મુલકની વચ્ચે ત્રાવણકોરનું રાજ્ય હોવાથી તેને જીતી લેવા વિચાર હતો; પણ ઇંગ્રિજ સરકારની મદદથી તેનો પતો લાગ્યો નહિ, તો પણ ટીપુ સુલતાન ત્રાવણકોરના રાજ્યની સરહદ ઉપર પોતાનો

લશ્કરી દોર ચલાવીને રાજ કરતા. રાજને વખતે વખત બડકાવતો હતો; જ્યારે ઈ. સ. ૧૭૮૮ની સાલમાં મદ્રાસની સરકારને અરજ કીધી કે ત્રાવણકોરના રાજ્યના લશ્કરને કવાયત શિખવવા માટે ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો તથા તે લશ્કરમાં ૪ લશ્કરી અમલદારો અને ૧૨ સરજનો આપવા. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે જવાબ આપ્યો કે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરના અમલદારો ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર શિવાય બીજા કોઈ રાજ્યના લશ્કરો ઉપર સરદારી ભોગવી નહિ શકે. એવા કારણને લીધે એ વાત કબુલ કરવામાં નહિ આવે; તો પણ જે તમારી મરજી હોયતો રાજ્યની સંભાળને માટે તમારાજ અરમથી ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રાખવામાં આવે. તે ઉપરથી રાજ્યએ દર મહિને ૧૭૫૦ પગોડા (એકમતના નાણાનો સિક્કો) આપવા કબુલ કર્યા. એક પગોડો ચાર રૂપીઆનો થાય છે અને તેથી ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરની જે બેટલીયન ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં રાખવા હતું.

આ ગોઠવણ પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં આવવાની તૈયારીમાં હતું તેવામાં મૅલિસુરના રાજ્યમાં વસતા નાવર કરીને જાચી જનતા હિંદુઓને વગાળી મુસલમાન બનાવવા ટીપુ સુલતાને જીલમ કરવા માંડ્યો હતો તેથી તે લોક નાશીને આ રાજ્યમાં આવતા રહ્યા. તેથી ટીપુએ ત્રાવણકોરના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો. આ શિવાય ટીપુને આ રાજ્ય ઉપર ચઢી આવવાનું બીજું પણ કારણ હતું. તે એ કે ત્રાવણકોરના રાજ્યની સરહદ ઉપરના જે જે કિલ્લા વલદા લોક પાસેથી રાજ્યએ થોડા દિવસ થયાં વેચાણ લીધા હતા તે કિલ્લા અને મૅલિસુર તથા ત્રાવણકોરની સીમા ઉપર રાજ્યએ એક ભીંત અનામલી પર્વતથી તે દરિયા કિનારા લગી ૩૦ માઈલની લંબાઈની બંધાવી હતી તેથી ઈ. સ. ૧૭૮૬ના ડિસેમ્બર મહિનામાં આ ભીંત આગળ ટીપુ એક મોટું સૈન્ય લઈને આવ્યો અને હુમલો કરી તે કિલ્લા જીતી લેવાનો પ્રયત્ન કીધો; પણ તેમાં ફતેહ પામ્યો નહિ તેથી જે ટેકાણે છાવણી કરી હતી ત્યાંથી થોડે દુર ડુંગરમાં એક છુપ્યો રસ્તો હતો ત્યાં થઈ ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં દાખલ થવા વિચાર કર્યો. અને તે રસ્તે ચાલ્યો. પરંતુ પેહેલી વખત રાજના લશ્કરી માણસોએ તેને અટકાવ્યો તો પણ તેને પત નહિ કરતાં ભીંતનો ફટલોએક ભાગ તોડીને ભીંતની ટોચે ટોચે થઈને પોતાના મોટા સૈન્યે જ્યાં આગળ છાવણી કરી હતી ત્યાં આવ્યો. થોડુંક

રાજનું લશ્કર ભીંતના એક નાના બૂરજમાં હતું તેણે તેને તથા તેની સાથેના માણસોને ગોળીઓ મારી પાછા હટાવ્યા તેથી ટીપુ પોતે અને તેનું લશ્કર ગભરાઈને નાહું. જે ઠેકાણે ભીંત તોડીને આકું પાડ્યું હતું તેમાં ગભરાઈને મુસલમાનો પશ્ચા ક્રમકે અગાડી જે માણસો હતાં તેઓ ખાડા ખોદીને તેમાં હબા હતા. પણ તેમની પાછળના માણસોને ખાડા પાડેલાની ખબર નહોતી તેથી તેઓ આગળ ધકેલતા હતા. સુલતાન પોતે પણ આ વખત મરતો મરતો બચ્યો. જે ખાડા પશ્ચા હતા તેમાં ધણા સિપાઈઓ પશ્ચા હતા તથા તેઓ ડુબાવાથી તેમજ તેમને વાગવાથી દુઃખની ભારે વેદનામાં પશ્ચા હતા. બ્યારે ટીપુ આ ખાડા આગળ આવ્યો ત્યારે તેના નોકરોએ ખાડામાં જે સિપાઈઓ પશ્ચા હતા તેમના ઉપર થઈ ચાલીને તેને લઈ ગયા હતા. આ પ્રમાણે ટીપુ અને તેના લશ્કરને મંકટ પડવાથી તેણે ખીજવાદને એવો ઠગવ કર્યો કે મારો જય થાય એટલી તોપો શ્રીરંગપટણથી આવે ત્યાંસુધી આ ભીંત આગળ મારે છાવણી કરીને રહેવું. ત્રાવણકોરના રાજ્ય ઉપર ટીપુ સુલતાને આ જે ચઢાઈ કરી તે વગર કારણની હતી. તેનો મુખ્ય હેતુ રાજ અને ઇંગ્લેન્ડે વચ્ચે દોસ્તી હતી તથા રાજ્યે ઇંગ્લેન્ડને મદદ કરેલી તે વેર મનમાં રાખીને આ ચઢાઈ કરી હતી; તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આ વેળા ટીપુ સામે લડવા સારું એક સૈન્ય ઉભું કર્યું તથા તેની સરદારી જનરલ મીડોસને આપી અને પેશ્વા તથા નિજામને પોતાની મદદમાં જોલાવવા ઠરાવ કર્યો. ગવરનર જનરલ લોર્ડ કાર્નવાલીસના મનમાં એમ આવ્યું કે લડાઈ કરવા કરતાં સલાહ થાય તો સારું. પરંતુ ટીપુને એમ લાગ્યું કે ઇંગ્લેન્ડે મારાથી ડરેછ એમ ધારી તેણે ઈ. સ. ૧૭૯૦ ના મે માસમાં ત્રાવણકોરના રાજ્યની ભીંત તદ્દન તોડી પાડી. એ રાજ્યમાં દાખલ થઈ ઘણાં ધાતકી કામ કર્યા અને ત્રાવણકોર તથા તેના તાબાનાં ઘણાં શેરેર હાથ કરી લીધાં અને ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યની મદદમાં આવવા તૈયારી કરવા માંડી તે ખબર સાંભળી ટીપુ પોતાની રાજધાની શ્રીરંગપટણ પાછો ગયો અને એક મોટા સૈન્ય સાથે આવવા તૈયારી કરવા માંડી. ઇંગ્લેન્ડે લડાઈનો આરંભ કર્યો અને કોઈમ્બતુર પાસે ટીપુનો જે ફિલ્દો હતો તે લઈ લીધો; ટીપુ તેમનાપર ચઢી આવ્યો પણ હારીને પાછો ગયો અને ત્રાવણકોરનો જે મુલક ટીપુને હાથ ગયો હતો તે પાછો આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૯૩માં ત્રાવણકોરના રાજ સાથે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે જે કરાર કર્યો હતા તેમાંના એક કરારથી મુંબાઇ સરકાર તરફથી બનાત, હથીઆ રો અને બીજી ઇંગ્લેન્ડ બનાવટની જાણીશોને બદલે ત્રાવણકોરના મુલકમાં થતાં સઘળાં મરી ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપવા માટે રાજ્યે કબ્જલ કીધું હતું. ત્યાર પછી એક બીજા કોલકરારની સરત પ્રમાણે રાજ્યે બીજી વધારે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં રાખવાની ગોઠવણ કરી. રાજ્ય વાંછવાવલા પેરુમન ઈ. સ. ૧૭૯૬માં મરણ પામ્યો. તેમની ગાદીએ રાજ્ય રામાવરમા પેરુમલ બેઠા. તેમના ગાદી ઉપર બેઠા પછી થોડા દિવસમાં એ રાજ્ય સંબંધી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે નવા કોલકરાર કર્યા; તેમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે લશ્કરી મદદ આપવી તેમાં વધારો થવાથી રાજ્ય પાસેથી વધારે રકમ લેવી એમ ઠર્યું તથા રાજ્યના વહીવટમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારની દેખરેખ રહે તથા સઘળાં સરકારી કામોમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સલાહ લેવી એમ બોલી કરી વહીવટ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપ્યો. તથા રાજ્યની ઉપજનો પાંચમો ભાગ તથા તે ઉપરાંત બીજા બે લાખ રૂપિયા દર વરસે ઇંગ્લેન્ડે લેવા એમ ઠર્યું. આ ગોઠવણથી સઘળો અધિકાર ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં ગયો, તેથી રાજ્યનો દિવાન અને બીજા કારભારીઓથી એ વાત સહન થઈ શકી નહિ, જેથી તેઓએ નારાજ થઈ રેવતના મોટા ભાગને ઉસ્કર્યા અને ૩૦૦૦૦ લોકોને ઉસ્કર્યા. એ લોકે બલવો કર્યો તથા તેમણે ઇંગ્લેન્ડ સામે જીત ચળવળ માંડી. બંડખોરોએ રેસિડેન્ટના બંગલા ઉપર હુલો કર્યો. ઇંગ્લેન્ડ કેટલાએક સોલજરો બુલ ખાઈને આલપાઇ બંદરે ઉતર્યા તેમની ડોકે પથરા આંધી તેમને પાણીમાં ડુબાવ્યા અને કોચીનના રાજાને પોતાની તરફમાં લેવાને ઉદ્યોગ ચલાવ્યો; પણ તા. ૧૫મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૦૯ના રોજ બંડખોર લોકો અને તેમનો આગેવાન દિવાન હારીને નાકો. ફેબ્રુઆરી માસમાં કેટલાએક કિલ્લા ઇંગ્લેન્ડે જીતી લીધા તેથી તે દિવાને જ ગલમાં નાસતાં નાસતાં એક દેવળમાં જઈ પોતાનો જીવ આપ્યો પછી રાજ્યનો વિચાર ઇંગ્લેન્ડ સાથે સલાહ કરવાનો થયો અને જે ૩૪ સોલજરોને દિવાનના બાઈએ આલપાઈ આગળ ડુબાવ્યા હતા તેથી તેને રેજિમેન્ટની સામે રાજ્ય પાસે ફાંસી દેવડાવી. પણ આવેળા ઇંગ્લેન્ડે વિચાર કર્યો કે રાજ્ય રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત છે તથા તેમનું રક્ષણ કરનારા બંડસાવાળા માણસો નથી એમ ધારી રેસિડેન્ટને સઘળો

અધિકાર સાંપી દીધો. આ બનાવથી આ રાજ્ય જે અસાર સુધી સ્વતંત્ર સત્તા ભોગવતું હતું તે હવેથી ઇંગ્લિશ સરકારની બાંધધરી નીચે એક તાબાના રાજ્ય તરીકે ગણાવા લાગ્યું.

આ ફરફાર પછી થોડાદિવસમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં રાજા રામાવરમા પેરમલ મરણ પામ્યા. તેમના પછી તે ગાદી ઉપર તેમની બેન લક્ષ્મિરાણી તેણીને કુંવર સાંપજો લાં સુધી બેઠી અને રાજકારભાર ઇંગ્લેશ રેસિડેન્ટના હાથમાં જેમ હતો તેમ રહ્યો. આ રાજ્યમાં આગલા જમાનાની રૂઢી પ્રમાણે લાચુ પડેલા કઢંગા ધારા જેવા કે હલકા ગુન્હેગારોને ભારે અને ભારે ગુન્હેગારોને હલકી શિક્ષાઓ થતી હતી તે આ વખત ઇંગ્લેશ રેસિડેન્ટે સુધારી અને ચાલતા જમાનાને છાજે એવા કાયદા તથા ગોઠવણો કરી, જેથી રૈયતને વ્યાજબી ઇનસાફ મળવા માંડ્યો.

તા. ૧૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૧૩ ના રોજ લક્ષ્મિરાણીએ એક કુંવરને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ વાતમી રામાવરમા એવું નામ પાડ્યું અને તેને ત્રાવણકોરની ગાદીએ બેસાડ્યો તથા લક્ષ્મિરાણી તેના તરફથી એક રિજન્ટ તરીકે ઠરી. બીજે વરસે રાણીએ એક બીજા કુંવરને જન્મ આપ્યો; પણ તે રાણી તુરત મરણ પામી તેથી તેને ડોકાણે તેની બેન પાર્વતીબાઈ રિજન્ટ ઠરી. આ બાઈને તેજ સાલમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં રેસિડેન્ટે રાજ્યનો કુલ કારભાર સોંપી દીધો. પાર્વતીબાઈએ ઘણી સારી રીતે કારભાર ચલાવ્યો તથા ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં રાજા વાતમી રામાવરમા ૧૬ વરસની ઉમરના થયા એટલે પાર્વતીબાઈએ તેમને રાજ્યનો સમ્રાજો વહિવટ સોંપી દીધો.

રાજા રામાવરમા ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી તેમના ભાઈ માસ્તંદા રાજગાદીએ બેઠા. તેમણે ૧૪ વરસ સુધી સલાહ શાંન્તિથી રાજ્ય કર્યું અને ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી રાજા લોમી બાલારામા વરમા જે તેમની દીકરીના દીકરા હતા તે ગાદીએ બેઠા. તે ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં મરણ પામ્યા અને તેમના પછી તેમના ભાઈ રાજા રામાવરમા ગાદીએ બેઠા. રાજા રામાવરમા પોતાની ૪૩ વરસની ઉમરે ગાદીએ બેઠા હતા. તેમનો જન્મ સને ૧૮૭૭ ની સાલમાં થયો હતો. લાંબા વખત સુધી તેમણે કુંવરપદે રહીને સરઘી માધવરાવના હાથ નીચે ઇંગ્લેશ સારી ઊંચી કેળવણી લીધી હતી અને

તેથી હિંદુસ્થાનના રાજ્યવંશીઓમાં તે એક કાબેલ રાજ તરીકે ખાહાર પડી આવ્યા હતા. કેળવણી કમીશનની તપાસ વખત સ્ત્રી કેળવણીની ખાખતમાં એ રાજ્યએ જે ઊમદા વિચારો જણાવ્યા હતા તે ઉપરથી તથા તેમને ગાદી આપવાની ક્રિયા થઈ તે વેળા તેમણે કરેલા અસરકારક ભાષણ ઉપરથી તેમની કાબેલીયતનું માપ થઈ આવ્યું હતું. એક રાજ તરીકે તે નમુનાદાર નીકળ્યા હતા. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં મહેસુલના, ધનસાફના, કેળવણીના, પોલીસ, વેદક, પોસ્ટ, અને સુધારા વગેરે આતાઓમાં ઘણા સુધારા કર્યા તથા ફેટલાંક ધર્માદા કામો કરીયાં હતાં. તે વધારે વરસ છવી પ્રજાને દિનપરદિન સુખમાં વધારો કરે એમ પ્રજાનો આશિરવાદ હતો. પરંતુ દુષ્ટકાળે તેમને પોતાની ૪૮ વરસની જીવાન વયમાં તા. ૫ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૮૫ ના રોજ રાતના સાત વાગે ઝડપી લીધા. જેથી શહેરમાં ભારે દિલગીરી ફેલાઈ હતી. આ રાજ જલંદરના રોગથી એક માસ સુધી સખત માંદગી ભોગવી મરણ પામ્યા. એજ તારીખે તેમની લાસને રાતના બાર વાગે અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે તેમને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવ્યા તે વેળા સાથે સાથે અમીર, ઉમરાવો, અમલદારો અને પ્રજાએ ઉધાડે માથે સાથે લશ્કરી દમામથી જઈ માન આપ્યું હતું. મરણની વખત ૪૮ તોપ ફોડવામાં આવી હતી અને શહેરમાં ત્રણ દિવસ સુધી હડતાળ પાડવામાં આવી હતી. માહારાજ રામા વરમા પછી તેમની ગાદીએ તેમના ભાણેજ ઈસોરાજ ખેડા છે. તે ત્રાવણકોરના હાલના માહારાજ છે.

ત્રાવણકોરનું રાજ્ય હિંદુસ્થાનના એક દક્ષિણ છેડા ઉપર મોટામાં મોટું છે, માહારાજને ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી ૨૧ તોપનું માન મળે છે તથા એ રાજ્યની લશ્કરી પદ્ધતિ ઈંગ્લાંડમાં જુના વખતમાં ચાલતી ક્યુડલ ધારાને લગતી છે, તેમના રાજ્યના કવાયતી લશ્કરમાં ૧૨૦૦ પાયદળ ૬૦ સ્વાર અને ૬ તોપ છે.

કોચીન.

આ રાજ્ય મલબાર પ્રાંતની દક્ષિણે છે. સીમા—ઉત્તર તથા પ-

કોચીન શહેર બંદર છે અને ઈંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે તોપણ તે રાજ કોચીનનું રાજ કહેવાય છે. રાજગાદી ત્રીપુરમાં છે.

શ્ચિન્ને મલખાર પ્રાંત, દક્ષિણે ત્રાવણકોરનું રાજ્ય, પૂર્વે દીંદીગલ જીલ્લો અને નૈઋત્યકોણ તરફ અરબી સમુદ્ર છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૩૬૧ ચોરસ માઈલ પદ્મ ગામ અને તેમાં વસ્તી આશરે ૬૦૦૦૦૦ (છલાખ) માણસની છે તેમાં ૪૦૦૦૦૦ હિંદુ, ૧૩૬૦૦૦ ખ્રીસ્તી, ૩૩૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ છે. વારસિક ઉપજ—૩૧૪૫૦૦૦૦ (ચૌદ લાખ પચાસ હજાર)ને આશરે થાય છે. તે પૈકી ૩૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) નામદાર ઈંગ્રેજ સરકારને ખંડણીના આપે છે.

રાજ્યનું સ્વરૂપ—આ રાજ્યનો ઘણો ભાગ પહાડી છે તો પણ પશ્ચિમ ભાગ સિવાયનો કેટલોક ભાગ સપાટ છે. પશ્ચિમ ધાટની જમ્યાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૪ થી તે ૫ હજાર ફુટ સુધીની છે. સમુદ્ર અને પહાડો વચ્ચે એક સાંકડી પટ્ટી છે તેમાં નાળાં અને સમુદ્રનાં પાણી મળીને બનેલાં મોટાં મોટાં સરોવરો છે જેમાં ઘણા માઈલ સુધી વહાણ ચાલી શકે છે. હવા—આ રાજ્યના મુલકની હવા અને પાણી સારાં નથી, તે રોગીષ્ટ છે જેથી લોકને એક નવાઈ જેવો રોગ થાય છે. તે એવો કે માણસનો એક પગ સુજીને જડો થઈ જાય છે. એ રોગનું નામ ઈંગ્રેજોએ “કોચીનલેગ” એવું પાડેલું છે.

જમીન—મુખ્ય કરીને પહાડી અને જંગલવાળી પણ કૃષ્ણ છે. નિપજ મુખ્ય કરીને ડાંગર, મરી, એલકી, સોપારી, ખાંડ પકવવા જેવી ચેરડી, જુનદાણા, તજ, સુંક, રતાણ અને કોનકુળ થાય છે. પહાડ અને જંગલવાળા ભાગમાં સાગ વિગેરે કાઢનાં અને દેવદારનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે.

પ્રખ્યાત જાનવરો—જંગલમાં મોટા અને નામાંકીત હાથીનાં ટોળે ટોળાં ભટકતાં ફરે છે. વળી વાઘ, વનપાડા, વનખેંશો અને ઘણી જાતનાં હરણ છે. આ દેશમાં ઘણી જાતના અને ભારે ઝેરવાળા સાપ હોય છે. તેમજ નદીઓ અને સરોવરમાં મોટા મોટા મગર બહુ જોવામાં આવે છે. સાપ અને મગર આ દેશમાં દેવતાઈ ગણાય છે.

લોક—હિંદુ, મુસલમાન, ઈસ્લામલ, (ચાહુદી) અને ખ્રીસ્તી છે. હિંદુ પૈકીના અસલી જાતના બ્રાહ્મણો નાચુરી કહેવાય છે તેમનાથી ઉતરતી જાત

નાયર* નામની છે અને તે શિવાય બીજી અનેક જાતો છે. નાણુરી બ્રાહ્મણમાં એક નવાઇ જેવો ચાલ એ છે કે ફક્ત મોઠા હોકરાને લગ્ન કરાવે છે અને તેનાથી નાનાઓને કુંવારા રાખે છે. મુસલમાનમાં માપીચેલવી અને પઠાણો છે. ડુંગર ઉપર રાત્રી લોક વસે છે. ઈસ્લાઈલ થોડા પણ તેમાં કાળા અને ગોરા એવા બે ભેદ છે. ખ્રીસ્તી ત્રણ જાતના છે. સુર્યાની રોમન કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ છે. આ મુલકની સ્ત્રીઓ ઘણી રૂપાળી હોય છે.

ભાષા—મુસલમાનોમાં હિંદુસ્થાની અને હિંદુઓમાં દ્રાવડી બોલાય છે.

મુખ્ય શહેર—ત્રીચુર એ આ રાજ્યના વાવ્યકોણના ભાગમાં છે. તે રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજ રહે છે. એ શહેરમાં રેસીડેન્ટની ઘાવણી, તાર ઓફીસ અને પોસ્ટ ઓફીસ છે. તે ખૈરપુર રેલવેના પુરલી સ્ટેશનથી નૈઝલકોણમાં ત્રીસ માઇલને છેટે છે. સીવાય કાંગનુર, ચિતુર બલર પક્ષી અને એદપક્ષી વિગેરે મોટાં શહેરો છે.

ઈતિહાસ—રાજ્યનું નામ “કોચીન” છે પરંતુ કોચીનનો કિલ્લો હાલ ઈંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે અને રાજાની ગાદીનું મુખ્ય શહેર ત્રીચુર છે. કોચીનનું રાજ્ય જુનું છે. તેની પ્રાચીન તવારીખ જાણવામાં આવી નથી. જેમ ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં રાજગાદીના વારસાની રીત બીજા રાજ્યો કરતાં જુદી રીતની છે એટલે રાજાના મરણ પછી તેનો કુંવર ગાદીએ બેસતો નથી. રાજકુંવર ગાદીનો વારસ ગણાતો નથી પણ મરનારનો બાઈ વારસ થાય છે ને જો બાઈ ન હોય તો તેની બેનનો દીકરો ગાદીએ બેસે છે. જો બેનને પણ દીકરો ન હોય તો તેની દીકરીનો દીકરો ગાદીપતિ થાય છે, તેમ કોચીનના રાજ્યમાં પણ તેજ પ્રમાણે વહિવટ ચાલે છે.

રાજકર્તા દશવંશી છેટીઅર શાખાના ક્ષત્રી છે અને તેઓ ત્રાવણકોરના કુટુંબી છે. તેમના વડીલો પ્રથમ મલબારના ઝામોરીન રાજાના ખંડીઓ અને તામિલાર હતા. મલાયાના રાજના ભાગ પડ્યા ત્યારે એકમા પેરમલના વખતમાં કોચીનનું રાજ સ્થપાયું અને તેનો વંશજ હાલ

* નાયરજાત રજપૂતોને મળતી છે. એ લોક અભિમાની અને તલવારીઓ છે. તેઓ સિપાઈગીરીના ધંધાને વખાણે છે તેમનામાં એક એવો ચાલ છે કે વર કન્યાનું લગ્ન થયા પછી તે બહુ મોટાં થયા પછી એ તેમ દુરાચાર (વ્યભિચાર) કરે છે.

કોચીનમાં રાજ કરેછે. એમાં પેરુમલકરોલા (ચેરા)નો મુલક જેમાં ત્રાવણકોર અને મલબાર આવેલાં છે ત્યાં ૧૫ મા સૈકામાં હાકિમ હતો. પણ પછીથી તે શ્વતંત્ર થઈ પડ્યો. પોર્ટુગીઝ લોકો વેપારને માટે હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં ઈ. સ. ૧૪૯૮માં મલબાર કાંઠે કાલીકટ બંદરે ઉતર્યા. તેમને ઈ. સ. ૧૫૮૦માં મલબારના ઝામોરીન રાજાએ કાલીકટની પાસે વેપારની કોઠી (વખાર) બાંધવા પરવાનગી આપી; પણ પછવાડેથી તે કોઠી રાજાએ તોડી પાડી. આ વેરના બદલામાં પોર્ટુગીઝ સરદાર કાશ્ચાલે રાજાનાં વહાણ તથા શહેરનો નાશ કરી કોચીન બંદરે આવ્યો. કોચીનના રાજા જે કે ઝામોરીનના ખંડીઆ હતા તેપણ તેમને ઝામોરીન ઉપર વેર હતું. પોર્ટુગીઝ લોકો પોતાના દેશ અને હિંદ વચ્ચે વેપાર ચલાવવાને કોચીનમાં કોઠી બાંધી. કેમકે એ બંદર વેપારને માટે બહુ સગવડતાવાળું હતું. ઝામોરીન રાજાએ કોચીનના મુલક ઉપર બે હુમલા કર્યા પણ તેની સામે લડવાને પોર્ટુગીઝ લોકો રાજાને ભારે મદદ આપી હતી તેથી ઝામોરીન હારીને પાછો ગયો હતો. કોચીનના રાજા જે પ્રથમ ઝામોરીનના તાબેદાર હતા તે મટીને પોર્ટુગીઝના તાબેદાર થયા. પોર્ટુગીઝે કોચીનનો કિલ્લો બાંધ્યો હતો. પોર્ટુગીઝનો અમલ ઈ.સ. ૧૬૦૫ માં તોડનાર વલંદાર લોક થયા. એ લોક યુરોપમાંના હોલાંડના વતની

૧ એ લોકનો દેશ યુરોપમાં પોર્ટુગાલ નામે છે. તે લોક પ્રથમ ઈ. સ. ૧૪૯૮માં હિંદમાં આવ્યા અને આ દેશ તથા પોર્ટુગાલ વચ્ચે વેપાર ચલાવ્યો. પછવાડેથી તેમણે કેટલોએક દેશ જીતી લીધો અને ગોવામાં રાજધાની બાંધી હતી. તેમને વલંદા લોકે નમાવ્યા. જેથી હાલ તેમના તાબામાં ફક્ત ગોવા, દમણ અને દીવનો મુલક રહ્યો છે.

૨ વલંદા એ હોલાંડના વતની હતા તેમણે પોર્ટુગીઝના વેપારને તોડી પાડ્યો અને ધીમે ધીમે પૂર્વ સમુદ્રમાં દરિઆઈ સત્તા વધારી. ઇંગ્લિજ અને વલંદા વચ્ચે ધણા વખત સુધી દરિઆઈ લડાઈઓ ચાલી. વલંદાએ હિંદમાં મદ્રાસ કિનારે પાલકોલુમાં પહેલવેહેલી વેપારની કોઠી બાંધી. મલબાર કાંઠા ઉપર પોર્ટુગીઝનાં જે થાણાં હતાં તે ઈ. સ. ૧૬૬૪માં જીતી લીધાં. તેમણે વેપારમાં વેપારીઓ ઉપર જીલમ કરવા માંજો. ઇંગ્લિજને ઈ. સ. ૧૭૫૮માં ચીનસુરામાં વલંદા ઉપર હુમલો કર્યો અને તેમની સર્વોપરી સત્તા તોડી. ઈ.સ. ૧૭૯૩ થી તે ૧૮૧૧ સુધીમાં ઇંગ્લિજ વલંદા પાસેથી તેમનાં દરેક રાજ્ય જીતી લીધાં.)

હતા અને તેમણે બંગાળામાં હુગલી નદીને કિનારે ચીનસુરા બંદરમાં રાજધાની કરી હતી. આ વલંદા લોકો ઈ. સ. ૧૬૬૨માં કોચીનનો કિલ્લો અને શેહેર પોર્ટુગીઝ લોકો ઉપર હુમલો કરી જીતી લીધાં. વલંદા લોકના અમલમાં કોચીનનું શેહેર અને તેનું બંદર વેપાર રોજગારમાં સારી આબાદીપર આગ્યું. વલંદા લોકો કોચીનને જીત્યું પણ રાજના મુલકને કંઈ પણ અડચણ કરી નથી.

ઈ. સ. ૧૭૫૬ માં મલબારના તે વખતના ઝામોરીન રાજાએ કોચીનના રાજ્ય ઉપર એક મોટા લશ્કર સાથે હુમલો કરીયો. પરંતુ ત્રાવણકોરના રાજા વાંજીઆવલા પેરુમલે પોતાના લશ્કરથી કોચીનને મદદ કરી અને તે મદદથી મલબારના રાજાને પાછા જતું રહેવું પડ્યું. આ મદદના બદલામાં કોચીનના રાજાએ ત્રાવણકોરના રાજાને કેટલોએક મુલક આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૭૬ સુધી કોચીનના રાજાએ પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં મૈસુરના હિંદુ રાજાને પદબ્રજ કરી તે રાજ્યનો માલીક હૈદર નામનો એ રાજ્યનો એક નાયક થઈ પડ્યો હતો તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૬ માં કોચીન ઉપર ચડાઈ કરી. આ વખત હૈદરે તેને જીતી લીધું પણ ખંડણી ખેસાડી રાજ્ય રાજના કબજામાં રહેવા દીધું. જ્યારે હૈદર મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો મોટો ટીપુ (ટીપુ સુલતાન) મૈસુરની ગાદીએ બેઠો હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં ટીપુ અને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં ટીપુ હાર્યો એટલે કોચીનના રાજા પેરુમલ તંબુરે તેનો દાખ છોડી દઈ ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ઉપરી સત્તા કબ્જલ કરી. ઈ. સ. ૧૭૯૮ માં કંપની સાથે સલાહ કરી જેથી રાજા પ્રથમ હૈદરે અને ટીપુને દર વરસે એક લાખ રૂપિયા ખંડણી આપતો હતો તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપવી કબ્જલ કરી. ઇંગ્લેન્ડે ઈ. સ. ૧૭૫૮ માં વલંદા લોકોપર હુમલો કરી તેમની સર્વોપરી સત્તા તોડી હતી અને ઈ. સ. ૧૭૯૩ થી તે ઈ. સ. ૧૮૧૧ સુધીમાં વલંદા સાથે લડાઈઓ થઈ તેમાં કોચીનનો કિલ્લો વલંદા પાસેથી ઇંગ્લેન્ડે જીતી લીધો તો પણ ત્યાં જે ડચ (વલંદા)નો કાયદો ચાલતો હતો તે કાયમ રાખ્યો. જ્યાંસુધી એટલે ઈ. સ. ૧૭૬૬ સુધી ટીપુનો અમલ મૈસુરમાં હતો ત્યાં સુધી કોચીન નારાજાએ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું ઉપરીપણું કબ્જલ રાખ્યું અને ઠરાવ પ્રમાણે ખંડણી ભરી પણ ત્યારપછી તેમણે ઇંગ્લેન્ડ અમલનો તુરંજકાર કરવા

માંજો. ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં ત્રાવણકોરના દિવાને કુટલાએક ઇંગ્લેન્ડે દરિઆમાં કુઆવી મારી નાંખ્યાં. આથી કોચીનના રાજનાદિવાને ત્રાવણકોરના દિવાન સાથે પત્ર વેહવાર ચલાવી એક મોટું લશ્કર ઉભું કર્યું અને રેસીડેન્ટને મારવા કોશીશ કીધી પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયા. ઇ. સ. ૧૮૦૯ તોપણ ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. આ હુમલાને ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરે પાછો હઠાવ્યો. આ વખત રાજ અને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર વચ્ચે ફરીથી કોલકરાર થયા તેથી કોચીનના રાજ્યમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું લશ્કર રાખવા હતું. આ લશ્કરના ખર્ચને માટે પ્રથમ જે ૩૨ લાખ ખંડણી હતી તે વધારી અને ૩૨૭૫૦૩૭ ની ઠરાવી તથા તે દર વરસના છ હજારે ભરવી એમ નક્કી કર્યું. વળી ઇંગ્લેન્ડ સરકારની મંજૂરી સિવાય રાજ્યને પોતાની નોકરીમાં કોઈ પણ યુરોપીઅનને રાખ્યો નહિ. આ વખત કુટલીક આખતોમાં રાજના ખર્ચને માટે કુટલોક મુલક કાઢી આપી દેશમાં કારભાર કરવાનો હક ઇંગ્લેન્ડ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો. આ વખતે રાજ્યની વારસિક ઉપજ ૩૪ લાખ અને ૮૦ હજારની હતી અને ખંડણીની રકમ વધી તેથી રાજ્ય ખટપટ વધી પડી. આથી કોચીનના રેસીડેન્ટને દિવાન તરફ રાજકારભારમાં વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી; પણ રાજ્ય આખાદ સ્થિતિમાં આવ્યું નહિ. તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૬માં ખંડણીમાં ઘટાડો કરી ૩૨ લાખ ૪૦ હજારનો આંકડો ઠરાવ્યો. અને પાછળથી તે બે લાખ ઠરાવ્યા જે હાલ સુધી ચાલુ છે. રેસીડેન્ટે ખેતીવાડી અને વેપાર રોજગારમાં ઘણો સુધારો કર્યો જેથી વારસિક ઉપજ દિનપરદિન વધવા માંડી હાલમાં ૩૧૪ લાખ સુધી ઉપજ થાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૪માં વલંદા લોકે કોચીનના કિલ્લાનો અધિકાર ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપી દીધો. કોચીનના રાજ્યમાં આજ પણ ઘણા વલંદા લોકો ની વસ્તી છે. ઇ. સ. ૧૮૩૯માં રાજની ખરાબ ચાલને લીધે રેસીડેન્ટને ફરીથી રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં લેવાની જરૂર પડી અને તે કારભારથી રાજ્યની વધારે સારી આખાદી થઈ.

ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં રાવીરમા ગાદીએ બેઠા. એ રાજ ડાહ્યા અને ઉદાર જીવના હતા. તેમના વખતમાં રાજ્યની આખાદી સારી થઈ. પોતાના દેશમાં રસ્તા, નેહરો. પુણા અને ઘણી જાતનાં લોકોપયોગી કામો થયાં છે. કોચીનના અંદરોમાં આવતા જતા માલ ઉપર જે જકાત લેવાની હતી

તેમાંની કેટલીક રાજ્ય રાવીવર્માએ કાઢી નાંખી છે અને તેથી દેશનો વે-
પાર રોજગાર ઘણો સારો ચાલે છે.

રાજ્ય રાવીવર્મા ઇ. સ. ૧૮૬૪ની સાલમાં મરણ પામ્યા. તેમના
પછી તંબા રાણા રાવ વીરમાણ ગાદીએ બેઠા જે હાલના મહારાજ છે.
તે ઇ. સ. ૧૮૭૫માં જન્મ્યો હતો. હીઝહાઇનેસ રાજ્ય તંબા રાણા રાવ
વીરમાણને ઇ. સ. ૧૮૭૧માં સ્ટાર ઓફ ઇંડીઆના નાઈટ કમાન્ડરનો
ખિતાબ મળ્યો છે. હીઝહાઇનેસ રાજ્ય મુતા તંબા રાણા રાવ વીરમાણ કે.
સી. એસ. આઈ. સંસ્કૃત સારી રીતે જાણે છે. તે રાજકારભાર ચલાવવાને
હુંશીઆર છે. રાજ્ય પોતાના પ્રધાન ઇશિકંટ સંતોના મેનને સી. એસ.
આઈની મદદથી રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતામાં ધણો સુધારો કર્યો છે.
કોચીનના રાજ્યને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી દત્તકની સનદ મળી છે. જેથી
જરૂર પડે તો વગર નજરાણો આપે તે ગાદીને માટે દત્તક લઈ શકે છે.
મહારાજ મુજતંબા રાણારાવ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય તે વેળા તેમને
૧૭ તોપનું માન અને લશ્કરી સલામતી મળે છે. આ રાજ્યની લશ્કરી
પદ્ધતી ઇંગ્લાંડમાં જુના વખતમાં ચાલતી કુચુડલને લગતી છે. રાજ્યના
લશ્કરમાં ૩ તોપ અને ૩૮૦ પેદળ માણસોનું લશ્કર રાખવાની સત્તા છે
રાજ્યની ઉમર હાલ ૫૫ વરસની છે.

રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૭૫ના ડીસેમ્બરની તા. ૧૩ મીએ મહારાણી વિ-
ક્ટોરીઆના પાટવી કુંવર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સને મળવાને મદ્રાસ સ્ટેશન પર
ગયા હતા ત્યાં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સે તેનો હાથ હલાવ્યો હતો અને અનર
વિગેરે આપ્યું હતું. રાજ્યને કોજદારીમાં ફાંશીનો અને દિવાનીમાં ગમે
તેટલાનો દાવો ચુકવવાનો હક છે.

પુદુકોટા.

આ રાજ્ય “પુદુકોટા” અથવા રાજ્ય તોદીમાનનો દેશ” એ નામથી
જાણખાય છે. આ રાજ્ય હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં અમિ કોણ તરફ છે
સીમા. ઉત્તરે ત્રીચિનાપલ્લી જીલ્લો, પૂર્વે તંજાવર જીલ્લો અને દક્ષિણ તથા
પશ્ચિમે મધુરા જીલ્લો છે. વિસ્તાર—૧૩૮૦ ચોરસ માઇલ છે અને તેમાં
વસ્તી આશરે ૩૦૦૦૦૦ (ત્રણ લાખ) માણસની છે. વારશીક ઉપજ
૩૫૦૦૦૦૦ (પાંચ લાખ)ને આશરે થાય છે. મુખ્ય શહેર પુદુકોટા છે. એ
રાજધાનીનું શહેર છે અને તે વલાર નદીને કાંઠે છે.

પુઢુકોટાના રાજા તોડીમાનના રાજા એ નામથી ઓળખાય છે. તેમણે ઇંગ્રેજ સાથે કંઈ સલાહ કરી નથી અને તેમની ન્યાયની કોર્ટની કંઈ દેખરેખ રાખવામાં આવતી નથી. તોપણ તે ઇંગ્રેજ સરકારના હાથ નીચે છે. આ રાજ્યના લસ્કરમાં ૧૨૯ પાયદળ, ૨૧ ઘોડેસવાર અને હથીઆરખંધ ચાકરો, અને પહેરેગીર ઉપરાંત ૩૨૬૦ મીલીચીઆનું લસ્કર રહે છે. રાજાના ચાકરો ઇંગ્રેજ સરકારને અરજીઓ કરે છે અને તેનો ચુકાદો કરવાને પોલી-ટીકલ એજન્ટ તરફ મોકલે છે. આ પોલીટીકલ એજન્ટને તે રાજાને સઘળી બાબતો વિષે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ખરચ બાબત શીખામણ દેવાને હક છે. તેની રૈયત બે ઇંગ્રેજ હદમાં યુનો કરે તો તેના ચુકાદો ઇંગ્રેજ રાજ્ય-માં થાય છે. ટોડીમાન રાજાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્રેજના જીના અને નામકહલાલ મળતીઆ છે. હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી સત્તાને માટે ઇંગ્રેજો-ને ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી તેમાં તોડીમાન રાજાઓએ ઇંગ્રેજોને સારી મદદ કરી હતી અને મુખ્યત્વે કરીને ત્રિચિનાપલીની પડોશમાં જે ઉથલપાથલ થઈ હતી તેમાં સારી મદદ કરી હતી. ઇંગ્રેજોનો આ રાજ્ય સાથે પહેલવેહેલો ૧૭૫૩ માં ત્રિચિનાપલીના ઘેરા વખતે સંબંધ થયો. આ રાજાઓએ ઇંગ્રેજોને મૈહિસુરનાં દૈદરઅલીની સામે અને મધુરા પ્રગ-ણાની શિવગંગાની મોટી જમીનદારીને માટે તકરાર ઉઠી હતી તેમાં મદદ કરી હતી. ઇંગ્રેજ સરકારે તેમને આવી સારી મદદને માટે કી-લાનેલી નામનું પરગણું અને કીલો જેની ઉપજ ૩૩૦૦૦૦)ની હતી તે આપ્યાં. આ રાજાને દત્તક લેવાની સત્ત્વ મળેલી છે.

રાજા રામચંદ્ર ટોડીમાન બહાદુર જે હાલના રાજા છે તે ન્યારે તેમના પિતા રઘુનંદ ટોડીમાન ઇ.સ. ૧૮૩૯ માં મરણ પામ્યા ત્યારે ગાદીએ બેઠા. તે તે વખતે ૯ વરસના હતા. રાજા રામચંદ્ર ટોડીમાન બહાદુર પોતાની દેશી ભાષા ઉપરાંત ઇંગ્રેજ, ફ્રેંચ, તામીલી, તેલીયુ, હિંદી અને મરેઠી ભાષાઓ જાણે છે. મહારાજા હાલ ૬૦ વરસના છે. અહીંના રાજાને ૧૧ તોપનું માન મળે છે.

રામનાદ (રામનાથ.)

અહીંના રાજ્ય કરતા રાજા કહેવાય છે. સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે મધુરા જીલ્લો, પૂર્વે અને દક્ષિણે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે તિણિવલ્લી જીલ્લો છે

આ પ્રાંત અગ્ની કોણે રામશ્વર બેઠ તરફ લાંબો ગમ્મેલો છે. તે બેઠ અને આ પ્રાંતની વચ્ચે પાંખાન નામે સામુદ્રધુની છે. વિસ્તાર ૨૪૦૦ ચોર-સમૈલ જેટલી જમીનનો છે. આ મુલકના સતર ભાગ કરેલા છે. વસ્તી આશરે ૨૮૬૧૦૦ માણસની છે. ઉપજ ૩૭૪૦૦૦૦૦ છે તેમાંથી ૩૩૧૪૦૦૦ ખંડણીના ઇંચિજ સરકારને આપે છે. દેશનું સ્વરૂપ. આ પ્રાંત મોટું પાધર મેદાન છે. તેમાંથી સુમારે અડધી જમીન ખેતીમાં લીધેલી છે. બાકીની અડધી રેતાળ અને ઉજડ છે. સમુદ્ર કિનારે નાળિયેરી, તાડ, બાવળિઆ વિગેરે થાય છે. મુખ્ય નદી વેગા છે. લોક—મુસલમાન ખ્રિસ્તી અને હિંદુ છે. મુખ્ય શહેર—રામનાદ છે. અહિંનો સરદાર મરવાર જાતનો છે. પોકલુર જે એક નાનું ગામડું મફુરાના રસ્તા ઉપર રામનાદથી વાવ્યકોણમાં ૧૦ મા-છલ છે તે અગાઉ રાજધાનીનું શહેર હતું પણ ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતમાં તેઓએ પોતાની રાજધાની રામનાદમાં કરી. તથા ત્યાં કિલ્લો બાંધી તેની આસપાસ બાઇ ખોદાવી. કીલ્લાના મધ્ય ભાગમાં રાજાનો મહેલ છે. આ પ્રાંતનો મુળનો જમીનદાર ઉદયતવન નામે હતો તે મફુરાના રાજાને રા-મશ્વર લગી લઇ ગયો હતો તેથી તે રાજાએ તેને આ જમીનદારી આ-પી ને રાજાની પદ્ધિ આપી અને સેતુપતિનો કિતાબ આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૬માં તીરમાલના મરણ પછી જુલમ થયો. તે વખતે સેતુપતિ (રા-મનાદના રાવનો ખિતાબ) આગળે પોતાનું પ્રમાણિકપણું રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં રામનાદના કેટલાક ભાગ પડ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં ત્યાંના જ-મીનદારે બલવો કર્યો તેથી તેને પદબ્રષ્ટ કરી ઇંચિજ સરકારે તેને બંધીવાન તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં ઇંચિજ સરકારે રામનાદ પદબ્રષ્ટ થયેલા જમીનદારની મોટી બહેનને આપ્યું.

રામનાદ મુખ્ય શહેર. વસ્તી ૧૦૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૮૦૦૦ હિંદુ, ૧૭૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોક છે. અહિં એક પ્રો-ટેસ્ટન્ટ અને બે રોમનકેથોલીકનાં દેવળ છે.

પંજબ ધણકો.

પંચમ ઇલાકા તામ્રાનાં દેશી રાજ્યોનાં નામ, રાજ કર્તાનાં નામ, ખિતાબ, ઉમર, જાત, કુલ જમીનનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, વારસિક ઉપજનો સુમરે વ્યાંકેડો ખંડણી સ્થિતિ શરૂકાર તરફથી મળતાં તોપનાં માત્ર વ્યતે ગામની સંખ્યા વગેરે.

ક્ર. નં.	રાજ્યનું નામ.	રાજકર્તાનું નામ.	ખિતાબ.	જાત.	ક્ષેત્ર-ફળ.	વસ્તી.	કુપજ.	ખંડણી.	તોમનાં માત્ર.	ગામ.
૧	કાસમીર	પ્રતાપસિંહ	મહારાજ	રજડોગારરજપૂત	૮૬૦૦	૧૫૦૦૦૦૦	૮૫૦૦૦૦૦		૨૧	
૨	પતીઆળા	તીક્ષ્ણરાજેન્દ્રસિંહ	મહારાજ	૨૬ સીખ	૫૮૮૭	૧૫૦૦૦૦૦	૪૭૦૦૦૦૦		૧૭	૨૬૦૧
૩	ભાવલપોર	સાદકમલમદ	નવાબ	૨૭ સુસલમાન	૧૫૦૦૦	૬૦૦૦૦૦	૧૬૦૦૦૦૦		૧૭	૬૨૨
૪	ઝીંદ	રઘુબીરસિંહ	રાજા	સીખ	૧૨૩૨	૨૫૦૦૦૦	૬૫૦૦૦૦		૧૩	૪૨૩
૫	નાલા	હીરાસિંહ	રાજા	૪૫ સીખ	૬૨૮	૨૬૨૦૦૦	૬૫૦૦૦૦		૧૩	૪૮૫
૬	કપુરથલા	જગતસિંહ	રાજા	૧૮ સીખ	૬૨૦	૨૫૨૦૦૦	૧૦૦૦૦૦૦	૧૩૨૦૦૦	૧૧	૬૧૭
૭	મંદો	વિજયસિંહ.	રાજા	૪૩ ચંદ્રવંશીરજ.	૭૦૦૦૫૦૫૦	૨૫૦૦૦૦	૮૦૦૦૦૦૦	૬૨૬૨૦૦૦	૧૧	૪૫૫૮
૮	કહલુર (વિ-લાસપુર)	વિજયસિંહ.	રાજા	રજપૂત	૧૦૦૦	૧૫૦૦૦૦	૩૬૦૦૦૦		૧૧	૧૦૭૩
૯	ચંબા	શામસિંહ	રાજા	૨૩૨૨જપૂત	૩૨૮૦	૧૧૫૭૦૦	૨૪૦૦૦૦	૫૦૦૦૦	૧૨	૩૬૫
૧૦	સુખેત	દસ્તનીકનદનસેન	રાજા	૨૩૨૨જપૂત	૪૭૪	૫૨૦૦૦	૧૦૦૦૦૦	૧૧૦૦૦	૧૨	૨૨૦
૧૧	મિલરકોટલા	અનામતઅલીખાન નવાબ	રાજા	સુસલમાન	૧૬૫	૭૧૦૦૦	૨૪૦૦૦૦		૧૨	૧૨૫
૧૨	સીરમર (ના-હન)	સમસેરપ્રકાશ	રાજા	૪૬૨જપૂત	૧૦૭૫	૧૧૨૦૦૦	૩૦૦૦૦૦		૧૨	૨૦૬૬
૧૩	કરીદકોટ	વિક્રમસિંહ	રાજા	૮૭ સીખ	૮૬૨	૧૦૦૦૦૦	૩૦૦૦૦૦		૧૧	૧૬૮

પંજાબ.

આ ઇલાકો ધણીકરીને હિંદુસ્થાનની ઉત્તરે છે અને તેનાપર અમલ કરનાર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કહેવાય છે. સીમા—ઉત્તરે કાશ્મીરનો મુલક અને હિમાલય પર્વત છે. પશ્ચિમે મુલેમાન પર્વત, દક્ષિણે સિંધનું રેતીનું મેદાન અને રજપુતાણા અને પૂર્વે વાવ્ય પ્રાંત ઇલાકો આવેલો છે. આ ઇલાકામાં નીચે મુજબ ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી છે.

ઇંગ્રેજ ખાલસા મુલક ૧૦૭૯૮૯ ક્ષેત્રફળ અને ૧૮૮૫૦૦૦૦ વસ્તી છે
દેશી રાજ્યો ૩૫૮૧૭ ક્ષેત્રફળ અને ૩૮૬૧૦૦૦ વસ્તી છે.
કુલ. ૧૪૩૮૦૬ ક્ષેત્રફળ અને ૨૨૭૧૧૦૦૦ વસ્તી છે

ઇંગ્રેજ ખાલસા મુલકમાં દિલ્હી જીલ્લો, સિમલાનો પહાડી મુલક, સીખ લોક પાસેથી જીતી લીધેલો મુલક, સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મુલક, સતલજ અને ખીયા વચ્ચેનો રસાળ જળધર *દોઆબ અને ખીજી કેટલોક પહાડી મુલક છે અને દેશીરાજ્યોમાં કાશ્મીર, પટીઆલા, ભાવલપુર, હીંદ, નાબાકપુરથલા, મંદી, કહલુર, ચંખા, સકેત અને ખીજાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ દેશમાં પાંચ નદીઓ વહેછે અને તેપરથી પંજાબ નામ પડ્યું છે. ખીઆસ અને સતલજ વચ્ચેના પ્રદેશને જલધર દોઆબ, રાવી અને ખીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને ખારી દોઆબ, ચીનાબ અને રાવી વચ્ચેના પ્રદેશને રચના દોઆબ, સિંધુ અને જલમ વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધસાગર દોઆબ અને જલમ અને ચીનાબ વચ્ચેના પ્રદેશને જ્યદોઆબ કહેછે. આ દેશનો ઉતાર ઈશાન તરફથી નૈરૂત્ય તરફનો છે. આ સર્વમાં સિંધસાગર દોઆબ સર્વથી મોટો છે. પણ ખારી-દોઆબ, લાહોર, અમૃતસર અને મુલતાન વગેરે મોટાં મોટાં શહેરોને લીધે વેપારને મોટું વધારે અનુકુળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—સતલજ, આ નદીનું મુળ તિબેટમાં છે અને ૨૬ સ્તામાં ખીઆસ નદીનો હરીકી ગામ આગળ સંગમ થાયછે. અહીંથી થોડક દુર વહીને તેને ચીનાબ નદી મળેછે. અને ત્યાંથી અગાડી જઈને સિંધુ નદીને મળેછે ૨. ખીઆસ આ નદીનું મુળ કુલુપ્રાંતમાં છે. આ નદી સતલજને મળેછે ૩. રાવીઆનું મુખ પણ ખીઆસની

* દોઆબ એટલે બે નદીઓ વચ્ચેનો મુલક.

પાસેછે. આ નદી ચીનાય નદીને મળેછે. આ શિવાય ચિનાય, ઝેલપ અને સિંધુ નદીઓ મુખ્ય છે.

પર્વતો—હિમાલય અને સુલેમાન મુખ્ય છે. જમીન નદી કાંઠાનો પ્રદેશ અને જ્યાં નદીનાં પાણી નેહરની મારફતે લેવામાં આવ્યાં છે. તે આતલ કરીએ તો દેશ રસાળ નથી. જલધર દોઆબનો પ્રદેશ સૌથી રસાળ છે.

નિપજ—ધર્મ, ડાંગર, બાજરી, જીર, જવ, ગળી, શેરડી, કપાસ ખસખસ, તમાકુ, કેસર વિગેરે છે.

જતાવર—વાઘ, સિંહ, દીપડા, રાંછ, હરણ, શાહુડી વિગેરે જંગલો પ્રાણીઓ પર્વત ઉપર માલમ પડેછે. ગાય ઠોરમાં, ગાય, બેસ, બળદ, ઘોડાં, જીટ, વિગેરે છે. સિંધુ નદીમાં માછલાંની ઘણી ભચી જતો છે.

લોક—જાટ, સીખ, રજપૂત, મોગલ, પઠાણવિગેરે જાતોછે. ધર્મ હિંદુ, મુસલમાની, અને સીખ મુખ્યછે. ભાષા—હિંદુસ્થાની, ઉર્દૂ, અને જાટકીછે.

મુખ્ય શહેરો—દિલ્લી, અમૃતસર, લાહોર, મુલતાન, મુન્નતબાદ, અને દેશી રાજ્યોમાં કાશ્મીર, જમ્મુ, પતીઆળા, બાવલપૂર, અહમદપુરા, ઝાંદ, નાબા વિગેરે મુખ્ય શહેરો છે.

કાશ્મીર.

આ દેશના રાજકર્તા રજપૂત ને તે મહારાજાની પદ્ધતિ આજખાય છે. એ દેશ હિંદુસ્તાનના છેક ઉત્તર ભાગમાં છે. તેની ચારેબાજુ કાશ્મીર અને હિમાલય પહાડો આવેલા છે. સીમા.—તેની ઉત્તરે કાશ્મીર પર્વત, પૂર્વે તિબેટ દેશ, તથા દક્ષિણે ઈંગ્રેજ તાબાના સિમ્તી અને લાહુલ પ્રાંત તથા પંજાબ અને પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૦૬૦૦ ચોરસમાઇલ જમીનનો છે અને તેમાં વસ્તી આશરે ૧૫૦૦૦૦૦ (પંદર લાખ) માણસની છે. વારસિક ઉપજ—સુમારે ૮૫૦૦૦૦૦ (પંચાસી લાખ) થાયછે.

દેશનું સ્વરૂપ—ચારે બાજુ ડુંગરો છે અને લાંબી જમીન ઉત્તરની હિલ્લોટી જઈ મધ્ય ભાગે સપાટ જમીન આવેછે. સપાટ જમીનની લંબાઈ ૭૫ માઈલ અને પહોળાઈ ૪૦ માઈલને આશરે છે.

નદીઓ—સિંધુ નદી એનું મુખ તિબેટ દેશમાં છે. લાંથી હિમાલય પર્વતની ખીણોમાં થઈ કાશ્મીરના ઉત્તર ભાગમાં થઈ લાંથી નૈરલ-કોણ તરફ પંજાબ અને સિંધમાં જાય છે. ૨. જલમ નદી આ દેશમાં ખારામુલા નામનો ઘાટ છે. તેની ખીણોમાંથી પ્રગટ થઈ પૂર્વ સરહદ ઉપર અગાડી પંજાબમાં જાય છે. આ નદીને પુર્વ તરફના ડુંગરોમાંથી નીકળી ઘણી નદીઓ આવી મળે છે. મુખ્ય સરોવર—દાળ, એ શ્રીનગરના ઈશાનકોણમાં છે. તે પાંચ માઈલ લાંબુ છે. ૨ એન્ડર, એ શ્રીનગરની ઉત્તર છે. માનસ્ખાલ તે જલમને જમણે કિનારે છે. અને તે કાશ્મીરમાં સર્વથી સુંદર સરોવર છે. વુલર એ સર્વથી મોટું છે. તે દસ માઈલ લાંબુ અને ૧૫ માઈલ પહોળું છે. આ શિવાય કેટલાંક સરોવરો પર્વત ઉપર છે. તેમાં કોન્સનાગપીર પંજાબ પર્વતપર છે. શીશાનાગ, ગંગાખાલનાગ અને સરવલનાગ મુખ્ય છે.

ખનીજ પદાર્થ—લોહું પુષ્કળ જરૂર છે. પણ તે સાફ નથી. તાંબાની પણ ખાણ છે. અને જલમશીગરની રેતમાંથી સોનું જડે છે. કાશ્મીરમાં ધરતીકંપ ઘણી વખત થાય છે. જનાવર—રીંછ, ઓત્રા, ઓટી સાબર (બડાસીંગ) કોટકાંઠરણ, બુલબુલ પક્ષી ઘણાં છે. મધમાખ ઘણી હોવાને લીધે મધ સાફ થાય છે. હવા—આ દેશની હવા ઘણી સારી છે. શીઆનામાં તાઢ ઘણી પડે છે. અને ઘણું કરીને તે મોસમમાં જમીન ખરકથી ઢંકાએલી રહે છે. વરસાદ ઘણો વરસે છે. ઉનાળામાં તાપ ઘણો પડે છે. પણ ડુંગરો ઉપર ઠંડી હોય છે. સપાટ જમીનમાં છે. ઠંકાણે ઠંકાણે નદી અને સરોવર ઘણાં હોય છે.

જમીન ઘણી રસાળ અને ફળદ્રુપ છે; તેમાં નિપજ, ડાંગર, ધાન, જવ, બાજરી, મકાઈ, ચણા અને કઠાળના થાય છે. શિવાય યુરોપના જેવાં અનેક જાતનાં ફુલ અને ફળ સારાં નિપજે છે. વિશેષ કરીને ગુલાબને માટે આ દેશ ઘણો પંકાય છે. ગુલાબનું અત્તર કાઢવાના કામ માટે ગુલાબના છોડની રોપણી ઘણી થાય છે. ડુંગરના ઉતારપર અને ખોચો-માં દેવદાર અને ખીજી જાતનાં ઝાડ સારાં અને પુષ્કળ થાય છે કારીગરીના કામમાં પણ આ દેશ ઘણો પંકાય છે. કાશ્મીરની સાલો ઘણી સારી થાય છે. તે તિબેટના બકરાંના બિનની થાય છે. બકરાં એ દેશનાં બે જાતનાં થાય છે. એક જાત પાળેલાં બકરાં અને ખીજી જાત વગડાડ

બકરાંની છે. વગડામાં મેઢાં અને રાની કૃતરા થાય છે. તેનું ઉન પણ ઉતરેછે. કાશ્મીરના લોક આ ઉન તિખેટથી લાવી તેની સાલો બનાવે છે. એ દેશની બંદુકો ધણી વખણાય છે. જતાવર—કાળાં અને પીળચટા રંગનાં એવાં જુદી જુદી જાતનાં રીંછ, દીપડાં, ચીત્રા, સાબર, અને ધણી જાતનાં હરણ થાયછે. આ દેશમાં બુલબુલ નામનું પક્ષી થાયછે. તે ધણાં વખણાય છે. મધ પણ ઘણું વખણાય છે.

લોક—દેખાવડા ચહેરાના અને ઊંચા હોયછે. સ્ત્રીઓ ધણી પુખ્ત-સુરત હોય છે. વસ્તી એક ભાગ હિંદુ અને બે ભાગ તાતાર વંશના સુસલમાનો છે. ભાષા ધણુંકરીને હિંદુસ્તાની અને લીપી દેવનાગરી છે.

મુખ્ય શહેર—કાશ્મીર અથવા શ્રીનગર છે. તેમાં મહારાજાનું ઉનાળા માટે મકાન છે. તે રાજધાનીનું શહેર છે તથા તે જેલમ નદીના બંને કાંઠા ઉપર વસેલું છે તેમાં સાલો બને છે અને ત્યાં રેશમનું કારખાનુંછે. રાજધાનીનું શહેર જો કે કાશ્મીર અથવા શ્રીનગર છે તો પણ મહારાજા ધણું કરીને જમ્મુમાં રહેછે. અને તે રાવી નદીના કિનારાપર આવેલું છે. એ શહેર આ રાજ્યના ધણું કરીને દક્ષિણ ભાગમાં છે. તે શીઆલકોટથી ડાક ધર્માનકોણમાં ૫૦ માઈલને છેટેછે અને તે બંને શહેર વચ્ચે છે. શીયાળકોટ એ વજીરાબાદ રેલવે સ્ટેશનથી પૂર્વમાં ૩૦ માઈલને છેટેછે. શિવાયનાં મોટા શહેર—બિજહાર, બારામુલા, ઇસ્લામાબાદ, પામપુર, સોપુર, અને શાહબાવ છે. આ રાજ્યમાં ઈલાયદુ પોષ્ટખાનુ છે. શીયાળકાંટની પોષ્ટઆફીસથી કાશ્મીરની ટપાલની જાન આવ થાયછે.

ઈતિહાસ—દતકથાઓના આધારથી એમ જણાય છે કે હિંદુસ્તાનની આ એક “સુખદાયક” ખીણ કાશ્મીરમાં ઈ. સ. પૂ. ૨૧૧૬ એટલે આજલગભગ આશરે ૪૫૫૦ વરસથી તે ઉપર હિંદુરાજાઓ અમલ કરતા આવેલા છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે કાશ્મીરની ખીણ એક મોટું સરોવર હતું. અને તેની અંદર ચાલદેવ નામે એક રાક્ષસ રહેતો હતો આ રાક્ષસને કોઈ રૂપીએ હાંકી કાઢ્યો અને તેનું નામ પોતાના નામ ઉપરથી પાડ્યું. જો કે કાશ્મીર ઉપર સ્થાયન અને તાતાર દેશના લડવઈઆઓએ ઉપરા ઉપરી અને ધણી વખત હુમલાઓ કીધા હતા તથા પોતાના અમલ બેસાડ્યા હતા. તે થોડા વરસનો પોલોગાજો બાદ કરીએ તો આજ સુધી એ દેશપર હિંદુરાજાઓએજ રાજ્ય કર્યુંછે.

એમ કહેવાય છે કે ઓગળખાન નામના સીધીઅન સરદારે ઈ. સ. પૂર્વે થોડાક વરસ પહેલાં આ દેશ ઉપર એક મોટી સ્વારી કરી હતી; તેમાં તેને તે વખતના કાશ્મીરના રાજા જગમાએ મારી હઠાવ્યો હતો તોપણ તેણે ૧૨ મહીના સુધી લડાઈ જારી રાખી અને છેવટે તે ફાવ્યો હતો અને ત્યાર પછી તે તાર્તરી સરદારોના હાથમાં ગયું હતું એમ જણાય છે. કેમકે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦થી તે ૧૦૦ સુધીના વરસોની અધવચમાં ત્યાં તાતાર વંશના રાજ્ય કર્તાઓ હતા. એમ દાખલા મળેછે. તોપણ હિંદુસ્તાન ઉપર મહંમદ ગીજનીએ ઈ. સ. ૯૯૧થી તે ૧૦૩૦ સુધીમાં હુમલા કીધા એ વખતમાં કાશ્મીરમાં હિંદુઓનું રાજ હતું એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

મહંમદ ગીજનીનીએ જે હુમલા કીધા તેમાંના એક ફેરામાં એટલે ઈ. સ. ૧૦૧૧માં કાશ્મીર દેશની આબાદીને ઘોઘો પહોંચાડ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે તે હિંદુસ્તાનથી પાછો ફર્યો ત્યારે કાશ્મીરના રાજાએ તેના લશ્કરના માણસોને એક ખીણને રસ્તે અડાવી બુલા પાડી તેમનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો. ત્યાર પછી મહંમદ ગીજની ફેર કાશ્મીરમાં આવ્યો નહિ ત્યાર પછી ચૌદમા સૈકાસુધી હિંદુઓએ નિરાંતે અમલ કર્યા કીધો. આ સૈકામાં ચગની અટકથી ઓળખાતા તાતાર વંશના એક સરદારે આ દેશને સમુજગો જીતી લીધો હતો. અને તેના વારસોના હાથમાં ઈ. સ. ૧૫૮૭ સુધી રહ્યો હતો. આ વખત દિલ્હીના બાદશાહ અકબરશાહે આ દેશને જીતી લીધો તથા તેને પોતાના દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો અને પેલા તાતારવંશના રાજ્ય કર્તાને પાદશાહે પોતાના દરબારમાં રાખી અમીરાત અને ખીલાર તરફનો મુલક જગીરમાં આપ્યો. અકબરશાહ ત્યાર પછી ત્રણ વખત કાશ્મીરમાં આવ્યો હતો પણ તેના વંશજો ગરમીની મોસમમાં હવાં ખાવાને માટે ધણી વખત આ દેશમાં આવતા હતા.

ઈરાનના પાદશાહ નાદીરશાહે ઈ. સ. ૧૭૩૯માં દિલ્હીના મુગલ રાજ્ય ઉપર મેળવેલી કૃતેહોમાં આ દેશ તેણે જીતી લીધો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૫૨માં ફરાની વંશના સ્થાપનાર અહમદશાહે તે જીતી લીધો હતો તથા તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો હતો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૦૯ની સાલમાં તે તરફના હાકિમ અહમદઅજમખાને કાબુલના સત્તાવાળાઓનો દાવો તુચ્છકારી કાઢી તેઓની સામે બળવો કર્યો તથા કાશ્મીર દેશમાં પોતેસ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇરાનથી ધણી વખત

તેના ઉપર લશ્કર ચઢી આવતું હતું પણ મહંમદ અજીતખાનના બળ આગળ તેમનું કંઈ ચાલતું નહિ. અને માર આઘતે પાછું જતું રહેવું પડતું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૬માં પંજાબ (લાહોર)ના શીખ મહારાજ રણજીતસીંહે કાશ્મીર ઉપર સ્વારી કરી તથા રાજધાનીનું શહેર કાશ્મીર અને તેની આશુઆશુનો કટલોક મુલક જીતી લીધો. કાશ્મીરનો બાકી રહેલો ભાગ રણજીતસીંહે જીતવા માટે મહંમદ અજીતખાન ઉપર સ્વારીઓ કરવા માંડી. એટલે તેણે પોતાની પાસે જે મુલક રહ્યો હતો તેને સાચવી રાજવા તથા શીખોએ જીતી લીધેલો મુલક પાછો મેળવવા માટે ઈ. સ. ૧૮૨૦માં દિલ્હીના ઇંગ્લિશ સત્તાવાળાની મદદ માગી પણ તે તેને મળી નહિ એટલે રણજીતસીંહે ધીમે ધીમે તેનો સઘળો મુલક જીતી લીધો.

પંજાબના મહારાજ રણજીતસીંહના મરણ પછી ઈ. સ. ૧૮૪૪માં તેના દરબારમાં ઘણી અવ્યવસ્થા ચાલી. તેના પછી તેનો કુંવર કરકસિંહ ગાદીએ બેઠો. તે ચાર મહિનામાં દગાથી મરાયો એટલે શરસિંહ મહારાજ થયો. તે અને તેના કુંવરો પણ દગાથી મરાયા. છેવટ રણજીતસીંહની વીધવા રાણી ચંદાકુંવરે પોતાના કુંવર ફુલીપસીંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. રાણીરાજ્ય કારભાર કરતી હતી. તેની પાસે મુખ્યકરીને તેનો એક ચાર લાલસિંહ, બાઈ જોરાવરસીંહ અને જમુનો ગુલાબસિંહ વીગેરે મુખ્ય આગેવાન હતા. શીખ મહારાજ અને ઇંગ્લિશ વચ્ચે ઈ. સ. ૧૮૪૫માં લડાઈ થઈ તેમાં ઇંગ્લિશ સૈન્યના ઘણા માણસો મરાયા. વળી ઈ. સ. ૧૮૪૬માં સોશ્વોન નામના સ્થળ આગળ ફેર લડાઈ થઈ અને તે લડાઈમાં જંગે તરફનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. પણ ૮મી માર્ચ સને ૧૮૪૭ના રોજ સલાહ થઈ તેમાં એમ કર્યું કે દોઆબ પ્રાંત તથા ઇંગ્લિશને લડાઈનો ખર્ચ થયો હોય તે શીખરાજ્યએ આપવો. પણ રાજાને નાણાં નાણાં નહિ મળ્યાથી કાશ્મીરને હજારા પ્રાંતો ઇંગ્લિશને સોંપ્યા. ઇંગ્લિશને એ મુલક જમુવાળા ગુલાબસિંહને ૧ કરોડ રૂપીએ વેચાણ આપ્યો. તથા તેને કાશ્મીરનો મહારાજ બનાવ્યો.

હવે એ ગુલાબસીંહ કોણ હતો અને તેણે રાજ્ય શી રીતે મેળવ્યું એ વાત જાણવી જોઈએ. ગુલાબસીંહ એ જાતનો રજપુત અને તે પ્રથમ પંજાબના મહારાજ રણજીતસીંહના ખાસ હથુરના સરદારના તાબામાં સ્વા-

રતી નોકરીમાં હતો. તે હાલકી પદ્ધિમાંથી વધતાં વધતાં રણજીતસીંહના લશ્કરમાં એક મોટો સરદાર બન્યો હતો અને તે પદ્ધિએ પહોંચ્યા પછી રાનેરીના સરદાર અગરબાનને કેદ કરી પકડવામાં બહુ પ્રખ્યાતી મેળવી હતી. તેથી રણજીતસિંહે તેને જમુની જાગીર વંશપરપરાને માટે આપી હતી. આ ઠેકાણે તેણે પોતાની સત્તા કાયમ કરી અને તેની આજીવનના રજપુત સરદારો તથા જમીનદારોની જમીનો કાવાદાવાથી અથવા શીર જોરીથી દાખતા જઈ પોતાના તાબામાં લીધી હતી. અને છેક લાડક સુધીનો મુલક હાથ કીચો હતો. રણજીતસીંહ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે લડાઈ થઈ. તે પહેલાં શીખ લોકોમાં બંધેડો ઉઠ્યો હતો. તે વખતે થએલા ફેરફારોમાં તેને ખાલસાના વડા પ્રધાનની જગ્યા મળી હતી. સાયોનની લડાઈ પછી ઇંગ્લેન્ડ અને શીખ મહારાજ વચ્ચે જે કોલ કરાર થયા હતા તે માત્ર ગુલામસીંહની સમજ શક્તિ અને વગથી થયા હતા.

ઇંગ્લેન્ડ સાથે પંજાબના મહારાજને છેલ્લી લડાઈ ઈ. સ. ૧૮૪૮માં થઈ તે વેળા આ સમજવાન ગુલામસિંહ ઇંગ્લેન્ડની કુતેહ થયે એવો વિચાર બાંધીને તે સરકારની ગેરમરજી એવો લેવા જોગની કંઈ પણ હીણ ચાલ નહીં કરતાં પોતાની જમુખ્યાતાની જાગીરમાંજ રહીને લડાઈનું ડોળ જોવા કરતો હતો અને જો કે સીનીઅલવાલાની લડાઈના શક બરેલા છેવટથી તેનું મન ઢ્યુપચ્યુ થયું હતું પણ મુલતાન અને ગુજરાત (પંજાબમાં)ની લડાઈઓમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારના લશ્કરે મેળવેલી કીર્તી બરેલી કુતેહોથી તેના તે વિચાર ફરી ગયા હતા. અને તેથી તેણે ઇંગ્લેન્ડનો પક્ષ જળવી રાખવામાં ડહાપણ વાપર્યું હતું. મહારાજ ગુલામસિંહ ઈ. સ. ૧૮૫૭ની સાલમાં મરણ પામ્યા. ને તેમની પછી તેના કુંવર રનજી-સીંહ કાશ્મીર અથવા જમુની ગાદીએ બેઠા. એજ સાલમાં હિંદુસ્તાનમાં બળવો જાગ્યો હતો. અને તેમાં મહારાજ રણજીતસિંહે પોતાનું લશ્કર છેક દિલ્હી સુધી ઇંગ્લેન્ડની મદદને માટે મોકલ્યું હતું. તેના બદલામાં તેમને સરકાર તરફથી ગવરનર જનરલ તા. ૧ નવેમ્બર સને ૧૮૬૧ના રોજ દરબાર ભરી સ્ટાર-આફ-ઇન્ડીઆનો ખિતાબ આપ્યો હતો. સને ૧૮૭૫ ની સાલમાં મહારાણીના પાટવી કુંવર પ્રીન્સ-આફ-વેલ્સની કલકત્તે મુલાકાત લીધો હતી. તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ના રોજ મહારાણી વીક્ટોરીઆએ હિંદને માટે કૈસરી-હીંદ એ પદ ધારણ કર્યું હતું. અને તે

ખાખત તે વખતના વાઈસરાય લૉર્ડલીટનની સરકારે દિલ્હીમાં દરબાર ભેંચે હતો તે દરબારમાં મહારાજ રણુખીરસીંહ દિલ્હીમાં ગયા હતા. આ વખત કેસરેહિંદ તરફથી મહારાજને નામદાર મહારાણીની ફોજના એક જનરલ અને ઈન્દ્ર મહેન્દ્ર ખહાદૂર સીપાહ સુલેતાની એવી પદવી આપી હતી.

વળી એ વખત નવી ઈમ્પીરીયલકાઝિન્સીલ સ્થાપી તેના સભાસદો નીમ્યા. તેમાં મહારાજ રણુખીસીંહને પણ એક સભાસદ (ઇંગ્લિશ રાજ્યના સલાહકાર) નીમ્યા હતા.

આ મહારાજની મોટી ખુબી એ હતી કે તે પોતાની પ્રજાની કુરી-યાદીઓ સાંભળવા માટે દરરોજ ઉઘાડા ચોકમાં દરબાર ભરીને સર્વની વાતો સાંભળતા હતા તેમના રાજ્યમાં અંધેર ચાલવાનાં ગણાં ચાલતાં હતાં પણ સઘળો વખત તેમની ચુસ્ત વફાદારીના ઈનામ તરીકે તે શ્રીઠીશ સરકાર તરફથી સારો પ્યાર અને માન ભોગવી શક્યા છે. લૉર્ડલીટનના અમલના વખતમાં બે વખત એ રાજ્ય તેમની પાસેથી છીનવી લેવાની તવાઈ તેમના ઉપર આવી હતી પણ પછાડીથી તે વીચાર માંડી વાળ્યા હતા. મહારાજ રણુખીરસીંહ સુરવીર હતા. આ મહારાજ તા. ૧૩ માહે સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૫ ના રોજ મરણ પામ્યા.

મહારાજના મરણ પછી તેમના કુંવર પ્રતાપસિંહ ગાદીએ બેઠા. એ હાલના મહારાજ છે. તેમની ઉંમર હાલ ૨૭ વરસની છે. તેમને બે માર્છ અને ચાર બેનો છે. મહારાજ પ્રતાપસિંહને ઇંગ્લિશ તરફથી ૨૧ તોપનું માન મળે છે, મહારાજને દતકની સનંદ છે. એ રાજ્યની લશ્કરી પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડમાં જુના વખતમાં ચાલતી ક્યુબ ધારાને લગતી છે. તેના રાજ્યના કવાયતી લશ્કરમાં ૮૮ લડાઈની તોપ અને ખીજ ૮૦ તોપ, ૧૨૮૦ ગોલંદાજ, ૧૪૦૦ ઘોડેસ્વાર, અને ૨૫૬૦૦૦ પાયદલનું લશ્કર છે. રાજ્ય કારભારમાં ધાણું કરીને હિંદુઓ છે.

કાશ્મીર અથવા શ્રીનગર—એ રાજધાનીનું શહેર છે. એ શહેર દરીયા સપાટીથી ૫૨૭૬ ફુટ ઊંચું છે. વસ્તી—૧૫૦૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૨૦૦૦૦ હિંદુ અને ખીજ મુસલમાન છે. મકાનોમાં મુખ્ય પ્યારદરી રાજમહેલ, કિલ્લો, દવાખાનું, નિશાળ, અને ટંકશાળ છે. આ શિવાય

મશીદો અને દેવળો પુષ્કળ છે. શેરીઓ સાંકડી અને ગંદી છે. શહેરની અંદર બજાર ઘણાં છે તેની અંદર મહારાજગંજ મુખ્ય બજાર છે. તખ્તી મુલેમાન નામનો પર્વત શહેર પાસે છે. તેને મથાળે સંક્રાન્તિનું મંદીર છે. પ્રથમ તે જુદા ધર્મના લોકનું દેવળ હતું. અને તે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦ વરસ ઉપર અશોકના છોકરા જલોકાએ બાંધ્યું હતું. હાલ તે દેવળ મશીદ તરીકે વપરાય છે. શહેરની ઉત્તર તરફ હરીપરતાબ નામનો પર્વત પર કિલ્લો છે. તે અકબરશાહે ઈ. સ. ૧૫૬૦માં બાંધ્યો હતો. શેર ગારદીમાં કિલ્લો અને રાજનો મહેલ છે. જુમામસીદ પણ શહેરની અંદર છે. આ શહેરમાં ડાલ નામનું સરોવર છે.

પતીઆલા.

આ રાજ્ય પંજાબ પ્રાંતના સરહિંદ ભાગમાં છે. અને તેના રાજ કર્તા *શીખ જાતના હિંદુ છે. તથા તે મહારાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. આ રાજ્ય શીખ રાજ્યોમાં મોટામાં મોટું છે. અને તે અંબાલા જિલ્લાની પશ્ચિમે, સરસા જિલ્લાની ઉત્તરે, બુતીઆનાથી પૂર્વમાં, અને લુધીઆનાથી દક્ષિણમાં છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૫૮૮૭ ચોરસ માઈલ જમીન જેટલો છે. અને તેમાં ૨૬૦૧ ગામ તથા વસ્તી આશરે (૧૫૦૦૦૦૦) ૫૬૨ લાખ માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૪૭૦૦૦૦૦ શુડતાલીસ લાખ રૂપીઆ થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ દેશનો ઉત્તર તરફનો ભાગ હિમાલયના ઉત્તર ઉપર છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ સપાટ છે. દેશનો ઉત્તર ઈશાનકોણ તરફથી તે નૈરત્યકોણ તરફ છે.

*શીખ જાતના લોક શીખ ધર્મ પાળે છે. અને તે હિંદુ ધર્મની એક શાખા છે. તેમનામાં જાતી ભેદ નથી. તેમનામાં મધપાનની બંધી નથી. પોતાના ધર્મમાં ખીલવોને લે છે. સિપાઇગીરી કરવી એ તે પોતાનો ધર્મ માને છે. પ્રથમ જેણે આ ધર્મ કાઢ્યો તે નાનક નામે પુરૂષ હતો, તે ઈ. સ. ૧૪૬૯માં લાહોરની પશ્ચિમે ૬૦ મૈલને અંતરે રાયપૂર નામનું ગામ છે ત્યાં જન્મ્યો હતો. તેના શિષ્ય તેને ગુરૂ કહેવા લાગ્યા. શીખધર્મનાં પુસ્તકોમાં “આદીગ્રંથ અને દશ બાદશાહાનો ગ્રંથ” એ નામનાં પુસ્તક છે.

જમીન તથા નિપજ—જમીન રસાળ છે. તેમાં ધજી, ડાંગર, બા-
જરી, જુવાર, તંબાકુ, શેરડી, જવ, મગ. મકાઈ, કપાસ અને કઠોળ
નિપજ છે. ઈશાનકોણ તરફના ભાગમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ડુંગરોમાં બા-
વળ વિગેરેના ઝાડનાં રાન છે. વળી ખજુરી, નારંગી, અંજીર, અને
શેરડીનાં ઝાડ પણ ધણાં છે.

જનાવર—વગડામાં વાઘ ચિત્તા, દીપડા, રીંછ, અને હરણ વીગેરે
છે. ગામના પશુમાં ઊંટ, ભેંસો, ગાય, પાડા, બળધ, ઘોડા, વીગેરે હોય
છે. પરંતુ ઊંટ વિશેષે કરીને દક્ષિણ ભાગમાં હોય છે.

લોક—શીખ, ભટ, યુઝર, રજપુત, વિગેરે હિંદુ તેમજ મુસલમાનો છે.

ભાષા—ઉરદુ તથા ભટકી છે.

રેલવે—દિલ્લીથી લાહોર સુધી જે રેલવે બાંધી છે. તેનો થોડા ભાગ
આ રાજ્યના ઈશાનકોણમાં છે. મુખ્ય શેહેર—પતીઆલા એ રાજધા-
નીનું શેહેર છે. તેમાં રાજકર્તા મહારાજ રહે છે. એ શેહેર આલાલાના
રેલવે સ્ટેશનથી વીશ માઈલ છેટે નૈઋત્યકોણમાં છે.

ઇતિહાસ—પતીઆલા આ રાજ્ય શીખ રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટામાં
મોટું છે. પતીઆલાના મહારાજ શીખ જાતના છે. પતીઆલાના રાજ્ય
કર્તા પલખન જાતના છે કારણ કે તેઓ પલખોધરીના વંશજ છે. અ-
હીના મહારાજનો મુળ પુરૂષ ઓધરીયલ નામનો એક બેટા હતો, તેણે
સનરમા સૈફાના મધ્ય ભાગમાંના નાબા મુલકમાં એક ગામ વસાવ્યું.
ઓધરીપલને તીલક અને રામ નામના બે છોકરા હતા. આમાંના મોટા
છોકરા તીલકના વંશજે હાલ ઝીંદ અને નાબાના મુલકમાં રાજ્ય કરે છે.
અને બીજા છોકરા રામે પતીઆલાના રાજ્યની સ્થાપના કરી અને તેના
વંશજે હાલ પતીઆલામાં રાજ્ય કરે છે. અહીંના રાજા સીંધુ જાત
જાતના શીખ છે.

બીજા જાત જાતોની પેટે સીંધુ જાતે રજપુત છે અને તેઓ જઈસલના
વંશજ છે. જઈસલ ભટી રજપુત છે અને તેણે જઈસલમેરનું રાજ્ય
અને શેહેર વસાવ્યું. તેને ઈ. સ. ૧૧૮૦માં બળવો થવાથી પોતાનો દેશ
છોડી નાશી જવું પડ્યું. સીંધુ જઈસલનો વંશજ છે. સાંગર સીંધુનો
વંશજ છે. સાંગરે બાબરને પાણીપતની લડાઈમાં મદદ કરી હતી તેથી
તેના છોકરા બરીઆમુને બાબરે ઓધરી (મુલકનો ઉપરી) બનાવ્યો. પલ

એવરીઆમનો વંશજ છે. એપલને ગુરુ હરગોવિંદ આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે તું ભાગ્યવાન નીવડીશ. શાહજહાંન પાદશાહે તેને ઓધરીનો ખિતાબ આપ્યો. તે ઈ. સ. ૧૬૫૨માં મરણ પામ્યો.

અલ્લાસિંગ જે રામનો છોકરો અને પલનો પૌત્ર હતો તેણે નવાબ સૈયદઅલ્લીખાનને બરનાલાની લડાઈમાં હરાવ્યો. અબેટી અને બીજા ફુરુશનો ઉપર કેટલીક જીતો મેળવી તેણે પતીઆલામાં કિલ્લો બાંધ્યો. જ્યારે ઈ. સ. ૧૭૬૨માં અહમદશાહ ફરૂનીએ તેને બરનાલાની લડાઈમાં હરાવ્યો ત્યારે તે અફઘાન લડાઈ કરનારને તાબે થયો. અને તેની પાસેથી રાજાનો ખિતાબ મેળવ્યો. જ્યારે અહમદશાહ ફરૂની આ દેશ છોડી ગયો ત્યારે અલ્લાસિંગ શીખ લોકનો સરદાર બન્યો, અને સરહિંદના અફઘાન હાકિમ ઉપર હુમલો કરી તેને હરાવીને મારી નાખ્યો. સરહિંદ શહેર ફરીથી બાંધવામાં આવ્યું નહીં પણ સાંતા રહેવાશીએ પતીઆલામાં જઈ વસ્યા. અહમદશાહ ફરૂનીએ જ્યારે ફરીથી હિંદુસ્થાન ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે તેણે પતીઆલાના રાજા પાસેથી ખંડણી લેઈ પોતાના પક્ષમાં લીધો. અને જ્યારે ફરૂની પાછો ગયો ત્યારે રાજા તેને લાહોર સુધી વળાવવાને ગયો હતો. અલ્લાસિંગ ઈ. સ. ૧૭૬૫માં પતીઆલામાં મરણ પામ્યો.

અલ્લાસિંગનો વારસ અમરસિંગ હતો. તેને અહમદશાહ ફરૂનીએ ઈ. સ. ૧૭૬૭માં રાજા ઈરાજગાન બાહાદુરનો ખિતાબ અને ડાકો નિશાન આપ્યાં. ઈ. સ. ૧૭૭૨માં મરેઠી સરદાર જંગોજરાવના હુમલાથી ખીહીને તેણે ખાનનો અને જવાહીર ભતીન્દ્રે મોકલી દીધું. અને આખરે તેના બાઈ હિંમતસિંગે બળવો કરી પતીઆલાનો કિલ્લો લેઈ લીધો. પણ આખરે તેણે પોતાનો બચાવ કર્યો અને સઘળા ફુરુશનોને પાંચમાલ કર્યા. પણ લાહોરના રણજીતસિંગ આગળ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ.

ઈ. સ. ૧૭૮૧માં સાહેબસિંગ પતીઆલાની ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૭૮૬માં પંજાબમાં ટુકાળ પડ્યો તેથી તેની ધણી પડતી થઈ. પડોશના રાજાઓએ તેનો મુલક જીતી લીધો અને કેટલાક સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા. પણ પતીઆલાના રાજાએ પોતાના દિવાન અને બીજાઓની મદદથી પોતાનો બચાવ કર્યો. તેમણે મરેઠાઓ સાથે સલાહ કરી. જે સઘળાઓએ રાજા ઉપર ચડાઈ કરી હતી તેમને હરાવ્યા. જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૦૩માં

જનરલ લેકે દીલ્હીનો કબ્જો લીધો. અને સીરજીઅંજો ગામની સલાહથી મરેઠા ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં આવ્યા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડની આ ભાગમાં ચડતી થઈ. ઈ. સ. ૧૮૦૬માં લાહોરના રાજા રણજીતસિંહે તે રાજ્યનો કબ્જો લેવાને ઈચ્છ્યું. તેથી તેણે તેજ વરસે સતલજની પેલીપારના રાજ્ય લેવાનો ઠરાવ કર્યો. આ બાબત ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને કંઈ અટકાવ કર્યો નહિ. આ વખત પતીઆલા અને નાબાના રાજા વચે કુળાઓ થયો હતો. આમાંનો નાબાનો રાજા જે અશક્ત હતો તેણે રણજીતસિંહની મદદ માગી. ઈ. સ. ૧૮૦૬ના ઓક્ટોબર મહિનામાં રણજીતસિંહે પોતાના લશ્કરને લઇને સતલજ નદી ઓળંગી અને ફરી રાજાઓની સાથે સલાહ કરીને પાછો વળ્યો.

બીજે વરસે એટલે ઈ. સ. ૧૮૦૭માં રણજીતસિંહે ફરીથી પતીઆલાના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી. આ વખત પતીઆલાના રાજાને તેની રાણી સાથે બનતું નહોતું તેથી તે રાણીએ રણજીતસિંહની મદદ માગી.

આથી સતલજ નદીની પેલીમરના રાજાઓના મનમાં ઘણી ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે ગવરનરજનરલને મદદ માટે અપીલ કરી અને તેઓ ઇંગ્લેન્ડસરકારના રક્ષણ નીચે રહેવાને અને તેમના તાબેદાર થવાને કબુલ કર્યું. પણ આ અપીલનો ગવરનરે જવાબ આપ્યો તે પહેલાં રાજા અને રાણી વચ્ચે સલાહ થઈ અને તેથી રણજીતસિંહ સાંથી પાછો ફર્યો. આ વખત રાજા અને રાણીએ રણજીતસિંહને ધણું માન આપ્યું અને હીરાનો એક હાર અને પીતલની તોપ બખ્તીસ આપ્યાં પણ તેણે કેટલાક નાના રાજાના કિલ્લા લઈ લીધા. વળી તેને ખપ્પર મળી કે દિલ્હીમાં મારા વીરૂધ્ધ ગોઠવણ થાયછે. તેથી તેણે ગવરનરજનરલને કાગળ લખ્યો કે ઇંગ્લેન્ડને તાબે જે જગ્યાછે. તે શિવાય જમનાં નદીની પશ્ચિમના મુલક ઉપર મારો હકછે. આ વિષે સમજવાને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે રણજીતસિંહ પાસે એક એલચી મોકલ્યો. પણ આથી રણજીતસિંહ ગુસ્સે થયો. અને તેણે સતલજ નદી ઓળંગીને અંબાલા લીધું. આથી ઇંગ્લેન્ડસરકારે લશ્કર એકઠું કર્યું. અને રણજીતસિંહને પાછા હઠવાની જરૂર પાડી.

આ વખતે ઈ. સ. ૧૮૦૯ના એપ્રિલમાસમાં રણજીતસિંહની સાથે જે સલાહ થઈ હતી તેથી રણજીતસિંહે સતલજની પેલીમરના રાજાઓ

ઉપરથી પોતાનો હક ઉઠાવ્યો અને પતીઆલાના રાજ્યએ ઇંગ્લેન્ડસરકારને લડાઇ વખતે મદદ કરવાને કબ્જુલ કર્યું. સાહેબસીંગ ઇ.સ. ૧૮૧૩માં મરણ પામ્યો. અને તેની પાછળ કરમસીંગ ગાદીએ બેઠો. આ રાજ્યએ ઇંગ્લેન્ડસરકારને નેપાળની લડાઇમાં સારી મદદ કરી હતી. આ લડાઈનો છેડો આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડસરકારે પતીઆલાના રાજાને આંતરલ અને મગત રાખ્યોતો થોડો ભાગ જેની ઉપજ રૂ.૫૦૦૦ હજારની હતી તે આપ્યો. તેના બદલામાં પતીઆલાના રાજ્યએ રૂ.૨૮૦૦૦૦ ઇંગ્લેન્ડને આપ્યા. ઇ.સ. ૧૮૩૦માં પતીઆલાના મહારાજા કરમસીંગે સીમલાનો પહાડી મુલક ઇંગ્લેન્ડસરકારને આપ્યો અને તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડસરકારે ખરોલી પ્રગણાનાં ત્રણ ગામડાં તેને આપ્યાં. કરમસીંગ ૩૨ વરસ રાજ્ય કરીને ઇ.સ. ૧૮૪૫માં મરણ પામ્યો. તેમની પછી તેમનો છોકરો નરીનદરસીંગ ગાદીએ બેઠો આ વખતે લાહોરના સીખ રાજા સાથે પહેલી લડાઈ થઈ. આ વખતે પતીઆલાના રાજ્યએ ઇંગ્લેન્ડને સારી મદદ કરી અને નાભાનો રાજા શીખ તરફ હતો. આ મદદના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડે પતીઆલાના રાજાને નાભાના રાજાનો લઈ લીધેલો મુલક જેની ઉપજ રૂ. ૩૮૦૦૦ ની હતી તે અખરીસ કર્યો. અને ઇ.સ. ૧૮૪૭માં ત્યાંના રાજ્યએ જગત તથા રાહદારી નાકાં લેવાં બંધ કર્યાં, તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડસરકારે લાહોરના રાજા પાસેથી લઈ લીધેલો મુલક તેને આપ્યો. મહારાજા નરીનદરસીંગે ઇ.સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં ઇંગ્લેન્ડને પૈસા તથા લશ્કરની મદદ કરી હતી તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડસરકારે તેને જહારના મુલકનો નફોલોનનો ભાગ જેની ઉપજ રૂ.૨૦૦૦૦ની હતી તે તથા ખીજા કેટલીક ભેટ કરી તે એવી સરતે કે તેનો દીવાની તથા ફોજદારી અખ્તીઆર બધાના વખતમાં ઇંગ્લેન્ડસરકારને સાંપવો. ઇ.સ. ૧૮૬૦માં તેને એક ખીજા સનંદ આપવામાં આવી. આ સનંદથી તેને દત્તક લેવાનો હક ઇંગ્લેન્ડે આપ્યો. અને ખંડણી લેવાનો હક ઊંડી દીવો. આ પછી થોડા વખતમાં તેને એક ખીજા સનંદ કરી આપવામાં આવી. આ સનંદથી ઇંગ્લેન્ડસરકારને તેનું દેવું હવું તેના બદલામાં કેટલીક જમીન આપી. ઇ.સ. ૧૮૬૧ના નવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે મહારાજાને રથાર એક ઇંડીઆના ઝેન્ડકમાન્ડર બનાવ્યા. મહારાજા નરીનદરસીંગ ઇ.સ. ૧૮૬૨ ના નવેમ્બરની તારીખ ૧૪ મીએ મરણ પામ્યા.

તેમની પછી તેનો બાર વરસનો, કુંવર મહેન્દ્રસિંગ ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૮૭૦માં મહેન્દ્રસિંગ પાકી ઉમરના થયાથી સઘળો રાજ્ય કારભાર તેને સોંપવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૧માં મહારાજાને સ્ટાર-આફ્ ઈંડીઆનો માનવંતો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો. આ મહારાજાનો સઘળો વખત પતીઆલામાં સુધારો કરવામાં ગયો. તેણે મહેસુલને માટે કાયદેસર રીત દાખલ કરી, અને તેણે પોતાના મુલકમાં આરોગ્યતાનો સુધારો કરવા માટે ઉપાયો કીધા. તેણે પતીઆલામાં એક કૉલેજ અને દવાખાના ઉપરાંત પોતાના રાજ્યમાં ૮૬ સ્કુલો અને નવ દવાખાનાં દાખલ કર્યાં. તેણે પોતાના રાજ્યમાં તારઆફ્સિસ દાખલ કરી, અને મુસાફરોની સગવડને માટે મહેન્દ્રસીરાઈ નામનું એક બલકાદાર મકાન ૩૧૦૦૦૦૦ના ખર્ચ કરતાં વધારે ખર્ચથી બંધાવ્યું. તેણે સતલજ નદી સુધી એક નહેર ખોદાવી ઘણું દયાનું કામ કર્યું. આ શિવાય બીજાં ઘણાં દયાનાં તેણે કામ કર્યાં છે. તેણે ફુકાળના વખતમાં ગરીબ લોકને મદદ કરવાને ૩૧૦૦૦૦૦ની લેન ઈંગ્રેજ સરકારને આપી. તેણે ૩૧૦૦૦૦ બંગાળાની રીલીફ કમીટીમાં બર્ધા છે. અને જ્યારે હીઝરાઈલાઈનેસ-પ્રીન્સઆફ્ વેલ્સ પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે તેની યાદગીરીને વાસ્તે સરડોનોદડ મેક્લી-ઓડ અને હાઉઝ ઓફોની યાદગીરીને વાસ્તે પંજાબની યુનીવર્સિટીમાં ૩૧૦૬૩૫૧ સ્કોલર સીપ આપવાને માટે આપ્યા.

હીઝરાઈનેસ મહારાજા મહેન્દ્રસિંગ બહાદુર. જી. સી. એસ. આઈ. ઈ. સ. ૧૭૭૫ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૩ મીએ જ્યારે પ્રીન્સઆફ્ વેલ્સ કલકત્તે પધાર્યા ત્યારે ત્યાં હાજર હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૬ના એપ્રિલ માસમાં મહારાજા લોહી ચઢી જવાના રોગથી એકદમ ૨૬ વરસની ઉમરે મરણ પામ્યા. તેમણે બે છોકરા મૂક્યા હતા તેમાંના મોટા તીકાજીરાજેન્દ્ર ગાદીએ બેઠો. તેમને રાજ્યાલિનેક કરવામાં આવ્યો તે વખતે હાઉઝીટને મહારાણી વીક્ટોરીયાએ મોકલેલી તલવાર અને જવાહીર બેટ કર્યાં. મહારાજા કાચી ઉમરના હોવાથી રાજ્યકારભાર ચલાવવાને એક મીટ્રીંગ નીમવામાં આવી આ કમીટીમાં સરદાર દેવસિંગ, નજમનામદારખાનબહાદુર, ચોધરીચરતરામ, ખમરસૈયદ, મહંમદ હુસેનખાનબહાદુર અને મીરમુનસીખાન બહાદુર મુખ્ય હતા.

હીઝહાઇનેસ મહારાજા તીકાજીરાજેન્દ્રસીંગ આદાફરને ૧૭ તોપનું માત્ર મળેછે. તેમની ઉમર હાલ ૨૬ વરસની છે. તેમને ફાંસી દેવાનો હક છે.

આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૨૭૫૦ ઘોડેસ્વાર, ૬૮૦૩ પાયદલ, ૨૩૮ ગોલંદાજ, અને ૬૦૯ તોપ છે તેમાં ૩૨ લડાઇની અને ૭૮ બીજી છે.

પતીઆલા—એ રાજધાનીનું શહેર છે. તે ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં અહ્મદસિંગે બાંધ્યું હતું. વસ્તી ૫૩૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૨૫૦૦૦ હિંદુ ૨૧૦૦૦ મુસલમાન અને બીજી પરચુરણ જાત છે.

ભાવલપુર.

આ રાજ્ય લાંબુ અને સાંકડી નેળ સરખું છે. તેના રાજકર્તા જાતના મુસલમાન અને તે નવાબની પદ્ધતિ ઓળખાય છે.

સીમા—એ રાજ્યની વાવ્યકોણ તરફ સિંધ અને પંજાબપ્રાંત, ઉત્તરે પંજાબપ્રાંત, ઈશાનકોણ તરફ ભત્તીયાણા, પૂર્વે દીશાએ વિકાનેર અને જેસલમીરનું રાજ્ય, દક્ષિણે જેસલમેરનું રાજ્ય, અને નૈઋત્યકોણમાં સિંધપ્રાંત છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૫૦૦૦ ચોરસમાઇલ જમીન જેટલો છે અને તેમાં ૯૨૨ ગામ છે. વસ્તી આશરે. ૬૦૦૦૦૦ (છલાખ) માણસની છે. તેમાં ૪૬૦૦૦૦ મુસલમાન ૯૦૦૦૦ હિંદુ ૧૭૦૦ શીખ અને બીજી પરચુરણ જાતો છે વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૧૬૦૦૦૦૦ (સોળ લાખ) થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ રાજ્યના મુલકમાં મુખ્યત્વે કરીને બરડ રેતીનાં મેદાન છે. છટ્ટાભાગ જેટલી એટલે ધારા (સતલજ) નદી અને સિંધુ નદીને પૂર્વે કિનારે દસમૈલ સુધીની જમીન રસાળ છે. જે બરડ રેતીનાં મેદાન છે તેમાં ચાલતાં ચાલતાં માણસ અને પશુના પગ રેતીમાં પેસી જાય છે. જ્યાં જમીનની અંદર કઠણાસ કે ચીકણાશ છે ત્યાં ધાસનાં બોયાં માત્ર ઉગેલાં હોય છે. બીજે ડેકાણે કંઈ ઉગતું નથી. આ મેદાનમાં મૃગ-જાળનો વારંવાર ચમત્કાર થયા કરે છે. હવા રોગી છે.

જનાવર—જે રેતીનાં મેદાન છે તેમાં વાઘ, ચીત્રા, ડુકર, અને ઘણી જાતનાં હરણ હોય છે. ગામના પશુમાં મુખ્ય કરીને જાંટ તે ઘણું હોય છે. શિયાળ ગાયો, ભેંસો, અને ઘણી સરસ જાતનાં ઘેટાં હોય છે.

નદી—સિંધુ એ આ રાજ્યની વાવ્યકોણની. સરહદ ઉપર વહે છે.

ધારા ઉદ્દે સતતજ નદી ઇશાનકોણ તરફથી આવી વાવ્યકોણમાં મીથ-
નકોટ આગળ સિંધુને મળેછે. આ નદી ઇશાનકોણથી તે વાવ્યકોણ
સુધી આ રાજ્ય અને પાંજાબની સરહદ બતાવેછે. જમીન તથા નિપજ
જે રસાળ જમીનછે તેમાં ડાંગર, ઘઉં, ગળી, શેરડી, કપાસ, અને
બસબસના છોડ થાયછે. લોક મુખ્યત્વે કરીને, જાટ, બલુચી, અફઘાની
અને પરચુરણ જાતના હિંદુ હોયછે. એ બધા લોક જોરાવર, જાંચા,
અને દેખાવડાંછે.

રેલવે—લાહોરથી કરાંચી સુધી જે રેલવે બંધાયલીછે તેનો કેટલોક
ભાગ આ રાજ્યના મુલકમાંછે. રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર બાવલપુર એ
પણ એક રેલવે સ્ટેશનછે. મુખ્ય શહેર. બાવલપુરમાં રાજ્યકર્તા નવાબ
સાહેબ રહેછે. એ શહેર ધારા નદીના કિનારા ઉપરછે. કચ્છ, લંગાડીયો
સાલો, પાઘડીઆ, વગેરે રેશમી કાપડ હિંદુ વણકરો ધણું સરમ્મ બના-
વેછે. શહેરના આખરદાર લોક ઈસ્લામ દેશના જેવા પોશાક પહેરેછે તથા
ઈરાની ભાષા બોલેછે. બાકીના લોક હિંદુસ્તાની, પ્રસીયન, અને બલુચી
એ ત્રણે ભાષા મળીને મીશ્રીત થયેલી તે ભાષા બોલેછે. શિયાય ત્યાં
મોઝાં શહેર અહમદપુર, જાંચ, ખાનપૂર, સમગઝકોટ, માનચીનાબાદ,
ધારી મુખનીયાર ખાન અને ખૈરપૂર વિગેરેછે.

ઈતિહાસ—બાવલપુરના રાજકર્તા નવાબની પદ્ધતી ઝોળખાય છે.
તેનો મુળપુરુષ દાઉદખાન હતો. તેણે સિંધમાં સીકારપુરમાં પોતાની
જાતના માણસોને એકઠા કર્યા; કારણ કે કાબુલનો દુરાનીઆદશાહ જે ત્યાં
રાજ્ય કરતો હતો તેણે તેમને તેમના મુત્રકમાંથી હાંકી કાઢ્યા. તેથી તે અને
તેના સોબતીઆ સિંધુ નદીની પશ્ચિમે રેતાળ મેદાનમાં આવીને વસ્યા. આ
વખતે ત્યાં જાટ જાતના હિંદુ લોક વસતા હતા. તેણે પોતાના સોબતીઆની
મદદથી તેમને હાંકી કાઢ્યા અને આગળ પાંજાબનો મુલક જીતી લઈ
રાજ્ય પદ ધારણ કર્યું. તેના મરણ પછી તેનો છોકરો મુબારક ગાદીએ
બેઠો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો અને ખંડાલનો મુલક
જે તેણે બાકી જાતના લોકો પાસેથી જીતી લીધો તે પોતાના
રાજ્ય સાથે જોડી દઈ તેના મુખ્ય શહેર દેરાવળમાં રાજધાની કરી. મુ-
બારક મરણ પામ્યો ત્યારે બાવલખાન ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાના રા-
જ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. તેણે એક શહેર વસાવ્યું ને તેનું નામ બાવલપૂર

પાડયું. આ ઉપરથી આ રાજ્ય ભાવલપુરનું રાજ્ય કહેવાયછે. ભાવલખાન આ શહેર વસાવામાં રોકાયો હતો એટલામાં ઈ.સ. ૧૭૮૦માં કાબુલના આદશાહે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી ને દેરાવળને ઘેરો ઘાલ્યો અને તે લીધું. ભાવલખાન પોતાનો બચાવ કરવાને અશક્ત હોવાથી તે પાદશાહને તાબે થયો. અને આદશાહ તરફે તેનું ઉપરીપણું કબુલ કર્યું અને પોતાના નીમકહજાલીની ખાતરીને માટે પોતાના છોકરા મુબારકને આદશાહને સોંપ્યો.

મુબારક ત્રણ વરસ કાબુલમાં રહ્યો અને પછી ભાવલપુર આવી પોતાના આપની સામે થયો તેમાં તે હાથો અને કેદ પકડાયો. પણ તેનો આપ મરી ગયો તે પહેલાં તેને છોડી દીધો હતો. પણ ભાવલખાનના જીવતાં જે સરદારો તેની સામે થયા હતા તેમણે તેને મારી નાખ્યો અને તેના નાના ભાઈ સાદક મહંમદને ગાદીએ બેસાડ્યો. સાદક મહંમદને પોતાના સગાવહાલા માણસો અને તે દેશના બેરાવર રાજકર્તાની સાથે ભારે લડાઈઓ થઈ પણ તેમાં તે ફતેહ પામ્યો. કાબુલના દુરાનીઆદશાહના વારસાને માટે કજીઓ થયો હતો તેનો લાભ લઈને પોતે કાબુલના આદશાહથી સ્વતંત્ર થયો. સાદકમહંમદના મરણ પછી તેનો છોકરો ભાવલખાન ખીજી નવાબ થયો. આ નવાબના વખતમાં રણજીતસિંગ તેના મુલકપર વારંવાર ચઢાઈઓ કરતો તેથી તે ભારે બીકમાં હતો. તેથી તેણે વારંવાર સીખ સરદારની સામે મદદને માટે ઈંગ્રેજ સરદારની મદદ માગી પણ તેમણે તેના ના પાડી; પણ ઈ. સ. ૧૮૦૬માં ઈંગ્રેજ સરકારે રણજીતસિંગ સાથે જે સલાહ કરી તેથી તેને મદદ મળી. કારણ કે આ સલાહથી રણજીતસિંગને સતલજ નદી એળંગવાની મના કરી હતી. તોપણ ઈ. સ. ૧૮૩૩માં ભાવલપુરના નવાબ સાથે વેપારની છૂટ માટે સલાહ કરવામાં આવી. આ સલાહથી ઈંગ્રેજ સરકારે તેને તેના મુલકમાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કબુલ કર્યો. અને નવાબે સિંધુ અને સતલજ નદીમાં વેપાર કરવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૮માં ઈંગ્રેજ સરકારે શાહસુલ્તને કાબુલની ગાદીએ બેસાડ્યો. આ વખત નવાબ ભાવલખાન સાથે એક બીજી સલાહ કરવામાં આવી. આ સલાહથી નવાબે ઈંગ્રેજનું ઉપરીપણું કબુલ કર્યું અને ઈંગ્રેજ સરકારે તેનું રક્ષણ કરવાને કહ્યું અને તેના દેશને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કબુલ કર્યો. વળી આ સલાહથી એવું હતું કે નવાબે ઈંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી વગર ખીજા કોઈ રાજ્ય સાથે સલાહ કરવી નહિ અને કોઈ

સાથે તકરાર થાય તો તેનો ચુકાદો ઇંગ્લેન્ડ સરકાર કરે. ઇંગ્લેન્ડને આક્રમણ લોક સાથે જે લડાઈ થઈ તેમાં નવાબે ઇંગ્લેન્ડને સારી મદદ કરી હતી અને તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને સખળલકોટ અને ભંગાળરાનો મુલક આપ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૮માં બીજી સીખ સાથેની લડાઈમાં બાવલખાન ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર સાથે મુલતાનની લડાઈ લડ્યો અને બીજી ફેટલીક સારી નોકરી બજાવી. આવી સારી નોકરીને લીધે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને જીવતા મુઘી દરવરસે એક લાખ રૂપિયાનું પેન્શન આપ્યું.

બાવલખાન ઈ.સ. ૧૮૫૨માં મરણ પામ્યો. તેણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના મોટા છોકરા કુતેલખાનને નહીં આપતા ત્રીજા છોકરા સાદકખાનને આપ્યું પણ આ કુતેલખાન ખમી શક્યો નહિ. તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું અને તેના રાજ્યના ઘણા સરદારોની મદદથી સાદકખાનને ગાદીએથી ઉઠાડી મુક્યો. અને પોતે નવાબ થયો. સાદકખાંએ ઇંગ્લેન્ડ સરકારની મદદ માગી પણ ઇંગ્લેન્ડે દેશના મોંઘામાંહેના કજીઆમાં વળતે પડવા ના પાડી.

આખરે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે સાદકખાંએ રાજ્ય ઉપરથી પોતાનો સંઘર્ષો લાય ઉઠાવી દેવો અને ઇંગ્લેન્ડ હદમાં રહેવું. અને તેનો બાઈ દરમહીને રૂ. ૧૬૦૦૦નું પેન્શન આપે. તે ઈ. સ. ૧૮૫૨માં મરણ પામ્યો. કુતેલખાન ઈ.સ. ૧૮૫૮માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો પાટવી છોકરો રહીમ યારમહંમદ ગાદીએ બેઠો. તેને વખતે ૧૭ વરસનો હતો. જ્યારે તેણે નવાબ પદ ધારણ કર્યું ત્યારે તેણે પોતાનું નામ બદલીને બાવલખાન પાડ્યું.

આ નવાબના ટુંકા રાજ્યમાં ઘણો જીલમ થવા માંડ્યો. શરૂઆતમાં તેણે તેના આપના વજીરની સલાહથી ચાલીને સારી રીતે રાજ કર્યું પણ પછીથી તેણે વજીરને મારી નાખ્યો. આથી વજીરની તરફના સરદારોએ બળવો કર્યો આ બળવો થયો તે વખતે તેણે તેના ત્રણ કાકાને મારી નાખ્યા. તેણે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની બીકને લીધે તેના દાદાની વીધવા સ્ત્રીને, તેના કાકાના બે નાના બાળકોને ઇંગ્લેન્ડ સરકારના રક્ષણ નીચે મોકલ્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૬૫માં એક બીજા બળવો થયો પણ એટલામાં ઈ. સ. ૧૮૬૬ના માર્ચ મહિનામાં નવાબ મરણ પામ્યો. તેના પછી સાદકમહં-

મદખાન ગાદીએ બેઠો, પણ તે કાચો ઉમરનો હોવાથી રાજ્ય કારભાર એક ઈંગ્રિજ અમલદાર ચલાવતો હતો. અને નવાબ તે વખત લાહોરમાં રહેતો હતો. નવાબને ૬૨ મહીને ૩૨૫૦૦૦) ખરચને પેટે આપવામાં આવતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૬માં હીજ્જાઈનેસ નવાબ સાદકમહંમદ પ્રીન્સએક વેલ્સને માન આપવાને પંજાબ ગયા હતા. નવાબ સાહેબ ૧૮૭૭ના નન્યુઆરી મહીનાની પહેલી તારીખે દિલ્હીમાં જે બાદશાહી દરબાર ખોલ્યો હતો ત્યાં હાજર હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૯માં નવાબ પુ-ખ્ત ઉમરનો થવાથી રાજનો કુલ અધીકાર તેને સોંપવામાં આવ્યો. અને છ સભાસદોની કાઉન્સીલ નીમવામાં આવી તેની સલાહ અને મદદથી રાજ્ય ચલાવે. આ કાઉન્સીલને કાયમ રાખવી કે કાઢી નાખવી તે ઈંગ્રિજસરકારના હાથમાં છે. ઈ. સ. ૧૭૭૮-૮૦ માં અફઘાનીસ્તાનમાં લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું તે વખતે નવાબે સારી મદદ કરી હતી અને નવાબના લશ્કરને દેરા ગાજીખાનની સરહદ જાળવવા મુક્યું હતું. બાવલપોરનો નવાબ પંજાબના સરદારોના લી-સ્ટમાં ત્રીજો નંબરે છે અને તે પતીયાળાના મહારાજાની પછી છે. નવાબને ૧૭ તોપનું માન મળે છે અને ફ્રાંસી દેવાનો હક છે. નવાબની ઉમર હાલ ૨૭ વરસની છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૨ તોપ ૯૯ ગોલંદાજ ૩૦૦ ધોડેસ્વાર અને ૨૪૯૩ પોલીસ અને પાયદળ મળીને છે.

બાવલપૂર-એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં નવાબ રહે છે અને તે સતલજ નદીથી બે માઈલને છેટે “ઈન્ડસવેલીસ્ટેટ રેલવેપર મુલતાનથી ૬૩ માઇલ અને સકરથી ૨૧૯ માઇલને છેટે છે. આ શહેર સમુદ્ર સ-પાત્રીથી ૩૭૫ ફીટ ઊંચાઈએ છે. વસ્તી ૧૩૭૦૦ માણસની છે. તેમાં ૭૫૦૦ મુસલમાન ૬૧૦૦ હિંદુ અને બીજા સ્ત્રી, જર્જન અને બીજા પરચુરણ જાતો છે. આ શહેરની પાછળ ૪ મૈલના ઘેરાવાની એક દીવાલ છે. નવાબનો મહેલ એક મોટું મકાન છે. અને તેને દરેક પુ-જો મીનારા છે. આ મહેલની અંદર એક બેઠક છે. તે ૬૦ ફૂટ લાંબી અને ૫૬ ફીટ ઊંચી છે; તેની આગળ એક દેવડી છે તે ૧૨૦ ફીટ ઊંચી છે. રાજમહેલના છાપરા પરથી વિકાનેરનું મોટું મેદાન જોઈ શકાય છે. બાવ-લપુરથી ૫ માઇલને છેટે ઇન્ડસવેલી રેલવે સતલજ નદી ઓળંગે છે. આ નદીપર લોહાનો મજબુત સોબાયમાન પુલ બાંધવામાં આવ્યો છે. અને

તે “એમ પ્રેસથીજ”ના નામથી ઓળખાયછે; તે ઈ. સ. ૧૮૭૮ના જી-
નમાસમાં ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો હતો.

ઝીંદ.

આ રાજ્ય પંજાબદેશ તાબાના સરહિંદપ્રાંતમાં છે. અને તેના રા-
જ્યકર્તા સીખ જાતના હિંદુ છે તથા તે રાજાની પદ્ધિથી ઓળખાયછે. આ
રાજ્ય સરહિંદના છેક અગ્નિકોણ તરફ છેવાડુ છે. ઝીંદશહેર પતીયાળાથી
દક્ષિણમાં ૪૫ માઇલને છેટે છે આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૨૩૯ ચોરસમા-
ઇલ જમીન જેટલો છે. તેમાં ૮ શહેર તથા ૪૧૫ ગામ છે. અને તેમાં
વસ્તી આસરે ૨૫૦૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૨૧૦૦૦૦ હિંદુ ૩૪૦૦૦ મુ-
સલમાન અને બીજા પરચુરણ છે. વાર્ષિક ઉપજ-૬૫૦૦૦૦ (સાડાછ-
લાખ) અને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક કેટલોએક પહાડી અને કેટલોએક સપાટ છે.
જમીન રસાળ છે. નિપજ—ઘાંઝી, ડાંગર, બાજરી, જીવાર, કપાસ, શેરડી,
વીગેરેની થાય છે. લોક—સીખ, જટ, રજપૂત, અને મુસલમાન છે.
મુખ્યશહેર—ઝીંદ એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજા રાજકર્તા રહે છે. ઝીંદ
એશહેર દિલ્હીથી વાવ્યકોણમાં ૬૦ માઇલને છેટે છે તેમાં ૭૦૦૦
માણસની વસ્તી છે.

ઇતિહાસ—અહીંના રાજ્યકર્તા રાજાની પદ્ધિથી ઓળખાયછે અહીં-
ના અને પતીયાળાના રાજા એક કુટુંબના છે. કારણ કે તેઓ ચોધરીયલના
વંશજ છે. આ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૭૯૩માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું અને
ઈ. સ. ૧૭૯૮માં દિલ્હીના પાદશાહે ગજપતર્સીંગને ઝીંદના મુલકના રાજા
તરીકે કબુલ કર્યો અને તે ઝીંદનો પેહેલો રાજા હતો. તેણે કેટલીએક જીતો
કરીને પોતાનો મુલક વધાર્યો. તે ઈ. સ. ૧૭૮૯માં મરણ પામ્યો. તેની પછી
તેનો જોકરો બગર્સીંગ ગાદીએ બેઠો. આ રાજાના વખતમાં તે રાજ્ય
ઈંગ્રેજ સાથે સંબંધમાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં મરહાઓની હાર થયા
પછી બગર્સીંગ જે રણજીતર્સીંગનો મામો હતો તેણે ઇંગ્રેજોને જીતે સલાહ
કરી અને તેણે લોડલેકને હોલકર સામેની લડાઈમાં મદદ કરી. આ

મદદને માટે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને તેના મુલકનો રાજ કબ્જા કર્યો અને તે જીવે ત્યાં સુધી બરકાંડ અને બવાંનીનાં પ્રગણાં જેની ઉપજ દર વરસે ૫૦૦૦૦ હજારની હતી તે અને પાણીપતના મેદાનમાંના બરસત ફરી-દપુરનો ભાગ આપ્યો.

બગસીંગ ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી કુતેહસિંહ ગાદીએ બેઠો. તે ત્રણ વરસ રાજ કરી મરણ પામ્યો. તેની પછી સંગત-સીંગ ગાદીએ બેઠો. તે બાર વરસ રાજ્ય કરીને ઇ.સ. ૧૮૩૪માં કંઈ વારસ વગર મરણ પામ્યો. તેના વખતમાં કંઈ અગલનો બનાવ બન્યો નથી. તેમને કંઈ વારસ નહિ હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. પણ આખરે સીરપસીંગ જે મયત રાજાનો દૂરનો સગો હતો તેણે રાજ્યને માટે હક કર્યો. તે હક ઇંગ્લેન્ડ સરકારે કબ્જા કર્યો અને તેને રાજા ઠરાવ્યો. પણ આગલા રાજાએ જે મુલક મેળવ્યો હતો તેમાંનો અડધો મુલક ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. રાજા સીરપસીંગે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની શીખ સાથેની લડાઈમાં સારી મદદ કરી તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને અને તેના વારસોને રૂ. ૧૦૦૦ ની ઉપજનો મુલક આપ્યો. ઈ.સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં સીરપસીંગ પોતાનું લશ્કર લઈને બળવાખોરોની સામે થયો. તે દિલ્હી ગયો અને તે શહેર લેવામાં મદદ કરી. આ કીમતી મદદને લીધે ઇંગ્લેન્ડે તેને રૂ. ૧૧૯૮૦૦ની ઉપજનો મુલક બક્ષિસ આપ્યો. એવી સરતે કે રાજાએ નીમકહલાલ રહેયું. અને બચના વખતમાં ઇંગ્લેન્ડને લશ્કર તથા પૈસાની મદદ આપવા ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં તેને એક સનંદ કરી આપવામાં આવી. આથી રાજાને દત્તક લેવાનો હક મળ્યો. અને તેના વડીલોના મુલકના અને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને જે મુલક આપ્યો હતો તેનો સ્વતંત્ર રાજા કબ્જા કર્યો. વળી જન્મદારના મુલકનું કનોડ માગણું અહીંના રાજાને આપ્યું અને રાજાએ રૂ. ૩૭૦૦૦૦ નજરાણાં તરીકે આપ્યા. ઈ. સ. ૧૮૬૪ ના જાનેવારી મહીનામાં સરપસીંગ મરણ પામ્યા, તેના પછી રઘવીરસીંગ ગાદીએ બેઠો. આ રાજા ૧૮૭૫માં કલકત્તે ગયા હતા. અને પ્રીન્સ આર્ચ્બેલ્ડેસ ત્યાં આવ્યા તે વખતે ત્યાં હતા. અહીંના રાજાને પ્રીન્સ આર્ચ્બેલ્ડેસે, સ્ટાર આર્ચ્બેલ્ડેસના નાઇટકમાન્ડરનો માનવંતો ખિતાબ આપ્યો હતો. હીઝલાઇનેસ રાજા શ્રી રઘવીરસીંગ બહાદુર. જી. સી. એસ. આર્ચ. ઇ.સ. ૧૮૭૭ના મન્ય આરોની પહેલી તારીખે

હિલ્હીમાં જે બાદશાહી દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં હાજર હતા. ત્યાં તેમને મહારાણીના સલાહકાર એવો માનવતો ખિતાબ મળ્યો. અને તેમને ૧૧ તોપનું માન મળતું તે વધારીને ૧૩ તોપનું માન આપ્યું. રાજને વળી ૧૮૭૧ના બન-યુઆરીની પહેલી તારીખે એક્ષ ઓફીસીઓ અને જીવતાં સુધીને માટે ઇન્ડિયન એમ્પાઈરના કંપેની અને અને મેમ્બર ઠરાવ્યા એવો ખિતાબ મળ્યો. હીજ્જાહનેસ ફરજંદદીલમંદ રેસખલ ઇતગડ. દોલતખાલીસીયારાજ શ્રી રઘવીરસીંગ બહાદુર રોરઓફ ઇંડીયાના નાર્કટ ગ્રેન્ડકમાન્ડર, કાકિન્સેલર ઓફ ધો એમપ્રેસને ફાંસી દેવાનો હક છે. રાજ રઘવીરસીંગ. બહાદુર જી. સી. એસ. આઈ. તા. ૭મી માર્ચ સને ૧૮૮૭ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા છે.

—o—o—o—

નાભા.

આ રાજ્ય પંજાબ દેશના સરહિદ પ્રાંતમાં પતીઆલાના રાજ્યની વાવ્યકોણની સરહદ ઉપર છે અને તેના રાજકર્તા શીખખતના હિંદુ તથા તે રાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૨૮ ચોરસ માઈલ જેટલો છે અને તેમાં ૩ શહેર અને ૪૮૨ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૨૬,૨૦૦૦ માણસની છે તેમાં ૧૩૩૦૦૦ હિંદુ, ૭૭૦૦૦ શીખ, ૫૦૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ છે. વાર્ષિક ઉપજ ૬૫૦૦૦૦ છલાખ પચાહસત્તર ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલકનો ઘણો ભાગ સપાટ છે. જમીન રસાળ છે અને તેમાં ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, જુવાર, કપાસ, શેરડી વગેરેની નિપજ થાય છે. લોક—શીખ જાટ, રજપુત, અને મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર નાભા છે. તે રાજધાનીનું શહેર હોવાથી તેમાં રાજકર્તા રાજ રહે છે. આ શહેર લુધ્યાનાના રેલવે સ્ટેશનથી નૈરલ કોણમાં ૪૦ માઈલને છેટે છે.

ઈતિહાસ—નાભાના રાજ્યકર્તા રાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે અને તેઓ જાટ જાતના શીખ છે. અહીંના રાજ્યકર્તા ચોધરીપલના મોટા છોકરા તીલકના વંશજ છે. ઝીંદના રાજ આ વંશના છે અને પતીઆલાના રાજ પલના બીજા છોકરાના વંશજ છે. આ ત્રણે રાજકુટુંબીઓ “પલ-ખન” કહેવાય છે.

જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૦૭-૮ માં રણજીતસિંગે સતલજની આ પારના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે નાભાના રાજ્યે મદદને માટે ઇંગ્લેન્ડને અરજ કરી. ઈ. સ. ૧૮૦૯માં અહીંના રાજ જસવંતસિંગે પહેલવહેલી

સલાહ કરી. આ સલાહથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેનું રક્ષણ કરવા કબૂલ કર્યું. જસન્ટસિંગ ઈ. સ. ૧૮૪૦માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો બેન્ડો દેવન્ટ્રસિંગ ગાદીએ બેઠો. આ રાજ સલાહની સરતો મુજબ વર્ષો નહિ અને ઇંગ્લેન્ડને ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં શીખ લોક સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે તે શીખ લોકનો પક્ષ કરી ઇંગ્લેન્ડ સામે લડ્યો. આ માટે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને ૫૬૭૮ કર્ચો અને ૩૫૦૦૦૦૦)નું પેન્સન બાંધી આપ્યું. અને તેના મુલકનો ઓથો ભાગ લઈને પતીઆલા અને ફરીદકોટના રાજાને સરખી રીતે વહેંચી આપ્યો. અને બાકીના ત્રણ ભાગ તેના મોટાછોકરા ભરપુરસિંગને આપ્યો અને તેને રાજ તરિક્કે કબૂલ કર્યો.

રાજા ભરપુરે ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ધણી અગત્યની નોકરી બજાવી. આ નોકરીના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને ૩૧૦૬૦૦૦ ની ઉપજનો જજહાર પ્રગણાનો મુલક બક્ષિસ આપ્યો અને બચના વખતમાં તેની દીવાની ફોજદારીનો હક ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપ્યો એવી સરત કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૦માં તેને એક સનંદ કરી આપવામાં આવી હતી. આ સનંદથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તેનું દેવુ હતું તેના બદલામાં કેટલોક મુલુક આપ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં તેને એક બીજી સનંદ કરી આપવામાં આવી; તેથી તેને દત્તક લેવાનો હક મળ્યો. વળી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેની પાસેથી ૩૬૫૦૫૦૦ નજરાણાના લઈને જજહારના મુલકમાંનાં કેનાડ અને બડવાનનાં પ્રગણાં રાજાને આપ્યાં. રાજા ભરપુરસિંગ ઈ. સ. ૧૮૬૩નાં નવેમ્બર મહિનામાં મરણ પામ્યો. તેમને કંઈ વારસ નહિ હોવાથી તેમની પાછળ તેમનો નાનો ભાઈ ભગવાનસિંગ ગાદીએ બેઠો. પણ પછીથી એવી ગપ ઉડી કે મયત રાજાને ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું. આ બાબતની તપાસ કરવાને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે એક ઇંગ્લેન્ડ અમલદારને, પતીઆલાના મહારાજાને અને ઝીંદના મહારાજાને નિમ્યા.

આ બાબતનો તપાસ કરતાં એમ માલમ પડ્યું કે રાજાને ઝેર દેવામાં આવ્યું નહોતું. તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો એક નીમકલલાલ દોસ્ત હતો. તે સલાહ સંપથી રાજ્ય કરીને ઈ. સ. ૧૮૭૧માં મરણ પામ્યો. તેને કંઈ વારસ નહિ હોવાથી તેનો દુરનો સગો હીરાસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં થયો હતો.

હીઝાઇનેસ રાજા હીરાસિંગ મહેન્દ્ર બહાદુર પ્રીન્સઓફવેસ્ટને માન

આપવાને જે લેવી બરવામાં આવી હતી ત્યાં ગયા હતા. રાજ ઇ. સ. ૧૮૭૭ના જાનેવારીની તા. ૧ લીએ દિલ્હીમાં જે પાદશાહી દરબાર બરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પધાર્યા હતા અને ત્યાં તેમને ૧૧ તોપનું માન મળ્યું તે વધારીને ૧૩ તોપનું માન આપ્યું. અહીંના રાજાને ફાંસી દેવાનો હક છે. તેમની ઉંમર હાલ ૪૬ વરસની છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૨ લાખની અને ખીજી ૧૦ તોપ. ૫૦ ગોલંદાજ, ૫૬૦ ઘોડેસ્વાર, અને ૧૨૫૦ પાયદલ છે.

નાબા—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજ રહે છે. વસ્તી ૧૭૦૦૦ માણસની છે; તેમાં ૮૦૦૦ હિંદુ, ૬૦૦૦ મુસલમાન, ૨૦૦૦ શીખ અને ખીજા પરચુરણ છે.

કપૂરથલા.

આ રાજ્ય જાટ જાતના સીખ રાજાનું અને તે હિમાલયની નૈઋત્યકોણ તરફની તળેટીમાં જલધર દુવાળના પશ્ચિમ ભાગમાં છે. તેની ઉત્તરે હિમાલયનો પહાડી મૂલક પૂર્વે જલધર દુવાળનો મધ્યભાગ દક્ષિણે સતલજ નદી ને પશ્ચિમે અમરીતસરે જોડાયેલો છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૨૦ ચોરસ મૈલ જમીન અને તેમાં ચાર શહેર અને ૧૧૩ ગામ છે. આ શિવાય અયોધ્યાની જાગીરનો વિસ્તાર ૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. તથા તેમાં ૨૫૨૦૦૦ (બે લાખ આઠ હજાર) ની વસ્તી અને અયોધ્યાની જાગીરોની વસ્તી ૨૫૦૦૦૦ માણસની છે વાર્ષિક ઉપજ સુમારે રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦ (દશલાખને) આશરે થાય છે. તેમાંથી રૂ. ૩૧૩૧૦૦૦ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને લશ્કરના ખર્ચ ખદલ આપે છે. અને રૂ. ૬૦૦૦ રાજ રણજીતસીંગના ભાઈ વીક્રમસીંગ અને સુચેતસીંગને આપે છે. આ સિવાય રૂ. ૮૦૦૦૦૦ અયોધ્યાની જાગીરોના આવે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલકનો કેટલોએક ભાગ ડુંગર તથા ઝાડીવાળો છે અને કેટલોક સપાટ છે તેમાં. ધણી, બાજરી, જુવાર, ડાંગર, શેરડી, કપાસ, અને તમાકુ નીપજે છે.

લોક—સીખ, રજપૂત, અને પરચુરણ જાતના હિંદુ તથા મુસલમાન છે. ભાષા ધણું કરીને હિંદી છે.

નદી—સતલજ અને વ્યાસ નામની છે.

મુખ્યશહેર—કપૂરથલા એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં રાજ્ય રહેલું.
એ શહેર કરતારપુરના રેલવે સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૭ મૈલને છેટે છે.

ઇતિહાસ—કપૂરથલાના રાજાના કુટુંબીઓ મુળ ખીયાસના અહલુ
ગામમાંથી આવ્યા જે ઉપરથી તેના કુટુંબીઓ અહલુવાલીયાના નામથી
ઓળખાયા છે. આ રાજ્યનો સ્થાપનાર સરદાર જસાસીંગ જાટ જાતનો
કલાલ હતો. તે પંજાબમાં જે વખતે તોફાન થયું તે વખતે દોવાબમાં
કેટલીક જગા બચાવી પડીને ઈ. સ. ૧૭૮૦માં તેનો ધણી થઈ પડ્યો.
સરદાર કુતેહસીંગ કેટલોક મુલક જીતીને અને મહારાજા રણજીતસીંગ
પાસેથી કેટલોક મુલક બક્ષિસ મેળવીને પોતાના મુલકમાં વધારો કર્યો. આ
મુલકનું મુખ્ય શહેર કપૂરથલા હતું. તે ઉપરથી રાજ્યનું નામ કપૂરથલાનું
પડ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૯માં સતલજનદીની પેલીમરનાં કેટલાંક રાજ્ય ઇંગ્લિ-
શ સરકારના રક્ષણ નીચે આવ્યાં. સરદાર કુતેહસીંગ ઇંગ્લિજનું ઉપરીપણું
અને ત્યાં ઇંગ્લિજ લશ્કર રહે તેનું ખરચ આપવાને અને લડાઈની વેળા
તેમને મદદ કરવાને કબુલ કર્યું. તોપણ કપૂરથલાના સરદારે પહેલી
સીખ લડાઈની વખતે ઇંગ્લિજ સરદારને લશ્કર તરફની મદદ કરી નહીં
અને ઈ. સ. ૧૮૪૬ની અલીવાલની લડાઈમાં તે ઇંગ્લિજની સામે લડ્યો.
તેથી સતલજની આ પાળની તેની જગીરો ઇંગ્લિજે લઈ લીધી અને સ-
તલજની પેલી પાળનો મુલક રાજા ઇંગ્લિજસરકારને નીમકહલાલ રહે એ-
વી સરતે આપવામાં આવ્યો. અને લડાઈની વખતે ઇંગ્લિજસરકારને
૩૧૩૮૦૦૦ રોકડા આપવા પણ આખરે ઘટાડીને ૩૧૩૧૦૦૦ આપવા
ઠરાવ્યા. અને સરદારને પોતાના રાજ્યમાંથી જગત અને રાહદારીનાં
નાકાં લેવા બંધ કરવાની જરૂર પાડી.

કુતેહસીંગના મરણ પછી નીહાલસીંગ કપૂરથલાનો સરદાર નીમાયો
ઈ. સ. ૧૮૪૯માં પંજાબને ઇંગ્લિજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.
ત્યાર પછી કપૂરથલાના સરદાર નીહાલસીંગને રાજાનો ઈલકાબ આપ-
વામાં આવ્યો હતો. અને તે જીવે ત્યાં સુધી બારી દુવાબનો જે મુલક
લઈ લેવામાં આવ્યો હતો તે તેને પાછો સાંપવામાં આવ્યો અને તેનો
અધીકાર ઇંગ્લિજસરકારે રાખ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૫૨ના સપ્ટેમ્બર માસમાં
મરણ પામ્યો. અને તેની પછી તેનો ઊકરો રણધીરસીંગ ગાદીએ બેઠો.

આ રાજ્યએ ઇ.સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં ઇંગ્લિંડ સરકારને સારી મદદ કરી હતી. આ નોકરીની બદલામાં તેને જે જગીર તેના બાપને જીવતા સુધીને માટે આપી હતી અને તેનો બાપ મરી ગયો ત્યારે લઈ લીધો હતો તે અયોધ્યાની બે જગીરો જેની અડધી ઉપજ ઇંગ્લિંડ સરકારને આપવી એવી સરતે આપી. ઇ. સ. ૧૮૫૯ ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં રાજ્યને દત્તક લેવાનો હક મળ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૪માં રાજ્યને સ્ટેટ્સમેન્ટ ઇંડીયાના નાઈટનો માનવંતો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં રણધીરસીંહ બહાદુર જી. સી. એસ. આઈ. ઇંગ્લાંડમાં મુસાફરી કરવા ગયા પણ પાછા આવતાં ઇ. સ. ૧૮૭૦ના એપ્રિલ માસમાં એડન શહેરમાં મરણ પામ્યા. તેની પછી તેનો મોટો છોકરો કરકસીંગ ગાદીએ બેઠો. તે વખતે તેમની ઉંમર ૨૧ વરસની હતી. તે ધણા અશક્ત હતા તેથી ઇ. સ. ૧૮૭૫માં રાજ્યકારભાર ચલાવવાને જલંધર કુવાબના કમિશનરના હાથ નીચે એક ઇંગ્લિંડ અમલદારને સુપ્રીન્ટેન્ડ નીમવામાં આવ્યો હતો. રાજ્ય કરકસીંગ ઇ. સ. ૧૮૭૬માં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સને માન આપવા પંજાબ ગયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૭૭ના સપ્ટેમ્બર મહીનામાં રાજ્ય કરકસીંગ મરણ પામ્યા. તેમની પછી તેમનો કુંવર જગતસીંગ ગાદીએ બેઠો. તેમની ઉંમર તે વખતે ૬ વરસની હતી હીન્ડાઈનેસ રાજ્ય જગતસીંગ બહાદુરને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે. અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે અહીંના રાજ્યકર્તાને દત્તક લેવાની સત્તા છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૪ કીલ્લાપરની તોપ ૬ લડાઈની તોપ, ૧૮૬ ઘોડેસ્વાર, ૯૨૬ પદાત્મક, અને ૩૦૩ પોલીસ છે.

કપૂરથલા—એ રાજધાનીનું શહેર છે. તે બીયાસ નદીના ડાબા કીનારાથી આઠ માઇલને છેટે છે. વસ્તી ૧૫૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૮૯૦૦ મુસલમાન અને ૫૦૦૦ હિંદુ અને બીજા પરચુરણ છે. આ શહેરથી જલંધર સુધી સડક છે. તે જલંધરથી ૧૨ માઈલ છેટે છે. કપૂરથલા કરતારપુર રેલવે સ્ટેશનથી જા માઇલ અને મુલતાનપુરથી ૧૬ માઇલને છેટે છે. સરદાર જસાસીંગે આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૭૮૦માં સ્થાપ્યું ત્યારથી એ રાજધાનીનું શહેર છે.

(૨૭૧)

મંદી.

આ રાજ્ય પંજાબ દેશના જલંદર દોઆખના પૂર્વ ભાગ તરફ હિમાલય પર્વતના દક્ષિણ ઉતાર ઉપર છે. તેના રાજકર્તા ચંદ્રવંશી રજપૂત અને તે રાજની પદ્ધિથી ઓળખાય છે. સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તર તથા પૂર્વ હિમાલય પર્વત ઉપરનાં કેટલાંક સંસ્થાન, દક્ષિણે સુખેત અને ખીછા દકરાતો અને પશ્ચિમે જલંદર દોઆખનો મુલક છે.

આ રાજ્યના તાબામાં ૧૦૦૦ ચોરસ માર્ગલ જમીન તથા તેમાં ૪૫૫૯ ગાંમ છે. વસ્તી આશરે ૧૫૦૦૦૦ (દોઢ લાખ) માણસની છે. વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૩૬૦૦૦૦ (ત્રણ લાખ સાઠ હજાર) થાય છે. ખંડ-ણી ૩૧૦૦૦૦૦ ઇંગ્રેજ સરકારને આપે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક હિમાલય ઉપર હોવાથી ડુંગરવાળો છે. એમાંના કેટલાક ડુંગરોમાં મયડીઆ અને મીઠાની ખાણો નીકળી આવે છે તથા લોઢાના યુગ્મ પણુ જડે છે. શીયાળામાં બરફ ધણી પડે છે. તેમજ ડાઢ પણુ ધણી પડે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે સપાટ જમીન છે; તેમાં ઘઉં, ખાજરી, જુવાર, ડાંગર, શેરડી, કપાસ, અને તમાકુ વગેરે નિપજે છે.

જનવર—ગંગલી જનવરોમાં વાઘ, રીંછ, વાંદરાં, સાબર અને હરણુ વગેરે ઝાડી અને ડુંગરોમાં હોય છે. ગામ પશુમાં બળદ, ભેંસો, ગાયો અને બકરાં વગેરે છે.

લોક—લોકમાં રજપૂત, બુનીઆ, બ્રાહ્મણ, અને મુસલમાન છે.

ભાષા—ઘણું કરીને હિંદી છે. મુખ્ય શહેર મંદી એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજ રહે છે. એ શહેર શીમલાથી વાઙ્યકોણુ તરફ ૬૦ માઈલને છેટે છે.

ઇતિહાસ—અહીંના રાજકર્તા ચંદ્રવંશી રજપૂત છે અને તે રાજની પદ્ધિથી ઓળખાય છે. આશરે ઈ. સ. ૧૨૦૦ માં સુકતના સરદારના નાના ભાઈ બાહુસેનને પોતાના મોટા ભાઈ સાથે તકરાર થઈ તેથી સે સુકત જોડી નાશી ગયો. તે ત્યાંથી ફરુ ગયો અને મૈગલુરમાં રહ્યો. ત્યાં તેની ૧૧ પેઢી સુધી તેના વંશજો આવાદ રહ્યા. બનોએ સેકોરના રાણાને મારી નાખ્યો, અને કેટલાંક વરસ સુધી સેકોરમાં રાજ્ય કર્યું ત્યાંથી તે બીનમાં રહેવા ગયો. આ ગામ મંદીથી ૪ માર્ગલ ખીઆસ નદી ઉપર છે.

આખરે ઈ. સ. ૧૫૨૭ માં બાહુસેનના ૧૬મા વંશજ અજબરસેન

મંદી શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. આ વખતથી મંદી રાજધાનીનું શહેર થયું અને તે ઉપરથી તે રાજ્ય મંદીનું રાજ્ય કહેવાય છે. રાજા ઈ-શ્રીસેનના વખતમાં (ઈ. સ. ૧૭૭૯થી ૧૮૨૬) મંદી ગુરખાના કેટલાંય રાજાના હાથ નીચે હતું. પણ આખરે રણજીતસિંગના અમલ નીચે ગયું. ઈ. સ. ૧૮૪૦ સુધી તે લાહોરને ખંડણી આપતું. એટલામાં જનરલ વેનચુરાએ લાહોરના રાજા કરકસિંગ (રણજીતસિંગનો છોટ્ટો)ને માટે તે રાજ્ય લઈ લીધું. કમલાગઢનો પ્રખ્યાત કિલ્લો શીખ લોકે લઈ લીધો. રાજા લાહોરના રાજાને તાબે થયો; પણ આખરે ઇંગ્રેજની મદદ માગી. સોશ્રો-નની લડાઈ પછી તે ઇંગ્રેજના પક્ષમાં ગયો. ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં લાહોરના સલાહથી તે ઇંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું. આ વખતે ત્યાં બલખીરસેન નામ-નો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને એક સનંદ કરી આપવામાં આવી. આ સનંદથી રાજ્યનો સગજો અધિકાર તેને અને તેના વારસોને મળ્યો અને રાજાએ રૂ. ૧૦૦૦૦૦) ખંડણી તરીકે આપવા અને લડાઈની વખતે લશ્કર અને પૈસાની ઇંગ્રેજ સરકારને મદદ આપવા કબ્જલ કર્યું. વળી તેણે માલ ઉપરની જકાત બંધ કરવા, વેપારને ઉત્તેજન આપવા, ગુલામગીરીનો ધં-ધો અને સતી થવાનો ચાલ બંધ કરવા કબ્જલ કર્યું.

રાજા બલખીરસેન ઈ. સ. ૧૮૫૬માં મરણ પામ્યો. તેમની પછી તેમનો છોટ્ટો વીજયસેન ગાદીએ બેઠો. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં થયો હતો. રાજાની નાની ઉંમર હોવાથી રાજ્યને માટે એક કાઉન્સીલ નીમવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં રાજા પુષ્પ ઉમરનો થવાથી રાજ્યનો કુલ અધિકાર તેને સોંપ્યો અને રીજન્સી કાઉન્સીલ કાઢી નાખી. રાજાને સલાહ આપવાને એક ઇંગ્રેજ અમલદારને નીમવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં આ અમલદારની જગો કાઢી નાખવામાં આવી.

હીજહાઇનેસ રાજા વીજયસેન બહાદુર તા. ૧લી જાનેવારી સને ૧૮૭૭ના રોજ દિલ્હીમાં જે પાદશાહી દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં હાજર હતા. રાજાની ઉંમર હાલ ૪૩ વરસની છે. તેમને દત્તકની સનંદ મળેલી છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે અને ૧૧ તોપનું માન મળેલું. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૩ તોપ, ૨૦ ગોલંદાજ, ૨૫ ઘોડેસવાર અને ૭૦૦ પાયદલ છે. આ રાજ્યમાં પોસ્ટઓફીસ, મંદીમાં સ્કૂલ અને બીઆસ નદી ઉપરનો પુલ એ મુખ્ય છે. આ પુલ ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં ખુલ્લો મુ-

કવામાં આવ્યો હતો અને તે એન્ગ્રેસશ્રીજના નામથી ઓળખાય છે.

મંદી—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તે ખીઆસ નદી ઉપર આવેલું છે. વસ્તી આશરે ૫૦૦૦ માણસની છે. આ શહેર દરીઆ સપાટીથી ૧૫૫૦ ફુટ ઉચું છે.

કહલૂર (વિલાસપૂર.)

આ રાજ્ય રજપૂત રાજનું અને તે હિમાલયનાં શિમલા નજીકનાં કુંગરી સંસ્થાનોમાંનું એક છે. આ કુંગરી સંસ્થાનો છે તેમાંના વાવ્યકો-લુના ભાગમાં તથા તે જલધર કુવાખની દક્ષિણ સરહદ ઉપર છે. તેનો વિસ્તાર (૨૪૮) ચોરસ મૈલ જમીન જેટલો તથા તેમાં ૧૦૭૩ ગામ છે. આ રાજ્યમાં ૮૨૦૦૦ (છાસીહજાર) માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક પહાડી છે. સતલજ નદી આ રાજ્યના મુલકમાં થઈને જાય છે. હવા ઠંડી છે. જમીન કુંગરવાળી પણ સારી રસાળ છે. તેમાં ઘઉં, ખાજરી, જુવાર, મઠ, જવ, ડાંગર, શેરડી, કપાસ, અને તમાકુ વીગેરે નીપજે છે. વાઘ, રીંછ, વાંદરાં, વીગેરે જંગલી જનાવરો હોય છે. તેમજ ગામ પશુમાં બળદ, ગાયો, ભેંસો, અને બકરાં તથા ઘેટાં પુષ્કળ હોય છે.

લોક—રજપૂત, શીખ, બ્રાહ્મણ, અને મુસલમાન વિગેરે છે. ભાષા હિંદી છે. મુખ્ય ગામ વિલાસપુર તેમાં રાજ્ય રહે છે. શિવાય કહલૂર અને આનંદપુર એ મોટાં ગામ છે.

ઈતિહાસ—અહિંના રાજ્ય જાતે રજપૂત છે. આ સૈકાની શરૂઆતમાં ગુરખાલોક કહલૂર પર ચઢી આવ્યા અને તે મુલક લઈ લીધો; પણ ઇ. સ. ૧૮૧૫માં ઇંગ્લેન્ડે તેમને હાંકી કાઢ્યા અને રાજ્યને વિલાસપુરના રાજ્યમાં ફરીથી નીચ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૭-૪૮માં બ્યારે ઇંગ્લેન્ડે પંજાબદેશ જીતી લીધો ત્યારે રાજ્યને કહલૂરના રાજ્ય તરીકે કબુલ કર્યો. આ વખતે સતલજ નદીના ડાબા કીનારા પરનો મુલક જેને માટે રાજ્યને અગાઉ શીખલોકને ખંડણી આપવી પડતી તે પણ રાજ્યને મળ્યો. પણ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ખંડણીનો હક છોડી દીધો. અને રાજ્યએ નાકું કાઢી નાખ્યું. આખરે ઇ. સ. ૧૮૬૫માં બસે બરેરનું પ્રગણું ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યને આપ્યું.

અને રાજને તેને માટે રૂ.૧૦૦૦)ની ખંડણી આપવી પડતી. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે રાજ્યે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સારી મદદ કરી હતી. તેના બદલામાં રાજને રૂ.૩૦૦૦૦ની કોમતનો પોસાક અને સાત તોપનું માન મળ્યું; પણ પછીથી તે વધીને ૧૧ તોપનું માન મળવા લાગ્યું. રાજ હીરચંદ. ઈ. સ. ૧૮૩૫માં જન્મ્યો હતો. તારીખ ૧લી જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ના રોજ દિલ્હીમાં જે બાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં તે ગયો હતો. તે ૩૨ વરસ રાજ કરી સીમજેથી પાછા આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો અમીરચંદ ગાદીએ બેઠો તે હાલનો રાજા છે.

રાજને ફાંસીની સજા ઠરાવવામાં ઇંગ્લેન્ડની મરજી લેવી પડે છે. આ શિવાય બીજી બાબતોમાં રાજને કુલ અધિકાર છે.

આ રાજ્યના લસ્કરમાં ૧૪ લાડાઈની અને ૬ બીજી તોપ, ૨૦, ગો-લંદાજ અને ૮૮૦ પાયદળ છે.

વિલાસપૂર—એ કહલૂર (વિલાસપૂર)ના રાજ્યનું રાજધાનીનું શહેર છે. અને તેમાં રાજ રહે છે. તે સતલજ નદીને ડાબે કાંનારે આવેલું છે. તે દરીયા સપાટીથી ૧૪૬૫ ફુટ ઊંચું છે. અહિંના લોકને આ સૈકાની શરૂઆતમાં ગુરખાલોકની હુલ્લુટને લીધે ઘણું દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું. અહિં ધરાં પથ્થરનાં ખાંધેલાં છે. બજાર રાજનો મહેલ અને સતલજ પર એક આવારો એ મુખ્ય સ્થળો છે.

અંબા.

અહિંના રાજ્યકર્તા રજપુત છે અને તે રાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. આ રાજ્યની ચોતરફ પર્વતો આવે રહેલા છે. આ રાજ્યની વાવ્ય-કોણે અને પશ્ચિમે કાશ્મીરનો મૂલક, પૂર્વ તથા ઇશાનકોણે ઇંગ્લેન્ડ લા-કુલ અને લાડક અને દક્ષિણે અને અગ્નિકોણે કાંસા અને ગુરદસપુરનો મુલક આવેલો છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૩૧૮૦ ચોરસ માઇલ જમીન જે-ટલો છે અને તેમાં ૩૬૫ ગામ છે. વસ્તી ૧૧૫૭૦૦ માણસની છે, તેમાં ૧૦૮૦૦૦ હિંદુ ૬૮૦૦ મુસલમાન ૩૦૦ જુધ ધર્મના લોક અને બીજી પરચુરણ જાતો છે. ઉપજ રૂ.૪૦૦૦૦ની થાય છે ખંડણી રૂ.૫૦૦૦ ઇંગ્લેન્ડને આપે છે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ દેશમાં મોટાં મીઠાં જંગલો છે અને તેમાં ઇમા-

રતી સામ સારો થાયછે. આ જંગલો ઇંગ્લેન્ડસરકારને ઇન્જરે આપવામાં આવેછે અને તેની દર વરસે ૧૦૦૦૦૦થી ૨૦૦૦૦૦ની પેદાશ થાયછે. નિપજ-ધઉં, ખાજરી, મકાઈ, ચોખા, અને કઠોળ થાયછે. ખનીજ પદાર્થ-ખાણોમાંથી લોહ અને તાંબુ જડેછે. રાજ્યના સઘળા ભાગોમાંથી તેમાં મુખ્યત્વે કરીને દલહુસીની પડોશમાંથી સ્લેટના પથ્થરો જડેછે. જમીન—જમીન રસાળછે અને તે આને માટે અનુકૂળછે. ચંપા એક શિકારનું ઠેકાણુંછે. ત્યાં ધણી જાતના પશુ પક્ષીઓ માલમ પડેછે. અહિં પાંચ જાતના મરધા માલમ પડેછે અને તેની ચામડી કામમાં આવેછે. ભૂગડાં, લોઢા કામ, તેલ, ચામડાં, અને તેજના પરદેશખાતે મોકલવામાં આવે છે.

ઈતિહાસ—આ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૮૪૬માં ઇંગ્લેન્ડસરકારના હાથ નીચે આવ્યું. આ વખતે રાજ્યનો થોડો ભાગ કાશ્મીરના મહારાજા યુલાયશીંગને આપવામાં આવ્યો હતો. પણ ઈ.સ. ૧૮૪૭માં તે ઇંગ્લેન્ડસરકારે લઈ લીધો. તેજ વરસે રાજાને એક સનંદ કરી આપવામાં આવી. આ સનંદથી રાજ્યનો સઘળો અધિકાર ત્યાંના રાજાને અને તેના વંશજોને સોંપવામાં આવ્યો અને રાજાએ ૩૧૦૦૦૦ની ખંડણી આપવાને અને લડાઈની વખતે લશ્કર અને પૈસાની મદદ કરવા કબુલ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૬૨માં રાજાએ ઇંગ્લેન્ડસરકારને અરજી કરી તેથી તેમણે રાજ્ય ચલાવા માટે એક ઇંગ્લેન્ડ અમલદાર નીમ્યો. આથી રાજ્યમાં ધણો સુધારો થયો. રાજા શ્રીશીંગ ઈ. સ. ૧૮૭૦માં મરણ પામ્યો. તેમને વારસ નહી હોવાથી તેમના નાના ભાઈ સુચેતશીંગે ગાદીને માટે દાવો કર્યો. પણ ઇંગ્લેન્ડસરકારે તેને કબુલ નહિ કરીને તેના ભાઈ ગોપાળશીંગને ગાદીએ બેસાડ્યો. ગોપાળશીંગ રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિમાન નહિ હોવાથી ઇંગ્લેન્ડસરકારે તેને ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં ગાદીપરથી હટાડાવવાને જરૂર પાડી.

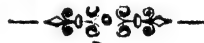
ઈ. સ. ૧૮૫૪માં દલહાઉસી ઇંગ્લેન્ડને સોંપવામાં આવ્યું અને તેના ખદલામાં ઇંગ્લેન્ડએ ૩૨૦૦૦ની ખંડણી માફ કરી. ઈ. સ. ૧૮૬૭માં બેકલો અને ખલુનની છાવણી માટે જમીન લીધી તેના ખદલામાં ૩૫૦૦૦ની ખંડણી માફ થઈ. હાલ ૩૫૦૦૦ની ખંડણી ભરેછે.

ગોપાળશીંગ પછી તેનો છોકરો શામશીંગ ગાદીએ બેઠો તે ઈ. સ. ૧૮૬૬ ના જુલાઈમાં જનમ્યો હતો. તેની કામી ઉમરમાં રાજ્યકારભાર

એક ઇંગ્રેજ અમલદાર બીજા દેશી અમલદારોની સલાહથી ચલાવેછે. આથી રાજ્યની ઉપજમાં ધણો વધારો થયોછે. અને તે વધીને હાલ ૩૨૪૦૦૦૦ થાયછે.

હીઝહાઈનેસ રાજા શામશીંગ બહાદુર તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ ના રોજ દિલ્હીમાં જે બાદશાહી દરબાર બરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં હાજર થયા હતા. રાજાની ઉંમર હાલ ૨૩ વરસનીછે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા અને ૧૧ તોપનું માન મળેછે. રાજા પંજાબના સરદારોમાં ૧૫ મે નંબરેછે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૧ લાડાઈની તોપ અને બીજી ત્રણ તોપ અને ૧૬૦ પાયદળ અને પોલીસછે.

અખા—એ રાજધાનીનું શહેરછે. અને તેમાં રાજા રહેછે. વસ્તી ૫૨૦૦ માણસનીછે. તેમાં ૪૩૦૦ હિંદુ ૭૦૦ મુસલમાન અને બીજી શીખ વીગરે પરચુરણ જાતોછે.

સુખેત.

આ રાજ્ય પંજાબદેશના જલંદર દોઝાખના પૂર્વ ભાગ તરફ હિમાલયપર્વતના દક્ષિણ ઉત્તાર ઉપરછે. તેના રાજકર્તા જાતના રજપૂત અને તે રાજાની પદ્ધતિ ઓળખાયછે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે મંદીનું રાજ્ય, પૂર્વે હિમાલય ઉપરની કકરાતો, દક્ષિણે ખિલાસપુર અને સીમલાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે જલંદર દોઝાખનો મુલકછે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર આશરે ૪૭૪ ચોરસ માઇલ જમીન જેટલોછે તથા તેમાં ૧ શહેર અને ૨૧૯ ગામછે. વસ્તી આશરે ૫૨૦૦૦ (બાવનહજાર) માણસનીછે. ઉપજ ૩૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ)ને આશરેછે. ખંડણી ૩૧૧૦૦૦ ઇંગ્રેજસરકારને ભરેછે.

ઇતિહાસ—આ રાજ્યના રાજકર્તા જાતના રજપૂતછે અને તે રાજાની પદ્ધતિ ઓળખાયછે. આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૨૦૦ સુધી મંદીના રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું. પણ પછીથી માંહોમાંહે લડાઇ થવાથી તે જુદું પડ્યું. ત્યાર પછી કેટલેક વરસે તે શીખ લોકના હાથ નીચે આવ્યું અને આખરે ઇ. સ. ૧૮૪૬ની લાહોરની સલાહથી તે ઇંગ્રેજસરકારના અમલ નીચે આવ્યું. ઇંગ્રેજોએ આ રાજ્ય અગર સેન નામના રજપૂત રાજાને સોંપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૨માં રાજા અગર સેનને દત્તકની સનંદ મળી. તે

૬. સ. ૧૮૭૫માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર રૂદ્રસેન ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૨૮માં જન્મ્યો હતો.

હીઝલાઈનેસ રાજા રૂદ્રસેન બહાદુર તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો ત્યાં ગયા હતા. રાજા રૂદ્રસેનને તેમની ગેર વર્તણૂકને લીધે ઈ. સ. ૧૮૭૮માં પદબ્રષ્ટ કર્યો અને તેના છોકરા દસ્ત નીકનદનસેનને ઈ. સ. ૧૮૭૮ના માર્ચ મહિનામાં ગાદી સોંપી, તેની કાચી ઉમરના વખતમાં રાજ્યકારભાર ચલાવવાને એક સુ પ્રીટેન્ડેન્ટ અને એક કાઉનસીલ નીમવામાં આવી. રાજા ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં પુષ્પ ઉમરનો થવાથી તે વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં રાજ્યનો કુલ અધિકાર તેને સોંપ્યો. આ રાજાને ૧૧ તોપનું માન મળે છે અને હલ-કા દરજ્જાની સતા છે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૪૦ ઘોડેસ્વાર અને ૩૬૫ પાયદળ છે.

મલેરકોટલા.

આ રાજ્ય પંજાબ દેશ તાપ્પાનાં સરહિંદ નામના પ્રાંતમાં છે. અને તેના રાજ્યકર્તા અકૂગાન જાંતના મુસલમાન છે તથા તે નવાબની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૬૫ ચોરસ મૈલ જમીન જેટલો છે તથા તેમાં ૧૧૫ ગામ છે. અને તેમાં વસ્તી આશરે ૭૧૦૦ માણસની છે તેમાં ૨૬૦૦૦ શીખ, ૧૬૦૦૦ હિંદુ, ૨૪૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ છે. વારસિક ઉપજ રૂ. ૨૮૪૦૦૦ જે લાખ ચોરાશી હજારને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક સપાટ પણ ડુંગરી છે. જમીન ઘણી રસાળ છે. તેમાં ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, જીવાર, તમાકુ, લસણ, અફીણ, કપાસ, શેરડી અને કઠોર વિગરેની નિપજ થાય છે.

લોક—શીખ, રજપુત, અને મુસલમાન છે. મુખ્યશહેર મલેરકોટલા છે તે રાજધાનીનું શહેર હોવાથી તેમાં રાજ્યકર્તા નવાબ રહે છે. આ શહેર હુધાના રેલવે સ્ટેશનથી દક્ષિણમાં ૩૦ મૈલને છેટે છે.

અહીંના રાજ્યકર્તાના કુટુંબીઓ પઠાણ જાતના મુસલમાન છે. તેઓ મુજે કાબુલમાંથી આવ્યા હતા- જ્યારે તેઓ પહેલ વહેલા આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે સરહિંદના મુલકમાં તેઓને મુગલ પાદશાહે કટણક મુ-

બક આખો હતો. જ્યારે ઈ. સ. ના ૧૮ મા સૈકામાં મુમલાઈ રાજ્યની પડતી થવા માંડી ત્યારે તેઓ ધીમે ધીમે મુલક બધાવી પડ્યા અને સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

ઈ. સ. ૧૭૩૨ માં મલેરકોટલાના નવાબ જમાલખાને પત્યાલાના શીખ સરદાર અલાશીંગ ઉપર જે ઇંગ્લિશ લશ્કરને બંદોબસ્ત દોઆબમાં મોકલ્યું હતું તેને મદદ કરી અને ફરીથી ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં જમાલખાને અહમદશાહ દુરાનીએ જે અમલદારોને સરહિંદમાં મુક્યા હતા તેની સામે થવાને ઇંગ્લિજને મદદ કરી. આનું પરિણામ એ થયું કે મલેરકોટલાના નવાબને પડોશના રાજ્યો સાથે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પત્યાલાના રાજ સાથે કળાએ થયો. આ માંહો માંહેની એકલડાઈમાં જમાલખાનનું મરણ થયું અને તેથી તેનાં છોકરાં ગાદીને માટે માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા પણ આખરે બીખનખાન નવાબ થયો. અહમદશાહ દુરાની હિંદુસ્તાન છોડીને ગયો કે તરતજ પત્યાલાના અમરશીંગે બીખનખાનપર વેર લેવા ડરાવ કર્યો. તેણે મલેરકોટલાપર હુમલો કર્યો અને કેટલાંક ગામડાં લઈ લીધાં. પણ આખરે મલેરકોટલાના નવાબે સલાહ કરી અને તેથી પડોશનાં રાજ્યોમાં ધણાં વરસ સુધી સલાહ સંપન્ન રહ્યો.

આસલાહના વખતમાં મલેરકોટલાના લશ્કરે કેટલીક વખત પત્યાલાના રાજ્યને આક્રમણ વખતે મદદ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં બાદેરના સરદારે મલેરકોટલાના નવાબનાં કેટલાંક ગામ લઈ લીધાં. તેની સામે પત્યાલાના રાજ સાહેબસીંગે મલેરકોટલાના નવાબને મદદ કરી. ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં બાબાનાનકના વંશજ બદીસાહેબસીંગે મલેરકોટલાના મુસલમાનોપર ચડાઈ કરી. નવાબ અને તેનું લશ્કર હાર્યું તેથી નવાબ રાજધાનીના શહેરમાં નાશી ગયો. અહીં તેને બદીએ ઘેરી લીધો. આ વખતે સારા નશીબે પત્યાલાના રાજ્યએ તેને મદદ કરવાને લશ્કર મોકલ્યું. તેથી આખરે બદી સતલજ એળાંગી પાછો હટ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૮૮ થી મરેઠાની આ ભાગમાં ચડતી થવા લાગી. ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં હોલકર સામેની લડાઈમાં નવાબ ઇંગ્લિજની તરફ હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં ઇંગ્લિજ સરકારે મલેરકોટલાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા કબુલ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં રણજીતસીંગે ફરીકોટ લઈ લીધું અને મલેરકોટલાના નવાબપર હુમલો કર્યો અને નવાબ પાસેથી રૂ૧૦૦૦૦૦ માગ્યા.

આથી ઈંગ્લેન્ડ સરકારે નવાખને મદદ કરવા લશ્કર મોકલ્યું. આખર ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં સલાહ થઈ. ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં નવાખને એક સનંદ ઠરી આપવામાં આવી.

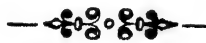
ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના જુલાઈ માસમાં નવાખ સીકંદર અલીખાન મરણ પામ્યો. તેની પછી મહમદ ઈબ્રાહીમ અલીખાન ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં જનમ્યો હતો. નવાખે જકાત કાઢી નાંખ્યું તેના બદલામાં ઈંગ્લેન્ડ સરકાર દર વરસે તેને રૂ. ૫૦૦ આપે છે.

હીઝલાઈનેસ નવાખ મહમદ ઈબ્રાહીમ અલીખાન બહાદુર તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ ના દિવસે દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબાર બસ્યો હતો ત્યાં ગયા હતા. આ વખતે તેમને ૧૧ તોપનું માન મળ્યું.

નવાખ મહમદ ઈબ્રાહીમ અલીખાન ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં મરણ પામ્યા. તેના પછી નવાખ એના અત અલીખાન નવાખ થયો. તે હાલનો નવાખ છે. તેમને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે.

આ રાજાના લશ્કરમાં ૭૬ ઘોડેસ્વાર, ૨૦૦ પાયદલ, ૮ લડાઈની તોપ, અને ૧૬ ગોલંદાજ છે.

મલેરકોટલા—એ રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં નવાખ રહે છે. આ શહેર હુધીઆનાથી દક્ષિણમાં ૩૦ માઈલ છે. તેમાં વસ્તી આશરે ૨૧૦૦૦ માણસની છે. તેમાં ૧૪૦૦૦ મુસલમાન, ૪૦૦૦ હિંદુ અને બીજા ૫૨૦ ચુરણ છે.

સિરમૂર.

આ રાજ્ય રજપૂત રાજાનું છે અને તે હિમાલય ઉપરનાં સીમલા નજીકનાં ડુગરી સંસ્થાનોમાંનું એક છે. તથા તે અંબાલા જીલ્લાની ઇશાન-કોણની સરહદ ઉપર તથા સહારણપુર જીલ્લાની ઉત્તર સરહદ ઉપર છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે બલસાન, પૂર્વે દેહરાન, નૈરત્યકોણે અંબાલા અને કાશીઆનું દેશી રાજ્ય અને વાઘકોણે પતીઆલા અને કીપુનથાલનાં દેશી રાજ્ય છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૦૭૭ ચોરસ જમીન માઈલ જેટલો છે તથા તેમાં ૧ શહેર અને ૨૦૧૮ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૧૧૨૦૦૦ (એક લાખ બાર હજાર) માણસની છે વાર્ષિક ઉત્પન્ન મુમારે રૂ. ૩૦૦૦૦૦ (ત્રણ લાખ) થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ઝાડી અને ડુંગરથી ભરેલો છે. જીમનાં નદી આ રાજ્યના અગ્નિકોણના ભાગમાં થઈને દક્ષિણ તરફ જાય છે. હિ-માલયના કેટલાક ઉંચા ડુંગરો આ રાજ્યમાં છે. હવા ઠંડી છે. ડુંગરની ખીણો અને કેટલાક સપાટ ભાગની જમીન ધણી રેશાળ છે. તેમાં ધઉ, બાજરી, જીવાર, મકાઈ, જવ, ડાંગર, શેરડી, કપાસ, અને તમાકુ વગેરે નિપજે છે.

નદીઓ—સરસ્વતી, જીમનાં, ગીરી, જલાલ, પલુર, ટાન્સ, મીન્સ, વિગેરે છે.

જંગલી જનવરોમાં વાઘ, રીંછ, વાંદરાં, સાપર અને હરણ વગેરે ધણી જાતનાં હોય છે. ગામ પશુમાં બળદ, બેશો, ગાયો, અને બકરાં વગેરે છે.

ખનીજ પદાર્થ—સીસું, લોઢાના યુક્ષ્મા અને અપરખ જડે છે.

લોકમાં રજપૂત, ભુતીઆ, બ્રાહ્મણ અને મુસલમાન છે.

ભાષા—ધણું કરીને હિંદી છે.

મુખ્ય શહેર—નાહન એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજકર્તા રાજ્ય રહે છે. આ શહેર અંબાલાના રેલવે સ્ટેશનથી ઈશાનકોણ તરફ આશરે ૩૫ માઈલને છેટે છે.

ઈતિહાસ—સારમુર એટલે મુગટ પેહરેલું માથું અગાહના વખતમાં રાજગાદીનું મુખ્ય મથક હતું. ત્યાંનો અસલનો રાજકર્તા નદીમાં પુર આ-વવાથી તેમાં તણાઈ ગયો. આ વખતે એવું બન્યું કે જહસલમેરના રાજકર્તાના કુટુંબી અગર સેનરાવલ ગંગાની યાત્રા માટે નીકળી પડ્યો હતો. ત્યાં આવી અડ્યો. તેણે તે રાજ્ય લઈ લીધું. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૦૯૫ માં બન્યો હતો. અગર સેનના વશને હજી મુઘી એ રાજ્ય ભોગવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં યુરપ્પા લોકે તે દેશ તામે કયો. પણ ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં ઇંગ્લેન્ડે તેમને ત્યાંથી હાંકી કહાડ્યા અને તે રાજ્ય ત્યાંના રજપૂત રાજાને સોંપ્યું. પણ યુરહીનો કિલ્લો અને મુલક ઇંગ્લેન્ડે એક મુસલમાન અમલદારને તેની સારી નોકરીને માટે આપ્યો. આખરે ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં ખીઆરદાદત પાછું લીધું, ગીરી નદીની ઉત્તરનો પહાડી મુલક કીપુનથાલના રાજાને સોંપ્યો અને બવારનાં પ્રગણું ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં.

હાલનો રાજા સમશેરપ્રકાશ છે. તે ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં જન્મ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે રાજાએ ઇંગ્લેન્ડની સારી સેવા બજાવી

હતી તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને રૂપ૦૦૦) ની કિંમતનો ખીલત બક્ષિશ કર્યો હતો. તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૬ ના રોજ રાજા કલકત્તે પ્રીન્સ આર્ચ્બેક્સની મુલાકાત લેવા ગયો હતો. ત્યાં તેને સ્ટાર આર્ચ્બેક્સની આનો નાઈટકમાન્ડર એવો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો. હીઝલાઈનેસ રાજા શ્રી સમશેરપ્રકાશ બહાદુર કે. સી. એસ. આર્ચ. તા. ૧ લી જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં ગયા હતા. આ રાજાને ૧૧ તોપનું માન મળેછે અને તેમને ફાંસીની શીક્ષા ઠરાવવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સલાહ લેવી પડેછે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૫૫ સ્વાર, ૩૦ પાયદલ, ૧૦ તોપ, ૨૦ ગોલંદાજ, અને ૧૨૫ પોલીસ છે.

ફરીદકોટ.

આ રાજ્ય પંજાબદેશ તાબાના સરહિંદ પ્રાંત નામના મુલકમાં છે. તેના રાજ્યકર્તા શીખ જાતના હિંદુ છે, તથા તે રાજાની પદ્ધતિ ઓળખાય છે.

સીમા—તેની ઉત્તર તથા પશ્ચિમે ફીરોજપુર જિલ્લો, પૂર્વે લુધીઆના જિલ્લો, અને દક્ષિણે પતીઆલાનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૬૨ ચોરસ માઈલ જમીન જેટલો છે અને તેમાં ૧૬૮ ગામ છે, તથા વસ્તી ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) માણસની છે, તેમાં ૪૦૦૦૦ શીખ, ૨૭૦૦૦ હિંદુ, ૨૬૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોક છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૩૦૦૦૦૦ (ત્રણ લાખ) ને આશરે થાય છે.

દેશનુસ્વરૂપ—મુલકનો ધણો ભાગ સપાટ પણ પથ્થરીઓ છે; તોપણ જમીન રસાળ છે. તેમાં ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, જુવાર, કપાસ, શેરડી વગરેની નિપજ થાય છે.

લોક—શીખ, જાટ, ગુજર રજપૂત અને મુસલમાન છે. મુખ્યશહેર ફરીદકોટ છે. તે રાજધાનીનું શહેર હોવાથી તેમાં રાજકર્તા રાજા રહે છે. આ શહેર લુધ્યાનાના રેલવે સ્ટેશનથી નૈરલકોણમાં ૬૦ માઈલ અને બાહોરના રેલવે સ્ટેશનથી અગ્નિકોણમાં ૫૦ માઈલને છેટે છે.

ઈતિહાસ—અહીંના રાજકર્તાનો મુળ પુરૂષ બુલનસિંગ હતો. તે બચાર જાતનો જાટ હતો. તેને અકબર પાદશાહના વખતમાં બારે સત્તા

મળી હતી. તેના ભત્રીજાએ કોટકાપુરનો કિલ્લો આપ્યો અને ત્યાં તે સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૯ માસેકાતી સરખાતમાં કોટકાપુરનો મુલક લાહેરના રાજા રણજીતસિંગના દિવાન મોકમચંદે લઈ લીધો અને તેને ખીજે વરસે ફરીદકોટ પણ જીતી લીધું. ઈ. સ. ૧૮૦૮-૯ માં ખ્યારે સતલજના ડાઆ કીનારા ઉપરના જીતી લીધેલા મુલક ઇંગ્લેન્ડે મહારાજાને તેમના માલીકોને સોંપવા જરૂર પાડી ત્યારે ફરીદકોટ ધણીજ ના ખુશીથી તેના ધણીને પાછું સોંપ્યું. આ વખતે તેની ઉપજ ધણી થોડી હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૫માં શીખ સાથેની લડાઈમાં ત્યાંનો રાજા પહારસિંગ અંગ્રેજીની તરફ હતો. તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડે તેને રાજાનો ખિતાબ અને નામાના રાજા પાસેથી જીતી લીધેલા મુલકમાંથી અડધો અડધ મુલક આપ્યો અને કોટકાપુરની જાગીર તેને પાછી સોંપાવી. વજીરસિંગ જે પહારસિંગનો ડોકરો અને વારસ હતો તેણે ઈ. સ. ૧૮૪૯માં ખીજી શીખ લડાઈની વખતે ઇંગ્લેન્ડે સારો મદદ કરી હતી. વળી આ રાજાએ ઈ. સ. ૧૮૫૭-૫૮ના બળવા વખતે ફગલાક બળવાખોરોને પકડ્યા અને પ્રખ્યાત શામદાશ ઉપર હુમલો કર્યો અને તેના મુલકનો નાશ કર્યો. આના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડે તેને દત્તકની સંનંદ અને બીજા સારો બદલો આપ્યો.

વજીરસિંગ ઈ. સ. ૧૮૭૪ના એપ્રિલ માસમાં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો વિક્રમસિંગ ગાદીએ બેઠો. તે હાલનો રાજા છે અને તે ઈ. સ. ૧૮૪૨માં જન્મ્યો હતો.

હીઝાહાનેસ રાજા વિક્રમસિંગ બહાદુર તા. ૧લી જાનેવારી સને ૧૮૭૭ના રોજ દિલ્હીમાં પાદશાહી દરબાર ભર્યો હતો ત્યાં ગયા હતા. રાજાએ માલ ઉપરની જકાત કાઢી નાખીછે તેમની ઉપર હાલ ૪૭ વરસની છે, અને તેમને ૧૧ તોપનું માન મળેછે. આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૨૦૦ ધોડસ્વાર ૬૦૦ પાવદળ અને પોલીસ અને ૩ લડાઈની તોપછે.

ફરીદકોટ—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં રાજા રહેછે. તે હુધાના શહેરથી નૈઋત્યકોણમાં ૬૦ માઈલ છે. વસ્તી ૬૬૦૦ માણસની છે; તેમાં ૩૨૦૦ મુસલમાન, ૧૮૦૦ હિંદુ અને ૧૨૭૦ શીખ છે.

वा०य०प्रा०त०.

વાચ્યપ્રાંત ઇલાકાનાં દેશીરાજ્યોનાં નામ, રાજકર્તાનાં નામ, ખિતાબ, ઉમર, જાત,

કુલ જમીનનુ ક્ષેત્રફળ, વસ્તી વારસીક ઉપજનો સુમાર આંકડો, ખંડણી,

બ્રિટિશસરકાર તરફથી મળતાં તોપનાં માન અને ગામની સંખ્યા.

નંબર.	રાજ્યનું નામ.	રાજ્યકર્તાનું નામ.	ખિતાબ.	ઉમર.	જાત.	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી.	ઉપજ.	ખંડણી.	તોપનું ગામ ત- માન. થાશહેર.
૧	રામપુર.	કાદબખ્તઅલીખાન.	નવાબ.	૫૬	મુસલમાન.	૬૪૫	૫૪૨૦૦૦	૧૫૮૭૦૦૦		૧૫ ૧૦૭૩
૨	ખનારસ (કાશી)	ઈશ્રીપ્રસાદ નારા-મહારાજ.	નવાબ.	૫૬	મુસલમાન.	૬૮૫	૩૬૩૦૦૦	૮૦૦૦૦૦	૨૬૮૬૦૦	૧૩
૩	તહેરી(ગઢવાલ)	પ્રતાપસિંહ.	રાજા.	૩૮	હિન્દુ.	૪૩૦૦	૨૦૦૦૦૦	૮૦૦૦૦૦		૧૧ ૨૨૪૯

રામપુર.

આ રાજ્ય રોહિલખંડમાં છે અને તેની આસપાસ રોહિલખંડનો ઇંચિજી મુલક છે. મુરાદાબાદ શહેરથી પૂર્વમાં ૨૦ માઈલને છેટે આ રાજ્યની પશ્ચિમ સરહદ લાગેલી છે. રાજકંતા જાતના પઠાણ મુસલમાન છે અને તે નવાબની પદ્ધતિ ઓળખાય છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૯૪૫ ચોરસ માઈલ જમીન જેટલો છે તથા તેમાં ૩ શહેર અને ૧૦૭૦ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૫૪૨૦૦૦ (પાંચ લાખ પેતાળીશહજાર) માણસની છે. વારસિક ઉપજ ૩૧૫૦૦૦૦૦ (પંદર લાખ) ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ડુંગરી છે પરંતુ તેની જમીન ધણી રસાળ છે. નદીઓ ધણી છે પણ તેવી કંઈ નામાંકિત નથી. તોપણ તેમાં કોસીલા, નાહલ અને રામગંગા મુખ્ય નદીઓ છે. દેશનો ઉતાર ઉત્તરથી દક્ષિણ ચરકનો છે. હવા સારી છે.

નિપજ—ડાંગર, ચેરડી, કપાસ, કઠોળ, તલ, બટાટા વિગેરેની થાય છે. અહીં ખાંડ ધણી સારી મને છે.

જનાવર—વાઘ, ચિત્રા, સાબર, હરણ અને ધણી જાતનાં વાંદરાં હોય છે. ગામના પશુમાં ગાયો, બેંચો, અને ઘેટાં હોય છે. રામપુર એ શિકારી કુત્રાને માટે પ્રખ્યાત છે.

લોક—મુખ્ય કરીને રોહીલા પઠાણ છે તથા હિંદુ પણ ધણા છે. રોહીલા સાક અભિમાની અને આળસુ હોય છે.

મુખ્ય શહેર—રામપુર એ રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં નવાબ રહે છે. એમાં ખેસ, દોપટા સારા થાય છે. એ શહેર મુરાદાબાદ રેલવે સ્ટેશનથી પૂર્વમાં ૨૫ માઈલ અને દિલ્લીથી પૂર્વમાં ૧૮૦ માઈલને છેટે છે.

ઈતિહાસ—અહીંના રાજકંતા નવાબની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. શાહ-આલમ અને હુસેનખાન નામના બે અફઘાન બાદશાહો હિંદુસ્તાનમાં આવીને રોહિલખંડમાં રહ્યા. અહિં આં શાહ આલમના છોકરા દાઉદખાનના વખતમાં તે કુટુંબની કીર્તી ફેલાઈ. દાઉદખાન અદારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં મરહૂમ સામેની લડાઈઓમાં પ્રખ્યાત થયો અને તેને બડવાન પાસેની જમીન બક્ષીસ મળી.

દાહદખાનના પછી તેનો છોકરો અલીમહમદખાન માદીએ બેઠો. આ નવાબે દિલ્હીના પાદશાહને સૈયદોની સાથે સારી મદદ કરી હતી તેના બદલામાં પાદશાહે તેને રોહિલખંડનો ધણોખરો ભાગ અને નવાબનો ખિતાબ આપ્યો. પણ કમનસીબે અયોધ્યાનો સુબેદાર તેના ઉપર શુભે યવાથી દિલ્હીના પાદશાહ અહમદશાહે તેનો તેના મુલક ઉપરથી હક ઉઠાવવાને અને તેના બે છોકરાને પાદશાહના રક્ષણ નીચે સોંપવાને જરૂર પડી. આ વખત પછી થોડે વખતે બ્યારે અયોધ્યાનો સુબેદાર અહમદશાહ ફરાનીને આ દેશમાંથી હાંકી કહાડવાને રોકાયો હતો ત્યારે અલીમહમદખાને આ તકનો લાભ લઈ રોહિલખંડમાં જઈ પોતાનો સુલક પાછો મેળવ્યો.

અલીમહમદખાને પોતાના મરણ પહેલાં પોતાના છ છોકરાના લાભમાં ઠરાવ કર્યો અને પોતાના મોટા છોકરા જે પાદશાહની હજુરમાં હતા તે છૂટે અને નાના છોકરા પાકી ઉમરના થાય ત્યાં સુધી પોતાના ભાઈ રજીફરહમાનખાન અને પોતાના બાપ દાહદખાનના પીત્રાઈ દુદીખાનને રક્ષક તીર્યા. આ પછી થોડે વખતે બે મોટા છોકરા છૂટા થયા અને તે રક્ષકાએ ફૈઝુલખાનને રામપુર કત્રા જેની ઉપજ ૩૬૦૦૦૦૦) ની હતી તેનો જગીરદાર બનાવ્યો.

હવે મરેહાઓએ પાદશાહને પોતાને કબજે લીધા પછી રોહિલખંડ ઉપર સ્વારી કરી. રોહિલાનો સરદાર જીજ્યદૌલા ધણા દિવસ સુધી દિલ્હીનો બચાવ કરી ઈ. સ. ૧૭૭૦ મરણ પામ્યો. તેના બેટા જામખતાખાન ઉપર મરેહી લશ્કરે હુલા કર્યો. પ્રથમ તે બહાદુરીથી લડ્યો. પણ છેવટે તે હારીને અયોધ્યાના નવાબને આશરે જતો રહ્યો. રોહિલાના સરદારોનાં બેરોં છોકરાં મરેહાને હાથ ગયાં અને તેઓએ રોહિલખંડ લૂટી ઉજડ કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં રોહિલખંડના સરદારે અયોધ્યાના નવાબની મદદ માગી. આ બાબત વિચાર કરવામાં કેટલાક દિવસ ગયા તેવામાં મરેહા પાછા ગયાની ખબર મળી તેથી ઇંગ્લેન્ડની સલાહ પ્રમાણે રોહિલાઓએ અયોધ્યાના નવાબ સાથે સલાહકરી. તે સલાહમાં એમ કુંયું કે—રોહિલખંડમાંથી મરેહાને હાંકી મુકતો રોહિલાઓ નવાબને દશલાખ રૂપીઆ તુરત આપે તથા પછીથી ૩૦ લાખ રૂપીઆ ત્રણ વરસમાં આપે. આ ઠરાવ થયા પછી થોડા વખતે મરેહા રોહિલખંડમાં પાછા ફરીથી આવ્યા. આ

વખત મુજબદવલાથી કંઈ પણ રોહિલાઓનું રક્ષણ થઈ શક્યું નહિ તેથી રોહિલા સરદાર હાજીફરીદીએ મરેઠાઓને કંઈ દ્રવ્ય આપી પાછા વાળ્યા. મરેઠા ફરીથી આવ્યા અને ભાગીરથી નદીને તીરે છાવણી કરીને પડ્યા. આ વખત મરેઠા રોહિલાખંડના મુલકમાંથી અયોધ્યા ઉપર જવાને તેમની પાસેથી રસ્તો માગવા લાગ્યા. તેવામાં જામતાખાન તેમને જઈ મળ્યો. રોહિલાઓએ પોતાની કુમકને સ. ર. અયોધ્યાના નવાખને જે નાણાં આપવા કબુલ કર્યાં હતાં તે કુમક નહિ કરવાથી આપવા હા ના કરવા લાગ્યા. અયોધ્યાના નવાખે ઈંગ્રેજોની મદદથી રોહિલા ઉપર ચડાઈ કરી. બંને વચ્ચે કત્રા આગળ મહામારત યુદ્ધ થયું તેમાં હેવટ રોહિલા હાર્યા અને સરદાર હાજીફરીદીમત તથા તેના બે હોકરા અને ૨૦૦૦ સિપાઈ મરાયા. અને બીજાં એક હોકરો કેદ પકડાયો. નવાખની ફોજે દેશ છુટ્યો તથા ગામ બાળ્યાં અને લોકને મારી નાંખ્યા. એ રીતે હજારો લોકનો સંહાર થયા પછી રોહિલા સરદાર ફૈઝુલખાન શરણે આવ્યો અને નવાખનો તાબેદાર કેહેવાય અને પોણા પંદર લાખ રૂપિયાનો મુલક લઈ રાખ્ય કરે એ પ્રમાણે કરાર થયો ઈ. સ. ૧૭૭૪.

ફૈઝુલખાન મરણ પામ્યો તે વખત મહમદઅલીખાન અને ગુલામમહમદખાન નામના તેને બે હોકરા હતા. આમાંના મોટા મહમદઅલીખાનને તેના નાના ભાઈ ગુલામ મહમદખાને મારી નાંખીને તે જાગીર છીનવી લીધી. પણ અયોધ્યાના નવાખ વજીરે મહમદઅલીના હોકરા અહમદઅલીનો પક્ષ લઇને ઈંગ્રેજની મદદ માગી. ઈંગ્રેજોએ ગુલામ મહમદખાનને ખરેખી પાસેની લડાઈમાં હરાવ્યો. નાના નવાખ અહમદઅલીખાનને રામપુરનો મુલક જેની ઉપજ રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦ હતી. તે મળ્યો અને બાકીનો મુલક રોહિલાખંડ સાથે જોડવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૧માં અયોધ્યાના નવાખે રોહિલાખંડ ઈંગ્રેજોને સોંપ્યો અને રામપુરની જાગીરપરથી પોતાનો હક ઉઠાવ્યો. પણ ઈંગ્રેજસરકારે તે નવાખ અહમદઅલીખાનને સોંપ્યો. નવાખ અહમદઅલીખાન ઈ. સ. ૧૮૩૯માં મરણ પામ્યો અને તેની પછી ગુલામમહમદખાનનો મોટો હોકરો મહમદ સૈયદખાન ગાદીએ બેઠો. નવાખ મહમદ સૈયદખાન પછીથી તેનો હોકરો મહમદ અસોફઅલીખાન ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૮૫૭ ના બળવામાં ઈંગ્રેજની સારી નોકરી બજાવી. આના બદલામાં ઈંગ્રેજસ-

રકારે તેને રૂ. ૧૦૪૪૦૦ ની ઉપજનો મુલક અને સ્ટારઆફ ઇંડીઆનો માનવંતો ખિતાબ આપ્યો. નવાબ ઇ.સ. ૧૮૬૫ના એપ્રિલ માસમાં મરણ પામ્યા તેમની પાછળ તેમનો મોટો છોકરો મહમદ કાદમઅલીખાન જે હાલનો નવાબ છે તે ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની પેહલી તારીખે દિલ્હીમાં જે બાદશાહી દરબાર ભરવામાં આવ્યો તે વખતે આ નવાબને સ્ટારઆફ ઇંડીઆના નાઈટ એન્ડમાન્ડર બનાવવામાં આવ્યા અને મહારાણીના સલાહકારનો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો. અને તેમને ૧૩ તોપનું માન મળતું તે વધારીને ૧૫ તોપનું માન આપ્યું.

હીઝલાઈનેસ ફરજંદ-ઇ-દીલપીઝીર, દૌલત-ઈ-ઈન્સીસીઆ સરમહમદ કાદમઅલીખાન બહાદુર કે. સી. એસ. આઇ. કાઝી-સેલર એફ ધી એમપ્રેશ હાલ ૫૬ વરસની ઉમરે છે. તેમને ફાંસી દેવાનો હક છે. તેમના બચ્ચરમાં ૨૮ તોપ ૩૧૫ ગોલંદાજ ૫૦૫ ધોડેસ્વાર, ૯૭૭ પાચદળ, અને ૧૦૨૩ પોલીસ છે.

બનારસ (કાશ્મી.)

બનારસના રાજકર્તા રાજા કહેવાય છે. આ રાજ્યમાં ૯૮૫ ચોરસ માઇલ જમીન ૩૯૩૦૦૦ માણસની વસ્તી અને રૂ. ૩૮૦૦૦૦૦ ઉપજ જેમાંના રૂ. ૨૯૮૬૦૦ ઇંગ્લેન્ડસરકારને ખેડણીના આપે છે. બનારસના રાજાના કુંડુબનો સ્થાપનાર મુનસા નામનો એક જમીનદાર હતો. તે જાટેરીઆ શહેરમાં રાજકારભાર કરતો હતો. તેણે ૧૯ વરસના રાજ્યમાં બનારસના હાકેમની મહેરબાનીથી રૂ. ૨૪૫૦૦૦૦ની ઉપજનો મુલક મેળવ્યો. મુનસારામ જાતે ગૌતમ બ્રાહ્મણ હતો. તે ૧૭૩૯માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો છોકરો બળવંતસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેણે જાટેરીઆની આસપાસ મજબુત કિલ્લો બાંધ્યો અને તેનું નામ ગંગપૂર પાડ્યું. રાજા બળવંતસિંગે દિલ્હીના બાદશાહને રૂ. ૨૧૭૭૦ નજરાણા તરીકે આપીને જીવાનપૂર, બનારસ અને મુનારનાં પ્રગણાં અને રાજા બહાદુરનો ખિતાબ મેળવ્યો અને ધીમે ધીમે હાલના ગાજીપૂરના બહોળા મુલક ઉપર પોતાની સત્તા ફેલાવી. તેની ઉપજ રૂ. ૨૪૫૦૦૦૦થી વધીને રૂ. ૩૫૦૦૦૦૦ થઈ.

કેટલાક કારણસર નવાબ મીરકાસીમને ઇંગ્લેન્ડ જોડે લડાઈ થઈ; તેમાં છેવટ નવાબ હારીને અયોધ્યાના નવાબ પાસે જતો રહ્યો. ઇ. સ.

૧૭૬૩માં રાજ બળવંતસિંગે શાહઆલમ બાદશાહ અને અયોધ્યાના નવાબ સુમ્મજીદદોલાને મળીને ઇંગ્લેન્ડને બંગાળામાંથી હાંકી કઢાડવાને તેમની સામે ચડાઈ કરી; પણ બકસરની લડાઈ થયા પછી રાજ અને શાહઆલમ બાદશાહ ઇંગ્લેન્ડને મળી ગયા. ઈ. સ. ૧૭૬૫માં સુમ્મજીદદોલા ઇંગ્લેન્ડને શરણે થયો અને લોડકલાઇવ આગળ તેણે જે સરતો કબૂલ કરી તેમાંની એક એવી હતી કે તેણે કાશીના રાજ બળવંતસિંગને ઉપદ્રવ કરવો નહિં.

રાજ બળવંતસિંગ ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં મરણપામ્યો. તેની પછી ચંદ્રચતસિંહ ગાદીએ બેઠા. આ રાજના વખતમાં ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં એક નવી સલાહથી અયોધ્યાના નવાબ અન્નદોલતખાંએ કાશી પ્રગણું ઇંગ્લેન્ડને બક્ષીસ આપ્યું હતું. તે પ્રગણું ઇંગ્લેન્ડે નવી સનંદ કરીને રાજ ચંદ્રચતસિંહને સોંપ્યું. આ સનંદથી રાજને દર સાલ રૂ. ૨૨ લાખ ખંડણીના આપવા પડ્યા અને પોતાના નામથી સિક્કા પાડવા બંધ કર્યા.

આ સિવાય ઈ. સ. ૧૭૭૮માં ત્રણ પલટણના ખરચ બદલ રૂ. ૫૦૦૦૦ પાંચલાખ વધારે આપવા એવી ગવરનરજનરલે માગણી કરી. તે આવેજ તેમણે મહા સંકટ વેડીને એક વખત આપ્યો. પણ આગળ તે આવેજ ઇંગ્લેન્ડે દરસાલ માગવા માંડ્યો જે આપવા અધ્યતસિંહે ના કહી. તેથી રાજને અપરાધી ઠરાવી તેમણે તે આવેજ આપવો અથવા બીજો દંડ આપવો એમ ઠરાવ કરીને રાજને શિક્ષા કરવા સાડ ગવરનરજનરલે કાશી જવા તૈયારી કરી.

કલકત્તાની મંત્રી સભામાં હેસ્ટીંગ્સની વિરુદ્ધ પક્ષમાં જે ઇંગ્લેન્ડ અમલદાર હતા તેમની સાથે મળી જઈને ચૈયતસિંહે એક કામમાં આગળ હેસ્ટીંગ્સને બહુ પજવ્યો હતો તેથી હેસ્ટીંગ્સને રાજપર વેર હતું. હવે તે વેર વાળવાને હેસ્ટીંગ્સ રાજ થયો. પ્રથમ તેણે રાજ પાસે ઘોડેસ્વારોનું સૈન્ય માગ્યું. તે આપવાને રાજએ ટચુપચુ કરીને પછીથી હા કહી. પછીથી તેણે રાજ પાસે દ્રવ માગ્યું તે આપવાની રાજએ ના કહી. આથી રાજ પાસે વધારે દંડ લેવાને ઠરાવ કર્યો. રાજએ તે દંડ આપવા ના કહી તેથી હેસ્ટીંગ્સ રાજના દરબારમાં ગયો એટલે ચૈયતસિંહે તેની સામે જઈ માન આપ્યું તથા તેને કરગરીને કહ્યું કે મારા અપરાધ માફ કરો? પરંતુ બીજે વરસે ચૈયતસિંહે તે વાત કબૂલ કરી નહિ તેથી હેસ્ટીંગ્સ

ચુસ્તે થયો અને તા. ૧૫ ઓગસ્ટ સને ૧૭૮૧ના રોજે રાજાને કેદ કરવા માટે પોતાના માણસોને લઈને રાજાના દરબારમાં ગયો તથા રાજાને કેદ કર્યો. શેહેરના લોકોએ આ વાત જાણી એટલે તે લોક તથા જત્રાણુ લોક અને સન્યાસી તથા બ્રાહ્મણુ લોકોએ ખંડ કર્યું. રાજાને જે મહેલમાં કેદ કર્યો હતો તે મહેલમાં ગયા અને પેહરેગીરીને માર્યા. ઇંગ્રેજ પેહરેગીરીએ ટકાવ કીધો પણ છેવટ તેમને હરાવી લોકોએ રાજાને કેદમાંથી છોડાવ્યો. આ લડાલડી ચાલતી હતી. તેવામાં ચૈયતસિંહ એક બારીની વાટે ગંગા નદી ઉપર જઈ તેની પેલીપાર રામનગર જતો રહ્યો.

અહીં લોકોએ હેસ્ટીંગ્સને કેદ કર્યો, પણ થોડા દિવસમાં ઇંગ્રેજ ફોજ તેના રક્ષણને માટે આવી એટલે રતોવઈ ચુનારગઢ જતો રહ્યો. ચૈયતસિંહ યુદ્ધ સામગ્રી લઈને ઇંગ્રેજ સામે લડવાને તૈયાર થયો અને લડાઈ લડતા માંડી પણ તેનું લશ્કર દમ વગરનું હોવાથી અને હેસ્ટીંગ્સને સહાય કરવાને આરે તરફથી ઇંગ્રેજ લશ્કર આવી પહોંચવાથી ચૈયતસિંહ હારીને કાશીથી ખ્યાસ કોશપર આવેલા વિજયગઢના કિલ્લામાં જતો રહ્યો. હેસ્ટીંગ્સ તેની પાછળ પજો અને વિજયગઢ ગયો એટલે ચૈયતસિંહ છુદેલખંડ જતો રહ્યો ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં મરણુ પામ્યો.

પછી હેસ્ટીંગ્સે ચૈયતસિંહને રાજ્ય સાથે સંબંધ નથી એમ હરાવી ચૈયતસિંહના પેહેલાંના રાજા બળવંતસિંહની પુત્રીના પુત્ર મહીપનારાયણને ગાદીપર બેસાડીને રાજા બનાવ્યો. આ નવા રાજાએ ૪૦ લાખ રૂપીઆ ખંડણી આપવી અને એ રાજ્યની ચૈયતનો ધનસાફ ઇંગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે કરવો એવો ગવરનર જનરલે હરાવ કર્યો.

સને ૧૭૮૨ માં હેસ્ટીંગ્સે કાશીના રાજા ઉપર કંપનીના કાયદા સાફ જીલમ કર્યો તે કોર્ટઆફડીરેક્ટરને ગમ્યો નહિં તેથી તેઓએ તેને કપકો લીખીને તેણે કરેલું ફરવવાને હુકમ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં રાજા મહીપનારાયણ મરણુ પામ્યા અને તેમની પછી તેમનો છોકરો રાજા બદીન નારાયણ ગાદીએ બેઠા. તે ૧૮૩૫ માં મરણુ પામ્યા અને તેમનો દત્તક લીધેલો છોકરો ઇશ્વરપ્રસાદ નારાયણ ગાદીએ બેઠા તે હાલના રાજા છે.

હીઝહાઇનેસ મહારાજા ઇશ્વરપ્રસાદ નારાયણશીંગ બહાદૂર ઈ. સ.

૧૮૭૫ ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૩મીએ કલકત્તે પ્રીન્સઝ્ઝૌફ વેલ્સને મળવા ગયા હતા. ખીજે દિવસે દેશી રાજાને આવકાર દેવાને જે સભા કરાવી હતી તેમાં તેમને તેડાવ્યા હતા.

તા. ૫ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૬ના રોજ પ્રીન્સઝ્ઝૌફ વેલ્સ કાશી પધાર્યા અને રાજાનો કિલ્લો જોયો અને રાજાએ જે આવકાર દીધો તેથી ખુશી થયા.

હિઝ્ઝાઇનેસ મહારાજાને ઈ.સ. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની પેહેલી તારીખે જે બાદશાહી દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં માનવંત સ્ટારઝ્ઝૌફ ઇંડીઆ ટ્રેન્ડકમાન્ડર બતાવ્યા. મહારાજાને ૧૩તોપનું માન મળેછે. તેમણે પ્રુપ્રનારાયણને દત્તક લીધાછે. અહિંનું રાજાને દત્તકની સનંદ મળેલી છે.

તેહરિ (ગઢવાડ).

આ રાજ્ય હિમાલય પર્વતમાં છે. હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ઉત્તાર તરફ સીમલાના પહાડમાં ડુંગરી સંસ્થાનો છે તેનાથી અગ્રિકોણ તરફ છે. જો કે ગઢવાળ પ્રાંતમાં બેહરી સંસ્થાનના રજપુત રાજા સિવાય ખીજા કે-દલીક નાની જગીરો છે અને કુલ ક્ષેત્રફળ ૪૧૮૯ ચોરસ જમીન ૨૨૪૯ ગામ તથા વસ્તી ૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) માણસની અને વારસીક ઉપજ મુમારે ૮૦૦૦૦ છે તોપણ તે બધા જગીરદારો તેહરીના રાજાના તાબેદાર જેવાછે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ દેશ હિમાલય ઉપર હોવાથી કેવળ પર્વત અને ઝાડોથી ભરેલો છે. નદીઓ ગંગા અને જમુના એ મુખ્ય છે. તેમનાં મુળ હિમાલયમાં છે. તે આ મુલકમાં યદને દક્ષિણ તરફ જાયછે. હિમાલયમાંના જોયા જોયા ડુંગરોમાંના કેટલાક આ દેશમાં છે. હવા ઘણી ઠંડીછે. તોપણ ઉત્તર ભાગની સારી અને દક્ષિણ તરફનીરોગીષ્ટ છે. ડુંગરની ખીણો અને કેટલાક સપાટ ભાગની જમીન ઘણી રસાળ તથા તેમાં ઘઉં, બાજરા, જુવાર, મકાઈ, જવ, ડાંગર, શેરડી, કપાસ, તમાકુ અને ગળી વિગેરેની નિપજ થાયછે. દેશમાં દેવદાર, સામ વૃક્ષ, ઝાકવૃક્ષ અને તે શિવાય ખીજા ઘણી જાતનાં ઝાડ થાયછે.

જનાવરમાં વાઘ, રીંછ, વાંદરાં, સાબર અને હરણ વિગેરે ઘણી જાતનાં હોયછે. ગામ પશુમાં બળદ, ભેંસો, ગાયો અને બકરાં વિગેરે હોયછે.

લોકમાં રજપૂત, જુતીઆ, ડોંગ, બ્રાહ્મણ અને મુસલમાન વિગેરે હોયછે. ડોંગ એ નીચ જાતના લોકછે.

ભાપા ધણું કરીને હિંદીછે. ગઢવાળ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં ગંગોત્રી, જ-મોત્રી, દેવપ્રયાગ, અને કેદારનાથ વિગેરે જાત્રાનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાન આવેલાં છે. હરીદ્વાર નામનું ગામ આ રાજ્યની નૈઋત્ય કોણની સરહદથી નૈઋત્યકોણ તરફ આશરે ૩૦ માઇલને છેટે ઇંગ્રેજ સહારણપુર જિલ્લામાં છે. એ પણ હિંદુઓનું એક પ્રસિદ્ધ તિર્થ તથા ક્ષેત્રછે. વરસો વરસ અહીં જાત્રા અને મેળા ભરાય છે. મુખ્ય શહેર તેહરી એ ગંગા નદીના જિગ-મણા કાંઠાથી થોડે છેટે તથા તે સહારણપૂર રેલવે સ્ટેશનથી ઇશાનકોણ તરફ આશરે ૬૦ માઇલને છેટેછે. એ શહેર રાજધાનીનું હોવાથી તેમાં રાજ રહેછે.

ઇતિહાસ--તેહરી (ગઢવાલ). ગઢવાલના રાજકર્તા રાજ કહેવાય છે. ગઢવાલના રાજ્યોએ ધણી પેઢી સુધી અલકંદા નદીને બંને કિનારે આવેલા મુલક ઉપર રાજ કર્યું. પાંચસો વરસપર અલકંદાની ખીણના પર ભાગ પડ્યા હતા અને ત્યાં જુદા જુદા સરદારો રાજ કરતા હતા. એવા અને પાંચમા સૌકાના મધ્ય ભાગમાં આંદપુરના અજયપાલે સઘળા ભાગ કબજે કરી ગઢવાલનું રાજ સ્થાપ્યું. તેણે શ્રીગરમાં પોતાની રાજધાની કરી અને ત્યાં પોતાને માટે મહેલ બંધાવ્યો જેનાં ખંડેરો હજી સુધી ત્યાં જોવામાં આવેછે. આ સાખાના વંશજો જેઓ આંદવંશના કહેવાય છે તેમણે ઈ. સ. ૧૮૦૩ સુધી ગઢવાલ અને તેહરીના મુલકપર રાજ્ય કર્યું. આમાંના એક પ્રધુમાનશાહને અલમોરાનો સરદાર બનાવ્યો હતો. આ રાજ્યના અસલના ઇતિહાસ વિશે કંઈ જણાયું નથી પણ એમ કહેવાય છે કે તેમણે ઘણાં વરસો સુધી આખા ગઢવાલપર રાજ કર્યું છે. તોપણ તેઓ દિલ્હીના પાદશાહને થોડી ખંડણી આપતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં પ્રધીમુશાહ રાજાને યુરખા લોકોએ હાંકી મુક્યો. તેનો જીકરો સુદરસેનશાહ દેહેરે નાશી ગયો હતો ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં બ્યારે નેપાલની લડાઈનો છેડો આવ્યો ત્યારે તે ઇંગ્રેજ સરકારને ઘણી કંગાળ સ્થિતી માલમ પડ્યો. ઇંગ્રેજ સરકારે તેને ઈ. સ. ૧૮૨૦ ના માસ મહિનાની સન-દથી આલકંદ નદીની પશ્ચિમનો મુલક પાછો અપાવ્યો અને પૂર્વ તરફનો દેહરાદન અને ગઢવાલનું પ્રગણ્ય ઇંગ્રેજોએ રાખ્યું. રાજા સુદરસેને ઈ. સ.

૧૮૫૭ ના બળવામાં સારી નોકરી બજાવી. તે ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં મરણ પામ્યા અને તેમની પછી તેમનો મોટો અનૌરસ છોકરો બવાનીશાહ ગાદીએ બેઠો. આ રાજાને દત્તક લેવાની સનંદ મળી છે.

રાજા બવાનીશાહ ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી પ્રતાપસિંહ ગાદીએ બેઠા તે હાલના રાજા છે. તે ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં જન્મ્યા હતા હીઝહાધનેસ રાજા પ્રતાપસિંહના ગાદીએ બેઠા પછી એનરેબલ મેજર જનરલ સરહેનરી રમસે. સી. બી. ડી. સી. એસ. આર્ચ. જે કમાજિન અને ગઢવાળના કમીશનર છે તેમના હાથ નીચે રાજ્યમાં ધણા સુધારા થયા છે. રાજા પ્રતાપશાહે દરવરસે રૂ. ૧૦૦૦ કરતાં વધુ ખર્ચની તેહરીમાં એક સ્કૂલ દાખલ કરી છે. આ શિવાય તેહરીમાં અને આસપાસના ગામોમાં કેટલીક હિંદુ પાઠશાળા છે. વળી આ રાજ્યએ લોકની દવાને માટે દરવરસે રૂ. ૬૦૦ આપવા કબુલ કર્યું છે. અને તેહરીમાં એક દવાખાનું બંધાયું છે. વળી પોલીસને માટે એક નવું મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે. તેહરીથી તે મસુરીની ટેકરી સુધી ૩૮ માર્ગલની સડક બાંધી છે અને યુરોપી મુસાફરને માટે દસ બાર માર્ગલને છોટે બંગલા બાંધ્યા છે.

હીઝહાધનેસ રાજા પ્રતાપસિંહ ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે દિલ્હીમાં જે પાદશાહી દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં હાજર હતા. આ રાજાને ૧૧ તોપનું માન છે અને હંસકા દરબાનની સત્તા છે. હાલ રાજાની ઉંમર ૪૦ વરસની છે. તેમને કરતશાહ નામનો કુંવર છે.

અંગાળા ઇલાકો.

અંગાળા હસાકાનાં દેશી રાજ્યોનાં નામ, રાજ કર્તાનાં નામ, ખિતાબ, ઉમર, જાત,

કુલ જમીનનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, વારસિક ઉપજનો સુમારે આંકડો, બ્રિટિશ

સરકાર તરફથી મળતાં તોપનાં માન અને ગામની સંખ્યા.

નંબર.	રાજ્યનું નામ.	રાજ કર્તાનું નામ.	ખિતાબ.	જાત	ક્ષેત્ર- ફળ.	વસ્તી.	ઉપજ.	તોપનાં માન.	ગામની સંખ્યા.
૧	સિક્રિમ	ચોતાબને મગ્ગે	મહારાજા	રઠીપીહાર	૧૫૫૦	૭૦૦૦૦	૨૦૦૦૦૦	૧૫	
૨	કુચબિહાર.	નૃપેન્દ્રો નારાયણ	મહારાજા	રઠરાજવંશી	૧૩૦૭	૬૦૨૦૦૦	૧૩૨૦૦૦૦	૧૩	૧૨૧૪
૩	મીપેરા	વીરચંદ માણિક	મહારાજા	પર ક્ષત્રી	૪૦૮૬	૧૪૬૨૦૦	૧૬૦૦૦૦	૧૩	
૪	મણીપુર	ચંદ્રકેર્તીસિંગ	મહારાજા	ક્ષત્રી	૮૦૦૦	૨૨૧૦૦૦	૬૦૦૦૦	૧૧	

બંગાળા ઈલાકા.

આ ઇલાકો ઘણું કરીને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં છે અને તેના ઉપર અમલ કરનાર જે મુખ્ય અધિકારી છે તે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કહેવાય છે. સીમા—આ ઇલાકો વસ્તી અને વિસ્તારમાં હિંદુસ્તાનના સર્વ રાજ્ય કીય ભાગો કરતાં મોટો છે. તેની ઉત્તરે નેપાળ અને ભુતાન, ઇશાનકોણમાં આશામ પ્રાંત, પૂર્વે મણીપુર તથા કેટલાક ડુંગરી પ્રાંત છે. દક્ષિણે બંગાળાનો ઉપસાગર, નૈઋત્યકોણે મદ્રાસ ઇલાકાના ઓઢીઆ પ્રાંતનાં નાનાં સ્થાનો અને પશ્ચિમે મધ્યપ્રાંતો, મધ્યહિંદ એન્જન્સીનું રેવાનું રાજ્ય અને વાઘ્યપ્રાંતોના અલહાબાદ વિગેરે જીલ્લા છે.

આ ઇલાકામાં સને ૧૮૮૧ની ગણતરીમાં નીચે મુજબ ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી છે.

	ક્ષેત્રફળ.	વસ્તી.
ઈંગ્લિશખાલશા મુલકમાં	૧૧૩૬૦૨	૧૧૧૯૧૪૫૧
દેશી રાજ્યો.	૩૫૬૯૮	૨૮૪૫૪૦૫
કુલ.	૨૦૧૯૦૦	૧૪૦૩૮૮૧૧

ઈંગ્લિશખાલશા મુલકમાં ખાસ બંગાળાપ્રાંત, બહારપ્રાંત, કટક પ્રાંત, ઓઢીઆ પ્રાંત, અને છોટાનાગપુર વિગેરે પ્રાંતો છે. તેમજ દેશી રાજ્યોમાં સિકિમ, કુચબીહાર, તીપરા અને ચીતાગાંગનાં ડુંગરામાં કેટલાંક નાનાં સંસ્થાનો છે. દેશનું સ્વરૂપ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ સિમાનો દેશ ખાતલ કરીએ તો આખા ઇલાકાનો ઘણો ખરો ભાગ રસાળ અને સપાટ છે. આનો કેટલોક ભાગ ગંગા (ભાગીરથી) અને ધ્રુવપુત્રા આ નદીઓના ફાંટાથી વીટાયેલો છે. તેથી તે ભાગ ઓમાસામાં નદીઓના પુરથી ડુબી જાય છે જેથી ગામો નાના નાના બેટ જેવાં જણાય છે. આ ઇલાકામાં ઠામ ઠામ કીલ (સરોવર) જોવામાં આવે છે; તેમાંનાં કેટલાંક ઉનાળામાં સુકાઈ જાય છે. મુખ્ય નદીઓ ધ્રુવપુત્ર એ નદીનું મુળ તિબેટ દેશમાં છે ત્યાંથી તે હિમાલયપર્વત ઉપરથી ઉતરીને આસામ દેશમાંથી આવેલે ગોવળપારા ગામ પાસે આ ઇલાકામાં દાખલ થાય છે. તેના મહેદ્રગંજ પાસે બે ભાંટા થાય છે. ઉગમણી બાજુના ફાંટાનું નામ ધ્રુવપુત્રા એવું કાયમ રહે છે. અને આયમણી બાજુના ફાંટાનું નામ કોનઈ નદી એવું

પડેલું છે. કોનઈનો કુંટો દક્ષિણમાં ૧૦૦ માઇલ ગયા પછી બ્રહ્મ-
પુત્રને જઈ મળે છે. પછીથી પાછો કોનઈ કુંટો અગ્નિકોણમાં ૭૦
માઇલ ગયા પછી બ્રહ્મપુત્રને મળે છે. (૭) તીસ્તા એ મોટી નદી
સિક્કિમદેશમાંથી આ ઈલાકામાં આવે છે. તે ધણા જીલ્લામાં પસાર થઈને
મેહેદ્રગંજ આગળ બ્રહ્મપુત્રને મળે છે. (૨) બાગીરથી આ નદી ત્રીખે-
ટમાંથી ઉત્તપન થઈ ગાજપુર જીલ્લો પસાર કરીને આ ઈલાકાના ચૈસાં
ગામ પાસે આવી છે. તેને સાંથી ૭૦ માઇલ ગયા પછી વાવ્યકોણ તર-
ફથી ઘોધરા અને સરયુ નામની નદીઓ આવી મળે છે. ઘોધરાનો સંગમ
થયા પછી આ નદી બંગાળા ઈલાકામાં પ્રવેશ કરે છે. સાંથી અગ્નિકોણે
૨૦ માઇલ ગયા પછી તેને શોણભદ્રા નામની નદી મળે છે અને ત્યાંથી
વીશ માઇલ ગયા પછી ગંદકી તેને ઉગમણે પાસે મળે છે. અહીંથી
૧૬૦ માઇલ આગળ ગયા પછી તેને કાસી અને કૌસીકી નદી મળે છે.
બાગીરથીનો મોટો પ્રવાશ કાસીનદી તેને મળે છે તે ઠેકાણેથી થાય છે.
અહીંથી થોડે દુર ગયા પછી બાગીરથીના કેટલાક કુંટા થાય છે. કાસીના
સંગમથી થોડે દુર બાગીરથીના બે કુંટા થાય છે; તેમાંનો આથમણો
કુંટો બાગીરથીના નામથી ઓળખાય છે અને ઉગમણી પાસાનો કુંટો
પદ્માના નામથી ઓળખાય છે. આ કુંટાના આથમણી પાસાના કુંટાને
હિંદુલોક પવિત્ર માને છે. પદ્મા નામના કુંટાને સાંથી ૭૦ માઇલ ગયા પ-
છી જલિંગ નામનો કુંટો પુટે છે. આ કુંટો આગળ જતાં બાગીરથી
નામના કુંટાને મળે છે. પછીથી આ બે કુંટા એકઠા થઈ જાય છે અને
તે હુગલી નદીના નામથી ઓળખાય છે. તે કલકત્તા પાસે થઈ સાગરના
ખેટ પાસે બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

પદ્માને જલિંગ નામનો કુંટો પુટ્યો છે, ત્યાંથી ૧૦૦ માઇલ ગયા
પછી તે બ્રહ્મપુત્રના કોનઈ નામના એક કુંટાને બીજો કુંટો પુટ્યો છે
તેને મળી તે ૧૫૦ માઇલ ગયા પછી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે,
આ સિવાય આ ઈલાકામાં બીજી કેટલીક નાની નદીઓ છે. નિપજ—ક-
પાસ, ગળી, તમાકુ, કસુબા, ખસખસ, શેરડી, મીંડી, ચોખા, સણ વિગ-
રેની છે. અહીં લોકને ખાવાનું મુખ્ય ધાન્ય ચોખા છે. અહીં ઘઉં બાજરી
ને જરૂરનો પણ પાક થાય છે જનાવર—હાથી, વાઘ, ઘેંડા, રીંછ, વનખેસો,
સાબર, હરણ દીપડાં, વિગેરે ધાતકી જનાવરો જંગલમાં માલમ પડે છે.

અને લોકો ધોડા, ગાયો, બળદ, બેશો, બકરાં, કુત્રા વીગરેને ઉછેરેછે.

લોક—અહીંના લોક બંગાળીછે. તેઓ દેખાવડા અને આનંદી હોયછે. તેમની બુદ્ધિ ઘણી સારી અને વિદ્યાનો ઘણો શોખ હોયછે પણ તેઓ શરીરે અશક્ત, સુસ્ત, અને બીઠણુ હોયછે. અહીંના કરતાં બહાર પ્રાંતના લોક શરીરે ઘણા મજબુત હોયછે. ધર્મ—અહીંના લોક વેદ ધર્મ પાળેછે અને બીજા કેટલાક મુશલમાની ધર્મ પાળેછે. હાલમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો પણ થવા માંજોછે. ભાષા—બંગાળામાં બંગાળી. બહારમાં માગધી મિથીલી, તીરહુતી અને ઝોરીઆમાં ઝોરી ભાષા તથા હિંદુસ્તાન તથા ઉડ્ડુ ભાષા ચાલેછે. મુખ્ય શેહરો કલકત્તા એ રાજધાનીનું શેહર હુગલી નદીને કાંઠેછે તે તેમાં ગવનર જનરલ રહેછે. આ સિવાય મુર્શીદાબાદ, ઢાકા, બરદ્વાન વિગેરે અને દેશી રાજ્યોમાં તમલુંગ, બહાર, કામીલા વીગેરે મુખ્ય શેહરોછે.

સિક્કિમ.

આ રાજ્ય હીનજંગના નામથી ઓળખાયછે અને તે હિમાલયમાં તિબેટ દેશની દક્ષિણ સરહદ બિપરછે તેના રાજકર્તા બૌદ્ધ ધર્મના છે અને તે મહારાજની પદ્ધતિ ઓળખાયછે. સીમા—ઉત્તર તથા પૂર્વદિશાએ તિબેટદેશ, અગ્નિકોણમાં ભૂતાનદેશ, દક્ષિણે બંગાળા ઈલાકાનો દાર્જિલીંગ જીલ્લો અને પશ્ચિમે નેપાળદેશછે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર—૧૫૫૦ ચોરસ માઇલ જમીનનોછે તથા તેમાં વસ્તી ૭૦૦૦ (સાત હજાર) માણસની વસ્તીછે. વાર્ષિક બિપજ રૂ ૨૦૦૦૦૦ (બેલાખ)ને આસરે થાયછે.

દેશનું સ્વરૂપ—આ દેશના ઉત્તર તરફના ભાગમાં હિમાલયપર્વતનાં મોટાં અને જ્યાં જ્યાં શિખરમાંનાં કેટલાંકછે; તેમાંનું કાચનમેશાનું શિખર ૨૮૧૫૬ ફુટ ઉચુંછે. દેશનો ઉત્તર દક્ષિણ તરફછે. નદીઓ—તિસ્તા એ મુખ્ય નદીછે જેનું મુળ હિમાલયપર્વતમાં તિબેટની હદમાંછે. એ નદી આ દેશમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ તરફ વહી અગાડી દાર્જિલીંગ જીલ્લો તથા કુચબહારનો મુલક પસાર કરી કેટલાક મૈલને છેટે બ્રહ્મપુત્રાને મળેછે. સિવાય આ રાજ્યમાં ઘણી નદીઓછે તે ઉત્તર તરફથી પ્રગટ થઈ દક્ષિણમાં જાયછે. આ સિવાય લહેન, લહંગ, યુરીરણુહત, રંગરી વિગેરે નાની નદીઓછે, મીનજુંગ આગળ તાંબાની ખાણછે.

હવા ઠંડી છે. જોઆમાં શિઆળામાં બરફ પડે છે. વરસાદ વે-
હેલો આવે છે.

નિપજ—ડાંગેર, ધઉ અને કઠોળ તથા શાક તરકારીની છે. જનાવર
હાથી, વાધ ગેડા, ઘેરાં, બકરાં વિગેરે ધણી જાતનાં જનાવર જો-
વામાં આવે છે.

લોક—અહિના લોક તીબેટ કે ભૂતાનદેશના લોકને મળતા છે. તેઓ
બોદ્ધ ધર્મ પાળે છે. બુતીઆ તથા બીજા કેટલાએક લોક હિંદુ તથા મુસલમાન
ધર્મની મિશ્રતાવાળા હોય છે. આ દેશના લોકના શરીરનો રંગ પીળાશપર
કે ગોરો હોય છે. આ લોક શરીરે જામરા તથા મેહેનતું હોય છે. મુખ્ય
શહેર તમચુગ એ પૂર્વ ભાગમાં તિસ્તા નદીની ઉગમણે કિનારે રાજ-
ધાનીનું શહેર છે. ત્યાં મહારાજ રહે છે. પણ ઉનાળામાં તીબેટની અમ્બી
જગીરમાં જઈ રહે છે.

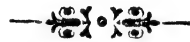
ઈતિહાસ—સિક્કિમાના રાજ્યકર્તા મહારાજની પદ્ધતિ ઝોળખાય છે.
એવું કહેવાય છે કે સિક્કિમાના રાજાના વડીલ તીબેટદેશના લાહાની પડો-
શમાંથી આવ્યા અને ગંટકમાં આવી વસ્યા. ૧૬મા સદીમાં તે કુટુંબના
વડાના પાસે ડપકાના બુધ ધર્મગુરુઓ આવ્યા અને તેને રાજા બનાવ્યો.
ઈ. સ. ૧૭૮૮માં મોરંગના વખતમાં ગુરખા લોકોએ સિક્કિમપર ચડા-
ઈ કરી અને ઈ. સ. ૧૭૮૯માં જ્યારે તીબેટના રાજાએ કોટીપાસના
મયાળાનો થોડો મુલક આપ્યો ત્યારે પાછા ગયા. ઈ. સ. ૧૭૯૨માં
ગુરખા લોકોએ ફરીથી સિક્કિમપર ચડાઈ કરી પણ સિક્કિમાના રાજાએ
તેમને ચીનના લોકની મદદથી હરાવી પાછા કહાણ્યા. આ વખતે નકી
ચયું કે ખટમંડુ મુધીની હદ તીબેટની છે. ઈ. સ. ૧૮૧૪-૧૫ ઇંગ્લેન્ડસ-
રકારે સિક્કિમાના રાજાને ગુરખાલોકને તેમના દેશમાંથી હાંકી કહાડવાને
મદદ કરી અને મશી અને ટીસ્ટા નદી વચ્ચેનો જે મુલક નેપાળના રા-
જાએ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને આપ્યો હતો ને ઇંગ્લેન્ડે તેમને પાછો આપ્યો.
ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં ઇંગ્લેન્ડસરકારે ત્યાંના મહારાજ પાસે દાર્જિલીંગના
પહાડી મુલકને માટે માગણી કરી તે તેણે કબુલ કર્યું અને તેના બદ-
લામાં ઇંગ્લેન્ડસરકારે તેને દર વરસે રૂ. ૩૦૦૦) આપવા કબુલ કર્યું. ઈ.
સ. ૧૮૪૧ થી ૪૬ સુધીમાં રૂ. ૩૦૦૦) વધારે મળવાનો ફરાવ થયો. થોડા
વખત પછી દાર્જિલીંગની વસ્તીમાં ઘણો વધારો થયો તેથી ત્યાંના દિવસ-

નને ધણી અદેખાઈ ઉપજી અને તે ઇંગ્રેજ રૈયતને પકડી ગુલામ તરીકે વેચવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૬માં ડોક્ટર હુકર અને ડોક્ટર કેપમેલ જે દાર્જિલિંગના સુપ્રીટેન્ડેન્ટ હતા તે સરકારની રજાથી સિકિમમાં ગયા; પણ તેમને પકડીને કેદ કર્યા અને ડોક્ટર કેપમેલને, જે ગુનેગારો પકડ્યા હતા તેમના ઉપરથી હક ઉઠાવવા અને જે ગુલામો નાશી ગયા હતા તેમને છોડી દેવા વિશે દિવાન જે કરે તે કબ્જલ કરવાને અને આ સરતો સરકાર કબ્જલ કરે ત્યાં સુધી તેને ત્યાં રહેવાની જરૂર પાડી. આની ગવરનરજનરલને તરત ખબર મળવાથી તેણે રાજાને ખબર આપી કે તમારી એક પણ સરત કબ્જલ કરવામાં આવશે નહિ અને ડોક્ટર કેપમેલને ડોક્ટર હુકરને કંઈ ઈજા થશે તો તેનો જવાબ આપવો પડશે. આથી રાજાએ ખીને તે બંને કેદીઓને કંઈ પણ ઈજા કર્યા વગર ઇ. સ. ૧૮૪૬ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૬મીએ છૂટા કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૦ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં સિકિમના રાજા સામે લડાઈ કરી. આથી રાજાને દિવાનને બરતરફ કરવાની જરૂર પડી અને ઇંગ્રેજસરકારે દર વરસે રૂ. ૬૦૦૦) આપવાના બંધ કર્યા અને સિકિમ તીરાઈ તેમજ રામમનદી, મોટી રણજીતનદી અને ટીરટાનદી અને નેપાળની હદ વચ્ચેના સિકિમના ડુંગરો ઇંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. આ પછી નવ વરસ સુધી રાજા જોડે સલાહ રહી; પણ બરતરફ થએલા દીવાને પોતાની સ્ત્રી જે રાજાની અનેરસ દીકરી હતી તેને દાર્જિલિંગના પહાડી મુલકમાંથી અને તેને આસપાસના મુલકમાંથી ઇંગ્રેજ રૈયતને પકડી ગુલામ તરીકે વેચવાની રીત જરૂર રાખવાને ઉશકેરી. ઇ. સ. ૧૮૫૦ની અંદર આ બાબતના બે કેસો ઇંગ્રેજસરકાર પાસે ગયા અને તેમને જોડાવવાને જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા તે નિષ્ફળ ગયા તેથી ગવરનરજનરલે રામમનદીની ઉત્તરે આવેલો મુલક અને મોટી રણજીતની પશ્ચિમે આવેલો મુલક રાજા પાસેથી લઈ લેવાને અને તે ગુનેગારોને પાછા સોંપે નહિ ત્યાં સુધી તે રાખવાનો હુકમ કર્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ના નવેમ્બર માસમાં દાર્જિલિંગના સુપ્રીટેન્ડેન્ટ રામમનદી બ્રાજીંગી પણ તેને પાછા હકવાની જરૂર પડી તેથી લેફ્ટેનન્ટ, કુર્નલગોબર અને આનરેબલ આસલેઈડને એક બારે લસ્કર લઈ મોકલ્યા. તેઓ ટેરટાનદી સુધી ગયા; પણ હીઝએક્સેલન્સી મહારાજા સિ-

કીચગ કુઝુએ ગવરનરજનરણે કરેલી સધળી સરતો કબુલ કરી તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૧ના માર્ચ મહિનામાં ફરીથી સલાહ થઈ. ઇ. સ. ૧૮૬૨માં ઈંગ્લેન્ડ-સરકારે ૩૬૦૦૦)ની રકમ ઇ. સ. ૧૮૫૦માં આપવી અંધ કરી હતી તે આપવી સર કરી અને રાજને માન ખાતર તે વધારીને ઇ.સ. ૧૮૬૮માં ૩૬૦૦૦) અને ઇ.સ. ૧૮૭૩માં ૩૧૨૦૦૦) આપવા સર કર્યાં. ઇ.સ. ૧૮૭૪માં હીઝલાઈનેસ મહારાજ સિક્રીઅગકુઝુ મરણ પામ્યા અને તેમની પછી તેમના ઓરમાઈ બાઈ થોતા અને મગ્ગે ગાદીએ બેઠા.

હીઝલાઈનેસ મહારાજ થોતા અને મગ્ગે બહાદૂર જ્યારે રાણી વીક્ટોરીઆએ “એમપ્રેસ વીક્ટોરિઆ” એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો ત્યારે પોતાની રાજ્યધાનીમાં દરબાર નહિ ભરી શકવાથી પોતાના મુખ્ય અમલદારોને ઇ. સ. ૧૮૭૭ જન્યુઆરીની પેહેલી તારીએ દાર્જિલિંગમાં જે જાહેર દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં મોકલ્યા હતા. મહારાજને ફ્રાંસી ફેવાનો હક છે અને ૧૫ તોપનું માન મળે છે. મહારાજ હાલ ૨૮ વરસની ઉંમરે છે.

કુચબિહાર.

આ રાજ્ય બંગાળા દેશમાં ઉત્તર સીમાની અંદર છે અને તેના રાજકર્તા રાજવંશી છે તથા તે મહારાજની પદ્ધતિ ઓળખાય છે. સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે તથા પશ્ચિમે દારજિલિંગ જીલ્લો, પૂર્વે ગોવળપારા જીલ્લો અને દક્ષિણ તથા નૈઋત્યકોણ તરફ રંગપુર જીલ્લો છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૩૦૦ ચોરસમાઈલ જમીન જેટલો છે તથા તેમાં ૧૨૧૪ ગામ તથા એમાં વસ્તી ૬૦૨૦૦૦ માણસની છે; તેમાં ૪૨૭૦૦૦ હિંદુ તથા ૧૭૪૦૦૦ મુસલમાન અને બીજા પરચુરણ લોક છે. વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૧૩૨૦૦૦૦ (તેરલાખ વીસહજાર)ને આશરે થાય છે. આ રાજ્ય ઈંગ્લેન્ડ સરકારને અંડણી આપે છે. દેશનું સ્વરૂપ—મુલક સપાટ તથા જમીન ઓકળી છે. દેશનો ઉત્તર અગ્નિકોણ તરફ છે. નદીઓ—મુખ્ય નદી તિસ્તા એ તિબેટની હદમાંથી પ્રગટ થઈ સિકિમ અને દારજિલિંગ જીલ્લો પસાર કરી આ રાજ્યમાં થઈને અગ્નિકોણ તરફ હદ છોડ્યા પછી કેટલાક મેલને છેટે શ્વેતપુત્રા નદીને મળે છે. એ સિવાય બીજી કેટલીક નદીઓ છે. જે ઉત્તર તરફ જુતાનના મુલકમાંથી આવી અગ્નિકોણ તરફ જાય છે, અને

તે પણ પ્રહારપુત્રાને મળેછે. આ નદીઓથી પાણીની આવદાની સારીછે. જમીન તથા નિપજ—આ દેશની અગ્નિકોણ તરફનો ભાગ ધણી રસાળછે. તેમાં ડાંગર, ધણ, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી, કપાસ, તમાકુ, ગળી અને ખસખસના છોડ થાયછે. હવા સાધારણ બીનાશવાળીછે તથા તે સુખદાયકછે. જનાવર—ઉત્તર ભાગના રાનમાં ગેંડા, વાઘ, રીંછ, ચીંટા, વનભેંસો, વનપાડા, રાત્રી આખલા, સાબર, હરણ, દીપડાં, કુકર, વાંદરાં વિગેરેછે. વસ્તીના જનાવરમાં ઘોડા, બળદ, ગાયો, ભેંસો, પાડા, બકરા વિગેરે હોયછે. લોક ધણું કરીને હિંદુ તથા મુસલમાનછે તથા તે લાંબા ઓડા અને બળવાન હોયછે. સુધડતાઈ તેમનામાં છેજ નહિ. મુખ્ય શહેર બહાર. એ આ રાજના ઇશાનકોણમાં રાજધાનીનું શહેરછે. તેમાં રાજ રહેછે. ઈસ્ટઈન્ડીઆ રેલવે લાઇન ઉપરના રાજમહાલ રેલવે સ્ટેસનથી આશરે ૧૨૫ માઈલને છેટે બહાર છે.

ઇતિહાસ—એક એવી કહેવત આવેછે કે હાલે નામનો માણસ કુઅબિહારના રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. પણ ખીજ એક એવી કહેવત આવેછે કે કુઅબિહારના રાજકર્તા હરીઆના વંશને છે આ અને કહેવતમાં હીરા અને હરા નામની બે યુવતીઓ વિશેની વાત છે; જેમાંની એક મુજબ તે બે બહેનો હતી અને ખીજ કહેવત મુજબ તે કોઈ એક માણસની સ્ત્રીઓ હતી. એમાંની એક હરાને કેટલોક મુલક મળ્યો હતો અને ખીજ હીરા ધણી ખુશમુરત હતી તેથી સિવ તેની સાથે પ્યારમાં પડ્યો. આથી કરીને તેને વીશુ અથવા ખીસવાસિંગ નામનો કુંવર થયો. આ કુંવર કુઅબિહારનો પહેલો રાજા હતો. કુઅબિહારના રાજકર્તા પોતાના નામ સાથે નારાયણ એવું નામ લખેછે. સાધારણ લોકો જેમણે ઇસ્માઇલનો ધર્મ પાળ્યો નથી તેઓ પોતાને રાજવંશી કહેવડાવે છે. આ વંશમાં સર્વથી મોટો રાજા વીમ્સીંગનો છોકરો નરનારણ હતો. તે ઇ.સ. ૧૧૫૦માં રાજ કરતો હતો. તેણે કામ રૂપનો સધળો મુલક હતી લીધો, અને આસામમાં કેટલાંક દેવળ બંધાવ્યાં, જેનાં ખર્ચે ૬૪૦ સુધી માલમ પડેછે. તેણે ખુતાનના દેખ રાખને ખંડણી આપવાની જરૂર પાડી, અને બીજે કેટલોક મુલક હતી પોતાની સત્તા વધારી. નરનારાયણે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના બાઇને વેહેંચી આપ્યા હતા, અને ૬૪૦ સુધી તેના વંશને આસામમાં પૈસાદાર જમીનદારો છે.

નરનારાયણની પછી તેનો છોકરો લક્ષ્મીનારાયણ ગાદીએ બેઠો. આ રાજને મુગલપાદશાહે પકડી દિલ્લી મોકલી દીધો; પણ મુગલપાદશાહને ખંડણી આપવી એવી શરતે તેને પાછો મોકલ્યો.

ઉત્તર તરફથી ભુતાનના લોકોએ હુમલા કરી કુચબીહારના રાજા ધુરીંધર નારાયણ જે રાજવંશી જાતના હતા તેમને ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં કેદ કર્યા હતા. આ વખતે રાજા ધુરીંધર નારાયણે પોતાના વજીર નજીરદેવની મારફતે ઇંગ્લેન્ડસરકારની મદદ માગી ને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પોતાના રાજ્યની અડધી ઉપજ આપવાનું કબજા કર્યું. આ ઇંગ્લેન્ડસરકારે કબજા કર્યું. અને ભુતાનના લોકોને તે દેશમાંથી હાંકી કહાડ્યા. વળી ઈ. સ. ૧૭૭૩ના એપ્રિલ માસમાં એક સલાહ કરવામાં આવી જેથી રાજાએ ઇંગ્લેન્ડસરકારનું ઉપરીપણું કબજા કરવાને, કુચબીહારને બંગાળા ઇંગ્લેન્ડ રાજ સાથે જોડી દેવાને, ભુતાન જોડે લઢાઈ થાય તેમાં જે ખર્ચ થાય તે આપવાને, અને પોતાના રાજ્યની અડધી ઉપજ આપવાનું કબજા કર્યું. ઈ. સ. ૧૭૮૦માં રાજા ધુરીંધર નારાયણ મરણ પામ્યા અને તેમની પછી ધુજનદર નારાયણ ગાદીએ બેઠા. પણ તેમણે તેમના ભાઈને મારી નાંખ્યા માટે ભુતાનના રાજાએ તેમને કેદ પકડ્યા; પણ ઈ. સ. ૧૭૭૪ના એપ્રિલ મહિનામાં ભૂતાનના દેખરાજા જોડે સલાહ કરવામાં આવી હતી તેથી તેમને છુટા કરવામાં આવ્યા.

રાજા ધુજનદર નારાયણ ઈ. સ. ૧૭૮૩માં મરણ પામ્યા. તેમની પાછળ તેમનો નાનો કુંવર હરીનદર નારાયણ ગાદીએ બેઠો. આ રાજા ૫૬ વરસ રાજ્ય કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૩૯માં મરણ પામ્યો ને તેનો છોકરો સીર્લીદર નારાયણ ગાદીએ બેઠો. તે ઈ. સ. ૧૮૪૭માં મરણ પામ્યો ને તેની પાછળ તેમનો ભત્રીજો નરીન્દ્ર નારાયણ જેમણે તેને દત્તક લીધા હતા તે ગાદીએ બેઠો. રાજા નરીન્દ્ર નારાયણ ૧૬ વરસ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૮૬૩ના અગષ્ટ મહિનામાં મરણ પામ્યા. તેમના પછી તેમનો કુંવર નૃપેન્દ્રો નારાયણ ગાદીએ બેઠો ને તે હાલનો રાજા છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭ના જાનેવારીની પેહેલી તારીએ દીલ્હીમાં જે પાદશાહી દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો તેમાં બંગાળાના રાજાઓમાં ફક્ત હીજ્જાઇનેસ રાજા નૃપેન્દ્રો નારાયણ ભૂપ બહાદુર હાજર હતા. રાજાને ષટણાની કોલેજમાં સારી કેળવણી આપવામાં આવી છે. રાજા નીપન્દ્ર ઈ. સ. ૧૮૭૮ ના માર્ચ મહિનામાં કલકત્તાના આલ્મોના મુખ્ય બાબુ કેશવ ચન્દ્રસેનની છોકરીને પરણ્યા.

અહીંના રાજને હલકા દરજ્જાની સત્તા છે. અને ૧૩ તોપનું માન મળે છે. રાજ કાચી ઉમરનો હોવાથી કુચબીહારનો રાજ્યકારભાર કુચબિ-હારના કમીશનરના હાથ નીચે છે.

કુચબિહાર—એ રાજધાનીનું શહેર છે અને તેમાં મહારાજ રહે છે. તે તોરશાન નદીપર આવેલું છે. વસ્તી ૧૦૦૦૦ હજાર માણસની છે. ૬૦૦૦ હજાર હીંદુ અને ૪૦૦૦ મુસલમાન છે. આ શહેરમાં સાગરદીધી નામનું એક સરોવર છે. આ શહેરમાં ઇંગ્રિજ અને વરન્પાકયુલર સ્કૂલ, છાપખાનું, ને દવાખાનું છે. આ સિવાય પોસ્ટહોફીસ કેદખાનું અને નવો રાજ્ય મહેલ છે. આ મહેલ બાંધતાં ૩૧૨૦૦૦૦૦ (ત્રારલાખ) ખર્ચ થયું હતું.

ટીપેરા.

બંગાળા પ્રલાકામાં એક દેશી રાજ્ય છે. અહીંના રાજકર્તા જાટજાતી વંશના છે. અને તે મહારાજની પદ્ધતી ચાલે છે.

સીમા—આ રાજ્યની ઉત્તરે સીલહેતનું આશામ પ્રગણું, પશ્ચિમે ટીપેરા અને નોઆખાલીનો મુલક, દક્ષિણે નોઆખાલી અને ચીતાગાંગ, અને પૂર્વે હુસાઇનો મુલક, અને ચીતાગાંગનો પહાડી મુલક છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૪૦૮૬ ચોરસ માઇલ જમીન અને તેમાં વસ્તીમાં ૫૦૬૦૦ માણસની પર્વત ઉપર અને ૪૫ ગામ પાદર મેદાનમાં છે અને તેમાં ૬૫૬૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૩૧૬૦૦૦૦ ને આશરે થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—ટેકરા ટેકરી વાળો છે, ટેકરીઓ ઉપર વાંસના જંગલો પુષ્કળ છે. અને નીચાણમાં પુષ્કળ ઝાડો ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. પર્વતની ટેકરીઓ ઉપરથી દેશનો દેખાવ રમણ્ય છે. આ ટેકરીઓમાંની મુખ્ય, જમપુઈ, સરનતલંગ, લેંગતરાઈ, અથારમુરા વગેરે મુખ્ય છે. નદીઓ—મુખ્ય નદીઓ ગોમતી, આંધારી, ધાલઈ, મનુ, જુરી અને ફૂની એ મુખ્ય છે. મુખ્ય નિપજ—આ રાજ્યમાં ચોખાની ઘણી જાતો થાય છે. આ શિવાય ફળ અને બાજીપાલો નિપજે છે. જંગલમાં સાગ, વાંસ, નેતર અને બીજાં અનેક જાતનાં લાકડાં થાય છે. આ રાજ્યમાં જંગલ ખાતેની ઉપજ ૩૫૫૦૦૦ સુધીની થાય છે. જનાવર—હાથી પુષ્કળ

માલમ પડે છે. આ શિવાય ગેડા, વાઘ, દીપડા, રીંછ, હરણ, સસલાં વી-
ગેરે જનાવર મુખ્ય છે. આ રાજ્યમાં હાથી પકડાય છે તેની ઉપજ દર
વરસે રૂપ૦૦૦ થી રૂપ૦૦૦૦ સુધી થાય છે.

મુખ્યશહેર—અગરતાલ એ રાજધાનીનું શહેર છે ને તેમાં રાજ ૨-
હે છે. આ શહેર હાવરા નદીને કીનારે છે. અને તે કોમીલાથી ૪૦ માઇલને
છેટે છે. તેમાં ૨૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. જીનું અગરતાલ હાલના રાજ-
ધાનીના શહેરથી ૪ માઇલ છે. જીનું ઉદેપુર જે અગાઉ રાજધાનીનું શહેર
હતું. ત્યાં હજી સુધી કુટલાંએક ખંડેરો છે. આ શિવાય ખેલાસાર, સોના-
મુના, વગેરે મુખ્ય શહેર છે. રાજધાનીના શહેરમાં નિશાળ અને દવાખાનું છે.

ઈતિહાસ—આ રાજ્યનું નામ તીપેરા છે. અને તે ત્રીપુરાનો અપ-
ભ્રંશ છે. આ નામ ઉદેપુર આગળ દેવળ છે તે ઉપરથી પડ્યું છે.
આ દેવળનાં ખંડેરો હજી સુધી ત્યાં છે. અને તે ખંગાલામાં પવીત્ર સ્થળ
છે. અહીંના મહારાજ અદ્રવંશના યયાતીના છોકરા દુર્જહાના વંશજ છે.

આ રાજ્યએને પડોશના બીજા રાજ્યો સાથે માંહેમાંહે બારે
લડાઈએ થતી. તેઓ શિવધર્મ પાળતા હતા અને એક એવી કહેવત છે
કે તેઓ ધર્મને બાને દર વરસે ૧૦૦૦ માણસનો ભોગ આપતા હતા.
આ પ્રમાણે ધર્મનેક (૧૪૦૭-૧૪૩૬)ના વખત સુધી ચાલ્યું. ઈ. સ. ના
૧૬મા સૈકામાં ટીપેરાની હદ પશ્ચિમમાં સુદરવનથી પૂર્વમાં ધર્મ સુધી
હતી. આ સૈકામાં ત્યાંના રાજા શ્રીધનીઆએ પોતાની પડોશનાં
કુટલાંક રાજ્ય જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૫૧૨માં ટીપેરાના રાજ્યએ ચીતા-
ગાંગનો મુલક જીતી લીધો. મુગલોએ ખંગાજેથી રાજના મુલક ઉપર
લશ્કર મોકલ્યું હતું તેને હરાવી પાછું કહાડ્યું. આ પ્રમાણે તેમણે ઘણાક
હુમલા કર્યા પણ તેઓનો પગ ૧૭ મા સૈકા સુધી ત્યાં ટકી શક્યો નહીં.
ઈ. સ. ૧૬૨૦ માં જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં નવાબ ફતેહગં
નામના મુગલસરદારે હાથી ઘોડા મેળવવાને ટીપેરા ઉપર ચઢાઈ
કરી. તેણે ઉદેપુર જે તે વખતે રાજધાનીનું શહેર હતું તે લઈ લીધું
અને રાજને કુદ કરી દિલ્લી મોકલી દીધો. આ વખતે નવાબે તેને કહ્યું
કે જો તું ખંડેરો આપે તો તારું રાજ્ય પાછું આપું; પણ રાજ્યએ
ના કબુલ કર્યું. તેથી મુગલોએ તે રાજ્યનો કબજો લીધો. પણ ત્રણ વર-
સની અંદર તેમના લશ્કરમાં મરકી ચાલવાથી તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

ઈ. સ. ૧૬૨૫માં જ્યારે કલ્યાણમાનેક ગાદીએ ખેડો ત્યારે દિલ્હીના બાદશાહે ખંડણી માગી અને બંગાળના નવાબની મારફતે તે લવાને પ્રયત્ન કર્યો. નવાબે ફરીથી તે મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી પણ હારીને પાછું આવવું પડ્યું. પણ વારંવારે મુસલમાનોએ હુમલા કરી ટીપેરા લઈ લીધું. તેઓએ ફક્ત નીચાણનો પ્રદેશ કબજે કરી લીધો. પણ પર્વત ઉપરનો મુલક રાખતે તાબે હતો. પણ તેને નવાબને ઉપરી તરીકે માન્યો પડતો. અને ખંડણી આપવી પડતી. ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં જ્યારે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને બંગાળની દીવાની મળી ત્યારે ટીપેરાનો કેટલોક મુલક ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો. ઇંગ્લેન્ડે તે મુલક મહારાજ કૃષ્ણ માણેકને સોંપ્યો. આ વખતથી દરેક ગાદીએ ખેસનારાને ગાદીએ ખેસતી વેળા ઇંગ્લેન્ડસરકારને નગરાણો આપવું પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૨૧થી ૧૮૬૨ સુધી પુર્વ તરફના કુકી લોકો તે મુલક ઉપર ચઢાઈ કરતા અને ગામડાં બાળતા તથા લૂંટતા અને હેલાશીએને કાપી નાખતા. પર્વત ઉપર શું બનતું તેની ખબર નથી પણ એવું કહેવાય છે કે તે લોક રાજના મુલક ઉપર હુમલા કરી રૈયતને ઘણું પગવતા. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે બજવાખોરોએ તીજેરી લુટી અને રાજધાની અગરતાલા ઉપર કબજો કરી, હાલનો રાજ બીજા રાજથી દરમી પેઢીએ છે. એવું કહેવાય છે કે બીજા રાજે ઈ. સ. ૧૨૯૩ માં ગંગાની પેલી તરફનો મુલક જીતી લીધો હતો. આ રાજએ ટીપેરાના પહાડી મુલક ઉપર રાજ્ય કરે છે. એટલુંજ નહીં પણ તે ચાક-હારોશનાબાદનો જમીનદાર છે. આ જગીરનો વિસ્તાર ૫૮૯ ચોરસ માઇલ જમીન છે. અને તે ઘણી કીમતી છે. તેની ઉપજ ટીપેરાના પહાડી મુલક કરતાં પણ ઘણી છે. આ જગીર તેને સોંપવાનું કારણ ફક્ત એ છે કે રાજ્યના બામ પડે નહિ અને જ્યારે વારસને માટે તકરાર પડે છે. ત્યારે તેનો ચુકાદો ઇંગ્લેન્ડસરકાર કરે છે. રાજ્યના વારસાને માટે એવી રીત છે કે રાજ્યકર્તા રાજ પોતાના કુટુંબના કોઈ પણ માણસને પોતાના વારસ તરીકે કબજા કરે અને તેને જુગ્મ રાજનો ખિતાબ આપે છે. અને જુગ્મ રાજના વારસને માટે કોઈને હારે તેને બડા હાકોરનો ખિતાબ આપે છે. રાજના મરણ વખતે જુગ્મરાજ રાજ થાય છે. અને બડા હાકોર જુગ્મરાજ થાય છે. પણ જ્યારે આવી ગાઢવણ થઈ હોતી નથી ત્યારે માટો ઊકરો ગાદીનો વારસ થાય છે.

આ રાજ્ય સ્વતંત્ર છે. રાજનું વેણ એ રાજ્ય કાયદો છે. રાજ્યના દરેક નાના મોટા કામમાં રાજાનો મત લેવો પડે છે. અમલદારનો પગાર નામનો છે. અને તેમાંના કેટલાક રાજા સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાએલા છે. કેટલીક જગ્યાએ વંશ પરંપરાની છે પણ તે રાજાની મંજૂરી સિવાય કબુલ રાખી શકાય નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૭૧માં એક ઇંગ્લેન્ડ અમલદારને ત્યાં પોલીટીકલ એજન્ટ નામવામાં આવ્યો પણ તે કશા કામનો નથી એમ ધારી તે જગોઈ. સ. ૧૮૭૮માં કાઠી નામવામાં આવી અને તેમની જગ્યાએ ટીપેરાના માજીસ્ટ્રેટને એક્ઝામીનીસીઓ પોલીટીકલ એજન્ટ નામ્યો. અને બંગાળના દેશી દેખુટી માજીસ્ટ્રેટને અગરતાલમાં આસિસ્ટન્ટ પોલીટીકલ નામ્યો. તેણે રાજ્યમાં ઘણાં સુધારા કર્યા. ટીપેરાના રાજા અને ઇંગ્લેન્ડ સાથે સલાહ થઈ નથી પણ રાજા ગાદીએ બેસતી વખતે નજરાણું આપે છે. હીઝાહનેસ મહારાજા વીરચંદ માણેક હાલના મહારાજા છે. તેમને દીવાની કોજ-દારીમાં કુલ સત્તા છે. અને ૧૩ તોપનું માન મળે છે. તેમની ઉંમર હાલ ૫૩ વરસની છે.

મણીપુર.

બંગાળમાં ઈસાનકોણ તરફ એક દેશી રાજ્ય છે ને તેના રાજા મહારાજાની પદ્ધતિ એાળખાય છે. સીમા—મણિપુરની ઉત્તરે નાગાનો પહાડી મુલક, પશ્ચિમે કચ્છારનો મુલક, અને પૂર્વે બ્રહ્માનો ઉપલો ભાગ છે. આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૦૦૦ ચોરસ માઇલ જમીનનો છે. અને તેમાં ૬૫૪ ગામ છે. વસ્તી આશરે ૨૨૧૦૦૦ માણસની છે. તેમાં આશરે એક લાખ ત્રીશ હજાર હિંદુ. ૫૦૦૦ મુશલમાનને ૮૫૦૦૦ માણસ પવિત્રપર રહેતાર છે. વાર્ષિક ઉપજા સુમારે ૬૦૦૦૦ (સાઠ હજાર) રૂપીઆની થાય છે.

દેશનું સ્વરૂપ—મુલક ઝાડી અને ડુંગરોથી ભરેલો છે. આ મુલકની અંદર એક ખીણ છે. તેનો વિસ્તાર ૬૫૦ ચોરસ માઇલ છે. આ ખીણની અંદર લોગટાક નામનું સરોવર છે. આ સરોવરની દક્ષિણ તરફ-

ની જમીન એકાલમાં આવતી નથી અને તેમાં ઘાશ પુષ્કળ ઉગે છે. આ સરોવરની ઉત્તર અને પૂર્વ તરફ કંટલાક ગામ વસેલાં છે. અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ ધણેક દુર પર્વતમાં મણીપુર રાજધાનીનું શહેર છે. આ તરફનો ભાગ રસાજીએ અહીં કંટલાક નદીઓ ઉત્તર તરફથી આવીને લોગટાક સરોવરને મળે છે. જેમાંની મુખ્ય જૂરી, મકર, અને બરાક છે. જનાવર—હાથી, વાઘ, ચીત્તા, રીંછ, રાની બીલાડી, વાંદરાં વિગેરે છે. ખનીજપદાર્થ—લોહાના ગુચ્છ જડે છે. અહીં મીઠું કુવાના પાણીમાંથી ખનાવામાં આવે છે.

ઇતિહાસ ઈ. સ. ૧૭૧૪ માં પમહીયા નામનો એક માણસ મણિપુરનો રાજા થયો. તેણે હિંદુધર્મ પાળી પોતાનું નામ ધારીઅનવાઝ પાડ્યું. ધારીઅનવાઝે અલ્લદેશમાં કંટલાક હુમલા કર્યા પણ તેમાં તેનું કાંઈ ફાયદું નહિ. તેના મરણ પછી અલ્લદેશના લોકોએ મણિપુર ઉપર હલો કર્યો. આવી મણિપુરના રાજા જઈસીંગે ઇંગ્લેન્ડની મદદ માગી તેથી ઈ. સ. ૧૭૬૨ માં તેમની વચ્ચે સલાહ થઈ.

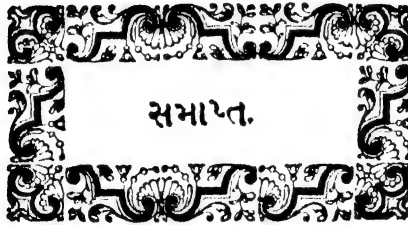
ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં જ્યારે અલ્લદેશ સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે ત્યાંના લોકોએ કચ્છાર, આસામ, અને મણિપુર ઉપર હુમલો કર્યો. આ વખતે મણિપુરના રાજા ગંબીરસિંગે ઇંગ્લેન્ડની મદદ માગી અને તેમની મદદથી અલ્લદેશના લોકને હરાવી હાંકી કહાડ્યા. આથી મણીપુરના રાજાને કુખ્યાની ખીણ મળી. ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં અલ્લદેશ સાથે સલાહ થઈ અને તેથી મણિપુર સ્વતંત્ર થયું. ગંબીરસિંગ ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં મરણ પામ્યો તે વખતે તેનો કુંવર જે હાલનો રાજા છે. તે ફક્ત ૧ વરસનો હતો. તેથી તેના કાકા અને ધારીઅનવાઝના પરચૌત્ર નારસીંગને રીજન્ટ બનાવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં ઇંગ્લેન્ડસરકારે એમ ઠરાવ્યું કેન્ડુઓની ખીણ અલ્લદેશના રાજાને પાછી સોંપવી. આ ખીણ રાજાએ તેને પાછી આપી ને તેના બદલામાં તેને દર વરસે રૂ. ૩૭૦૦ ઇંગ્લેન્ડે આપવા કબુલ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં નારસીંગને મારી નાંખવાનો કોષ્ટક પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. આમાં રાજાની માબરી છે એમ માલમ પડવાથી તે પોતાના છોકરાને લઈ કચ્છાર જતી રહી. નારસીંગે પોતાનું

રાજ્ય હાથમાં લીધું. તે ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં મરી ગયો. ત્યાં સુધી તેના હાથમાં રહ્યું. ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આ રાજ્યમાં એક પોલીટીકલ એજન્ડા બીખ્યો. નારસીંગના મરણ પછી તેના બાઈ દીપ્તિન્દ્રસીંગને ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય તરીકે કબુલ કર્યો. ત્રણ મહિના પછી ચંદ્રકીરતીસિંગે મણિપુર ઉપર હુમલો કર્યો તેથી દીપ્તિન્દ્રસીંગ કચ્છાર જતો રહ્યો ચંદ્રકીરતીસિંગનો અમલ મણિપુરમાં જામવાથી ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં ઇંગ્લેન્ડે તેને મણિપુરના રાજા તરીકે કબુલ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૭૯ની નાગારની લડાઈમાં મણિપુરના સરદારે ઇંગ્લેન્ડને સારી મદદ કરી હતી. આના બદલામાં મહારાજા ચંદ્રકીરતીસીંગને ઇંગ્લેન્ડ સરકારે કે. સી. એસ. આઈ. નો ખિતાબ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૫ ની બ્રહ્મદેશ સાથેની લડાઈમાં પણ મહારાજાએ ઇંગ્લેન્ડને મદદ કરી હતી.

આ રાજ્યના લશ્કરમાં ૪૩૫૯ પાયદળ, ૫૦૧ ગોલંદાજ, ૪૦૦ ઘોડેસ્વાર, અને ૭૦૦ હરેગુલર પાયદળ છે, મહારાજાને ૧૧ તોપોનું માન મળે છે. મણિપુરમાં એક નિશાળ છે. આ સિવાય પોસ્ટહોકીસ ને દવાખાનું છે.

આ ગ્રંથને અગાઉથી આશ્રય આપનાર

સરદારો તથા સદ ગૃહસ્થોનાં નામ.

પ્રત.	નામ.	ગામ.
૩૦	રા. મનચેરજી દાદાભાઈ બાબા.	જામનગર.
૧૦	નામદાર અલીજીજી નવાબસાહેબ.	જુનાગઢ.
૧૦	મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ સ્વામીદાસ.	
	મેખર રોટ કાઉન્સિલ મેવાડ.	ઉદેપુર (મેવાડ.)
૫	મહારાવજી મોતીસિંહજી.	જોટાઉદેપુર.
૩	મહારાણાશ્રી સરવખતસિંહજી.	લુણાવાડા
૨	સુખા કૃતેહઅલી ખાનજીખાખી.	સાધનપુર.
૨	કુમારશ્રી ઉમેદસિંહજી કૃતેહસિંહજી.	લોંખડી.
૨	નામદાર સરયસવંત સિંહજી. કે. સી. અર્ધ. ઈ.	લોંખડી.
૨	રાઓલશ્રી હરીસિંહજી રૂપસિંહજી.	વરલદરખાર.
૨	અહમદ ઈબરાહીમ મેહતર.	રંઝુન.
૨	મેરામજી કુંવરજી દોતીવાળા.	ધાર.
૧	આનંદરાવ ગણપતરાવ મજમુંદાર.	દમણ.
૧	રા. સંકરચંદ લલુભાઈ વિ. ગર્લરકુલના આ. માસ્તર. માણસા.	
૧	જસવંતસિંહજી ખેતાભાઈ ઠાકોર સાહેબ.	મોણપુર.
૧	રાણાશ્રી મેધરાજજી જાગીરદાર.	પલાસ્વા.
૧	પનજી નથુ ભાવસાર કારભારી	રોહા.
૧	વકીલ જદવજી વહાલજી.	હાલરપ્રાંત.
૧	જુપતરાય.	વાસણા.
૧	N. P. V.	ખંભાત.
૧	આજમ પ્રયીરાજજી અખેરાજજી તાલુકદાર.	થરા.
૧	પટવારી ગીરધરલાલ વીઠલદાસ મેનેજર.	માણસા.
૧	મહારાઓલશ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજ સાહેબ.	વાંસદા.

- ૧ મહારાઝ્ઞાલશ્રી ઈંદ્રસિંહજી આરોગ્ય
પ્રતાપસિંહજી પાટવી કુંવરસાહેબ. વાંસદા.
- ૧ બાઈ જમસેદજી માણેકજી કરાણી. મજગામ.
- ૧ બાબીખાનશ્રી સહામતખાનજી. ગીદડ.
- ૧ રા. નથુ પીતાંબર કારભારી. ”
- ૧ દશાઈ કલ્યાણરાઝ્ઞેજી હકુમતરાયજી ઈનામદાર. બરચ.
- ૧ દશાઈ પ્રાણવલભદાસ આત્મારામ. હાંસોટ.
- ૧ કુતેહજંગ ખાનજી બહાદુરખાખી. રાધનપુર.
- ૧ અધકારી રતનલાલ ચુનીકરણદાસ. મુખાઈ.
- ૧ સેક્રેટરી કેસવલાલ લાયબ્રેરી પાળીઆદ. પાળીઆદ.
- ૧ રા. કુતેહચંદ રામચંદ કામદાર. માણસા.
- ૧ નેક નામાદાર ઠાકોર શ્રી મુરસિંહજી દાઝરાજજી. ઉતેલીઆ.
- ૧ વહોરા ગુલાબસંકર કલ્યાણજી. શુનાગઢ.
- ૧ ધનજીશાહ લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી. બાંટવા.
- ૧ મહારાઝ્ઞાલશ્રી દીપસિંહજી સીવસિંહજી. માલપુર.
- ૧ દરબારસાહેબ ખાચરશ્રી આલાચેલા. જસદણ.
- ૧ રાવબહાદુર જૂજલાલ પુરૂષોત્તમ રાયજી
દીવાન ઝોફ ધરમપુર. ધરમપુર.
- ૧ મેરજી જમસેદજી વજીદદાર. મુખાઈ.
- ૧ નેકનામદાર ઠાકોરશ્રી માનસિંહજી પ્રતાપસિંહજી. રૂપાલ.
- ૧ મોહનલાલ હરજીવનદાસ કામદાર. પાટડી.
- ૧ મી. હીમજી ખીમચંદ. બંદરઆખાસ.
- ૧ વજ્રેશંકર વિ ગવરીશંકર.
નાણાપ્રકરણી સભાસદ. ભાવનગર.
- ૧ ઠાકોરશ્રી છત્રસિંહજી. છાળીએર.

૧	રાહલજી શ્રી હીમતસિંહજી બારતસિંહજી.	બાળીએર.
૧	હાથીરામ પુરસોતમ મહેતા.	જાંબા.
૧	ઠાકોર સાહેબ મુરસિંહજી દાજીરાજ.	ઉતેલીઆ.
૧	ઠાકોરસાહેબ શ્રી દાદાસાહેબ મુરજમલજી.	ધોડાસર.
૧	કુંવર શ્રી રણજીતસિંહજી.	સંજેલી.
૧	શા નાથજી પાપુજી.	બાદરવા.
૧	વેઘરાજ પ્રભુરામ જીવણુરામ.	મુખાધ.
૧	રા. હીરાલાલ ઇશ્વરલાલ.	ઇડર.
૧	રા. ડાહ્યાભાઈ નાથાભાઈ રેવન્યુ આસીરટંટ.	„
૧	રા. બાઇશંકર ભગવાન વકીલ.	„
૧	રા. માણેકલાલ હરગોવનદાસ હેડમાસ્તર. એ. વ. સ્કુલ.	„
૧	રા. તીકમલાલ જેઠાભાઈ પારેખ એડફોજદાર.	„
૧	મોદી ગોકલદાસ મદનજી.	મુખાધ.
૧	કુમાર શ્રી કીરતસિંહજી રાજર્ષીપણા.	ખેલગામ.
૧	રાણીસાહેબ ધાન કુંવરખા રાજર્ષીપણા.	ખેલગામ.
૧	મહારાવલ હીમતસિંહજી જીતસિંહજી.	છોટાઉદેપુર.
૧	રા. વામતરાવ દાઉકા અવલ કારકુન.	દાઉકા.
૧	રા. ભાઈલાલ વૃજભાઈ કારભારી.	બાદરવા.

